ความเป็นเลิศทางวิชาการ
ตามแนวพระพุทธศาสนา
Academic Excellence
Based on Buddhism

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย
248 ม.1 ถ.ศาลายา-นครชัยศรี ต.ศาลายา อ.พุทธมณฑล จ.นครปฐม 73170
โทร.02-444-6000 เว็บไซต์ : WWW.MBU.AC.TH

BU 5006 ศาสนศึกษา Religious Studies

ศาสนศึกษา
BU 5006 Religious Studies

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย
Mahamakut Buddhist University

1.BU 5006 □□□□□□□□□ □□□ 1.3 cm.indd 1 9/7/2561 11:45

เอกสารประกอบการสอน
รายวิชา BU ๕๐๐๖ ศาสนศึกษา
(Religious Studies)

คณะทำงานรายวิชาในหมวดวิชาศึกษาทั่วไป (GE)
และกลุ่มวิชาพระพุทธศาสนา (BU) ปีการศึกษา ๒๕๖๙

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๙

คำปรารภอธิการบดี

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย เป็นมหาวิทยาลัยทางพระพุทธศาสนา สังกัดอยู่ในกลุ่มที่ ๔ คือ กลุ่มพัฒนาปัญญาและคุณธรรมด้วยหลักศาสนา เป็นสถาบันหลักในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาระดับสูงและการค้นคว้าหลักคำสอนเพื่อนำไปประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิต หนึ่งในยุทธศาสตร์ที่สำคัญของการบริหารและพัฒนามหาวิทยาลัยนั้นคือ การพัฒนาสู่ความเป็นเลิศทางวิชาการทางพระพุทธศาสนาในระดับสากล ด้วยเหตุนี้ มหาวิทยาลัยจึงตระหนักถึงความสำคัญของเอกสารประกอบการสอนรายวิชาในหมวดวิชาศึกษาทั่วไป (GE) และหมวดวิชาพระพุทธศาสนา (BU) ในฐานะที่เป็นแกนกลางขององค์ความรู้ของสถาบันแห่งนี้ โดยมีความสอดคล้องกับหลักสูตรที่เปิดการเรียนการสอนในวิทยาเขตและวิทยาลัยทั่วประเทศ

การผลิตเอกสารประกอบการสอนถือเป็นจุดเริ่มต้นของการพัฒนาคุณภาพการศึกษา เพราะจะทำให้มีทิศทางในการประเมินผลลัพธ์การเรียนรู้ของนักศึกษาให้เป็นไปตามวัตถุประสงค์ของหลักสูตร และสอดคล้องกับวิสัยทัศน์และพันธกิจของมหาวิทยาลัย อีกทั้งยังช่วยพัฒนาทักษะความเชี่ยวชาญของอาจารย์ผู้สอนให้สามารถถ่ายทอดองค์ความรู้ได้อย่างมีประสิทธิภาพและมีมาตรฐานเช่นเดียวกัน นอกจากนั้นเอกสารประกอบการสอนที่ทำขึ้นนี้ยังสามารถขยายผลไปสู่ระดับเอกสารวิชาการที่สูงขึ้นไป เช่น เอกสารคำสอน หนังสือ หรือตำรา เป็นต้น และยังเป็นประโยชน์ในการเรียนรู้แบบสะสมคลังหน่วยกิตระหว่างมหาวิทยาลัย ซึ่งรายวิชาหมวดความรู้ทั่วไป (GE) และความรู้ทางพระพุทธศาสนา (BU) สามารถเรียนร่วมกันได้ โดยตรวจสอบจากรายละเอียดของ PLO CLO และ LLO ว่าเป็นไปตามมาตรฐานหลักสูตรแบบ OBE เดียวกัน

หวังเป็นอย่างยิ่งว่า เอกสารประกอบการสอนเล่มนี้จะเป็นประโยชน์ต่อการจัดการศึกษาในหลักสูตรและเป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาคุณภาพของนักศึกษาและคณาจารย์ให้มีความเข้าใจรายวิชานี้ต่อไป และยังสะดวกต่อการปรับปรุงเนื้อหาองค์ความรู้ให้ทันสมัย เหมาะสมกับบริบททางสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างต่อเนื่อง ขออนุโมทนาชื่นชมคณะกรรมการบริหารจัดการตำรา เอกสารประกอบการสอนและสื่อการเรียนการสอนรายวิชาในหมวดวิชาศึกษาทั่วไป (GE) และกลุ่มวิชาพระพุทธศาสนา (BU) และคณะทำงานทุกท่านที่ร่วมกันทำเอกสารวิชาการจนเสร็จสมบูรณ์ในครั้งนี้

(พระพรหมวชิรเมธาภรณ์, รศ.ดร.)
อธิการบดีมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

คำนำ

เอกสารประกอบการสอนรายวิชา BU๕๐๐๖ ศาสนศึกษา (Religious Studies) ฉบับนี้จัดทำขึ้นเพื่อใช้ประกอบการจัดการเรียนการสอนตามหลักสูตรของมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย โดยมีวัตถุประสงค์หลักเพื่อมุ่งเน้นให้ผู้เรียนมีความรู้ความเข้าใจอย่างลึกซึ้งในหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา สามารถนำมาประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันเพื่อการพัฒนาตนเองและสังคม ตลอดจนส่งเสริมและหล่อหลอมให้ผู้เรียนมีศักยภาพในการก้าวขึ้นเป็นผู้ร่วมสร้างสรรค์นวัตกรรมเชิงพุทธได้อย่างมีประสิทธิภาพในอนาคต

เนื้อหาภายในเอกสารฉบับนี้ได้รับการออกแบบและพัฒนาขึ้นอย่างเป็นระบบ โดยได้รับการตรวจสอบเนื้อหาและคุณภาพความถูกต้องของเอกสารจากผู้ทรงคุณวุฒิภายนอกที่ได้รับการแต่งตั้งจากมหาวิทยาลัย เพื่อให้ผู้เรียนได้ศึกษาตั้งแต่แนวคิด ทฤษฎี ประเภท องค์ประกอบ และวิวัฒนาการการเกิดศาสนา ไปจนถึงการวิเคราะห์บทบาทและการดำรงอยู่ของศาสนาในโลกยุคปัจจุบัน โดยเน้นการบูรณาการหลักศาสนธรรมเข้ากับวิถีชีวิต สังคม และสิ่งแวดล้อม พร้อมทั้งส่งเสริมการประยุกต์ใช้ศาสนาเพื่อสร้างสรรค์สันติภาพและภราดรภาพให้เกิดขึ้นในทุกพื้นที่ของโลก

เพื่อตอบสนองต่อผลลัพธ์การเรียนรู้ที่พึงประสงค์ เอกสารประกอบการสอนฉบับนี้จึงได้แบ่งเนื้อหาออกเป็น ๗ บทเรียนที่ครอบคลุมและเชื่อมโยงกัน ดังนี้ บทที่ ๑ ความรู้พื้นฐานเกี่ยวกับศาสนา บทที่ ๒ ศาสนากับชีวิต สังคม และสิ่งแวดล้อม บทที่ ๓ ประเภทและวิวัฒนาการของศาสนา บทที่ ๔ องค์ประกอบของศาสนา บทที่ ๕ ศาสนากับศาสตร์ร่วมสมัย บทที่ ๖ บทบาทและการดำรงอยู่ของศาสนาในศตวรรษที่ ๒๑ และบทที่ ๗ บูรณาการภราดรภาพในศาสนา

ผู้จัดทำหวังเป็นอย่างยิ่งว่า เอกสารประกอบการสอนฉบับนี้จะเป็นประโยชน์ต่อคณาจารย์ นักศึกษา และผู้ที่สนใจทั่วไป ในการใช้เป็นเครื่องมือเพื่อแสวงหาความรู้และสร้างความเข้าใจอันดีต่อศาสตร์ด้านศาสนศึกษา หากมีข้อเสนอแนะประการใด ผู้จัดขอน้อมรับด้วยความขอบคุณยิ่งเพื่อนำไปปรับปรุงแก้ไขให้มีความสมบูรณ์ในโอกาสต่อไป

คณะผู้จัดทำ

๒๕๖๙

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
คำปรารภอธิการบดี	**ก**
คำนำ	**ข**
สารบัญ	**ค**
สารบัญตาราง	**ฉ**
แผนการสอนประจำบทที่ ๑ ความรู้พื้นฐานเกี่ยวกับศาสนา	๑
บทที่ ๑ ความรู้พื้นฐานเกี่ยวกับศาสนา	๔
๑.๑ บทนำ	๔
๑.๒ ความหมายของคำว่า ศาสนา	๔
๑.๒.๑ ความหมายตามรูปศัพท์	๕
๑.๒.๒ ความหมายตามทัศนะของชาวตะวันออก	๕
๑.๒.๓ ความหมายตามทัศนะของชาวตะวันก	๖
๑.๓ องค์ประกอบของศาสนา	๖
๑.๔ มูลเหตุการเกิดของศาสนา	๗
๑.๕ วิวัฒนาการของศาสนา	๑๒
๑.๖ ประเภทของศาสนา	๑๔
๑.๗ ความสำคัญของศาสนา	๑๗
๑.๘ ประโยชน์ของศาสนา	๑๘
๑.๙ ความแตกต่างระหว่างคำว่า “ลัทธิ” กับ “ศาสนา”	๑๙
๑.๑๐ สรุปประจำบท	๒๐
๑.๑๑ คำถามประจำบท	๒๑
๑.๑๒ อ้างอิงประจำบท/ภาพประกอบเนื้อหาท้ายบท	๒๓
แผนการสอนประจำบทที่ ๒ ศาสนากับชีวิต สังคม และสิ่งแวดล้อม	๒๖
บทที่ ๒ ศาสนากับชีวิต สังคม และสิ่งแวดล้อม	๓๐
๒.๑ บทนำ	๓๐
๒.๒ ศาสนากับความต้องการของชีวิต	๓๐
๒.๓ พุทธศาสนากับชีวิต สังคม และสิ่งแวดล้อม	๓๒
๒.๔ คริสตศาสนากับชีวิต สังคม และสิ่งแวดล้อม	๓๘
๒.๕ ศาสนาอิสลามกับชีวิต สังคม และสิ่งแวดล้อม	๔๕
๒.๖ สรุปประจำบท	๕๑
๒.๗ คำถามประจำบท	๕๓
๒.๘ อ้างอิงประจำบท/ภาพประกอบเนื้อหาท้ายบท	๕๕

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
แผนการสอนประจำบทที่ ๓ ประเภทและวิวัฒนาการของศาสนา	๖๐
บทที่ ๓ ประเภทและวิวัฒนาการของศาสนา	๖๓
๓.๑ บทนำ	๖๓
๓.๒ ประเภทของศาสนา	๖๓
๓.๓ วิวัฒนาการของศาสนา	๖๖
๓.๔ สรุปประจำบท	๗๙
๓.๕ คำถามประจำบท	๗๙
๓.๖ อ้างอิงประจำบท/ภาพประกอบเนื้อหาท้ายบท	๘๒
แผนการสอนประจำบทที่ ๔ องค์ประกอบของศาสนา	๘๔
บทที่ ๔ องค์ประกอบของศาสนา	๘๗
๔.๑ บทนำ	๘๗
๔.๒ องค์ประกอบสำคัญของพุทธศาสนา	๘๘
๔.๓ องค์ประกอบสำคัญของคริสต์ศาสนา	๑๐๓
๔.๔ องค์ประกอบสำคัญของศาสนาอิสลาม	๑๐๘
๔.๕ องค์ประกอบสำคัญของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู	๑๑๕
๔.๖ สรุปประจำบท	๑๒๒
๔.๗ คำถามประจำบท	๑๒๒
๔.๘ อ้างอิงประจำบท/ภาพประกอบเนื้อหาท้ายบท	๑๒๔
แผนการสอนประจำบทที่ ๕ ศาสนากับศาสตร์ร่วมสมัย	๑๒๗
บทที่ ๕ ศาสนากับศาสตร์ร่วมสมัย	๑๓๐
๕.๑ บทนำ	๑๓๐
๕.๒ ธรรมชาติและปัญหาเรื่องความสัมพันธ์	๑๓๑
๕.๓ ความสัมพันธ์ระหว่างศาสนากับปรัชญา	๑๓๒
๕.๔ ความสัมพันธ์ระหว่างศาสนากับวิทยาศาสตร์	๑๓๖
๕.๕ พุทธศาสนากับศาสตร์ร่วมสมัย	๑๓๙
๕.๖ ศาสนาอิสลามกับศาสตร์ร่วมสมัย	๑๔๑
๕.๗ ศาสนาคริสต์กับศาสตร์ร่วมสมัย	๑๔๙
๕.๘ ศาสนาพราหมณ์กับศาสตร์ร่วมสมัย	๑๕๒
๕.๙ สรุปประจำบท	๑๕6
๕.๑๐ คำถามประจำบท	๑๕๖
๕.๑๑ อ้างอิงประจำบท/ภาพประกอบเนื้อหาท้ายบท	๑๕๘

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
แผนการสอนประจำบทที่ ๖ บทบาทและการดำรงอยู่ของศาสนาในศตวรรษที่ ๒๑	๑๖๓
บทที่ ๖ บทบาทและการดำรงอยู่ของศาสนาในศตวรรษที่ ๒๑	๑๖๘
๖.๑ บทนำ	๑๖๘
๖.๒ บทบาทของศาสนาในศตวรรษที่ ๒๑	๑๖๘
๖.๓ ปัญหาความท้าทายของศาสนาในยุคดิจิทัล	๑๗๕
๖.๔ แนวทางการปรับตัวของศาสนาในยุคดิจิทัล	๑๗๗
๖.๕ การประยุกต์หลักศาสนธรรมกับเทคโนโลยีดิจิทัล	๑๗๙
๖.๖ สรุปประจำบท	๑๘๒
๖.๗ คำถามประจำบท	๑๘๒
๖.๘ อ้างอิงประจำบท/ภาพประกอบเนื้อหาท้ายบท	๑๘๔
แผนการสอนประจำบทที่ ๗ บูรณาการภราดรภาพในศาสนา	๑๘๙
บทที่ ๗ บูรณาการภราดรภาพในศาสนา	๑๙๓
๗.๑ บทนำ	๑๙๓
๗.๒ ความหมายของคำว่า บูรณาการ	๑๙๓
๗.๓ ความหมายของคำว่า ภราดรภาพ	๑๙๔
๗.๔ ภราดรภาพในพุทธศาสนา	๑๙๕
๗.๕ ภราดรภาพในศาสนาคริสต์	๑๙๖
๗.๖ ภราดรภาพในศาสนาอิสลาม	๑๙๗
๗.๗ สรุปประจำบท	๒๐๑
๗.๘ คำถามประจำบท	๒๐๒
๗.๙ อ้างอิงประจำบท/ภาพประกอบเนื้อหาท้ายบท	๒๐๔
บรรณานุกรม	๒๐๗
คณะผู้จัดทำ	๒๑๘
คำสั่งแต่งตั้งคณะทำงานรายวิชา	๒๑๙

สารบัญตาราง

ตารางที่ **หน้า**

๑.๑ การเปรียบเทียบความแตกต่างระหว่างคำว่า “ลัทธิ” กับ “ศาสนา” ๑๙
๕.๑ การเปรียบเทียบความสัมพันธ์ระหว่างศาสนากับปรัชญา ๑๓๖
๕.๒ การเปรียบเทียบความสัมพันธ์ระหว่างศาสนากับวิทยาศาสตร์ ๑๓๗

สารบัญรูปภาพ

ภาพที่	หน้า
ภาพประกอบเนื้อหาท้ายบท (บทที่ ๑)	๒๔
ภาพประกอบเนื้อหาท้ายบท (บทที่ ๒)	๕๘
ภาพประกอบเนื้อหาท้ายบท (บทที่ ๓)	๘๒
ภาพประกอบเนื้อหาท้ายบท (บทที่ ๔)	๑๒๖
ภาพประกอบเนื้อหาท้ายบท (บทที่ ๕)	๑๖๑
ภาพประกอบเนื้อหาท้ายบท (บทที่ ๖)	๑๘๗
ภาพประกอบเนื้อหาท้ายบท (บทที่ ๗)	๒๐๕

แผนการสอนประจำบทที่ ๑ ความรู้พื้นฐานเกี่ยวกับศาสนา

๑. การจัดความสอดคล้องของผลลัพธ์การเรียนรู้

ความสอดคล้อง LLO ๑.๑ - ๑.๔ มุ่งสร้างความรู้พื้นฐาน ซึ่งสอดคล้องโดยตรงกับ CLO ๑ (อธิบายความรู้พื้นฐาน แนวคิด ทฤษฎี) และเป็นฐานรากเพื่อนำไปสู่ Sub PLO ๑.๑ (อธิบายหลักธรรมเพื่อประยุกต์ใช้)

องค์ประกอบที่ได้รับการพัฒนา

ความรู้ ประวัติศาสตร์ วิวัฒนาการ และพื้นฐานทางศาสนาและลัทธิ

ทักษะ การเรียนรู้ด้วยตนเอง การคิดวิเคราะห์เชิงเปรียบเทียบ (Critical Thinking)

ลักษณะบุคคล ความรอบคอบ การเปิดใจกว้างยอมรับความหลากหลายทางความเชื่อ (Open-mindedness)

๒. ตารางการออกแบบการเรียนการสอน

หัวข้อย่อย	ผลลัพธ์การเรียนรู้ (LLOs)	กิจกรรมการเรียนรู้ (TLAs)	การประเมินผล (ATs)
๑.๒ - ๑.๓, ๑.๙ ความหมาย องค์ประกอบ และความแตกต่างระหว่างศาสนากับลัทธิ	LLO ๑.๑ อธิบายความหมาย ระบุองค์ประกอบ และจำแนกความแตกต่างระหว่างศาสนากับลัทธิได้	Flipped Classroom ให้นักศึกษาศึกษานิยามล่วงหน้า และระดมสมองสร้าง Concept Mapping ในชั้นเรียน	Formative Assessment ประเมิน Concept Mapping
๑.๔ - ๑.๕ มูลเหตุการเกิดและวิวัฒนาการของศาสนา	LLO ๑.๒ วิเคราะห์มูลเหตุการเกิดและอธิบายวิวัฒนาการของศาสนาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันได้	Socratic Questioning บรรยายเชิงโต้ตอบและวิเคราะห์กรณีศึกษากระบวนการเปลี่ยนผ่านจากวิญญาณนิยมสู่เทวนิยม	Summative Assessment ข้อสอบอัตนัยประยุกต์
๑.๖ - ๑.๘ ประเภท ความสำคัญ และประโยชน์ของศาสนา	LLO ๑.๓, ๑.๔ จำแนกประเภทและตระหนักถึงความสำคัญและประโยชน์ของศาสนาที่มีต่อบุคคลและสังคม	Group Discussion อภิปรายกลุ่มย่อย วิเคราะห์บทบาทและประโยชน์ของศาสนาในโครงสร้างสังคมร่วมสมัย	Formative Assessment ประเมินการอภิปรายและการนำเสนอ

๓. เกณฑ์การวัดและประเมินผล

Formative Assessment แบบประเมิน Concept Mapping (Rubric: ความครอบคลุมของนิยาม ๔๐%, การระบุองค์ประกอบได้ครบถ้วน ๔๐%, ความคิดสร้างสรรค์ ๒๐%) และประเมินการอภิปรายกลุ่ม

Summative Assessment ข้อสอบอัตนัยวิเคราะห์ จำนวน ๒ ข้อ (Rubric: ความสามารถในการแยกแยะความแตกต่าง การวิเคราะห์มูลเหตุและวิวัฒนาการ พร้อมยกตัวอย่างประกอบอย่างเป็นเหตุเป็นผล)

ชิ้นงานที่ประเมิน: ข้อสอบอัตนัยวิเคราะห์และการสร้าง Concept Mapping

ประเด็นการประเมิน	ดีเยี่ยม (๔)	ดี (๓)	พอใช้ (๒)	ปรับปรุง (๑)
การจำแนกศาสนากับลัทธิและการระบุองค์ประกอบ (LLO ๑.๑)	แยกแยะได้ถูกต้องสมบูรณ์ ระบุองค์ประกอบครบถ้วนทั้ง ๖ ประการ และมีตัวอย่างประกอบชัดเจน	แยกแยะได้ถูกต้อง ระบุองค์ประกอบได้ครบ แต่อธิบายความเชื่อมโยงหรือตัวอย่างยังไม่ชัดเจน	แยกแยะและระบุองค์ประกอบได้บางส่วน ขาดตัวอย่างประกอบเชิงประจักษ์	สับสนระหว่างแนวคิดศาสนากับลัทธิ ระบุองค์ประกอบได้น้อยกว่ากึ่งหนึ่ง
การวิเคราะห์มูลเหตุและวิวัฒนาการ (LLO ๑.๒)	วิเคราะห์มูลเหตุเชิงจิตวิทยาและสังคมวิทยาได้ลึกซึ้ง และอธิบายลำดับวิวัฒนาการทางศาสนาได้อย่างสมเหตุสมผล	วิเคราะห์ตามทฤษฎีได้ถูกต้อง อธิบายวิวัฒนาการได้ แต่ขาดการตีความหรือเชื่อมโยงบริบททางสังคม	อธิบายมูลเหตุและวิวัฒนาการพื้นฐานได้ แต่อิงความเชื่อส่วนบุคคลมากกว่าหลักวิชาการ	ไม่สามารถอธิบายมูลเหตุหรือลำดับวิวัฒนาการการเกิดศาสนาได้
การจำแนกประเภทและวิเคราะห์บทบาทศาสนา (LLO ๑.๓, ๑.๔)	จำแนกประเภทศาสนาตามเกณฑ์ต่าง ๆ ได้ถูกต้อง และวิเคราะห์ประโยชน์ต่อปัจเจกและโครงสร้างสังคมได้ครอบคลุม	จำแนกประเภทได้ถูกต้อง แต่วิเคราะห์ความสำคัญและประโยชน์ของศาสนาได้เพียงมิติเดียว (เช่น บุคคลหรือสังคม)	จำแนกประเภทได้บางส่วน การอธิบายความสำคัญยังผิวเผิน ขาดการอ้างอิงทฤษฎี	ไม่สามารถจำแนกประเภทและมองไม่เห็นความสำคัญหรือประโยชน์ของศาสนา

๔. ทรัพยากรและสื่อการเรียนรู้

เดือน คำดี. (๒๕๔๑). ศาสนศาสตร์. สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.

วิจิตรวาทการ, หลวง. (๒๕๔๖). ศาสนาสากล เล่ม ๑-๒. อุษาการพิมพ์.

สุชีพ ปุญญานุภาพ. (๒๕๔๕). ประวัติศาสตร์ศาสนา (พิมพ์ครั้งที่ ๑๐). รวมสาส์น.

เสฐียร พันธรังษี. (๒๕๖๓). ศาสนาเปรียบเทียบ (พิมพ์ครั้งที่ ๙). ศรีปัญญา.

เสถียรโกเสศ นาคประทีป. (๒๕๖๑). ลัทธิของเพื่อน. ศรีปัญญา.

Durkheim, É. (1912). The elementary forms of the religious life. George Allen & Unwin.

Freud, S. (1927). The future of an illusion. Hogarth Press.

Knorr, N. H. (1951). Title of discourse or publication. Watch Tower Bible and Tract Society.

Malinowski, B. (1948). Magic, science and religion and other essays. Free Press.

Mensching, G. (1976). Structures and patterns of religion (H. F. Klimkeit & V. S. Sarma, Trans.). Motilal Banarsidass.

Müller, F. M. (1873). Introduction to the science of religion. Longmans, Green, and Co.

Tylor, E. B. (1871). Primitive culture: Researches into the development of mythology, philosophy, religion, art, and custom. John Murray.

บทที่ ๑
ความรู้พื้นฐานเกี่ยวกับศาสนา

๑.๑ บทนำ

ประวัติศาสตร์ของมวลมนุษยชาติ ไม่ปรากฏว่ามียุคสมัยใดหรือไม่มีชนเผ่าใดเลยที่ไม่นับถือศาสนา ศาสนาจึงเป็นปรากฏการณ์ทางสังคมที่มีอิทธิพลและแพร่หลายไปทั่วในสังคมมนุษย์ทุกยุคทุกสมัย นับตั้งแต่สังคมยุคดึกดำบรรพ์จนกระทั่งถึงสังคมร่วมสมัยในปัจจุบัน (สุชีพ ปุญญานุภาพ, ๒๕๔๕) คำว่า “ศาสนา” จึงเป็นคำที่มนุษย์มีความคุ้นเคย ได้ยินมาอย่างยาวนาน มีคุณค่าทางจิตใจสูงยิ่งกว่าคุณค่าทางวัตถุ เป็นสิ่งที่มีความหมายลึกซึ้ง ยิ่งใหญ่ และมีความสำคัญต่อวิถีชีวิตและการดำเนินชีวิตของมนุษย์มากที่สุดด้วย

มนุษย์ในยุคโบราณเริ่มนับถือศาสนาจากความไม่รู้และความกลัวต่อปรากฏการณ์ธรรมชาติ (แสง จันทร์งาม, ๒๕๔๔) แต่เมื่อสติปัญญาและอารยธรรมของมนุษย์วิวัฒนาการขึ้น ศาสนาได้เปลี่ยนผ่านบทบาทจากการเป็นเครื่องมือบรรเทาความกลัว ไปสู่การเป็นรากฐานของระบบศีลธรรม กฎหมาย ขนบธรรมเนียมประเพณี และวัฒนธรรมที่คอยควบคุมพฤติกรรมของคนในสังคมให้ดียิ่งขึ้น การศึกษาศาสนาจึงไม่ใช่เพียงแค่การเรียนรู้เรื่องสัจธรรมอันเป็นไปในฝ่ายปรมัตถ์หรือเรื่องราวทางจิตวิญญาณเท่านั้น แต่ยังเป็นการศึกษาเพื่อทำความเข้าใจโครงสร้างทางสังคมและจิตวิทยาของมนุษย์อีกด้วย

ดังนั้น การศึกษาให้เข้าใจถึงภูมิหลัง ความหมาย องค์ประกอบ วิวัฒนาการ และประเภทของศาสนาต่าง ๆ ที่มนุษย์นับถือกันอยู่ทั่วโลก จึงมีความจำเป็นและมีความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง เพราะเป็นสิ่งที่มีคุณค่าต่อมนุษย์ในทุกขั้นตอนของการดำเนินชีวิต เพราะศาสนาช่วยให้มีหลักที่ถูกต้องในการดำเนินชีวิต ทำให้ชีวิตมีความหมายและความหวัง ท้ายที่สุดจะช่วยให้เราเข้าใจถึงเหตุผลเบื้องหลังการแสดงออก ขนบประเพณี และวิธีคิดที่แตกต่างกันของเพื่อนมนุษย์ ซึ่งนำไปสู่การอยู่ร่วมกันในสังคมพหุวัฒนธรรมได้อย่างสันติสุข

๑.๒ ความหมายของคำว่า ศาสนา

คำว่า “ศาสนา” เป็นคำที่ผูกพันกับวิถีชีวิตของมนุษย์มาอย่างยาวนานนับตั้งแต่ยุคดึกดำบรรพ์จนถึงปัจจุบัน ทว่าการให้ลักษณนิยามหรือความหมายที่แน่ชัดของคำนี้กลับเป็นเรื่องที่นักปราชญ์และนักศาสนวิทยาทั่วโลกยังคงมีทัศนะที่แตกต่างกันอย่างกว้างขวาง (เสถียร พันธรังษี, ๒๕๔๖) เนื่องด้วยศาสนาในแต่ละภูมิภาคมีรากฐานทางวัฒนธรรม บริบททางสังคม และระบบความเชื่อที่ไม่เหมือนกัน

ในการศึกษาศาสนาวิทยา การทำความเข้าใจเกี่ยวกับ “ความหมายของศาสนา” จึงจำเป็นต้องพิจารณาอย่างรอบด้าน ทั้งในแง่ของรูปศัพท์ดั้งเดิม และในแง่ของทัศนคติค่านิยมของชนชาติต่าง ๆ โดยสามารถจำแนกการตีความออกเป็นมิติหลัก ๆ คือ ความหมายตามรูปศัพท์ในภาษาบาลี สันสกฤต และภาษาละติน ความหมายตามทัศนะของชาวตะวันออกที่มักผูกโยงกับหลักสัจธรรมและการดำเนินชีวิต (แสง จันทร์งาม, ๒๕๔๔) และความหมายตามทัศนะของชาวตะวันตกที่มักเน้นหนักไปในทางความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับพระเจ้าผู้สร้างโลก

การศึกษาความหมายของศาสนาในมิติต่าง ๆ เหล่านี้ จะช่วยทลายกรอบความคิดเดิมที่อาจยึดติดอยู่กับศาสนาใดศาสนาหนึ่ง และเป็นก้าวสำคัญที่จะช่วยให้เข้าใจถึงแก่นแท้ โครงสร้าง และจิตวิญญาณของศาสนาต่าง ๆ ทั่วโลกได้อย่างเป็นกลางและลึกซึ้งยิ่งขึ้น

๑.๒.๑ ความหมายตามรูปศัพท์

คำว่า ศาสนา มาจากคำในภาษาสันสกฤต คือ ศาสนำ ในภาษาบาลี คือ สาสนำ แปลว่า คำสั่งสอน หรือการปกครอง โดยแยกอธิบายตามความหมายของคำได้ ดังต่อไปนี้

๑) คำสั่งสอน แยกเป็น คำสั่ง หมายถึง ข้อห้ามทำความชั่ว เรียกว่า ศีล หรือ วินัย คำสอน หมายถึง คำแนะนำให้ทำความดี ที่เรียกว่า ธรรม เมื่อรวมคำสั่งและคำสอน จึงหมายถึง ศีลธรรม หรือศีลกับธรรม นั่นคือมีทั้งข้อห้ามทำความชั่ว และแนะนำให้ทำความดี คำสั่งสอน ต้องประกอบหลักความเชื่อในอำนาจของสิ่งที่มิอาจมองเห็นได้ด้วยตา มีหลักศีลธรรม มีจุดหมายสูงสุดในชีวิต มีพิธีกรรม และมีความเข้มงวดกวดขันในเรื่องความจงรักภักดี

๒) การปกครอง หมายถึง การปกครองควบคุมจิตใจตนเองอยู่เสมอ และรับผิดชอบการกระทำทุกอย่างของตน การสามารถปกครองจิตใจของตนได้ จะทำให้บุคคลไม่ทำความชั่ว

Nathan H. Knorr (1951) ใน Watchtower Bible and Tract Society กล่าวไว้ว่า Religion มาจากภาษาละตินว่า Religio มาจากคำว่า re บวกกับ ligaro เป็น Leligaro แปลว่า การผูกดึงกลับ (to bind back) หมายถึงการผูกมนุษย์ไว้กับเทพเจ้าหรือพลังเบื้องบน มีลักษณะสอดคล้องกับ เดือน คำดี (๒๕๔๑) ที่ว่า คำว่า ศาสนา ตรงกับภาษาอังกฤษว่า Religion ซึ่งมาจากภาษาละตินว่า Religio มีคำแปลว่า สัมพันธ์ หรือ ผูกพัน หมายถึง ความสัมพันธ์หรือความผูกพันระหว่างมนุษย์กับพระเจ้า ส่วน เสถียร พันธรังษี (๒๕๔๖) กล่าวว่า คำว่า Religion ในภาษาอังกฤษ มาจากภาษาละตินว่า Religare หรือ Relegere ตรงกับคำว่า Together คือ การรวมเข้าด้วยกัน (ระหว่างสิ่งหนึ่งกับสิ่งหนึ่ง) มีความหมายว่า ผูกพันหรือสัมพันธ์ระหว่างสิ่ง ๒ สิ่ง ให้เป็นสิ่งเดียวกัน หมายความว่า ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับอำนาจเหนือมนุษย์ ความหมายโดยตรงในที่นี้ คือ การสัมพันธ์ (ทางวิญญาณ) ระหว่างมนุษย์กับพระเจ้า

ส่วน ศาสนา ตามรูปศัพท์ภาษาบาลีสันสกฤต หมายความว่า คำสั่งสอนที่ประกอบด้วยหลักศีลธรรมทั้งที่เป็นข้อห้ามและข้อควรปฏิบัติ ส่วนในภาษาอังกฤษ คำว่า ศาสนา หมายถึง ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับพระเจ้า โดยมีการยอมมอบกายถวายชีวิตของตนให้พระเจ้าด้วยความจงรักภักดี ต้องมีหลักความเชื่อเรื่องพระเจ้า หรืออำนาจที่อยู่เหนือการรับรู้ด้วยประสาทสัมผัสในฐานะเป็นแหล่งกำเนิดของสรรพสิ่งในโลก

๑.๒.๒ ความหมายตามทัศนะของชาวตะวันออก

ความหมายของคำว่า ศาสนา ตามทัศนะของชาวตะวันออกและชาวตะวันตกจะมีความหมายแตกต่างกัน โดยชาวตะวันออกจะมีทัศนะของศาสนา ดังต่อไปนี้

พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน (๒๕๔๖) อธิบายความหมายไว้ว่า ศาสนา คือ ลัทธิความเชื่อถือของมนุษย์ อันมีหลักคือ แสดงกำเนิดและความสิ้นสุดของโลก เป็นต้น อันเป็นไปในฝ่ายปรมัตถ์ประการหนึ่ง พร้อมทั้งลัทธิที่จะกระทำตามความเห็นหรือตามคำสั่งสอนในความเชื่อถือนั้น ๆ

หลวงวิจิตรวาทการ (๒๕๔๖) กล่าวว่า ศาสนาเป็นเรื่องที่ถือว่ามีความศักดิ์สิทธิ์ มีคำสอนทางจรรยา มีศาสดา มีคณะบุคคลที่รักษาความศักดิ์สิทธิ์และคำสอนไว้ เช่น พระหรือนักบวช และมีการกวดขันเรื่องความจงรักภักดี

แสง จันทร์งาม (๒๕๔๕) กล่าวว่า ศาสนาตามความหมายที่ใช้กันอยู่ตามทัศนะของชาวตะวันออกเฉพาะอย่างยิ่งชาวอินเดีย ไม่ว่าจะแฝงตัวอยู่ในคำว่า ธรรม หรือ ศาสนา หมายถึงหลักการอันถูกต้องและสอดคล้องกับกฎจักรวาลที่พระศาสดาค้นพบและสั่งสอนไว้ให้คนปฏิบัติตามเพื่อจะได้ดำรงชีวิตอยู่อย่างเป็นสุขในโลกนี้ และเมื่อตายไปแล้ว ก็จะได้บรรลุฝั่งโลกุตตรอันเป็นนิรันดร

เสฐียร พันธรังษี (๒๕๔๖) กล่าวไว้ว่า ศาสนาไม่มีความหมายตรงกับคำว่า Religion เพราะศาสนาในคำว่า พุทธศาสนา มีความหมายว่า คำสั่งสอนของท่านผู้รู้ ไม่มีหลักความเชื่อว่า พระเจ้าเป็นผู้สร้างโลก แต่มีหลักความเชื่อว่า กรรมเป็นผู้สร้างโลกและสรรพสิ่ง ไม่มีหลักคำสอนให้เชื่อโดยไม่ผ่านการพิสูจน์ ไม่บังคับให้เชื่อ ไม่มีหลักการยอมมอบตนให้พระเจ้า

๑.๒.๓ ความหมายตามทัศนะของชาวตะวันตก

นักวิชาการชาวตะวันตกจะมีทัศนะเกี่ยวกับศาสนาต่างจากนักวิชาการชาวตะวันออก โดยมีทัศนะว่า ศาสนา คือ การมอบศรัทธาบูชาพระเจ้าผู้มีอำนาจอยู่เหนือตนด้วยความยำเกรง เสฐียร พันธรังษี (๒๕๔๖) กล่าวไว้ว่า ศาสนาจะต้องมีลักษณะของความเชื่อ ๔ ประการ คือ

๑) พระเจ้าเป็นผู้สร้างโลกและสรรพสิ่ง

๒) คำสอนทั้งหมดมาจากโองการของพระเจ้า

๓) หลักความเชื่อบางอย่างที่อยู่เหนือการพิสูจน์นั้น ศาสนิกจะต้องเชื่อโดยปราศจากข้อสงสัย เพราะเป็นหลักคำสอนที่บริสุทธิ์ของพระเจ้า

๔) ต้องยอมมอบตน และการกระทำของตนและสิ่งอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับตนเองให้พระเจ้าด้วยความจงรักภักดีโดยปราศจากข้อโต้แย้ง

ดังนั้น ตามทัศนะของชาวตะวันตก ศาสนา หมายถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับพระเจ้าเสมอ การปฏิบัติของศาสนิกชนก็เป็นการเอาอกเอาใจรับใช้พระเจ้าโดยวิธีการต่าง ๆ เป็นระบบความเชื่อและการปฏิบัติต่อพระเจ้าอย่างจงรักภักดี หรือความสัมพันธ์อันแนบแน่นระหว่างมนุษย์กับอำนาจศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติ นั่นคือ พระเจ้า

สรุปได้ว่า ตามทัศนะของชาวตะวันออกและชาวตะวันตก ศาสนา หมายถึง คำสอนที่ศาสดานำมาเผยแผ่สั่งสอน แจกแจง แสดงให้มนุษย์ละเว้นจากความชั่ว กระทำแต่ความดี เพื่อประสบสันติสุขในชีวิตทั้งในระดับธรรมดาสามัญและความสุขสงบนิรันดร ซึ่งมนุษย์ยึดถือปฏิบัติตามคำสอนนั้นด้วยความเคารพเลื่อมใสและศรัทธา คำสอนของศาสนาจะมีลักษณะเป็นสัจธรรมที่มีอยู่ในธรรมชาติแล้วศาสดาเป็นผู้ค้นพบ หรือจะเป็นโองการที่ศาสดารับมาจากพระเจ้าก็ได้

๑.๓ องค์ประกอบของศาสนา

หลวงวิจิตรวาทการ (๒๕๔๖) และเสฐียร พันธรังษี (๒๕๔๖) กล่าวไว้ในลักษณะเดียวกันว่า คำว่า ศาสนา มีลักษณะหลายประการประกอบกัน คือ

๑) ศาสนาต้องเป็นเรื่องที่เชื่อถือโดยความศักดิ์สิทธิ์ และไม่ใช่เชื่อถือเปล่า ๆ ต้องเคารพบูชาด้วย

๒) ศาสนาต้องมีคำสอนทางธรรมจรรยา และกฎเกณฑ์เกี่ยวกับความประพฤติปฏิบัติเพื่อบรรลุผลอันดีงาม

๓) ศาสนาต้องปรากฏตัวผู้สอน ผู้ตั้ง ผู้ประกาศ ที่รู้กันแน่นอน และยอมรับว่าเป็นความจริงทางประวัติศาสตร์

๔) ศาสนาต้องมีคณะบุคคลทำหน้าที่โดยเฉพาะสำหรับรักษาความศักดิ์สิทธิ์และคำสอนนั้นสืบต่อมา บุคคลคณะนี้ เรียกกันว่า พระ ถือเป็นวรรณะและเป็นเพศพิเศษ ต่างกับสามัญชน เรียกว่า สมณเพศ

๕) ศาสนาต้องมีการกวดขันเรื่องความภักดี ซึ่งเรียกว่า Fidelity หมายความว่าถ้าถือศาสนาหนึ่งแล้วจะไปถือศาสนาอื่นอีกไม่ได้ แม้แต่จะเคารพปูชนียสถานของศาสนาหรือลัทธิอื่นก็ถือเป็นบาป

แสง จันทร์งาม (๒๕๔๕) กล่าวว่า ศาสนาในฐานะเป็นสถาบันต้องมีองค์ประกอบที่สำคัญ ๘ ประการ คือ ๑) ศาสดาผู้ให้กำเนิด ๒) ประมวลคำสอน ๓) คัมภีร์ ๔) นักบวช ๕) ศาสนิกชน ๖) ศาสนสถาน ๗) ศาสนวัตถุ ๘) สัญลักษณ์ทางศาสนา

เดือน คำดี (๒๕๔๑) กล่าวไว้ในลักษณะเดียวกันว่า ศาสนามีองค์ประกอบมากมายหลายอย่าง แต่ที่ถือว่าสำคัญที่สุดมี ๕ ประการ คือ

๑) ศาสดา คือ ผู้ตั้งศาสนาหรือผู้สอนดั้งเดิม

๒) คัมภีร์ศาสนา คือ ที่รองรับหลักธรรมคำสอนในศาสนานั้น ๆ

๓) นักบวชหรือผู้สืบต่อศาสนา

๔) ศาสนสถาน คือ สถานที่สำคัญของศาสนา หรือปูชนียสถาน

๕) สัญลักษณ์ คือ เครื่องแสดงออกของศาสนาด้านพิธีกรรมและปูชนียวัตถุ

ตามทัศนะของนักวิชาการที่กล่าวมาข้างต้น สรุปได้ว่า สิ่งที่เรียกว่าศาสนาอย่างสมบูรณ์ต้องมีองค์ประกอบดังต่อไปนี้

๑) ศาสดา คือ ผู้ก่อตั้งศาสนา ซึ่งต้องมีชีวิตอยู่จริงในประวัติศาสตร์

๒) ศาสนธรรม คือ คำสอนซึ่งเป็นหลักของศาสนา มีคัมภีร์เป็นที่รวบรวมคำสอน

๓) ศาสนบุคคล คือ บุคคลผู้สืบทอดคำสอนของศาสนา ซึ่งเป็นผู้ปฏิบัติตามหลักคำสอนของศาสนาโดยตรง

๔) ศาสนพิธี คือ พิธีกรรมที่เกี่ยวเนื่องมาจากคำสอนของศาสนา

๕) ศาสนสถาน คือ สถานที่ประกอบศาสนกิจและศาสนพิธีต่าง ๆ

๖) ศาสนิกชน คือ บุคคลผู้นับถือเลื่อมใสศรัทธาในศาสนานั้น ๆ

องค์ประกอบทั้งหมดนี้ บางศาสนาอาจขาดข้อใดข้อหนึ่งไป แต่ก็ยังถือว่าเป็นศาสนา เช่น ศาสนาพราหมณ์- ฮินดู ขาดองค์ประกอบข้อที่หนึ่ง คือ ศาสดาไม่ได้มีชีวิตอยู่จริงในประวัติศาสตร์ ศาสนาอิสลามขาดองค์ประกอบข้อ ๓ คือ ศาสนบุคคล เพราะผู้นับถือศาสนาอิสลามไม่มีการถือเพศเป็นบรรพชิต คงมีแต่เพศฆราวาสเท่านั้น

๑.๔ มูลเหตุการเกิดของศาสนา

มูลเหตุที่ทำให้เกิดศาสนานั้นมีมากมายหลายอย่าง แล้วแต่สภาพแวดล้อมของแต่ละกลุ่มชนและยุคสมัย นักวิชาการด้านศาสนามีทัศนะที่คล้ายคลึงกันเกี่ยวกับมูลเหตุที่ทำให้เกิดศาสนา ดังนี้คือ

สุชีพ ปุญญานุภาพ (๒๕๔๕) ได้วิเคราะห์และจำแนกมูลเหตุการเกิดศาสนาของมนุษยชาติไว้อย่างเป็นระบบ โดยมองทั้งในมิติของจิตวิทยา พฤติกรรมศาสตร์ และสภาพแวดล้อมรอบตัวมนุษย์ สามารถสรุปมูลเหตุสำคัญได้ ๕ ประการ ดังนี้

๑. ความกลัว เป็นมูลเหตุขั้นแรกเริ่มที่สุดของมนุษย์ยุคโบราณ เมื่อเผชิญกับภัยธรรมชาติที่ร้ายแรงและหาคำตอบไม่ได้ เช่น ฟ้าร้อง ฟ้าผ่า น้ำท่วม โรคระบาด หรือความตาย มนุษย์เกิดความกลัวอย่างยิ่ง จึงคิดว่ามีอำนาจลึกลับหรือเทพเจ้าดลบันดาลขึ้น นำไปสู่การพยายามกราบไหว้ เช่น สรวงบูชา เพื่ออ้อนวอนให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์เหล่านั้นพึงพอใจและไม่ทำร้ายตน

๒. ความไม่รู้หรือความเข้าใจผิด ต่อเนื่องมาจากความกลัว คือการที่มนุษย์ในอดีตยังขาดความรู้ทางวิทยาศาสตร์ จึงเข้าใจผิดเกี่ยวกับปรากฏการณ์ธรรมชาติต่าง ๆ รวมถึงเรื่องความฝัน โดยเชื่อว่าในร่างกายมี “เจตภูต” หรือวิญญาณที่ออกจากร่างได้เวลานอนหลับ และเมื่อตายไปวิญญาณนี้ก็ยังอยู่ ความไม่รู้ในกลไกธรรมชาติและกลไกทางร่างกายนี้เอง ที่เป็นรากฐานให้เกิดระบบความเชื่อเรื่องวิญญาณนิยม (Animism) และเทพเจ้าในเวลาต่อมา

๓. ความต้องการที่พึ่งทางใจ เมื่อมนุษย์เริ่มมีวิวัฒนาการทางสังคมมากขึ้น ความกลัวไม่ได้จำกัดอยู่แค่ภัยธรรมชาติ แต่ขยายไปสู่ความไม่มั่นคงในชีวิต ความทุกข์จากการพลัดพราก ความผิดหวัง และความโดดเดี่ยว ลำพังกำลังของตนเองไม่สามารถต้านทานความทุกข์เหล่านี้ได้ มนุษย์จึงต้องการ “ที่พึ่งอันอุดม” หรือสิ่งยึดเหนี่ยวที่ทรงพลังคอยปกป้องคุ้มครองและให้กำลังใจในการดำเนินชีวิต

๔. ความกตัญญู อาจารย์สุชีพได้ระบุถึงมูลเหตุทางจริยธรรมนี้ไว้ด้วย โดยอธิบายว่ามนุษย์เริ่มตระหนักถึงคุณค่าของสิ่งที่ให้ประโยชน์แก่ตน เช่น บิดามารดา ครูบาอาจารย์ ผู้มีพระคุณที่ล่วงลับไปแล้ว หรือแม้กระทั่งธรรมชาติที่ให้ชีวิต (เช่น พระแม่คงคา พระแม่โพสพ) จึงเกิดความรู้สึกอยากตอบแทนคุณ นำไปสู่พิธีกรรมการกราบไหว้บูชาบรรพบุรุษและการแสดงความเคารพต่อสิ่งมีพระคุณ ซึ่งพัฒนามาเป็นส่วนหนึ่งของศาสนา

๕. ความต้องการความสงบเรียบร้อยในสังคม เมื่อมนุษย์มาอยู่รวมกันเป็นกลุ่มก้อนใหญ่ขึ้น การควบคุมด้วยกำลังหรือกฎหมายเพียงอย่างเดียวไม่สามารถห้ามปรามจิตใจของคนไม่ให้ทำความชั่วได้ ผู้นำหรือนักปราชญ์ในสมัยโบราณจึงนำความเชื่อเรื่องบุญ บาป นรก สวรรค์ และศีลธรรมเข้ามาเป็นกุศโลบาย เพื่อให้คนเกรงกลัวต่อบาปแม้ในที่ลับ ตาคน ศาสนาจึงเกิดขึ้นมาเพื่อเป็นเครื่องมือควบคุมพฤติกรรมและรักษาความสงบสุขของสังคม

หลวงวิจิตรวาทการ (๒๕๑๔) ได้เขียนไว้ในหนังสือศาสนาเปรียบเทียบ โดยได้แบ่งมูลเหตุของการเกิดศาสนาออกเป็น ๔ ประการสำคัญ ดังนี้

๑. ความกลัวภัยธรรมชาติ ท่านอธิบายว่า มนุษย์ในสมัยดึกดำบรรพ์ยังไม่มีวิทยาศาสตร์ความคิดยังไม่เจริญ เมื่อเผชิญกับภัยธรรมชาติ เช่น ฟ้าผ่า พายุ แผ่นดินไหว หรือภูเขาไฟระเบิด มนุษย์เกิดความกลัวอย่างสุดขีด และคิดว่าปรากฏการณ์เหล่านั้นเกิดจาก “ผู้มีฤทธิ์” หรือ “มนุษย์ที่เหนือมนุษย์” เป็นผู้ดลบันดาล จึงเริ่มคิดหาวิธีที่จะทำให้ผู้มีฤทธิ์เหล่านั้นอ่อนโยนลง นำไปสู่การกราบไหว้บูชาอ้อนวอน และการเซ่นสรวงบูชายัญ ซึ่งถือเป็นรากฐานแรกสุดของศาสนา

๒. ความนึกคิดเกี่ยวกับความตายและความฝัน ท่านระบุว่า มูลเหตุสำคัญอีกประการเกิดจากความช่างคิดช่างสังเกตของมนุษย์ โดยเฉพาะเรื่องความฝัน และความตายโดยในเรื่องความฝันมนุษย์

แปลกใจว่าทำไมนอนอยู่กับที่ แต่ในฝันกลับเดินทางไปที่ไกล ๆ หรือเจอคนที่ตายไปแล้วได้ จึงเชื่อว่าในร่างกายมีสิ่งหนึ่ง (วิญญาณ หรือ เจตภูต) ที่สามารถออกจากร่างไปท่องเที่ยวได้เวลานอนหลับส่วนในเรื่องความตายนั้น เมื่อคนเราตายไปร่างกายยังอยู่ครบ แต่ทำไมไม่พูดไม่ขยับ มนุษย์ยุคโบราณจึงสรุปว่า “วิญญาณ” ได้ออกจากร่างไปอย่างถาวรแล้ว ความเชื่อเรื่องวิญญาณนี้เองที่พัฒนาไปสู่การบูชาบรรพบุรุษ และกลายเป็นระบบศาสนาในเวลาต่อมา

๓. ความต้องการที่พึ่งทางใจของคนชั้นปกครองและผู้ใต้ปกครอง ในมิติทางสังคม ท่านมองว่าศาสนาเกิดจากความจำเป็นในการอยู่ร่วมกันไม่ว่าจะเป็นฝ่ายผู้ปกครอง (หัวหน้าเผ่า/กษัตริย์)ที่ต้องการเครื่องมือในการควบคุมคนหมู่มากให้ยอมเชื่อฟังและอยู่ในความสงบ ลำพังเพียงกำลังทหารหรือกฎหมายอาจไม่ขลังพอ จึงต้องนำโองการจากสวรรค์ หรือ คำสั่งของเทพเจ้า มาอ้างเพื่อสร้างความชอบธรรม หรือฝ่ายผู้ใต้ปกครอง (ราษฎร)ที่มองว่า ชีวิตเต็มไปด้วยความทุกข์ยากและการถูกกดขี่ จึงต้องการที่พึ่งทางใจ ต้องการความหวังว่าถ้าทำดีในชาตินี้ จะได้รับความสุขในชาติหน้า หรือมีเทพเจ้าคอยคุ้มครองให้พ้นจากความอยุติธรรม

๔. ความรู้สึกซาบซึ้งในความงามและความมหัศจรรย์ของธรรมชาติ เมื่อมนุษย์เริ่มมีจิตใจที่เจริญขึ้น ความกลัวลดลงแต่เปลี่ยนเป็น “ความเลื่อมใสศรัทธา” เมื่อได้เห็นความยิ่งใหญ่และงดงามของธรรมชาติ เช่น การขึ้น- ตกของดวงอาทิตย์ ความงามของดวงดาว หรือความอุดมสมบูรณ์ของป่าเขา มนุษย์รู้สึกว่าสิ่งเหล่านี้ช่างน่าอัศจรรย์และมีระเบียบแบบแผนเกินกว่าจะเกิดขึ้นเอง จึงเชื่อว่าต้องมี “ผู้สร้าง” (Creator) ที่ยิ่งใหญ่และเปี่ยมด้วยความเมตตา นำไปสู่การเกิดศาสนาประเภทเทวนิยม (Theism) ที่บูชาพระผู้เป็นเจ้า

เสฐียร พันธรังษี (๒๕๖๓) ได้อธิบายมูลเหตุของการเกิดศาสนาไว้ในหนังสือศาสนาเปรียบเทียบ ได้สรุปไว้ ๖ ประการดังนี้

๑. เกิดจากอวิชชา หรือความไม่รู้ มูลเหตุประการแรกเริ่มสุดเกิดจาก “ความไม่รู้” ของมนุษย์ในสมัยโบราณที่ไม่เข้าใจถึงกฎเกณฑ์และการทำงานของธรรมชาติรอบตัว เช่น ไม่รู้ว่าฟ้าร้อง ฟ้าผ่า น้ำท่วม หรือสุริยุปราคาเกิดขึ้นได้อย่างไร ความไม่รู้หรืออวิชชานี้กระตุ้นให้มนุษย์สร้างมโนภาพ ขึ้นมาเอง โดยสรุปว่าปรากฏการณ์เหล่านั้นต้องมีพลังเร้นลับ สิ่งศักดิ์สิทธิ์ หรือมีเทพเจ้าคอยบงการอยู่เบื้องหลัง

๒. เกิดจากความกลัว เมื่อมนุษย์ไม่เข้าใจในธรรมชาติและต้องเผชิญกับภัยพิบัติอันตรายที่ส่งผลต่อชีวิตและทรัพย์สิน จึงเกิดความกลัวอย่างรุนแรง (Fear of Nature) และพยายามหาวิธีผ่อนหนักให้เป็นเบา ความกลัวนี้เองที่ผลักดันให้เกิดพฤติกรรมการกราบไหว้ การอ้อนวอน และการจัดพิธีกรรมเซ่นสรวงบูชา เพื่อให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ตนกลัวนั้นพึงพอใจและไม่ลงทัณฑ์มนุษย์

๓. เกิดจากความจงรักภักดี หรือความศรัทธา เมื่อสังคมมนุษย์เริ่มมีวิวัฒนาการและมีการจัดระเบียบโครงสร้างที่ชัดเจนขึ้น ความเชื่อไม่ได้หยุดอยู่แค่ความกลัว แต่พัฒนาไปสู่ความรู้สึกเคารพนับถือ ซาบซึ้ง และจงรักภักดีต่อสิ่งที่ให้คุณแก่ตน เช่น การแสดงความกตัญญูและภักดีต่อวิญญาณของบรรพบุรุษที่เคยปกป้องคุ้มครอง หรือความซาบซึ้งในความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติ (เช่น ดิน น้ำ ป่าไม้) จนแปรเปลี่ยนความกลัวในอดีตให้กลายเป็นระบบศรัทธาที่มั่นคง

๔. เกิดจากความต้องการเหตุผล หรือความอยากรู้ มนุษย์มีสติปัญญาและปัญญาที่แตกต่างจากสัตว์อื่น ๆ เมื่อสังคมเจริญขึ้น มนุษย์เริ่มตั้งคำถามเชิงวิเคราะห์เกี่ยวกับชีวิตและโลก เช่น “โลกนี้

เกิดขึ้นมาได้อย่างไร”, “ใครเป็นผู้สร้างสิ่งเหล่านี้” หรือ “ตายแล้วจะไปไหน” ความต้องการค้นหาคำตอบและแสวงหาเหตุผลขั้นสูงสุดนี้ ทำให้นักปราชญ์หรือศาสดาในยุคโบราณพยายามค้นคว้าจนเกิดเป็นปรัชญาและหลักธรรมคำสอนของศาสนาขึ้นมาเพื่อตอบสนองความอยากรู้นั้น

๕. เกิดจากความต้องการที่พึ่งทางใจ ชีวิตของมนุษย์ทุกคนหลีกหนีไม่พ้นจากความทุกข์ ความผิดหวัง ความเจ็บป่วย และความสูญเสีย ลำพังเพียงกำลังกายหรือวัตถุสิ่งของรอบตัวไม่สามารถเยียวยาบาดแผลในใจได้ มนุษย์จึงต้องการสิ่งยึดเหนี่ยวจิตใจที่ทรงพลังอำนาจเหนือมนุษย์ เพื่อคอยคุ้มครอง ให้กำลังใจ และสร้างความหวังให้ตราบจนวาระสุดท้ายของชีวิต

๖. เกิดจากความต้องการความสงบสุขของสังคม ในมิติเชิงสังคมวิทยา ศาสนาเกิดขึ้นมาเพื่อเป็นเครื่องมือในการจัดระเบียบและควบคุมพฤติกรรมของคนหมู่มาก ลำพังเพียงกฎเกณฑ์หรือกฎหมายของบ้านเมืองอาจไม่สามารถควบคุมจิตใจคนในที่ลับตาได้ ศาสนาจึงเข้ามาทำหน้าที่สร้างมาตรฐานทางจริยธรรม ระบบศีลธรรม เรื่องบาปบุญคุณโทษ เพื่อให้คนในสังคมเกรงกลัวต่อการทำชั่วและหันมาทำความดี ทำให้สังคมสามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างสงบสุข

เสถียรโกเศศ- นาคประทีป (๒๕๖๑) ท่านได้อธิบายบ่อเกิดของศาสนาและลัทธิความเชื่อผ่านมุมมองทางมานุษยวิทยา (Anthropology) และคติชนวิทยา (Folklore) โดยวิเคราะห์ว่าศาสนาของมนุษยชาติมีพัฒนาการที่เติบโตมาจากระบบความเชื่อดั้งเดิม ๔ ประการหลัก ดังนี้

๑. ความกลัวและความไม่รู้ในธรรมชาติ ในยุคแรกเริ่ม มนุษย์ยังไม่มีความรู้ที่จะอธิบายความแปรปรวนของธรรมชาติ เช่น ฟ้าผ่า พายุ แผ่นดินไหว หรือภัยแล้ง เมื่อเผชิญกับสิ่งเหล่านี้มนุษย์จึงเกิดความกลัวอย่างยิ่ง และคิดว่าในสิ่งธรรมชาติเหล่านั้นมีอำนาจเร้นลับ หรือ สิ่งศักดิ์สิทธิ์ สิงสถิตอยู่ จึงเริ่มแสดงความเคารพ ยำเกรง และหาวิธีทำให้อำนาจเหล่านั้นพึงพอใจเพื่อไม่ให้เกิดภัยพิบัติแก่ตน

๒. ความเชื่อเรื่องวิญญาณนิยม ท่านได้อธิบายไว้อย่างลึกซึ้งว่า มนุษย์โบราณสังเกตเรื่อง “ความฝัน” และ “ความตาย” ในเรื่องความฝัน มนุษย์แปลกใจว่าตัวนอนนิ่งอยู่ แต่ทำไมในฝันถึงไปที่ต่าง ๆ ได้ จึงเชื่อว่ามี “เจตภูต” หรือ “วิญญาณ” ซ่อนอยู่ในร่างกายและออกจากร่างได้ชั่วคราว ในเรื่องความตาย เมื่อคนตายไป ร่างกายยังอยู่แต่เจตภูตนั้นออกจากร่างไปแล้วและไม่กลับมาอีก มนุษย์จึงเชื่อว่าวิญญาณเหล่านั้นยังคงวนเวียนอยู่รอบตัว ความเชื่อนี้ทำให้เกิดการจำแนกสิ่งต่าง ๆ ว่ามีวิญญาณสิงอยู่ (เช่น วิญญาณต้นไม้ วิญญาณภูเขา) ซึ่งเป็นรากฐานสำคัญที่พัฒนาไปสู่การบูชาเทพเจ้าในเวลาต่อมา

๓. การบูชาบรรพบุรุษ สืบเนื่องมาจากความเชื่อเรื่องวิญญาณ มนุษย์เริ่มเชื่อว่าวิญญาณของผู้หลักผู้ใหญ่ หัวหน้าเผ่า หรือบิดามารดาที่ล่วงลับไปแล้ว ยังคงมีอิทธิพล คอยสอดส่อง ดูแล หรือให้คุณให้โทษแก่ลูกหลานที่ยังมีชีวิตอยู่ได้ จึงเกิดพิธีกรรมการเซ่นไหว้และการแสดงความกตัญญูต่อผีบรรพบุรุษ เพื่ออ้อนวอนให้ท่านช่วยปกป้องคุ้มครองตนและครอบครัว ซึ่งระบบการบูชานี้ได้กลายมาเป็นส่วนหนึ่งของวิถีทางศาสนา

๔. ความต้องการเครื่องยึดเหนี่ยวในโครงสร้างสังคม เมื่อสังคมมนุษย์ขยายใหญ่ขึ้นจากครอบครัวไปสู่เผ่าพันธุ์และชุมชน ความเชื่อและพิธีกรรมทางศาสนาได้กลายมาเป็นเครื่องมือสำคัญในการสร้าง สัญญาร่วมกัน เพื่อระเบียบและความสามัคคีในกลุ่ม คนในชุมชนเดียวกันจะเข้าร่วมพิธีกรรมเดียวกัน ทำให้เกิดความรู้สึกเป็นพวกเดียวกันและยอมรับในกฎเกณฑ์ศีลธรรมร่วมกัน

สรุปแล้ว มูลเหตุที่ทำให้เกิดศาสนานั้นมีหลายประการซึ่งเป็นไปตามสภาพแวดล้อมของแต่ละกลุ่มชน แต่ละสมัย นักการศาสนามีทัศนะที่คล้ายคลึงกันเกี่ยวกับมูลเหตุที่ทำให้เกิดศาสนา ดังนี้คือ

๑) ความไม่รู้

ความไม่รู้ ได้แก่ ความไม่รู้เหตุผล เริ่มตั้งแต่ความไม่รู้เหตุผลทางภูมิศาสตร์ ดาราศาสตร์ ชีววิทยา และไม่รู้จักธรรมชาติอื่น ๆ ที่มีอยู่รอบตัว เมื่อมนุษย์ไม่รู้หรือเข้าใจไม่แจ่มแจ้งในปรากฏการณ์ธรรมชาติรอบตัว เช่น ฝนตก ฟ้าแลบ ฟ้าร้อง ฟ้าผ่า เป็นต้น จึงหาคำตอบออกมาในลักษณะต่าง ๆ เมื่อไม่ทราบสาเหตุที่แท้จริงของปรากฏการณ์ธรรมชาติ จึงพากันคิดว่าจะต้องมีสิ่งเหนือธรรมชาติซึ่งอาจเป็นพระเจ้า หรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่มีอำนาจเหนือมนุษย์ จึงมีการบูชาบวงสรวงอ้อนวอนให้เมตตาปรานี ความคิดเช่นนี้จึงเป็นมูลเหตุทำให้เกิดศาสนาขึ้น ศาสนาของคนในยุคโบราณส่วนใหญ่มีสาเหตุมาจากความไม่รู้

๒) ความกลัว

ความกลัวเป็นมูลเหตุที่ต่อเนื่องจากความไม่รู้ กล่าวคือ เมื่อเกิดความไม่รู้หรือไม่เข้าใจแจ่มแจ้งขึ้น ทำให้เกิดความกลัวในสิ่งที่ตนไม่รู้ไม่เข้าใจ จึงคิดหาทางเอาอกเอาใจในสิ่งนั้น ในรูปของการเคารพกราบไหว้ เช่นสรวงบูชา ตลอดจนบนบานศาลกล่าว เพื่อไม่ให้บันดาลภัยพิบัติแก่ตน แต่ให้บันดาลความสุขสวัสดีมาให้ เป็นต้น

๓) ความภักดี

ความภักดี ได้แก่ ความเชื่อและความเลื่อมใส ด้วยมั่นใจว่าสิ่งที่ตนเชื่อและเลื่อมใสนั้น เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่สามารถอำนวยประโยชน์แก่ตนได้ ศาสนาที่มีมูลเหตุเกิดจากความภักดีได้แก่ศาสนาประเภทเทวนิยม

๔) ปัญญา

เมื่อมนุษย์ทำการศึกษาธรรมชาติและสภาพแวดล้อมทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจความจริงในปรากฏการณ์ทางธรรมชาติมากขึ้น ดังนั้น มนุษย์จึงพยายามเรียนรู้ธรรมชาติและหาวิธีควบคุมธรรมชาติ เพราะมีความเข้าใจแล้วว่าความอยู่รอดปลอดภัยของมนุษย์ไม่ได้เกิดมาจากอำนาจดลบันดาลของพระเจ้าหรือผีสางเทวดา แต่เกิดจากการกระทำของมนุษย์เอง จึงทำให้เกิดศาสนาประเภทอเทวนิยมซึ่งไม่เชื่ออำนาจศักดิ์สิทธิ์ของสิ่งที่อยู่เหนือธรรมชาติขึ้น เป็นศาสนาที่เน้นความรู้ประจักษ์แจ้งความจริงเป็นสำคัญ เช่น พุทธศาสนา เป็นต้น

นอกจากปัจจัยพื้นฐานทั้ง ๔ ประการข้างต้นแล้ว เสฐียร พันธรังษี (๒๕๔๖) ยังได้เสนอแง่มุมเพิ่มเติมเกี่ยวกับมูลเหตุที่ทำให้เกิดศาสนาอีก ๒ ประการ ได้แก่

๕) อิทธิพลของบุคคลสำคัญ

ปัจจัยนี้มีความเชื่อมโยงอย่างใกล้ชิดกับลัทธิการบูชาบรรพบุรุษ (Ancestor Worship) ภายในระบบเครือญาติและสังคม ศาสนาหรือระบบความเชื่อในลักษณะนี้มักก่อตัวขึ้นจากปฏิสัมพันธ์ทางสังคมที่มีต่อบุคคลผู้มีคุณูปการหรือมีความโดดเด่นในชุมชน โดยเกิดขึ้นจากความศรัทธาอันบริสุทธิ์ของสมาชิกในสังคมที่พากันเคารพกราบไหว้และยกย่องเชิดชูบุคคลเหล่านั้นด้วยความสมัครใจ โดยปราศจากการบังคับหรือข้อกำหนดเชิงโครงสร้างกฎหมาย

๖) ลัทธิการเมือง

ในบางบริบททางประวัติศาสตร์ ลัทธิหรืออุดมการณ์ทางการเมืองที่มีความเข้มข้นสามารถพัฒนาและยกระดับขึ้นจนมีสถานะและบทบาทคล้ายคลึงกับศาสนา (Secular Religion) เนื่องจากมีระบบความเชื่อ พิธีกรรม และการเทิดทูนผู้นำอย่างสุดโต่ง ตัวอย่างที่สะท้อนปรากฏการณ์นี้ได้อย่างชัดเจน ได้แก่ ลัทธินาซี (Nazism) ในเยอรมนีสมัยอดอล์ฟ ฮิตเลอร์, ลัทธิฟาสซิสต์ (Fascism) ในอิตาลีสมัยเบนิโต มุสโสลินี, ลัทธิคอมมิวนิสต์ (Communism) ตลอดจนลัทธิบูชิโด (Bushido) ในสังคมญี่ปุ่นโบราณ เป็นต้น

๑.๕ วิวัฒนาการของศาสนา

การศึกษาวิวัฒนาการของศาสนา (Evolution of Religion) เป็นการสำรวจกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางสติปัญญา พฤติกรรม และวัฒนธรรมของมนุษย์ในการพยายามทำความเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างตนเองกับสิ่งเหนือธรรมชาติ โลก และจักรวาล ซึ่งวิวัฒนาการนี้มิได้เป็นเพียงเรื่องของความเชื่อเดี่ยว ๆ หากแต่แปรผันและเติบโตควบคู่ไปกับวิวัฒนาการทางสังคม การเมือง และเทคโนโลยีของมนุษย์ในแต่ละยุคสมัยอย่างแยกไม่ออก

ในทางมานุษยวิทยาและศาสนาเปรียบเทียบ นักปราชญ์ส่วนใหญ่เห็นพ้องว่า ศาสนามีจุดเริ่มต้นมาจากรูปแบบที่เรียบง่ายที่สุด คือ ลัทธิบูชาธรรมชาติ คือเชื่อว่าศาสนาเกิดมาจากความกลัวต่อปรากฏการณ์ของธรรมชาติ จากนั้นพัฒนาไปสู่ลัทธิวิญญาณนิยม (Animism) ซึ่งมีความเชื่อว่าความเชื่อว่ามีวิญญาณและอำนาจลึกลับแฝงเร้นอยู่ในสิ่งต่าง ๆ ตามธรรมชาติ ซึ่งเกิดจากความกลัวและความไม่รู้ในกฎเกณฑ์ของธรรมชาติ (เสถียรโกเสศ และนาคประทีป, ๒๕๖๑) เมื่อสังคมมนุษย์เริ่มมีพัฒนาการทางสติปัญญาที่ซับซ้อนขึ้น ความเชื่อดังกล่าวได้ยกระดับไปสู่ พหุเทวนิยม (Polytheism) หรือการนับถือเทพเจ้าหลายองค์ที่มีหน้าที่เฉพาะเจาะจงสอดคล้องกับโครงสร้างสังคมเกษตรกรรม ต่อมาเมื่อสังคมขยายตัวเป็นอาณาจักรและต้องการศูนย์รวมจิตใจที่เป็นหนึ่งเดียว ระบบความเชื่อจึงวิวัฒนาการสู่ เอกเทวนิยม (Monotheism) ที่บูชาพระผู้เป็นเจ้าเพียงพระองค์เดียว ตลอดจนพัฒนาไปสู่ อเทวนิยม (Atheism/Non- theism) ที่มุ่งเน้นหลักธรรมคำสอน สัจธรรม และการพัฒนาจิตใจภายในโดยไม่ต้องพึ่งพิงอำนาจจากพระเจ้า (สุชีพ ปุญญานุภาพ, ๒๕๔๕) ซึ่งจากแนวคิดเรื่องวิวัฒนาการของศาสนา แสง จันทร์งาม (๒๕๔๕) ได้ให้รายละเอียดไว้ดังนี้

๑) การบูชาธรรมชาติ ศาสนาดั้งเดิมของมนุษย์เป็นศาสนาที่ยังไม่มีแนวคิดทางปรัชญาที่ลึกซึ้ง เป็นศาสนาแบบง่าย ๆ ไม่มีกรรมวิธีที่ซับซ้อน เป็นศาสนาเกี่ยวกับธรรมชาติและเกิดมาจากความกลัวต่อปรากฏการณ์ของธรรมชาติ ศาสนาลักษณะนี้เรียกว่า ศาสนาบูชาธรรมชาติโดยตรงแบบง่าย ๆ เพราะมนุษย์ในระยะแรกเริ่มยังไม่เจริญด้วยสติปัญญา ไม่สามารถคิดอะไรได้ลึกซึ้ง ดำรงชีวิตอยู่ท่ามกลางธรรมชาติต่าง ๆ เมื่อประสบกับปรากฏการณ์ทางธรรมชาติต่าง ๆ เช่น พายุฟ้าคำราม ไฟเป็นต้น ก็เกิดความกลัว จึงพากันเคารพบูชาปรากฏการณ์นั้น ๆ โดยตรง เพราะสมองยังไม่เจริญพอที่จะคิดถึงพลังอำนาจอันเป็นนามธรรมที่อยู่เบื้องหลังปรากฏการณ์เหล่านั้นได้ จึงได้พากันบูชาธรรมชาติ เช่น การบูชาฟ้าและแผ่นดิน การบูชาปรากฏการณ์ในท้องฟ้า การบูชาปรากฏการณ์บนดินและในดิน การบูชาสัตว์ การบูชาก้อนหินและภูเขา การบูชาป่าไม้และต้นไม้ เป็นต้น

๒) วิญญาณนิยม มนุษย์ในยุคแรกนั้น หวาดกลัวต่อความโหดร้ายของธรรมชาติและชื่นชมยินดีต่อความสุขที่ธรรมชาติดลบันดาลให้ แต่พวกเขาไม่ได้คิดหาสาเหตุว่า เพราะเหตุใดธรรมชาติจึงมีอำนาจเช่นนั้น ต่อมาเมื่อมนุษย์เจริญขึ้น ๆ จึงพากันคิดสงสัยอำนาจอันเหลือล้นของธรรมชาตินั้น แต่แล้วพวกเขาก็ได้ข้อคิดใหม่ว่าการที่ธรรมชาติมีอำนาจเช่นนั้น น่าจะมีอำนาจลึกลับอะไรสักอย่างสิงสถิตอยู่เบื้องหลังของธรรมชาตินั้น แล้วพวกเขาก็เรียกอำนาจลึกลับนั้นไปต่าง ๆ กัน ที่ให้คุณก็เรียกว่า เทวดา ที่ให้โทษก็เรียกว่า ผี ทั้งเทวดาและผีรวมเรียกว่า วิญญาณ ต่อมาเมื่อมนุษย์เจริญมากขึ้น ๆ ก็ได้สร้างสรรค์ศิลปะการวาดภาพเขียนขึ้น มนุษย์ได้วาดภาพเทวดาและผีให้มีรูปร่างแตกต่างกัน ได้วาดภาพเทวดาให้สวยงามน่ารักน่าเลื่อมใสเพราะถือว่าเป็นสัญลักษณ์แห่งความดีงาม แต่วาดภาพผีให้น่าเกลียด น่ากลัว เพราะเป็นสัญลักษณ์แห่งความชั่วร้าย และพวกเขาก็บูชาเทวดาที่พวกเขาคิดว่ามีอำนาจดลบันดาลให้คุณและโทษแก่พวกเขาซึ่งซ่อนตัวเองอยู่เบื้องหลังปรากฏการณ์ของธรรมชาตินั้น ๆ

๓) พหุเทวนิยม เมื่อมนุษย์ได้พัฒนาความเข้าใจเรื่องวิญญาณให้ชัดเจนยิ่งขึ้น จึงมีความเข้าใจว่าวิญญาณมีความศักดิ์สิทธิ์ มีพลังอำนาจอยู่เหนือวิสัยของมนุษย์ จึงพากันเรียกชื่อวิญญาณใหม่ว่า เทวดา หรือเทพเจ้า ซึ่งสิงสถิตอยู่ในธรรมชาติทั่วไป จึงเกิดการเรียกชื่อต่าง ๆ เช่น พระอาทิตย์ พระจันทร์ พระวรุณ พระอัคนี เป็นต้น แนวความคิดเช่นนี้ทำให้เกิดการพัฒนาเป็นแนวความคิดแบบพหุเทวนิยม คือ การยกย่องเหล่าวิญญาณต่าง ๆ ให้มีฐานะสูงขึ้นเป็นเทพเจ้าหรือพระเจ้า ซึ่งมีอยู่จำนวนมากในปรากฏการณ์ทางธรรมชาติต่าง ๆ

๔) การนับถือเทพเจ้าประจำกลุ่ม คำว่า เทพเจ้าประจำกลุ่มนี้ คือ การนับถือเทพเจ้าประจำกลุ่มของตนเป็นสำคัญ แต่ไม่ได้ปฏิเสธว่าเทพเจ้าของชนกลุ่มอื่นไม่มี พวกเขายืนยันว่ามีเหมือนกัน แต่ไม่สำคัญเท่าเทพเจ้าประจำกลุ่มของตนเอง แนวความคิดนี้ได้วิวัฒนาการมาจากกลุ่มพหุเทวนิยมนั่นเอง และอยู่ตรงกลางระหว่างกลุ่มพหุเทวนิยม (Polytheism) และกลุ่มเอกเทวนิยม (Monotheism) เช่น ชาวอินเดียโบราณ แต่ละวรรณะจะนับถือเทพเจ้าประจำวรรณะของตัวเองเป็นพิเศษ ในขณะเดียวกันกับพวกเขาก็จะนับถือเทพเจ้าของวรรณะอื่นเหมือนกัน แต่ไม่ถือว่าสำคัญเท่าเทพเจ้าประจำกลุ่มของตัวเอง เช่น พวกพราหมณ์จะนับถือพระพิฆเณศร์ คือเทพเจ้าแห่งความรู้และปัญญา พวกไวศยะ คือ ชาวไร่ชาวนาจะนับถือพระวรุณ (ฝน) พระแม่ธรณีเป็นพิเศษ เป็นต้น

๕) เอกเทวนิยม คำว่า เอกเทวนิยม หมายถึง การนับถือพระเจ้าเพียงองค์เดียว เป็นแนวคิดที่วิวัฒนาการมาจากการนับถือพระเจ้าหลายองค์นั่นเอง เพราะการที่มนุษย์มีพระเจ้ามากมายหลายองค์ทำให้เกิดความแตกแยกเป็นกลุ่มต่าง ๆ ไม่สามารถรวมกันเป็นปึกแผ่นในสังคมขึ้นมาได้ ทำให้ผู้เป็นใหญ่ในกลุ่มพยายามหาสิ่งยึดเหนี่ยวจิตใจของคนในกลุ่มต่าง ๆ เพื่อจะได้รวมกลุ่มเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน จึงประกาศคำสอนไปในทำนองที่ว่ามีพระเจ้าผู้ยิ่งใหญ่สูงสุดอยู่เพียงองค์เดียวเท่านั้น ที่ทรงเป็นผู้สร้างโลกและสรรพสิ่งทรงดลบันดาลทุกสิ่งทุกอย่าง แนวความคิดเช่นนี้ เช่น ทัศนะเรื่องพระเจ้าในศาสนายิว คริสต์ อิสลาม และซิกข์ เป็นต้น

๖) อเทวนิยม เมื่อมนุษย์หมกมุ่นอยู่กับความเชื่อเรื่องพระเจ้ามาเป็นเวลานาน ก็มีมนุษย์บางคนคิดแปลกไปจากเดิม โดยคิดในเชิงปฏิเสธพระเจ้าและเทพเจ้าต่าง ๆ โดยมีความคิดว่า ไม่มีพระเจ้าที่เป็นผู้สร้างโลกและสรรพสิ่ง เพราะสรรพสิ่งเกิดขึ้นเองโดยกระบวนการทางธรรมชาติ เมื่อเกิดขึ้น เป็นไปแล้วก็แตกสลายไปตามกระบวนการทางธรรมชาติเช่นเดียวกัน แนวความคิดแบบนี้ เช่น พุทธศาสนา และศาสนาเชน และศาสนาเต๋า เป็นต้น

จากที่กล่าวมาข้างต้น สรุปได้ว่า ศาสนามีวิวัฒนาการมาจากความคิดที่เรียบง่ายโดยการบูชาธรรมชาติ เช่น การบูชาฟ้าและแผ่นดิน การบูชาปรากฏการณ์ในท้องฟ้า เป็นต้น ต่อมาจึงมีแนวความคิดว่าในปรากฏการณ์ทางธรรมชาตินั้น ๆ น่าจะมีวิญญาณหรือพลังลึกลับอยู่เบื้องหลัง หรือแม้กระทั่งบรรพบุรุษที่ตายไปแล้วก็จะมีฐานะเป็นวิญญาณที่สิงสถิตอยู่ในธรรมชาติ แนวความคิดเช่นนี้เรียกว่า วิญญาณนิยม ต่อมาวิญญาณเหล่านั้นก็ถูกเข้าใจว่ามีพลังอำนาจที่อยู่เหนือวิสัยของมนุษย์ธรรมดาทั่วไป สามารถดลบันดาลความสุขความทุกข์ให้แก่มวลมนุษยชาติจึงทำให้เหล่าวิญญาณเหล่านั้นมีฐานะเป็นพระเจ้าหรือเทพเจ้าต่าง ๆ ซึ่งมีอยู่จำนวนมาก เรียกว่า พหุเทวนิยม เมื่อมนุษย์อยู่รวมกันเป็นกลุ่ม เป็นเผ่าเป็นสังคม ก็พากันนับถือและยกย่องเทพเจ้าที่ให้คุณและโทษเฉพาะแก่กลุ่มของตนเท่านั้น เรียกว่า การนับถือเทพเจ้าประจำกลุ่ม เมื่อมีเทพเจ้าจำนวนมากก็ทำให้เกิดความแตกแยกจึงจำเป็นต้องมีแนวคิดเรื่องเทพเจ้าที่เป็นหนึ่งเพียงองค์เดียว เรียกว่า เอกเทวนิยม และในที่สุดเมื่อมนุษย์มีเหตุผลมากขึ้น จึงพากันปฏิเสธอำนาจของพระเจ้า โดยมอบอำนาจในการสร้างโลกและสรรพสิ่งให้แก่กระบวนการทางธรรมชาติ ซึ่งไม่ใช่อำนาจการสร้างของพระเจ้าอีกต่อไป เพราะพระเจ้าไม่มีอยู่จริง เรียกว่า อเทวนิยม

๑.๖ ประเภทของศาสนา

การแบ่งประเภทของศาสนาเป็นการจัดหมวดหมู่ระบบความเชื่อและแนวปฏิบัติของมนุษยชาติ เพื่อให้ง่ายต่อการศึกษาในเชิงศาสนาเปรียบเทียบ มานุษยวิทยา และสังคมวิทยา นักวิชาการด้านศาสนาได้เกณฑ์ในการแบ่งประเภทออกเป็นหลายลักษณะ โดยรายละเอียดของแต่ละประเภทและแนวคิดที่ใช้อ้างอิง ตามแนวคิดของ Müller, F. M. (1873). และ สุชีพ ปุญญานุภาพ (๒๕๔๕) มีดังนี้

๑. การแบ่งประเภทตามลักษณะของสิ่งเหนือธรรมชาติ การแบ่งแบบนี้ใช้ “จำนวนและลักษณะของพระผู้เป็นเจ้าหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์สูงสุด” เป็นเกณฑ์หลัก ซึ่งเป็นที่นิยมที่สุดในเชิงวิชาการ โดยแบ่งออกเป็น ๔ ประเภทหลัก ได้แก่

- เอกเทวนิยม (Monotheism) ความเชื่อในพระผู้เป็นเจ้าสูงสุดเพียงพระองค์เดียว ทรงเป็นผู้สร้าง ผู้ปกป้อง และผู้ทำลายโลก มีอำนาจเด็ดขาด มี ศาสนาคริสต์, ศาสนาอิสลาม, ศาสนายิว, ศาสนาสิกข์

- พหุเทวนิยม (Polytheism) ความเชื่อและการบูชาเทพเจ้าหลายองค์ โดยแต่ละองค์จะมีบทบาท หน้าที่ หรืออำนาจเฉพาะเจาะจงแตกต่างกันไป เช่น ศาสนาพราหมณ์- ฮินดู, ศาสนาชินโต, ตำนานเทพปกรณัมกรีก- โรมันโบราณ เป็นต้น

- สัพพัตถเทวนิยม หรือสรรพเทวนิยม (Pantheism) ความเชื่อว่าพระเจ้าและธรรมชาติหรือจักรวาลคือสิ่งเดียวกัน ไม่มีพระเจ้าที่มีตัวตนแยกออกไปต่างหาก แต่ทุกสิ่งทุกอย่างในโลกล้วนมีส่วนเสี้ยวของพระเจ้าสถิตอยู่

- อเทวนิยม (Atheism/Non- theism) ศาสนาที่ปฏิเสธการมีอยู่ของพระผู้เป็นเจ้าผู้สร้างโลกหรือไม่ได้ให้ความสำคัญกับพระเจ้าในฐานะสิ่งสูงสุดในการหลุดพ้น แต่มุ่งเน้นเรื่องกฎธรรมชาติ หลักธรรมคำสอน และการพัฒนาจิตใจของมนุษย์ด้วยตนเอง มีพระพุทธศาสนา, ศาสนาเชน

๒. การแบ่งประเภทตามวิวัฒนาการและวิถีชีวิต Tylor (1871), เสถียรโกเสศ นาคประทีป (๒๕๖๑) ได้แบ่งศาสนาตามความซับซ้อนของโครงสร้างสังคมและวิวัฒนาการทางประวัติศาสตร์ ดังนี้

- ศาสนาดั้งเดิม หรือศาสนาเผ่าชน (Primitive/Tribal Religion) เป็นศาสนาของมนุษย์ในสังคมขนาดเล็กหรือยุคโบราณ ไม่มีคัมภีร์เป็นลายลักษณ์อักษร มักเน้นความเชื่อเรื่องวิญญาณนิยม (Animism) การบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในธรรมชาติ หรือสิ่งต้องห้าม (Taboo) ตัวอย่างเช่น ความเชื่อเรื่องผีฟ้า ผีบรรพบุรุษ ลัทธิหมอผี (Shamanism) ของชนเผ่าต่าง ๆ

- ศาสนาชาติพันธุ์ หรือศาสนาแห่งชาติ (National/Ethnic Religion) ศาสนาที่ผูกติดอยู่กับวัฒนธรรม เชื้อชาติ หรือประเทศใดประเทศหนึ่งโดยเฉพาะ มักไม่เน้นการเผยแผ่ไปยังคนเชื้อชาติอื่น ใครเกิดในเชื้อชาติตันก็จะเป็นศาสนิกชนโดยปริยาย ตัวอย่างเช่น ศาสนายิว (ของชาวเฮบรูกลุ่มเดียว), ศาสนาฮินดู (ผูกติดกับระบบวรรณะของอินเดีย), ศาสนาชินโต (ของชาวญี่ปุ่น)

- ศาสนาสากล (Universal Religion) ศาสนาที่มีหลักคำสอนเป็นสากล ก้าวข้ามพรมแดนของเชื้อชาติและวัฒนธรรม มีเป้าหมายเพื่อมุ่งเผยแผ่โปรดมวลมนุษยชาติทุกคนโดยไม่จำกัดสัญชาติ ตัวอย่างเช่น ศาสนาคริสต์, ศาสนาอิสลาม, พระพุทธศาสนา

๓. การแบ่งประเภทตามแหล่งกำเนิดทางภูมิศาสตร์ เป็นการจัดกลุ่มศาสนาตามภูมิภาคที่ศาสนานั้นกำเนิดขึ้น ซึ่งมักจะทำให้ศาสนาในกลุ่มเดียวกันมีโครงสร้างทางปรัชญาและวิธีคิดที่คล้ายคลึงกัน เสฐียร พันธรังษี (๒๕๖๓) ได้แบ่งประเภทตามแหล่งกำเนิดทางภูมิศาสตร์ ออกเป็น ๓ กลุ่มใหญ่ ดังนี้

- กลุ่มศาสนาแถบตะวันออกกลาง/กลุ่มศาสนาอับราฮัม (Semitic/Abrahamic Religions) กำเนิดในภูมิภาคเอเชียตะวันตกเฉียงใต้ มีจุดร่วมคือสืบสายความเชื่อมาจากท่านอับราฮัม มักเป็นศาสนาประเภทเอกเทวนิยม มีคัมภีร์ที่เชื่อว่าเป็นโองการจากพระเจ้า และมองเวลาเป็นเส้นตรง (มีจุดเริ่มต้นและจุดสิ้นสุดของโลก) ได้แก่ ศาสนายิว, ศาสนาคริสต์, ศาสนาอิสลาม

- กลุ่มศาสนาแถบอินเดีย (Indian Religions) กำเนิดในอนุทวีปอินเดีย มีจุดร่วมทางปรัชญาคือความเชื่อเรื่อง กฎแห่งกรรม, การเวียนว่ายตายเกิด (สังสารวัฏ), และเป้าหมายสูงสุดคือการหลุดพ้น (โมกษะ หรือ นิพพาน) มองเวลาเป็นวัฏจักร ได้แก่ ศาสนาฮินดู, ศาสนาพุทธ, ศาสนาเชน, ศาสนาสิกข์

- กลุ่มศาสนาแถบเอเชียตะวันออก (East Asian Religions) กำเนิดในจีนและญี่ปุ่น มักเน้นหนักไปทางปรัชญาจริยธรรม การดำเนินชีวิตให้สอดคล้องกับธรรมชาติ และระบบคุณธรรมในสังคม ได้แก่ศาสนาเต๋า, ศาสนาขงจื๊อ, ศาสนาชินโต

๔. การแบ่งประเภทตามลักษณะของผู้ก่อตั้งและการสืบทอด ได้แก่

- ศาสนาที่มีศาสดา (Founded Religion) มีบุคคลที่ชัดเจนในประวัติศาสตร์เป็นผู้คิดค้นตรัสรู้ หรือรับโองการมาสถาปนาศาสนา มีวันสถาปนาและคำสอนที่บันทึกไว้แน่นอน ได่แก่ ศาสนาพุทธ (พระพุทธเจ้า), ศาสนาคริสต์ (พระเยซู), ศาสนาอิสลาม (นบีมูฮัมหมัด)

- ศาสนาที่ไม่มีศาสดา (Spontaneous/Evolved Religion) เกิดจากการสะสม หลอมรวมความเชื่อ พิธีกรรม และปรัชญาของคนในสังคมผ่านกาลเวลานับร้อยนับพันปี โดยไม่มีบุคคลใดบุคคลหนึ่งเป็นผู้ประกาศศาสนาเพียงลำพัง ได้แก่ ศาสนาพราหมณ์- ฮินดู, ศาสนาชินโต

๕. แบ่งตามการได้รับการนับถือ สุชีพ ปุญญานุภาพ (๒๕๔๕) ได้แบ่งศาสนาตามสถานภาพการได้รับการนับถือในปัจจุบันมี ๒ ประเภท คือ

๑) ศาสนาที่ไม่มีผู้นับถือแล้ว (Dead Religions) คือ ศาสนาที่เคยมีผู้นับถือมาแล้วในอดีต แต่ปัจจุบันไม่มีผู้นับถือแล้ว เหลือแต่ชื่อในประวัติศาสตร์เท่านั้น นักการศึกษาศาสนาได้ประมวลไว้ ๑๒ ศาสนา ได้แก่

๑.๑ ในทวีปแอฟริกา ๑ ศาสนา ได้แก่ ศาสนาของอียิปต์โบราณ

๑.๒ ในทวีปอเมริกา มี ๒ ศาสนา ได้แก่ ศาสนาของชาวเปรูโบราณ และศาสนาของชาวเม็กซิกันโบราณ

๑.๓ ในทวีปเอเชีย มี ๕ ศาสนา ได้แก่ ๑) ศาสนามิถรา (Mithraism) เป็นระบบความเชื่อโบราณของชาวเปอร์เซีย (อิหร่านโบราณ) ที่เน้นการเคารพบูชาเทพมิถรา หรือเทพแห่งดวงอาทิตย์ สัจจะ และแสงสว่าง ๒) ศาสนามนีกี (Manichaeism) เป็นศาสนาประเภททวิลักษณ์ (Dualism) ที่ไม่ปรากฏขอบเขตทางภูมิศาสตร์การก่อตัวอย่างแน่ชัด มีหลักคำสอนสำคัญที่เชื่อว่าโลกขับเคลื่อนด้วยสองขั้วอำนาจที่เป็นปฏิปักษ์และเป็นคู่ขนานกันชั่วนิรันดร์ คือ แสงสว่าง (พระผู้เป็นเจ้า) และความมืด (ซาตานหรือมาร) ศาสนานี้มีบทบาทและผู้นับถืออย่างแพร่หลายในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๙–๑๑ โดยนามของศาสนาได้รับการสถาปนาตามชื่อของศาสดาผู้ก่อตั้ง คือ มนี (Mani) ๓) ศาสนาของชนเผ่าบาบิโลเนีย มีระบบความเชื่อประเภทพหุเทวนิยม (Polytheism) ของกลุ่มชนในแถบเมโสโปเตเมียโบราณ ซึ่งให้ความสำคัญกับการบูชาเทพเจ้าแห่งธรรมชาติและดวงดาว ๔) ศาสนาของชนเผ่าฟินิเชีย เป็นระบบความเชื่อและพิธีกรรมของชาวฟินิเชีย กลุ่มชนผู้เชี่ยวชาญการเดินเรือในแถบชายฝั่งทะเลเมดิเตอร์เรเนียนตะวันออก ซึ่งเน้นการบูชาเทพเจ้าประจำนครรัฐ เช่น เทพบาอัล (Baal) และเทพีอาสตาร์เต (Astarte) ๕) ศาสนาของพวกฮิตไตต์ (Hittites) เป็นระบบความเชื่อของชาวฮิตไตต์ ซึ่งเป็นชนชาติโบราณที่มีศูนย์กลางอารยธรรมและตั้งภูมิลำเนาอยู่ในแถบเอเชียไมเนอร์ (บริเวณประเทศตุรกีในปัจจุบัน) มีลักษณะเด่นในการผสานความเชื่อและรับเอาเทพเจ้าของกลุ่มชนข้างเคียงเข้ามาในระบบกลายเป็นเทวสภา (Pantheon) ของตนเอง

๑.๔. ในทวีปยุโรป มี ๔ ศาสนา คือ ๑) ศาสนาของกรีกโบราณ เป็นระบบความเชื่อประเภทพหุเทวนิยม (Polytheism) ที่มีศูนย์กลางอยู่ที่การเคารพบูชาเทพเจ้าแห่งเทือกเขาโอลิมปัส (Olympians) ซึ่งมีลักษณะของเทพปกรณัมที่เป็นมนุษยรูปนิยม (Anthropomorphism) หรือการนับถือเทพเจ้าที่มีรูปลักษณ์และอารมณ์คล้ายมนุษย์ ๒) ศาสนาของโรมันโบราณ เป็นระบบความเชื่อและพิธีกรรมโบราณของจักรวรรดิโรมัน มีลักษณะผสานความเชื่อจากกรีกและกลุ่มชนอีทรัสกัน เน้นพิธีกรรมทางรัฐพิธีและการบูชาเทพเจ้าเพื่อความมั่นคงของจักรวรรดิ ก่อนจะเปลี่ยนผ่านเข้าสู่คริสต์ศาสนาในเวลาต่อมา ๓) ศาสนาของพวกติวตันยุคแรก เป็นระบบความเชื่อดั้งเดิมของกลุ่มชนเผ่าเจอร์มานิก (Germanic tribes) ในยุคแรกเริ่ม มีรูปแบบการบูชาพลังธรรมชาติ วีรบุรุษ และเทพเจ้าโบราณ ซึ่งถือเป็นรากเหง้าทางวัฒนธรรมดั้งเดิมของยุโรปตอนกลางและตอนเหนือ ๔) ศาสนาของพวกสแกนดิเนเวีย เป็นระบบความเชื่อและเทพปกรณัมของกลุ่มชนในภูมิภาคสแกนดิเนเวีย (บริเวณประเทศสวีเดน นอร์เวย์ และเดนมาร์กในปัจจุบัน) เน้นการบูชาเทพเจ้าแห่งการสงครามและธรรมชาติ เช่น เทพโอดีน (Odin) และเทพธอร์ (Thor) รวมถึงมีความเชื่อเรื่องดินแดนหลังความตายอย่างวัลฮัลลา (Valhalla)

๒) ศาสนาที่ยังมีผู้นับถืออยู่ (Living Religion) คือ ศาสนาที่ยังมีผู้นับถืออยู่ในปัจจุบัน นักการศึกษาศาสนา ได้ประมวลไว้ ๑๒ ศาสนา ได้แก่ ศาสนาที่เกิดในเอเชียตะวันออก คือ จีน และญี่ปุ่น จำนวน ๓ ศาสนา ได้แก่ ศาสนาเต๋า ศาสนาขงจื๊อ และศาสนาชินโต, ศาสนาที่เกิดในเอเชียใต้ คือ อินเดีย จำนวน ๔ ศาสนา ได้แก่ ศาสนาพราหมณ์- ฮินดู ศาสนาเชน ศาสนาพุทธ และศาสนาซิกข์, ศาสนาที่เกิดในเอเชียตะวันตก คือ ปาเลสไตน์ เปอร์เซีย และอาหรับ จำนวน ๕ ศาสนา ได้แก่ ศาสนาโซโรอัสเตอร์ ศาสนายูดาย หรือยิว ศาสนาคริสต์ ศาสนาอิสลาม และศาสนาบาไฮ

๖. แบ่งตามประเภทของผู้นับถือศาสนา ศาสนาเมื่อแบ่งตามประเภทของบุคคลผู้นับถือมี ๒ ประเภท คือ ศาสนาประจำชาติ หรือศาสนาเผ่า (Tribal Religion) คือ ศาสนาของคนเผ่าใดเผ่าหนึ่ง เป็นความเชื่อของกลุ่มชนในเผ่า เช่น ศาสนาของคนโบราณเผ่าต่าง ๆ จนกระทั่งได้พัฒนาการขึ้นเป็นศาสนาของชาติ เช่น ศาสนาฮินดู นับถือกันเฉพาะในประเทศอินเดีย ศาสนาโซโรอัสเตอร์นับถือเฉพาะในหมู่ชนเผ่าเปอร์เซีย ศาสนายูดายหรือศาสนายิวนับถือกันเฉพาะในหมู่ชาวอิสราเอล ศาสนาชินโตนับถือเฉพาะในหมู่ ชาวญี่ปุ่น และศาสนาขงจื๊อก็นับถือเฉพาะในหมู่ชาวจีน เป็นต้น และ ศาสนาสากล คือ ศาสนาที่มีผู้นับถือกระจายอยู่ทั่วโลก ไม่จำกัดอยู่เฉพาะกลุ่มบุคคลกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง และที่ใดที่หนึ่ง เช่น ศาสนาพุทธ ศาสนาคริสต์ และศาสนาอิสลาม เรียกอีกอย่างว่า ศาสนาโลก (World Religion)

๑.๗ ความสำคัญของศาสนา

นับตั้งแต่รุ่งอรุณแห่งอารยธรรมมนุษย์ “ศาสนา” ได้ปรากฏตัวขึ้นในฐานะปรากฏการณ์สากลที่ไม่เคยแยกขาดจากวิถีชีวิตของมนุษย์ในทุกยุคทุกสมัย แม้ในโลกยุคปัจจุบันที่เทคโนโลยีและความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์จะก้าวล้ำไปอย่างรวดเร็ว ทว่าศาสนาก็ยังคงดำเนินบทบาทสำคัญและฝังรากลึกอยู่ในโครงสร้างทางสังคม วัฒนธรรม และจิตวิญญาณอย่างเหนียวแน่น

ความสำคัญของศาสนาสามารถจำแนกออกได้เป็นสองมิติหลัก มิติแรกคือ มิติทางจิตวิทยาและตัวบุคคล ซึ่งศาสนาทำหน้าที่เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจและสร้างความมั่นคงภายใน ท่ามกลางความไม่แน่นอนของโชคชะตาและความกลัวต่อความตาย ซิกมุนด์ ฟรอยด์ (Freud, 1927) ชี้ว่าศาสนาเปรียบเสมือนเกราะปกป้องจิตใจของมนุษย์จากความวิตกกังวลต่อพลังทางธรรมชาติที่เกินกว่าจะควบคุมได้ ขณะที่ แม็กซ์ เวเบอร์ (Weber, 1963) อธิบายเพิ่มเติมว่า ศาสนาช่วยให้มนุษย์สามารถยอมรับและก้าวผ่านความทุกข์ยาก โดยการให้คำอธิบายเชิงระบบแก่ความเจ็บปวดและความเหลื่อมล้ำที่เกิดขึ้นในชีวิต มิติที่สองคือ มิติทางสังคมและการควบคุม ศาสนาทำหน้าที่ผสานผู้คนเข้าด้วยกันผ่านระบบจริยธรรม บรรทัดฐาน และพิธีกรรมร่วมกัน ดังที่ เอมิล เดิร์คไคม์ (Durkheim, 1912) นักสังคมวิทยาคนสำคัญได้ข้อสรุปว่า ศาสนาคือพลังขับเคลื่อนที่รวมผู้คนให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในฐานะชุมชนทางศีลธรรมซึ่งช่วยสร้างความสามัคคีและเสถียรภาพให้แก่สังคม ตลอดจนควบคุมพฤติกรรมของสมาชิกให้ดำเนินไปครรลองที่เกื้อกูลกัน (Malinowski, 1948)

จากความสำคัญดังกล่าวข้างต้น จะเห็นได้ว่าศาสนาเป็นทั้งผู้สร้างความหมายในระดับปัจเจกบุคคล และเป็นเสาหลักในการรักษาเสถียรภาพในระดับสังคม นอกจากนั้น ศาสนายังคงทำหน้าที่ตอบสนองความต้องการพื้นฐานและนำพาความสงบสุขมาสู่จิตใจมนุษย์ได้อย่างไร ซึ่งองค์ความรู้จากการศึกษาครั้งนี้ จะช่วยให้เรามองเห็นคุณค่าของความหลากหลายทางศาสนา และสามารถนำหลักธรรมมาประยุกต์ใช้เพื่อสร้างสรรค์สังคมที่อยู่ร่วมกันอย่างสันติสุขสืบไป ดังนั้น ความสำคัญของ

ศาสนานอกจากที่กล่าวมาแล้วนั้น มหาวิทยาลัยธรรมกายแคลิฟอร์เนีย (๒๕๕๐) ได้สรุปความสำคัญไว้ดังต่อนี้

๑. ศาสนาเป็นเครื่องสั่งสอนให้มนุษย์ประพฤติปฏิบัติในทางที่ถูกต้องดีงาม เป็นประโยชน์ ต่อตนเอง สังคม และประเทศชาติ

๒. ศาสนาเป็นบ่อเกิดแห่งศีลธรรมจรรยาและขนบธรรมเนียมประเพณีที่ชอบ อันเป็นเครื่องประกอบให้เกิดความสมัครสมานสามัคคี มีเอกลักษณ์ อารยธรรม และวัฒนธรรมอันดีงาม เป็นของตนเอง

๓. ศาสนาเป็นเครื่องบำบัดทุกข์และบำรุงสุขให้แก่มนุษย์ ทั้งทางด้านร่างกายและจิตใจ

๔. ศาสนาเปรียบเสมือนดวงประทีปโคมไฟที่ให้ความสว่างไสวแก่เส้นทางการดำเนินชีวิตของมนุษย์ผู้อาศัยอยู่ในโลก

๕. ศาสนาช่วยทำให้ชีวิตครอบครัวอบอุ่น เป็นแหล่งผลิตทรัพยากรมนุษย์ที่มีคุณค่าให้แก่สังคม

๖. ศาสนาเป็นพลังใจให้มนุษย์สามารถเผชิญชีวิตด้วยความกล้าหาญ ไม่หวั่นไหวต่อโลกธรรม ทำให้มีความสงบสุขและผาสุกในชีวิต

๗. ศาสนาช่วยยกระดับจิตใจ ทำให้เป็นผู้ควรแก่การเคารพนับถือ อีกทั้งยังช่วยสร้างจิตสำนึกในคุณค่าของความเป็นมนุษย์ให้กับคนในสังคมอีกด้วย

๘. ศาสนาช่วยสร้างมนุษยสัมพันธ์อันดีต่อกัน ช่วยขจัดช่องว่างทางสังคม สร้างความไว้วางใจซึ่งกันและกันให้เกิดขึ้น เป็นรากฐานแห่งความสามัคคี การร่วมแรงร่วมใจกันพัฒนาชุมชน และสร้างความสงบสุขความมั่นคงให้แก่ชุมชน

๙. ศาสนาช่วยให้มนุษย์ได้ประสบความสุขสงบและสันติสุขขั้นสูง จนกระทั่งบรรลุถึงเป้าหมายสูงสุดของชีวิต คือ หมดทุกข์โดยสิ้นเชิงได้

๑๐. ศาสนาเป็นมรดกล้ำค่าแห่งมนุษยชาติ เป็นความหวังและวิถีทางสุดท้ายแห่งความอยู่รอดของมวลมนุษยชาติ

๑.๘ ประโยชน์ของศาสนา

หากพิจารณาในระดับบุคคล ประโยชน์ที่เด่นชัดที่สุดของศาสนาคือ การส่งเสริมสุขภาวะทางจิตและการเผชิญหน้ากับความทุกข์ (Coping Mechanism) ศาสนาช่วยลดทอนความวิตกกังวล สร้างความหวัง และเติมเต็มความหมายของชีวิตในยามที่มนุษย์ต้องเผชิญกับวิกฤตการณ์ นอกจากประโยชน์ต่อตัวบุคคลแล้ว ศาสนายังส่งผลประโยชน์มหาศาลใน ระดับโครงสร้างและการบูรณาการทางสังคม (Social Integration) ศาสนาเป็นกลไกหลักในการหล่อหลอมบรรทัดฐานทางศีลธรรม ค่านิยม และจริยธรรมที่ช่วยควบคุมพฤติกรรมของมนุษย์ให้อยู่ในร่องรอยที่พึงประสงค์ โดยไม่จำเป็นต้องใช้กำลังหรือกฎหมายบังคับ

จากคุณประโยชน์อันหลากหลายที่ครอบคลุมทั้งมิติทางจิตปัญญาและมิติทางสังคม จะเห็นได้ว่าศาสนายังคงเป็นสถาบันที่มีบทบาทเกื้อหนุนให้มนุษย์สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างสมดุลและผาสุก อย่างที่เอมิล ดูร์ไคม์ (Durkheim, 1912) นักสังคมวิทยาคนสำคัญระบุว่า ประโยชน์สูงสุดของศาสนาคือการสร้าง ความผูกพันและเสถียรภาพทางสังคม ผ่านพิธีกรรมและความเชื่อร่วมกัน ซึ่งรวมผู้คนที่

หลากหลายให้เป็นหนึ่งเดียวในฐานะชุมชนทางศีลธรรม ช่วยลดความขัดแย้ง และกระตุ้นให้เกิดพฤติกรรมเอื้อสังคม (Prosocial Behavior)

มหาวิทยาลัยธรรมกายแคลิฟอร์เนีย (๒๕๕๐) ได้สรุปประโยชน์ของศาสนาโดยภาพรวมดังนี้

๑. ศาสนา ช่วยทำให้คนมีจิตใจสูงและประเสริฐกว่าสัตว์

๒. ศาสนาช่วยทำให้คนมีวินัยในตัวเองสูง

๓. ศาสนาช่วยทำให้คนในสังคมอยู่กันได้อย่างสงบสุข

๔. ศาสนาช่วยส่งเสริมและสร้างสรรค์ผลงานอันมีคุณค่าทางด้านศิลปะ และวัฒนธรรมแก่สังคม

๕. ศาสนาช่วยให้คนมีความอดทน ไม่หวั่นไหวในโลกธรรม ไม่ดีใจจนเกินเหตุเมื่อประสบกับอารมณ์ดี และไม่เสียใจจนเสียคนเมื่อเผชิญกับเหตุร้าย

๖. ศาสนาช่วยประสานรอยร้าวในสังคมมนุษย์ ทำให้สังคมมีเอกภาพในการทำ การพูด และการคิด

๗.ศาสนาทำให้มนุษย์ปกครองตนเองได้ในทุกสถานและทุกเวลา

๘. ศาสนาสอนให้มนุษย์มีจิตใจสะอาด ไม่กล้าทำความชั่วทั้งในที่ลับและที่แจ้ง

๙. ศาสนาทำให้มนุษย์ผู้ประพฤติตาม พ้นจากความทุกข์ ความเดือดร้อน และช่วยให้ประสบความสงบสุขทางจิตใจอย่างเป็นลำดับขั้นตอนจนบรรลุเป้าประสงค์สูงสุดของชีวิต

๑๐. ศาสนาช่วยให้มนุษย์มีความสามัคคี ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ทำให้อยู่ร่วมกันเป็นหมู่คณะได้อย่างมีความสุข

๑๑. ศาสนาช่วยให้มีหลักในการดำเนินชีวิต ให้ชีวิตมีความหมายและความหวัง และช่วยให้เกิดเสถียรภาพและความสงบสุขในสังคม

๑.๙ ความแตกต่างระหว่างคำว่า “ลัทธิ” กับ “ศาสนา”

คำว่าลัทธิ ตรงกับคำในภาษาอังกฤษว่า “Doctrine” ซึ่งตามรากศัพท์เดิมแปลว่า “การสั่งสอน” หรือ “คำสั่งสอน” หมายถึง คติความเชื่อถือ ความคิดเห็น หรือโอวาทของกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง ซึ่งอาจแฝงอยู่ในเรื่องเศรษฐกิจ การเมือง การปกครอง หรือการศึกษา เช่น ลัทธิการเมือง ลัทธิเศรษฐกิจ

คำว่าศาสนา ในโลกตะวันตกตรงกับคำว่า “Religion” ส่วนในคัมภีร์บาลี- สันสกฤต คำว่า “ศาสนา” แปลว่า คำสั่งสอน (ศีลและธรรม) หรือการปกครองจิตใจ

เดือน คำดี (๒๕๔๑), ราชบัณฑิตยสถาน (๒๕๒๕), Gustav Menching (1976) ได้เปรียบเทียบความแตกต่างระหว่าง ศาสนา กับ ลัทธิไว้ดังนี้

ประเด็นเปรียบเทียบ	ศาสนา (Religion)	ลัทธิ (Doctrine/Cult)
๑. เป้าหมายการตั้ง	คิดขึ้นเพื่อประโยชน์สุขและการหลุดพ้นของมวลมนุษย์โดยทั่วไป	คิดขึ้นเพื่อประโยชน์สุขหรือตอบสนองแนวคิดของบุคคลเฉพาะกลุ่ม

ประเด็นเปรียบเทียบ	ศาสนา (Religion)	ลัทธิ (Doctrine/Cult)
๒. หลักศีลธรรม	ต้องมีคำสอนเกี่ยวกับศีลธรรมและจริยธรรมเป็นแกนหลักสำคัญ	ไม่มีข้อบังคับตายตัวว่าต้องมีคำสอนเกี่ยวกับศีลธรรม
๓. ขอบเขตผู้นับถือ	เกี่ยวข้องและเปิดกว้างสำหรับมนุษยชาติทั่วไป ไม่จำกัดเชื้อชาติ	เกี่ยวข้องหรือจำกัดอยู่เฉพาะกลุ่มชนเพียงบางกลุ่มเท่านั้น
๔. จุดหมายสูงสุด	มีคำสอนเกี่ยวกับจุดหมายสูงสุดของชีวิต (เช่น นิพพาน, สวรรค์นิรันดร์)	เน้นจุดหมายที่สัมพันธ์กับรูปธรรมหรือเป้าหมายในปัจจุบันและอนาคตอันใกล้
๕. คัมภีร์และสถาบัน	มีคัมภีร์ศักดิ์สิทธิ์และสถาบัน (เช่น คณะสงฆ์/นักบวช) สืบทอดคำสอนอย่างเคร่งครัดและไม่สามารถเปลี่ยนแปลงข้อความในคัมภีร์ได้	มีคัมภีร์เป็นหลักการและมีสถาบันปฏิบัติการ ซึ่งอาจมีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงแก้ไขได้ตามยุคสมัย
๖. พิธีกรรม	ต้องมีศาสนพิธีหรือพิธีกรรมที่ชัดเจนเป็นเครื่องยึดเหนี่ยว	ไม่จำเป็นต้องมีพิธีกรรมเสมอไป
๗. ความศักดิ์สิทธิ์	คำสั่งสอนมีลักษณะศักดิ์สิทธิ์ เป็นที่เคารพสักการบูชาสูงสุดของศาสนิกชน	คำสอนเกิดจากความคิดเห็นที่สอดคล้องกัน ไม่มีลักษณะศักดิ์สิทธิ์ จึงไม่มีการสักการบูชาต่อลัทธินั้น
๘. ผู้นำ/ผู้ก่อตั้ง	มี ศาสดา เป็นผู้นำสัจธรรมมาบอกชาวโลก หรือนำโองการจากพระเจ้ามาเผยแผ่	มี เจ้าลัทธิ ซึ่งประกาศหลักการที่เป็นเพียงทัศนะหรือปรัชญาส่วนตัว
๙. สัญลักษณ์	ต้องมีสัญลักษณ์ที่เป็นสากลเด่นชัด (เช่น ธรรมจักร, ไม้กางเขน, พระจันทร์เสี้ยวและดาว)	ไม่มีสัญลักษณ์บังคับตายตัว หรือมีเฉพาะในกลุ่ม

ตารางที่ ๑.๑ การเปรียบเทียบความแตกต่างระหว่างคำว่า “ลัทธิ” กับ “ศาสนา”

๑.๑๐ สรุปประจำบท

ศาสนาถือเป็นหนึ่งในสถาบันทางสังคมที่เก่าแก่และทรงอิทธิพลที่สุดในประวัติศาสตร์ของมนุษยชาติ การทำความเข้าใจความรู้พื้นฐานทางศาสนาจึงเป็นกุญแจสำคัญในการถอดรหัสพฤติกรรม โครงสร้างสังคม และระบบวิธีคิดของมนุษย์ในทุกยุคสมัย ในเชิงนิยามและความหมายพื้นฐาน ศาสนาไม่ใช่เพียงเรื่องของความศรัทธาในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ส่วนบุคคล หากแต่เป็นระบบองค์รวมที่ประกอบด้วยองค์ประกอบหลัก ๕ ประการ ได้แก่ ศาสดา คัมภีร์ นักบวช พิธีกรรม และศาสนสถาน และทุกศาสนาในโลกล้วนมีลักษณะพื้นฐานร่วมกันประการหนึ่ง คือการแบ่งสรรพสิ่งออกจากกันอย่างเด็ดขาดระหว่าง “สิ่งศักดิ์สิทธิ์” ซึ่งเป็นสิ่งเหนือธรรมชาติที่ต้องเคารพบูชา และ “สิ่งทางโลก” ซึ่งเป็นเรื่องราวในชีวิตประจำวันทั่วไป การจำแนกนี้ช่วยให้มนุษย์สามารถสร้างขอบเขตแห่งความประพฤติและแนวทางปฏิบัติร่วมกันในสังคมได้

เมื่อพิจารณาถึงพัฒนาการและประเภทของศาสนา ระบบความเชื่อของมนุษย์มีพลวัตและวิวัฒนาการควบคู่ไปกับความซับซ้อนของสังคม และจุดเริ่มต้นดั้งเดิมที่สุดของศาสนาเริ่มมาจาก การบูชาธรรมชาติ จากนั้นพัฒนาไปสู่ระบบวิญญาณนิยม (Animism) หรือความเชื่อว่ามีวิญญาณและพลังลึกลับแฝงเร้นอยู่ในสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ ก่อนที่สังคมจะพัฒนาเข้าสู่ พหุเทวนิยม (Polytheism) หรือการนับถือพระเจ้าหลายองค์ที่มีอำนาจเฉพาะทาง และวิวัฒนาการจนกลายเป็น เอกเทวนิยม (Monotheism) ที่ศรัทธาในพระผู้สร้างเพียงองค์เดียวสูงสุด รวมถึงระบบความเชื่อแบบ อเทวนิยม (Non- theism) ที่มุ่งเน้นการเข้าถึงความจริงแท้แห่งสัจธรรมและการหลุดพ้นโดยไม่พึ่งพาอิทธิฤทธิ์ของพระเจ้าผู้สร้าง โครงสร้างความเชื่อที่หลากหลายเหล่านี้สะท้อนให้เห็นว่า ศาสนาคือ “ระบบสัญลักษณ์และวัฒนธรรม” ที่มนุษย์ถักทอขึ้นเพื่อใช้เป็นเครื่องมืออธิบายระเบียบโลกและจักรวาล

ในมิติเชิงหน้าที่และความสำคัญ ความเข้าใจศาสนาชี้ให้เห็นมนุษย์ เข้าใจความต้องการของตัวเอง ๒ ระดับ ระดับแรกคือ หน้าที่ทางจิตวิทยาต่อปัจเจกบุคคล ศาสนาเปรียบเสมือนเกราะปกป้องและกลไกการเผชิญหน้ากับความทุกข์ ช่วยบรรเทาความวิตกกังวลของมนุษย์ที่มีต่อสิ่งเหนือธรรมชาติ ความลึกลับของโลก และความตาย ระดับที่สองคือ หน้าที่เชิงโครงสร้างต่อสังคม ศาสนาเป็นกลไกการควบคุมสังคมและสร้างบูรณาการ (Social Integration) โดยใช้ระบบศีลธรรม ค่านิยม และจริยธรรมเป็นเครื่องมือจัดระเบียบพฤติกรรมของสมาชิก นอกจากนี้ ศาสนายังเป็นปัจจัยสำคัญที่ส่งผลกระทบต่อโครงสร้างทางเศรษฐกิจและการเมือง จนกลายเป็นรากฐานและแรงขับเคลื่อนสำคัญในการก่อตัวของระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่ได้

ดังนั้น การศึกษาความรู้พื้นฐานทางศาสนาทำให้เรามองเห็นว่าศาสนาเป็นทั้งปรากฏการณ์ทางจิตวิทยาที่เยียวยาจิตใจของปัจเจกชน และเป็นสถาบันทางสังคมที่ค้ำจุนระเบียบวัฒนธรรมของกลุ่มคน การเข้าใจบริบทพื้นฐาน นิยาม ประเภท วิวัฒนาการ บทบาทหน้าที่ ความสำคัญ และประโยชน์ของศาสนาอย่างปราศจากอคติ จะช่วยให้เราสามารถวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงของสังคมโลกปัจจุบันได้อย่างลึกซึ้ง ตลอดจนส่งเสริมความเข้าใจอันดีท่ามกลางความหลากหลายทางวัฒนธรรมและศาสนา เพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุขในสังคมโลกสืบไป

๑.๑๑ คำถามประจำบท

๑. จงอธิบายความหมายของคำว่า “ศาสนา” ในทัศนะของนักปราชญ์ชาวไทย (เช่น หลวงวิจิตรวาทการ หรือท่านพุทธทาสภิกขุ) มาพอสังเขป พร้อมทั้งระบุว่า “องค์ประกอบที่สำคัญของศาสนา” มีอะไรบ้าง

แนวคำตอบ

- ทัศนะของนักปราชญ์ชาวไทย หลวงวิจิตรวาทการ ให้ทัศนะว่า ศาสนาคือ ลัทธิความเชื่อถือของมนุษย์เกี่ยวด้วยกำเนิดและอวสานของโลก และลักษณะของความดีความชั่ว, ท่านพุทธทาสภิกขุ ให้ทัศนะว่า ศาสนาคือ ระบบการปฏิบัติที่ถูกต้อง เพื่อให้มนุษย์หลุดพ้นจากความทุกข์

- องค์ประกอบที่สำคัญของศาสนา โดยทั่วไปศาสนาจะมีองค์ประกอบหลัก ๖ ประการ ได้แก่

๑. ศาสดา (ผู้ก่อตั้งหรือผู้ค้นพบหลักธรรม)

๒. คัมภีร์ (แหล่งรวบรวมหลักคำสอนและแนวทางปฏิบัติ)

๓. นักบวชหรือผู้สืบทอด (ผู้ศึกษา ปฏิบัติ และเผยแผ่ศาสนา เช่น พระสงฆ์ บาทหลวง)

๔. ศาสนสถานและศาสนวัตถุ (สถานที่และสิ่งของศักดิ์สิทธิ์สำหรับประกอบพิธีกรรม เช่น วัด โบสถ์ พระพุทธรูป ไม้กางเขน)

๕. พิธีกรรม (ระเบียบแบบแผนการปฏิบัติทางศาสนาเพื่อแสดงออกถึงความศรัทธา)

๖. สัญญลักษณ์ (สิ่งต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นวัตถุ รูปภาพ เครื่องหมาย ตัวอักษร ท่าทาง ที่ถูกกำหนดขึ้นเพื่อเป็นตัวแทนในการสื่อความหมายอันลึกซึ้งทางศาสนา ซึ่งเป็นนามธรรม ให้กลายออกมาเป็นรูปธรรมที่มนุษย์สามารถมองเห็น เข้าใจ และเข้าถึงได้ง่ายขึ้น)

๒. มนุษย์ในยุคโบราณเกิดความเชื่อและนับถือศาสนาขึ้นมาได้อย่างไร จงวิเคราะห์ มูลเหตุที่ทำให้เกิดศาสนา มาพอเข้าใจ

แนวคำตอบ

มูลเหตุสำคัญที่ทำให้เกิดศาสนามีดังนี้

- ความไม่รู้และความกลัว (Fear and Ignorance) มนุษย์ยุคโบราณไม่เข้าใจปรากฏการณ์ธรรมชาติ เช่น ฟ้าผ่า แผ่นดินไหว สุริยุปราคา จึงเกิดความกลัวและคิดว่ามีอำนาจลี้ลับหรือเทพเจ้าดลบันดาลขึ้น จึงพยายามอ้อนวอนเซ่นสรวงเพื่อความปลอดภัย

- ความต้องการที่พึ่งทางใจ (Need for Spiritual Anchor) มนุษย์ต้องเผชิญกับความทุกข์ ความผิดหวัง ความเจ็บป่วย และความตาย ซึ่งวิทยาการในสมัยนั้นยังหาคำตอบไม่ได้ ศาสนาจึงเกิดขึ้นเพื่อเป็นที่ยึดเหนี่ยวให้จิตใจเข้มแข็ง

- ความต้องการความสงบเรียบร้อยในสังคม (Social Order) เมื่อมนุษย์อยู่ร่วมกันเป็นกลุ่มใหญ่ จำเป็นต้องมีกฎเกณฑ์ควบคุมพฤติกรรม ผู้นำในยุคโบราณจึงนำความเชื่อทางศาสนาและบาปบุญคุณโทษมาใช้เป็นกุศโลบายควบคุมคนให้ทำความดีและละเว้นความชั่ว

- สติปัญญาและความต้องการเหตุผล (Reasoning and Wisdom) เมื่อมนุษย์มีวิวัฒนาการสูงขึ้น เริ่มคิดค้นหาความจริงเกี่ยวกับชีวิตและโลก (เช่น เกิดมาทำไม ตายแล้วไปไหน) นำไปสู่การค้นพบสัจธรรมและตั้งเป็นศาสนาประเภทอเทวนิยมหรือปรัชญาชั้นสูง

๓. ศาสนาในโลกสามารถแบ่งออกเป็นประเภทใหญ่ ๆ ตามลักษณะความเชื่อเรื่องสิ่งสูงสุด (เทววิทยา) ได้อย่างไร จงอธิบายความแตกต่างของเทวนิยม และ อเทวนิยม พร้อมยกตัวอย่างศาสนาประกอบ

แนวคำตอบ

สามารถแบ่งออกเป็น ๒ ประเภทหลัก ๆ ดังนี้

๑. ศาสนาประเภทเทวนิยม (Theism) คือศาสนาที่ยอมรับและเชื่อมั่นในการมีอยู่ของเทพเจ้าหรือพระผู้เป็นเจ้า ว่าเป็นผู้สร้างโลก สรรพสิ่ง และกำหนดโชคชะตามนุษย์ มนุษย์ต้องมอบความจงรักภักดีและสวดอ้อนวอนแบ่งย่อยเป็น เอกเทวนิยม (เชื่อพระเจ้าองค์เดียว เช่น ศาสนาคริสต์, อิสลาม) และ พหุเทวนิยม (เชื่อเทพเจ้าหลายองค์ เช่น ศาสนาพราหมณ์- ฮินดู ยุคพระเวท)

๒. ศาสนาประเภทอเทวนิยม (Atheism) คือศาสนาที่ไม่เชื่อในพระเจ้าผู้สร้างโลก ไม่เชื่อว่ามีอำนาจดลบันดาลจากภายนอกมาควบคุมชีวิตมนุษย์ แต่มุ่งเน้นเรื่องกฎธรรมชาติ และ การกระทำ (กรรม) ของมนุษย์เอง มนุษย์สามารถหลุดพ้นจากความทุกข์ได้ด้วยสติปัญญาและการฝึกฝนตนเอง ตัวอย่างเช่น พระพุทธศาสนา และศาสนาเชน

๔. จงวิเคราะห์ประโยชน์และคุณค่าของศาสนา ที่มีต่อตัวบุคคลและสังคมในมิติต่าง ๆ

แนวคำตอบ

คุณค่าของศาสนาสามารถแบ่งออกเป็น ๒ มิติหลัก คือ

ประโยชน์ต่อตัวบุคคล ช่วยให้บุคคลมีหลักยึดเหนี่ยวจิตใจ ไม่เคว้งคว้างเมื่อเผชิญวิกฤตชีวิต, ช่วยยกระดับจิตใจ พัฒนาคุณธรรม จริยธรรม ทำให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์, ช่วยให้เกิดความสงบสุขภายในจิตใจจากการปฏิบัติธรรมหรือสมาธิ

ประโยชน์ต่อสังคม เป็นรากฐานของกฎหมาย จารีตประเพณี และวัฒนธรรมที่คอยควบคุมสังคมให้สงบร่มเย็น, สร้างความสามัคคี ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของคนในชุมชนผ่านการทำพิธีกรรมร่วมกัน, เป็นบ่อเกิดของศิลปวัฒนธรรม สถาปัตยกรรม และวรรณคดีที่งดงาม (เช่น วัด, โบสถ์, ภาพจิตรกรรมฝาผนัง)

๕. ในโลกยุคปัจจุบันที่มีความเจริญก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีอย่างสูงสุด เหตุใดศาสนาจึงยังคงมีความจำเป็นและไม่เลือนหายไปจากสังคมมนุษย์ จงให้เหตุผลสนับสนุน

แนวคำตอบ

แม้วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีจะก้าวหน้าจนสามารถอธิบายปรากฏการณ์ธรรมชาติและอำนวยความสะดวกทางวัตถุได้อย่างดีเยี่ยม แต่ศาสนายังจำเป็นด้วยเหตุผลดังนี้

- วิทยาศาสตร์ตอบคำถามทางจิตวิญญาณไม่ได้ วิทยาศาสตร์เน้นเรื่องสสารและสิ่งทดลองได้ แต่ไม่สามารถตอบเรื่องความหมายของชีวิต ความรัก ความเสียสละ หรือความสงบทางใจขั้นสูงสุดได้

- วัตถุนิยมไม่ได้สร้างความสุขที่แท้จริง ความเจริญทางเทคโนโลยีบางครั้งทำให้มนุษย์เกิดความเครียด การแข่งขัน และความเห็นแก่ตัว มนุษย์จึงยังต้องการศาสนาเพื่อช่วยขัดเกลาจิตใจและบรรเทาความทุกข์ใจ

- ความต้องการที่พึ่งในภาวะวิกฤต ในยามที่มนุษย์เผชิญกับความสูญเสีย ความเศร้าโศก หรือความตาย ซึ่งวิทยาศาสตร์การแพทย์ยื้อไว้ไม่ได้ ศาสนายังคงเป็นที่พึ่งสุดท้ายที่ให้คำตอบและช่วยปลอบประโลมจิตใจได้ดีที่สุด มนุษย์จึงยังไม่สามารถละทิ้งศาสนาได้

๑.๑๒ อ้างอิงประจำบท

เดือน คำดี. (๒๕๔๑). ศาสนศาสตร์. สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.

ธรรมกาย. (๒๕๕๐). ศาสนศึกษา. มหาวิทยาลัยธรรมกาย แคลิฟอร์เนีย.

ราชบัณฑิตยสถาน. (๒๕๔๖). พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒. นานมีบุ๊คส์.

วิจิตรวาทการ, หลวง. (๒๕๑๔). ศาสนาเปรียบเทียบ. โรงพิมพ์คริสเตียน.

วิจิตรวาทการ, หลวง. (๒๕๔๖). ศาสนาสากล เล่ม ๑- ๒. อุษาการพิมพ์.

สุชีพ ปุญญานุภาพ. (๒๕๔๕). ประวัติศาสตร์ศาสนา. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. รวมสาส์น.

เสฐียร พันธรังษี. (๒๕๔๖). ศาสนาเปรียบเทียบ. พิมพ์ครั้งที่ ๘. สำนักพิมพ์สุขภาพใจ.

เสฐียร พันธรังษี. (๒๕๖๓). ศาสนาเปรียบเทียบ. พิมพ์ครั้งที่ ๙. ศรีปัญญา.

เสถียรโกเสศ นาคประทีป. (๒๕๖๑). ลัทธิของเพื่อน. ศรีปัญญา.

แสง จันทร์งาม. (๒๕๔๒). ศาสนศาสตร์. พิมพ์ครั้งที่ ๓. สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช.

Durkheim, É. (1912). *The elementary forms of the religious life*. George Allen & Unwin.

Freud, S. (1927). *The future of an illusion*. Hogarth Press.

Knorr, N. H. (1951). *Title of discourse or publication*. Watch Tower Bible and Tract Society.

Malinowski, B. (1948). *Magic, science and religion and other essays*. Free Press.

Mensching, G. (1976). *Structures and patterns of religion* (H. F. Klimkeit & V. S. Sarma, Trans.). Motilal Banarsidass.

Müller, F. M. (1873). *Introduction to the science of religion*. Longmans, Green, and Co.

Tylor, E. B. (1871). *Primitive culture: Researches into the development of mythology, philosophy, religion, art, and custom*. John Murray.

ภาพประกอบเนื้อหาท้ายบท

ภาพที่ ๑-๓ ภาพ Ai : คัมภีร์พระเวท-พระพรหมทาดา-พระศิวะ และภาพพิธีบูชาพระแม่คงคา ของนักบวชอินเดีย ณ เมืองพาราณสี

ที่มา : https://gemini.google.com/app/cd38d5c4736d7d8d)

ภาพที่ ๔-๖ ภาพ Ai : ผู้นำจิตวิญญาณเผ่าอินคา-เสาหินสโตนเฮ้นจ์ (Stonehenge)/ -วิหารเอเธนส์ (Parthenon Athens; Greece)

ที่มา : https://gemini.google.com/app/cd38d5c4736d7d8d)

ภาพที่ ๗-๙ ภาพ Ai : สฟริงซ์แห่งมหาพิรามิดกีซา (Sphynx of Giza)/ -สัญลักษณ์รูปบูชาของชาวเปอร์เซียโบราณและเสาสะก้างชนเผ่าละเวือะ/

ที่มา : https://gemini.google.com/app/cd38d5c4736d7d8d)

แผนการสอนประจำบทที่ ๒ ศาสนากับชีวิต สังคม และสิ่งแวดล้อม

๑. การจัดความสอดคล้องของผลลัพธ์การเรียนรู้

ความสอดคล้อง LLO ๒.๑ - ๒.๓ ตอบสนองโดยตรงต่อ CLO ๒ (ประยุกต์ใช้หลักธรรมเพื่อตอบสนองความต้องการและอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม) และเชื่อมโยงสู่ CLO ๓ (ประเมินบทบาทและการดำรงอยู่ของศาสนาในโลกปัจจุบัน)

องค์ประกอบที่ได้รับการพัฒนา

ทักษะ (Skills) การคิดเชิงวิพากษ์ (Critical Thinking) ในการวิเคราะห์สถานการณ์สังคมและสิ่งแวดล้อม

จริยธรรม (Ethics) ความรับผิดชอบต่อหน้าที่ในฐานะผู้ดูแลสิ่งแวดล้อม

ลักษณะบุคคล (Attributes) การยอมรับความแตกต่างทางศาสนาในสังคมพหุวัฒนธรรม และจิตสำนึกเชิงนิเวศวิทยา (Ecological Consciousness)

๒. ตารางการออกแบบการเรียนการสอน

หัวข้อย่อย	ผลลัพธ์การเรียนรู้ระดับบทเรียน (LLOs)	กิจกรรมการเรียนรู้ (TLAs)	การประเมินผล (ATs)
๒.๑ - ๒.๒ ความต้องการของชีวิตกับบทบาทของศาสนา	LLO ๒.๑ อธิบายบทบาทของศาสนาในการตอบสนองความต้องการทางปัญญา จิต วิญญาณ และการเผชิญความทุกข์ได้	บรรยายเชิงโต้ตอบ (Interactive Lecture) วิเคราะห์ความต้องการ ๔ ประการของมนุษย์และการเติมเต็มความหมายชีวิตด้วยศาสนา	การทดสอบย่อย (Quiz): ประเมินความเข้าใจพื้นฐาน
๒.๓ - ๒.๕ บทบาทของศาสนาพุทธ คริสต์ อิสลาม ต่อชีวิต สังคม และสิ่งแวดล้อม	LLO ๒.๒ ประยุกต์ใช้หลักธรรมทางศาสนา (พุทธ คริสต์ อิสลาม) เพื่อแก้ไขปัญหาสังคมและวิกฤตสิ่งแวดล้อมได้อย่างเป็นรูปธรรม	Case-Based Learning (CBL) วิเคราะห์กรณีศึกษาวิกฤตสิ่งแวดล้อมหรือความเหลื่อมล้ำทางสังคม โดยใช้หลักการทางศาสนาเป็นฐานในการเสนอทางออก	รายงานวิเคราะห์กรณีศึกษา (Case Analysis Report) บูรณาการคำสอนข้ามศาสนา
๒.๓ - ๒.๕ (ส่วนท้ายของแต่ละหัวข้อ)	LLO ๒.๓ วิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงทางประชากรศาสตร์ แนวโน้ม และความท้าทาย	อภิปรายกลุ่ม (Group Discussion)	แบบสังเกตการณ์อภิปราย

หัวข้อย่อย	ผลลัพธ์การเรียนรู้ระดับบทเรียน (LLOs)	กิจกรรมการเรียนรู้ (TLAs)	การประเมินผล (ATs)
สถานการณ์และแนวโน้มการเปลี่ยนแปลงของศาสนาในปัจจุบัน	ของศาสนาในยุคโลกาภิวัตน์ได้	หัวข้อ “วิกฤตศรัทธากับการเติบโตของศาสนาในโลกยุคใหม่”	ประเมินการให้เหตุผลและการมีส่วนร่วม

๓. เกณฑ์การวัดและประเมินผล

Formative Assessment แบบสังเกตพฤติกรรมการอภิปราย (Rubric: การให้เหตุผลเชิงตรรกะอิงข้อมูลทางประชากรศาสตร์ ๕๐%, การเคารพสิทธิและทรรศนะผู้อื่น ๕๐%)

Summative Assessment รายงานวิเคราะห์กรณีศึกษา (Rubric: การระบุปัญหา ๓๐%, การประยุกต์หลักไตรสิกขา/ศาสนบริบาล/เคาะลีฟะฮ์ เพื่อแก้ปัญหา ๔๐%, ความสมเหตุสมผลของข้อเสนอแนะ ๓๐%)

ชิ้นงานที่ประเมิน รายงานวิเคราะห์กรณีศึกษา (Case Analysis Report) ด้านวิกฤตสิ่งแวดล้อมหรือปัญหาสังคม

ประเด็นการประเมิน	ดีเยี่ยม (๔)	ดี (๓)	พอใช้ (๒)	ปรับปรุง (๑)
การระบุและวิเคราะห์ปัญหา (LLO ๒.๒)	ระบุแก่นของปัญหาสังคมหรือสิ่งแวดล้อมได้อย่างชัดเจน วิเคราะห์สาเหตุที่เชื่อมโยงกับพฤติกรรมมนุษย์และระบบทุนนิยมได้อย่างลึกซึ้ง	ระบุปัญหาและสาเหตุได้ถูกต้อง แต่ขาดการวิเคราะห์เชิงลึกที่เชื่อมโยงกับวิกฤตภายในจิตใจของมนุษย์	ระบุปัญหาได้กว้าง ๆ ขาดความเฉพาะเจาะจง หรือมองปัญหาเพียงมิติทางกายภาพ	ระบุปัญหาไม่สอดคล้องกับกรณีศึกษา ขาดความเข้าใจในบริบทของปัญหา
การประยุกต์หลักธรรมทางศาสนา (LLO ๒.๒)	เลือกใช้หลักศาสนาได้อย่างแม่นยำ (เช่น ปฏิจจสมุปบาท, ศาสนบริบาล, เคาะลีฟะฮ์) และบูรณาการแก้ปัญหาได้อย่างมีประสิทธิภาพ	เลือกใช้หลักศาสนาได้ถูกต้อง แต่การเชื่อมโยงหลักธรรมกับการนำไปใช้แก้ปัญหายังขาดความคมชัด	เลือกใช้หลักศาสนาได้บางส่วน อธิบายเนื้อหาธรรมะได้แต่ไม่สอดคล้องกับปัญหาที่ระบุ	อ้างอิงหลักธรรมผิดพลาด นำเสนอคลาดเคลื่อน หรือไม่นำหลักศาสนามาใช้ในการวิเคราะห์เลย
ความสมเหตุสมผล	ข้อเสนอแนะปฏิบัติได้จริง มีขั้นตอน	ข้อเสนอแนะปฏิบัติได้ มี	ข้อเสนอแนะเป็นนามธรรม ขาด	ไม่มีข้อเสนอแนะหรือข้อเสนอแนะ

ประเด็นการประเมิน	ดีเยี่ยม (๔)	ดี (๓)	พอใช้ (๒)	ปรับปรุง (๑)
ของการแก้ปัญหา (LLO ๒.๒)	ชัดเจน นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมเชิงนิเวศวิทยาหรือสังคม มีตรรกะรองรับที่แข็งแรง	แนวทางที่เหมาะสม แต่ตรรกะรองรับในมิติทางจริยธรรมยังไม่รัดกุม	แนวทางปฏิบัติที่ชัดเจนในระดับโครงสร้างหรือระดับปัจเจก	เลื่อนลอย ไม่สามารถนำไปปฏิบัติได้จริง

๔. ทรัพยากรและสื่อการเรียนรู้

แหล่งค้นคว้าภาษาไทย

กัมปนาท บัวเจริญ. (๒๕๖๘). อิสลามกับการพัฒนาอย่างยั่งยืน: กรณีศึกษาชุมชนมัสยิดเราะห์มะตุ้ลอิสลามียะห์ คลองแสนแสบ กรุงเทพมหานคร. *วารสารมหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม, ๑๙*(๓), ๕๗๖–๕๘๔.

กีรติ บุญเจือ. (๒๕๔๘). จริยศาสตร์คริสตชน: รากฐาน ค่านิยม และประยุกต์. สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยอัสสัมชัญ.

โกวิท พิมพวง. (๒๕๖๐). ศาสนากับการพัฒนาสังคมและสิ่งแวดล้อม. สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.

คีรินทร์ เจนนุวัตร. (๒๕๖๒). เทววิทยาเชิงปฏิบัติกับการดำเนินชีวิตคริสตชนในสังคมร่วมสมัย. สถาบันคริสตธรรมแมคกิลวารี มหาวิทยาลัยพายัพ.

พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). (๒๕๕๒). ศาสนากับสิ่งแวดล้อม. โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

สุนทร ณ รังษี. (๒๕๕๔). ปรัชญาศาสนา: แนวคิดเกี่ยวกับพระเจ้า มนุษย์ สังคม และสิ่งแวดล้อม (พิมพ์ครั้งที่ ๔). สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

แหล่งค้นคว้าภาษาต่างประเทศ

Bsoul, L., Omer, A., Kucukalic, L., & Archbold, R. H. (2022). Islam’s perspective on environmental sustainability: A conceptual analysis. Social Sciences, 11(6), Article 228.

Jaiyeoba, H. B., Ushama, T., & Amuda, Y. J. (2024). The Quran as a source of ethical and moral guidance in contemporary society. al-Irsyad: Journal of Islamic and Contemporary Issues, 9(2), 1331–1345.

Mohamad Saleh, M. S., Mehellou, A., & Omar, B. (2023). The influence of Islamic values on sustainable lifestyle: The moderating role of opinion leaders. Sustainability, 15(11), Article 8640.

Palmer, M., & Finlay, V. (2003). Faith in conservation: New approaches to religions and the environment. World Bank Publications.

Pew Research Center. (2025, June 10). Islam was the world's fastest-growing religion from 2010 to 2020.

Pope Francis. (2015). Encyclical Letter Laudato si' of the Holy Father Francis on Care for Our Common Home. Vatican Press.

Rahman, S. (2017). Religion and animal welfare—An Islamic perspective. Animals, 7(2), Article 11.

Tucker, M. E., & Grim, J. (2014). Ecology and religion. Island Press.

Yucel, S. (2024). Purpose-driven life in Islam and emotional stability: Examining Said Nursi's perspective. Australian Journal of Islamic Studies, 9(2), 19–36.

บทที่ ๒
ศาสนากับชีวิต สังคม และสิ่งแวดล้อม

๒.๑ บทนำ

ท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วของโลกในยุคโลกาภิวัตน์ มนุษยชาติต้องเผชิญกับวิกฤตการณ์ที่ซับซ้อนในหลายมิติ ทั้งการสูญเสียเข็มทิศทางจริยธรรมในระดับบุคคล ความขัดแย้งและความเหลื่อมล้ำในระดับสังคม ไปจนถึงวิกฤตการณ์ทางนิเวศวิทยาที่ทวีความรุนแรงขึ้นทุกขณะ ปรากฏการณ์เหล่านี้ชี้ให้เห็นว่า การพัฒนาทางวัตถุและเทคโนโลยีเพียงอย่างเดียวไม่สามารถนำพาความสงบสุขที่แท้จริงมาสู่มนุษย์ได้ (สุนทร ณ รังษี, ๒๕๕๔) ในบริบทนี้ “ศาสนา” จึงไม่ได้เป็นเพียงระบบความเชื่อหรือพิธีกรรมที่ปลีกวิเวกออกจากโลก หากแต่เป็นโครงสร้างส่วนบนทางวัฒนธรรมที่มีบทบาทสำคัญอย่างยิ่งต่อการดำเนินชีวิตของปัจเจกบุคคล การจัดระเบียบสังคม และการกำหนดท่าทีของมนุษย์ต่อสิ่งแวดล้อม

ในมิติของชีวิตและการดำเนินชีวิต ศาสนาทำหน้าที่เป็นกรอบจริยธรรมที่ช่วยขัดเกลาจิตใจ มอบความหมาย และคุณค่าให้กับการดำรงอยู่ของมนุษย์ คำสอนทางศาสนาช่วยให้บุคคลสามารถรับมือกับความทุกข์ ความผันผวน และสร้างสันติภายในใจ (Inner Peace) ซึ่งเป็นรากฐานสำคัญของการมีสุขภาวะทางปัญญา เมื่อเชื่อมโยงเข้าสู่มิติของสังคม ศาสนาทำหน้าที่เป็นสถาบันทางสังคมที่ช่วยยึดเหนี่ยวผู้คนเข้าด้วยกันผ่านหลักธรรมที่เน้นความเมตตากรุณา ความยุติธรรม และการเสียสละ หลักการเหล่านี้ช่วยลดความเห็นแก่ตัว ส่งเสริมการอยู่ร่วมกันท่ามกลางความหลากหลาย และเป็นเครื่องมือในการควบคุมสังคม (Social Control) ที่มีประสิทธิภาพมากกว่าข้อบังคับทางกฎหมายเพียงอย่างเดียว (โกวิท พิมพวง, ๒๕๖๐)

ยิ่งไปกว่านั้น ในมิติของสิ่งแวดล้อม ศาสนาในปัจจุบันได้ก้าวเข้ามามีบทบาทสำคัญในการแก้วิกฤตสภาพภูมิอากาศและระบบนิเวศ ผ่านแนวคิด นิเวศวิทยาแนวลึกทางศาสนา (Religious Deep Ecology) ทุกศาสนากระแสหลักล้วนมีคำสอนที่เน้นย้ำถึงความสัมพันธ์อันเกื้อกูลระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ (Tucker & Grim, 2014) เช่น แนวคิดเรื่องศาสนบริบาล ในศาสนาคริสต์และอิสลามที่มองว่ามนุษย์คือผู้ดูแลรักษาโลกของพระผู้เป็นเจ้า หรือหลักปฏิจจสมุปบาทและการไม่เบียดเบียน (อหิงสา) ในพุทธศาสนาและฮินดูที่มองว่ามนุษย์และธรรมชาติเป็นส่วนหนึ่งของกันและกัน (พระธรรมโกศาจารย์, ๒๕๕๒) การรื้อฟื้นและประยุกต์ใช้มิติจิตวิญญาณนี้จึงเป็นสิ่งจำเป็นในการเปลี่ยนผ่านทัศนคติของมนุษย์จากการเป็นผู้ทำลายและตักตวง ไปสู่การเป็น “ผู้ปกป้องและอยู่ร่วม” กับธรรมชาติอย่างยั่งยืน (Palmer & Finlay, 2003)

๒.๒ ศาสนากับความต้องการของชีวิต

นับตั้งแต่กำเนิดอารยธรรมมนุษย์ ศาสนาก็ได้เข้ามามีบทบาทในการดำรงชีวิตของมนุษย์อย่างไม่สามารถแยกออกจากกันได้ ในยุคโบราณที่มนุษย์ยังขาดความรู้ความเข้าใจในปรากฏการณ์ธรรมชาติ ความกลัวและความไร้เดียงสาต่อโลกภายนอกได้ผลักดันให้มนุษย์แสวงหาสิ่งยึดเหนี่ยวจิตใจ ซึ่งพัฒนามาเป็นระบบความเชื่อ การนับถือผีสางเทวดา และกลายสภาพเป็นศาสนากระแสหลักใน

ปัจจุบัน แม้ว่าในศตวรรษที่ ๒๑ โลกจะก้าวเข้าสู่ยุคเทคโนโลยีเปลี่ยนผ่าน (Disruptive Technology) และความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์จะสามารถอธิบายปรากฏการณ์ต่าง ๆ ได้อย่างเป็นเหตุเป็นผล แต่มนุษย์ก็ยังคงเผชิญกับวิกฤตการณ์ภายในจิตใจอย่างรุนแรง เช่น ภาวะซึมเศร้า ความโดดเดี่ยว และการสูญเสียความหมายของการมีชีวิต (สุนทร ณ รังษี, ๒๕๕๔)

ปรากฏการณ์เหล่านี้ชี้ให้เห็นว่า ความเจริญทางวัตถุเพียงอย่างเดียวไม่สามารถเติมเต็มสัญชาตญาณส่วนลึกของมนุษย์ที่โหยหาความมั่นคงทางจิตใจได้ ศาสนาจึงไม่ได้จำกัดอยู่เพียงแค่การเป็นพิธีกรรมทางจิตวิญญาณหรือข้อจำกัดทางศีลธรรมเท่านั้น หากแต่เป็น “เข็มทิศชีวิต” ที่ทำหน้าที่หล่อหลอมทัศนคติ พฤติกรรม เพื่อมุ่งไปสู่เป้าหมายสูงสุดในการดำเนินชีวิตตามคำสอนของแต่ละศาสนาของปัจเจกบุคคล แสง จันทร์งาม (๒๕๔๒) ได้แสดงให้เห็นว่าความต้องการของมนุษย์มีอยู่ ๔ ประการ

๑) ความต้องการทางกายหรือทางชีววิทยา เป็นความต้องการปัจจัยต่าง ๆ ที่จำเป็นสำหรับหล่อเลี้ยงหรือบำรุงชีวิตให้ดำรงอยู่ได้ เช่น ความต้องการอาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย และยารักษาโรค ความต้องการเหล่านี้มีทั่วไปทั้งในคน สัตว์ และพืช ถ้าขาดปัจจัยเหล่านี้โดยเฉพาะอย่างยิ่ง อาหาร ชีวิตก็ไม่สามารถจะดำรงอยู่ได้

ถามว่า ศาสนาส่วนใหญ่มุ่งสนองความต้องการทางกายของมนุษย์หรือไม่ อาจตอบได้ว่า ไม่ เพราะศาสนามุ่งสนองความต้องการที่สูงกว่านั้น ศาสนาถือว่าการแสวงหาปัจจัยมาสนองชีวิตตนนั้นเป็นธรรมชาติของทุกชีวิตอยู่แล้ว ถ้าเกิดมีปัญหาขึ้นมา ทางรัฐและสังคม ก็ควรเข้าไปจัดการกันเอง ดังนั้น ศาสนาทั่ว ๆ ไปจึงมีท่าทีค่อนข้างจะเฉยเมยต่อเรื่องของทรัพย์สิน เมื่อมีคนถามพระเยซูคริสต์ว่า จะเอาอะไรมาเลี้ยงคนตั้งมากมาย พระองค์ทรงชี้ไปที่พุ่มไม้ในทะเลทรายแล้วตรัสว่า ดูพุ่มไม้นั้นซิมันห่วงอาหารมื้อต่อไปหรือไม่ เมื่อมีผู้ร่ำรวยเอ่ยถามถึงวิธีปฏิบัติที่ถูกต้อง พระเยซูตรัสบอกให้เขารักษาพระบัญญัติ ๑๐ ประการ เป็นต้น ดูเหมือนจะมีเฉพาะพุทธศาสนาเท่านั้นที่ลดฐานะลงมาสอนเรื่องปากท้อง แต่ก็สอนไว้ในหลักกว้าง ๆ เช่น หลัก ทิฏฐธรรมมิกัตถประโยชน์ เป็นต้น

๒) ความต้องการทางสังคม หมายถึง ความต้องการอยู่ท่ามกลางเพื่อนมนุษย์อย่างมีสังกัด มีศักดิ์ศรีและมีความหมาย ความต้องการทางสังคมเป็นความต้องการที่รุนแรงแต่ไม่แสดงตัวออกมาในเวลาปกติ มันจะแอบแฝงอยู่เงียบ ๆ แต่จะแสดงตัวออกมาอย่างเต็มที่เมื่อมีการพลัดพราก
ถามว่า ศาสนามุ่งสนองความต้องการทางสังคมหรือไม่ ตอบว่า มุ่งสนองเหมือนกันในทางทฤษฎี ฝ่ายเทวนิยม ศาสนาสอนให้มนุษย์รักกันเหมือนพี่น้องเพราะมนุษย์เป็นบุตรของพระบิดาองค์เดียวกัน ส่วนฝ่ายอเทวนิยม เช่น พุทธศาสนาก็สอนให้มนุษย์รักกันดุจมิตรสหายเพราะมนุษย์เป็นมิตรกัน ดังนั้น ในทุกศาสนาจึงสอนมิให้เบียดเบียนกันด้วย กาย วาจา ใจ สอนให้ทำดีต่อกัน ให้ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ในทางปฏิบัติ ศาสนาก็สร้างเอกภาพและความมั่นคงในสังคมได้โดยการให้ระบบความเชื่ออันหนึ่งอันเดียวกัน ให้มีพิธีกรรมต่าง ๆ ที่คนจะได้มาร่วมกันและกำหนดแบบฉบับแห่งการปฏิบัติระหว่างบุคคลไว้อย่างเหมาะสม

๓) ความต้องการทางปัญญา มนุษย์มีความสงสัยอยากจะรู้ความจริงของสิ่งต่าง ๆ และพยายามทุกวิถีทางเพื่อที่จะรู้ เมื่อรู้แล้วก็สบายใจ บางทีก็นำความรู้นั้นมาประยุกต์ใช้กับชีวิตและสังคมเพื่อทำให้ชีวิตและสังคมดีขึ้น

ถามว่า ศาสนาพยายามสนองความต้องการทางปัญญาของมนุษย์หรือไม่ ตอบว่า ศาสนาพยายามตอบสนองความต้องการทางปัญญาของมนุษย์อยู่ คือพยายามให้คำตอบต่อปัญหาที่มนุษย์สงสัยอยากรู้โดยเฉพาะอย่างยิ่งในปัญหาขั้นมูลฐานของชีวิต

๔) ความต้องการทางจิตวิญญาณ ความต้องการแบบนี้มีลักษณะค่อนข้างลึกซึ้งเป็นความต้องการหลายสิ่งหลายอย่างด้วยกันและเป็นนามธรรมที่ละเอียดอ่อน ความต้องการแบบนี้มีอยู่หลายอย่าง ได้แก่ ความต้องการปรัชญาชีวิต ความต้องการความดี ความต้องการความสุขชั้นสูง ความต้องการความสมบูรณ์ และความต้องการที่พึ่งอันประเสริฐ ซึ่งทั้ง ๕ ประการนี้เป็นความต้องการโดยตรงที่ศาสนาต้องการ

๒.๓ พุทธศาสนากับชีวิต สังคม และสิ่งแวดล้อม

คำสอนของพุทธศาสนาเกือบทั้งหมดมีความสำคัญกับชีวิตมนุษย์ พระธรรมปิฎก ป.อ. ปยุตโต (๒๕๔๓) ได้จัดประเภทหัวข้อธรรมตามความเหมาะสมของแต่ละบุคคลดังนี้

๑. ธรรมสำหรับทุกคน เป็นหลักธรรมที่บุคคลทุกคนสามารถนำไปปฏิบัติให้เหมาะสมกับฐานะของตนเอง ดังนี้

- ธรรมเพื่อเป็นคุณสมบัติของสัปปุริสชน ได้แก่ สุจริต ๓, อธิปไตย ๓, อัตถะ หรือ อรรถ ๓ พรหมวิหาร ๔, อธิษฐานธรรม ๔, เบญจธรรมพละ ๔, เวสารัชชกรณธรรม ๕, ศีล หรือ เบญจศีลอาชีวัฏฐมกศีล ๕, สัปปุริสธรรม ๗, สัปปุริสธรรม ๘, กุศลกรรมบถ ๑๐, นาถกรณธรรม ๑๐

- ธรรมเพื่อดำเนินชีวิตให้งอกงามบรรลุประโยชน์สุข ได้แก่ กัลยาณมิตตตา, โยนิโสมนสิการ, อัปปมาทะ, ธรรมทำให้งาม ๒, ธรรมมีอุปการะมาก ๒, ปริเยสนา ๒, ปัจจัยให้เกิดสัมมาทิฏฐิ ๒, ภาวนา ๔, อุปัญญาตธรรม ๒, โกศล ๓, ปัญญา ๓, อปัณณกปฏิปทา ๓, จักร ๔, วุฒิ หรือ วุฒิธรรม ๔, สัมปรายิกัตถประโยชน์ ๔, วัฒนมุข ๖, อิทธิบาท ๔, พละ ๔, พหูสูตมีองค์ ๕, เวสารัชชกรณธรรม ๕ อริยวัฑฒิ ๕, ภัพพตาธรรม ๖, เวปุลลธรรม ๖, บุพนิมิตแห่งมรรค ๗, อริยทรัพย์ ๗ม บารมี ๑๐, มงคล ๓๘

- ธรรมเพื่อพิจารณาเตือนสติมิให้ประมาท ได้แก่ เทวทูต ๓, เทวทูต ๔, เทวทูต ๕, นิมิต ๔ มาร ๕, อภิณหปัจจเวกขณ์ ๕, อายุวัฒนธรรม ๕, โลกธรรม ๘

๒. ธรรมสำหรับคฤหัสถ์หรือผู้ครองเรือน เป็นหลักธรรมที่เหมาะสำหรับชาวบ้านทั่วไป โดยเฉพาะผู้ที่แต่งงานแล้ว ได้แก่

- ธรรมเพื่อชีวิตครอบครัว ได้แก่ บุตร ๓, อัคคิ ๓, กุลจิรัฏฐิติธรรม ๔, ฆราวาสธรรม ๔, สมชีวิธรรม ๔, ภรรยา ๗

- ธรรมเพื่อความสัมพันธ์ในสังคม ได้แก่ อัคคิ ๓, ฆราวาสธรรม ๔, ประมาณ ๔, มิตรเทียม ๔, มิตรแท้ ๔, ทิศ ๖, กัลยาณมิตรธรรม ๗

- ธรรมเพื่อความอยู่ดีทางเศรษฐกิจ ได้แก่ ปาปณิกธรรม ๓, การจัดสรรทรัพย์ใช้ ๔, ทิฏฐธัมมิกัตถประโยชน์ ๔, ปัจจัย ๔, โภควิภาค ๔, สุขของคฤหัสถ์ ๔, ประโยชน์จากทรัพย์ ๕, โภคอาทิยะ ๕, กามโภคี ๑๐

- ธรรมที่คฤหัสถ์พึงหลีกเว้น ได้แก่ กรรมกิเลส ๔, มิตรเทียม ๔, อคติ ๔, อบายมุข ๔ อบายมุข ๖, อนันตริยกรรม ๕

๓. ธรรมสำหรับอุบาสก คือ ผู้ใกล้ชิดศาสนา เหมาะสำหรับชาวบ้านผู้ใกล้ชิดศาสนาหรือผู้ที่ปฏิบัติธรรมอยู่บ่อย ๆ ได้แก่

- ธรรมที่พึงมี พึงปฏิบัติ ได้แก่ บุญกิริยาวัตถุ ๓, บุญกิริยาวัตถุ ๑๐, สัปปุริสบัญญัติ ๓ศรัทธา ๔, สมบัติของอุบาสก ๕, ศีล ๘, อาชีวัฏฐมกศีล, ศีล ๑๐, อริยวัฑฒิ ๕, อุบาสกธรรม ๕, อุบาสกธรรม ๗, สัปปุริสธรรม ๘, อุโบสถศีล

- ธรรมที่พึงหลีกเว้น ได้แก่ วณิชชา ๕, อภิฐาน ๖

- ธรรมที่พึงทราบเพื่อเสริมการปฏิบัติ ได้แก่ ปธาน ๒, ปริเยสนา ๒, สมบัติ ๓, ทานสมบัติ ๓, อนุตตริยะ ๓, อนุตตริยะ ๖, ทักขิณาวิสุทธิ ๔, สัมปทาคุณ ๔, ธรรมสวนานิสงส์ ๕, สัปปุริสทาน ๘, อุโบสถศีล

๔. ธรรมเกี่ยวกับการศึกษา ได้แก่ ธุระ ๒, ปัจจัยให้เกิดสัมมาทิฏฐิ ๒, ภาวนา ๔, วิมุตติ ๒ สัจจะ ๒, สาสน์ หรือ ศาสนา ๒, โกศล ๓, ญาณ ๓, ตัณหา ๓, ไตรลักษณ์, ปัญญา ๓, สัทธรรม ๓, สิกขา ๓, อัตถะ ๓, อัตถะ ๓, อาการที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอน ๓, จักร ๔, ปฏิสัมภิทา ๔, ลีลาการสอน ๔, วุฒิธรรม ๔, สัมปชัญญะ ๔, อริยสัจจ์ ๔, อิทธิบาท ๔, ขันธ์ ๕, พละ ๕, พหูสูตมีองค์ ๕, กัลยาณมิตรธรรม ๗, บุพนิมิตแห่งมรรค ๗, โพชฌงค์ ๗, มรรคมีองค์ ๘, พุทธคุณ ๒, กาลามสูตรกังขานิยฐาน ๑๐นาถกรณธรรม ๑๐, ปฏิจจสมุปบาท ๑๒, อายตนะ ๑๒, โพธิปักขิยธรรม ๓๗

๕. ธรรมเพื่อความดีงามแห่งสังคม ได้แก่

- ธรรมเพื่อส่งเสริมชีวิตที่ดีร่วมกัน ได้แก่ ทาน ๒, ธรรมคุ้มครองโลก ๒, บุคคลหาได้ยาก ๒ บูชา ๒, ปฏิสันถาร ๒, ฤทธิ์ ๒, เวปุลละ ๒, สังคหะ ๒, สัปปุริสบัญญัติ ๓, ฆราวาสธรรม ๔, สังคหวัตถุ ๔, คารวะ ๖, สารณียธรรม ๖, สัปปุริสทาน ๘

- ธรรมเพื่อปกครอง คือจัดและคุ้มครองชีวิตที่ดีร่วมกัน ได้แก่ อธิปไตย ๓, พรหมวิหาร ๔สังคหวัตถุ ๔, ราชสังคหวัตถุ ๔, อคติ ๔, พละ ๕ ของพระมหากษัตริย์, อปริหานิยธรรม ๗, ราชธรรม ๑๐, วัตถุประสงค์ในการบัญญัติพระวินัย ๑๐, จักรวรรดิวัตร ๑๒

เกี่ยวกับความสำคัญของพุทธศาสนา พระพรหมคุณาภรณ์ ป.อ.ปยุตโต (๒๕๕๐) พระธรรมปิฎก ป.อ.ปยุตโต (๒๕๔๔, ๒๕๔๐) พระเทพเวที ป.อ.ปยุตโต (๒๕๓๓, ๒๕๓๒) ได้กล่าวถึงความสำคัญของพุทธศาสนาในประเด็นต่าง ๆ ดังนี้

- พุทธศาสนาในฐานะเป็นแกนนำและรากฐานสำคัญของวัฒนธรรมไทย จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์และคำสอนที่ชี้ให้เห็นว่า พุทธศาสนาเป็นแม่แบบที่เข้ามาปฏิรูป ดัดแปลง และวางรากฐานวัฒนธรรมที่ดีงามและทันสมัยให้แก่สังคมมนุษย์ในหลายด้าน เช่น

๑) การปฏิรูประบบวรรณะ พุทธศาสนาปฏิเสธการแบ่งชนชั้นวรรณะของอินเดียโบราณ โดยหันมายึดหลักกรรมแทนชาติกำเนิด

๒) การยกเลิกระบบทาส พระพุทธเจ้าทรงห้ามการซื้อขายทาส โดยถือเป็นอาชีพที่ผิดธรรม (มิจฉาวณิชชา) และห้ามภิกษุมีทาส ซึ่งเป็นแนวคิดสิทธิมนุษยชนยุคแรก ๆ

๓) การยกเลิกพิธีบูชายัญ ทรงเปลี่ยนวัฒนธรรมการฆ่าสัตว์หรือมนุษย์เพื่อบูชาเทพเจ้า มาเป็นการให้ทาน สงเคราะห์เกื้อกูลกัน และให้อภัย

๔) จากพรหมลิขิตสู่กรรมลิขิต เปลี่ยนความเชื่อเรื่องโชคชะตาฟ้าลิขิตที่ทำให้คนงอมืองอเท้าอ้อนวอนสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ให้หันมารับผิดชอบชีวิตตนเองตามหลักทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว

๕) ความเป็นวิทยาศาสตร์ เน้นการใช้เหตุผล ไม่ติดอยู่กับความเชื่อตาม ๆ กันมา และมองว่าฤกษ์งามยามดีขึ้นอยู่กับการประพฤติดีทาง กาย วาจา ใจ ไม่ใช่เรื่องดวงดาว

๖) สุขอนามัยและการอยู่ร่วมกัน (สหธรรม) พุทธศาสนามีบทบัญญัติ (พระวินัย) ที่เป็นระเบียบชัดเจน เช่น ห้ามเก็บ/หุงต้มอาหารค้างคืนในที่นอน การรักษาความสะอาดห้องสุขา การนุ่งห่มเรียบร้อย และการเข้าแถวก่อนหลัง

๗) การรักษาสาธารณสมบัติ มีกฎเกณฑ์ให้รู้จักดูแลรักษาและใช้ของส่วนรวมอย่างรับผิดชอบ

๘) มารยาททางสังคม สอนความสุภาพ อ่อนโยน การรู้จักรับฟังคำตักเตือน และไม่ส่งเสียงดังรบกวนผู้อื่น

นอกจากนั้น พุทธศาสนายังมีอิทธิพลอย่างมากต่อศิลปกรรมไทยที่ถูกประดิษฐ์สร้างสรรค์ขึ้นเพื่อช่วยค้ำจุนจิตใจและกลายมาเป็นมรดกของชาติ ซึ่งแบ่งออกเป็น ๒ ส่วนหลักได้แก่

๑) จิตรกรรมไทยงานเขียนภาพฝาผนังและสมุดข่อยของไทยส่วนใหญ่ขับเคลื่อนด้วยความศรัทธาทางศาสนา โดยสะท้อนวัฒนธรรม ประเพณี และสาระสำคัญ ๓ กลุ่มหลัก ได้แก่

- ภาพเกี่ยวกับไตรภูมิ นิยมเขียนไว้ที่ฝาผนังด้านหลังพระประธานในอุโบสถ แสดงภาพจำลองจักรวาล เช่น เขาพระสุเมรุ เขาสัตตบริพันธ์ แม่น้ำสีทันดร โดยแบ่งออกเป็น นรกภูมิ/อบายภูมิ ภาพยมโลกและเปรตเพื่อแสดงผลแห่งบาปกรรม, เทวภูมิ สวรรค์ทั้ง ๖ ชั้น แสดงภาพปราสาทวิมานของเทวดา และ พรหมภูมิ แบ่งเป็นรูปภูมิ ๑๖ ชั้น และอรูปภูมิ ๔ ชั้น

- ภาพพุทธประวัติและอนุพุทธประวัติ ภาพเล่าเรื่องราวของพระพุทธเจ้าและพระสาวก โดยในอดีต จะนิยมใช้ภาพสัญลักษณ์ แทนการวาดรูปพระพุทธเจ้าเป็นมนุษย์โดยตรง

- ภาพเกี่ยวกับชาดก เรื่องราวอดีตชาติของพระพุทธเจ้า โดยที่นิยมมากที่สุดคือ ทศชาติชาดก ชาดก ๑๐ ชาติสุดท้ายที่เป็นตัวแทนของการบำเพ็ญทศบารมี และเวสสันดรชาดก เรื่องราวการบำเพ็ญทานบารมีที่มีเนื้อหายาวที่สุด นิยมวาดแบ่งตามกัณฑ์ทั้ง ๑๓ กัณฑ์

๒) ประติมากรรมไทย เน้นการสร้างพระพุทธรูป เพราะพระพุทธรูป จัดเป็น อุทเทสิกเจดีย์ หรือวัตถุที่สร้างขึ้นเพื่อให้ระลึกถึงพระพุทธคุณ เป็นที่พึ่งทางใจและสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรมไทย นิยมสร้างเป็นปางต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นตามเหตุการณ์ในพุทธประวัติ โดยมีอิริยาบถต่าง ๆ เช่น ปางสมาธิ, ปางมารวิชัย (สะท้อนตอนชนะมาร), ปางถวายเนตร, ปางรำพึง, ปางอุ้มบาตร และปางห้ามสมุทร เป็นต้น

- พุทธศาสนาเป็นศูนย์รวมจิตใจทำให้เกิดความสามัคคีในหมู่ชนชาวไทย
- พุทธศาสนาเป็นหลักการที่ช่วยดำรงรักษาเสรีภาพในการนับถือศาสนา
- พุทธศาสนาเป็นสถาบันคู่ชาติไทย
- พุทธศาสนาสอดคล้องกับลักษณะนิสัยของคนไทยที่รักความเป็นอิสระเสรี
- พุทธศาสนาเป็นแหล่งสำคัญที่หล่อหลอมเอกลักษณ์ของชาติไทย
- พุทธศาสนาเป็นมรดกและเป็นคลังสมบัติอันล้ำค่าของชนชาติไทย
- พุทธศาสนาเป็นหลักนำทางในการพัฒนาชาติไทย
- พุทธศาสนาเป็นแหล่งของดีมีค่าที่ชนชาติไทยมอบให้แก่อารยธรรมของโลก

เกี่ยวกับสิ่งแวดล้อม พุทธศาสนาให้ความสำคัญมากโดยมองว่าสรรพสิ่งที่อุบัติขึ้นนี้ล้วนต้องพึ่งพาอาศัยกันเป็นอยู่ ไม่มีอะไรอยู่ได้ด้วยตัวเองหรืออิสระจากสิ่งอื่น การที่มนุษย์มองตัวเองว่าเป็นจุดศูนย์กลาง (Anthropocentric) ของสิ่งแวดล้อมไม่ได้หมายความว่ามนุษย์จะสามารถทำอะไรกับ

สิ่งแวดล้อมได้ ในทางกลับกันมนุษย์ย่อมต้องใส่ใจกับสิ่งแวดล้อมเพราะการทำลายสิ่งแวดล้อมไม่ต่างอะไรกับการทำลายมนุษย์เอง พุทธศาสนาไม่ได้มองมนุษย์และสิ่งแวดล้อมแยกออกจากกัน แต่จัดระเบียบความสัมพันธ์ผ่าน “หลักปฏิจจสมุปบาท” หรือกฎแห่งความพึ่งพากันทางธรรมชาติ (Interconnectedness) ที่ระบุว่าสรรพสิ่งล้วนเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปตามเหตุปัจจัยอันถักทอเป็นข่ายใยแห่งชีวิตเดียวกัน (พุทธทาสภิกขุ, ๒๕๕๐) มนุษย์เป็นเพียงส่วนหนึ่งของระบบนิเวศนี้ ไม่ใช่นายหรือผู้ครอบครอง การทำลายธรรมชาติจึงเท่ากับเป็นการทำลายเงื่อนไขในการดำรงชีวิตของมนุษย์เอง นอกจากนี้ พุทธศาสนายังชี้ให้เห็นว่า วิกฤตการณ์สิ่งแวดล้อมภายนอกแท้จริงแล้วเป็นเพียงผลลัพธ์ที่สะท้อนออกมาจาก “วิกฤตการณ์ภายในจิตใจ” ของมนุษย์ อันได้แก่ ความโลภ ความโกรธ และความหลง ที่ขับเคลื่อนให้เกิดการกอบโกยและทำลายล้างทรัพยากรโลกอย่างขาดสติ (พระธรรมโกศาจารย์, ๒๕๕๒)

พุทธศาสนาไม่เพียงแต่มีคำสอนที่เป็นเอกลักษณ์ในการอยู่ฉันท์มิตรกับสิ่งแวดล้อม แต่ยังสามารถนำไปบูรณาการเข้ากับแนวคิดต่าง ๆ ได้ เช่น การบูรณาการหลักพุทธธรรมเข้ากับแนวคิดนิเวศวิทยาแนวลึก (Deep Ecology) จึงช่วยแปรเปลี่ยนทัศนคติของมนุษย์จากการบริโภคเพื่อปรนเปรอตัณหา ไปสู่การดำเนินชีวิตด้วยความสันโดษ (ความพอใจตามมีตามได้) และ มัตตัญญุตา (ความรู้จักพอดี) ซึ่งเป็นกลไกสำคัญในการลดอัตราการทำลายทรัพยากรธรรมชาติ (โกวิท พิมพวง, ๒๕๖๐) ยิ่งไปกว่านั้น หลักความเมตตากรุณาและการไม่เบียดเบียน (อหิงสา) ในทางพุทธศาสนา ยังช่วยยกระดับจิตใจของมนุษย์ให้ขยายความรักความเอื้ออาทรจากเพื่อนมนุษย์ไปสู่สรรพสัตว์และสิ่งแวดล้อมทั้งหมดโดยไม่มีขอบเขตจำกัด

จากเนื้อหาข้างต้น คำสอนของพุทธศาสนา สามารถประยุกต์ใช้กับชีวิต สังคม และสิ่งแวดล้อม ได้ดังนี้

- ในระดับชีวิตส่วนบุคคล พุทธศาสนาทำหน้าที่เป็นแนวทางจริยธรรมและโอสถทางใจเพื่อให้มนุษย์ดำเนินชีวิตได้อย่างมีเป้าหมายและมีความสุขที่แท้จริง ดังนี้

๑) การสร้างสุขภาวะทางปัญญาและจิตใจ พุทธศาสนาเน้นการฝึกฝนจิตใจผ่านการเจริญสติและสมาธิ ช่วยให้บุคคลเท่าทันอารมณ์ ลดความเครียด ความวิตกกังวล และสร้าง สันติภายในใจ

๒) การเผชิญหน้ากับความทุกข์ ชี้ให้เห็นความจริงของชีวิตผ่านหลัก ไตรลักษณ์ (อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา) เพื่อให้มนุษย์เข้าใจความแปรปรวนของโลก ไม่ยึดมั่นถือมั่นจนเกินไป และสามารถลุกขึ้นใหม่ได้เมื่อเผชิญความสูญเสีย

๓) การพัฒนาตนเอง ใช้หลัก ภาวนา ๔ (กาย ศีล จิต ปัญญา) เป็นเครื่องมือพัฒนาพฤติกรรมและการหยั่งรู้ เพื่อเปลี่ยนผ่านชีวิตจากการขับเคลื่อนด้วยตัณหา (ความอยาก) ไปสู่การขับเคลื่อนด้วยปัญญา

- พุทธศาสนากับสังคม (ระดับความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์) ในระดับสังคม พุทธศาสนาทำหน้าที่เป็นสถาบันและกฎเกณฑ์ทางจริยธรรม ที่ช่วยคุมพฤติกรรม ยึดเหนี่ยวผู้คน และสร้างความสงบสุขในการอยู่ร่วมกัน ดังนี้

๑) มโนธรรมสำนึกคุมพฤติกรรม ใช้หลัก ศีล ๕ เป็นกรอบขั้นต่ำในการพิทักษ์สิทธิ ความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สินของเพื่อนมนุษย์ โดยเป็นการควบคุมจากภายในจิตใจ (มโนธรรม) ซึ่งมีประสิทธิภาพยาวนานกว่ากฎหมายภายนอก

๒) การลดความเหลื่อมล้ำและเกื้อกูลกัน เน้นหลักธรรมเพื่อการสงเคราะห์สังคม เช่น สังคหวัตถุ ๔ (การให้ทาน การพูดจาไพเราะ การบำเพ็ญประโยชน์ และการวางตัวเหมาะสม) ส่งเสริมวัฒนธรรมการแบ่งปันและการสละประโยชน์ส่วนตนเพื่อส่วนรวม

๓) ความเสมอภาคและภราดรภาพ พุทธศาสนาปฏิเสธระบบชนชั้นวรรณะมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล และให้ความสำคัญกับคุณธรรมและกรรม (การกระทำ) มากกว่าชาติกำเนิด ส่งเสริมการอยู่ร่วมกันท่ามกลางความหลากหลายด้วยความเมตตากรุณา

- พุทธศาสนากับสิ่งแวดล้อม (ระดับมนุษย์กับธรรมชาติ) ความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม พุทธศาสนามีทัศนภาพเชิงนิเวศวิทยาที่สอดคล้องกับแนวคิด นิเวศวิทยาแนวลึก (Deep Ecology) ซึ่งปฏิเสธการมองว่ามนุษย์เป็นศูนย์กลางของจักรวาล ด้วยเหตุผล

๑) ข่ายใยแห่งชีวิต (หลักปฏิจจสมุปบาท) พุทธศาสนามองว่ามนุษย์และธรรมชาติไม่ได้แยกขาดจากกัน แต่พึ่งพาอาศัยกันเป็นระบบองค์รวมตามกฎ “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี” หากมนุษย์ทำลายป่าไม้ แหล่งน้ำ หรือชั้นบรรยากาศ ก็เท่ากับกำลังทำลายเงื่อนไขการมีชีวิตของตนเอง

๒) วิกฤตสิ่งแวดล้อมเกิดจากมลพิษในใจ ชี้ว่าการขูดรีดและทำลายธรรมชาติในปัจจุบัน มีรากเหง้ามาจากตัณหาและกิเลส ๓ ตระกูล คือ โลภะ (ความอยากได้) โทสะ (ความรุนแรงทำลายล้าง) และ โมหะ (ความหลงผิดว่าตนเป็นนายของธรรมชาติ)

๓) พุทธจริยศาสตร์เพื่อความยั่งยืน เสนอให้ใช้หลัก สันโดษ (พอใจในสิ่งที่มี) และ มัตตัญญุตา (ความรู้จักพอดีในการบริโภค) เพื่อลดการล้างผลาญทรัพยากร และขยายขอบเขตของ เมตตากรุณาจากเพื่อนมนุษย์ไปสู่สรรพสัตว์และระบบนิเวศทั้งหมด

จากความเข้ากันได้อย่างลงตัวกับนิเวศวิทยาแนวลึก (Deep Ecology) จึงเกิดจุดร่วมที่เรียกว่าขบวนการพุทธนิเวศวิทยา (Buddhist Ecology) หรือกลุ่มพระนักอนุรักษ์ ที่ใช้หลักธรรมมาขับเคลื่อนการปกป้องสิ่งแวดล้อมอย่างเป็นรูปธรรม เช่น การบวชต้นไม้ (Tree Ordination) ซึ่งเป็นการประยุกต์พิธีกรรมทางศาสนามาสร้างเขตศักดิ์สิทธิ์เพื่อคุ้มครองผืนป่าจากการตัดไม้ทำลายป่า, สันโดษและมัตตัญญุตา คือ การใช้หลักความพอดีและการบริโภคด้วยปัญญา (รู้คุณค่าที่แท้จริง ไม่ใช่คุณค่าเทียมตามกระแสบริโภคนิยม) เพื่อลดการขูดรีดทรัพยากรโลก (พระธรรมโกศาจารย์, ๒๕๕๒)

จากประเด็นข้างต้น พระพุทธศาสนาไม่ใช่เพียงศาสนาแห่งการหลุดพ้นส่วนบุคคล แต่เป็นศาสตร์แห่งวิถีชีวิตและการอยู่ร่วมกันอย่างเกื้อกูล โดยมีหัวใจสำคัญคือหลักปฏิจจสมุปบาท (ทุกสรรพสิ่งล้วนอาศัยกันและกันเกิดขึ้น) ซึ่งเชื่อมโยงตัวเรา สังคม และธรรมชาติเข้าด้วยกันอย่างแยกไม่ออก สรุปได้ดังนี้

๑. พระพุทธศาสนากับการพัฒนาชีวิต (ระดับบุคคล) มุ่งเน้นการพัฒนาตนเองอย่างรอบด้านเพื่อความสุขที่แท้จริงและการพึ่งพาตนเองได้ โดยใช้หลักไตรสิกขา เป็นแกนกลาง โดย ศีล เป็นสิ่งควบคุมกาย วาจา ไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น เป็นรากฐานของชีวิตที่สงบสุข, สมาธิ ใช้ฝึกจิตให้มีสติ มั่นคง ไม่หวั่นไหวไปกับความโลภ ความโกรธ ความหลง มีสุขภาพจิตที่ดี, ปัญญา เป็นตัวควบคุมความคิด รู้เท่าทันความจริงของโลกและชีวิต ทำให้เข้าใจโลกตามความเป็นจริงและสามารถแก้ปัญหาชีวิตด้วยเหตุผล มุ่งไปสู่มนุษย์ที่สมบูรณ์ที่มีโลกทัศน์ที่ถูกต้อง (สัมมาทิฏฐิ) และสามารถดำเนินชีวิตด้วยความไม่ประมาท

๒. พระพุทธศาสนากับการจัดระเบียบสังคม พระพุทธศาสนามองว่าสังคมจะสงบสุขได้ ต้องเริ่มจากการสร้างความสัมพันธ์ที่ดีและการแบ่งปัน โดยมีหลักธรรมนำทาง เช่น สังคหวัตถุ ๔ ใช้เพื่อยึดเหนี่ยวใจคนและประสานสัมพันธ์ในสังคม, พรหมวิหาร ๔ เป็นคุณธรรมของผู้ใหญ่และเป็นพื้นฐานของการเคารพสิทธิมนุษยชน และหลักทศพิธราชธรรม ธรรมาภิบาลและการบริหารสำหรับผู้นำ และหลักสาราณียธรรม ธรรมเพื่อความสามัคคี สำหรับพลเมือง เป็นต้น เพื่อเปลี่ยนสังคมจากการแข่งขัน/เอารัดเอาเปรียบไปสู่สังคมแห่งการเกื้อกูลและสันติสุข

๓. พระพุทธศาสนากับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม (ระดับโลกและธรรมชาติ) ตามคำสอนของพุทธศาสนา มนุษย์ไม่ใช่เจ้านายของธรรมชาติ แต่เป็นส่วนหนึ่งของระบบนิเวศ การทำลายธรรมชาติจึงเป็นการทำลายมนุษย์เอง โดยมีหลักธรรมหลายประการเพื่อกันอยู่ร่วมกันกับธรรมชาติอย่างประสานกลมกลืน ได้แก่ ความสันโดษ คือการพอใจในสิ่งที่มีและใช้ทรัพยากรอย่างคุ้มค่า และ ลดความเป็นบริโภคนิยมซึ่งเป็นต้นเหตุของการทำลายสิ่งแวดล้อม, การไม่เบียดเบียน ขยายขอบเขตจากมนุษย์ไปสู่สัตว์ป่าและพืชพรรณสรรพสิ่ง เกิดพุทธจริยธรรมเชิงนิเวศ อันเป็นการถอดบทเรียนจากพุทธประวัติที่ผูกพันกับป่าตั้งแต่สถานที่ประสูติ ตรัสรู้ แสดงธรรม และปรินิพพาน ตลอดจนคำสอนในพระไตรปิฎกเกี่ยวกับการอนุรักษ์ธรรมชาติ นำมาสู่ประเพณีร่วมสมัย เช่น “การบวชป่า” เพื่อรักษาต้นน้ำลำธาร เป็นต้น

- ปัจจุบันสถานการณ์ของพระพุทธศาสนากำลังเผชิญกับจุดเปลี่ยนสำคัญ ทั้งในด้านจำนวนประชากร ความศรัทธา และรูปแบบการปฏิบัติ โดยมีแนวโน้มหลักที่เกิดขึ้นทั่วโลก ดังนี้

๑. วิกฤตประชากรศาสตร์และการลดลงในเอเชียตะวันออก จากข้อมูลของสำนักวิจัยพิว (Pew Research Center, 2026) ระบุว่า พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาหลักเพียงศาสนาเดียวในโลกที่มีแนวโน้มจำนวนผู้นับถือลดลงทั่วโลก (สวนทางกับศาสนาคริสต์และอิสลามที่เติบโตขึ้น) ปัจจุบันโลกมีพุทธศาสนิกชนราว ๓๒๔–๕๐๐ ล้านคน (ประมาณ ๔- ๕ % ของประชากรโลก) โดยมากกว่า ๙๐% อาศัยอยู่ในทวีปเอเชีย (Wikipedia, 2026; World Population Review, 2026) โดยสาเหตุหลักของการลดลงมาจากวิกฤตทางวัฒนธรรมและโครงสร้างประชากรในเอเชียตะวันออก ได้แก่

- การละทิ้งศาสนา ในประเทศญี่ปุ่นและเกาหลีใต้ คนรุ่นใหม่หันไปนิยามตนเองว่าไม่มีศาสนามากขึ้น โดยผลสำรวจพบว่า คนที่โตมาในครอบครัวพุทธกว่า ๔๐% ในญี่ปุ่น และ ๔๒% ในเกาหลีใต้เลือกที่จะไม่มีศาสนาในปัจจุบันเนื่องจากวิถีชีวิตคนเมืองและการขาดความเชื่อมโยงกับวัด (Fahmy et al., 2026)

- สังคมผู้สูงอายุและครอบครัวที่เล็กลง อัตราการเกิดที่ต่ำมากในประเทศแถบเอเชียตะวันออก ส่งผลให้สถาบันครอบครัวที่เคยทำหน้าที่สืบทอดประเพณีทางพุทธศาสนาจากรุ่นสู่รุ่นอ่อนแอลง (Whitaker, 2026)

๒. วิกฤตศรัทธาและพุทธพาณิชย์ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ในกลุ่มประเทศซีกโลกใต้ที่นับถือพุทธศาสนานิกายเถรวาทเป็นหลัก เช่น ประเทศไทย ซึ่งมีประชากรพุทธสูงถึง ๙๔.๔ % และกัมพูชา ซึ่งมีประชากรพุทธสูงถึง ๙๗.๑ % แม้ในเชิงตัวเลขจะยังดูเข้มแข็ง แต่ภายในกำลังเผชิญกับวิกฤตศรัทธาอย่างรุนแรง (World Population Review, 2026) โดยมีสาเหตุหลักมาจาก

- ข่าวฉาวของคณะสงฆ์ ข้อมูลการสำรวจความคิดเห็นของประชาชนสะท้อนว่าพุทธศาสนิกชนจำนวนมากเสื่อมศรัทธาลงเนื่องจากปัญหาพระสงฆ์ไม่ตัดขาดจากทางโลก มีพฤติกรรม

ละเมิดพระธรรมวินัย ปัญหาความไม่โปร่งใสเรื่องผลประโยชน์ และการมุ่งเน้นระบบพุทธพาณิชย์ หรือบริโภคนิยมมากกว่าแก่นธรรม (นิด้าโพล, 2568; Jinnapat O., 2568)

- การเปลี่ยนรูปแบบการทำบุญ คนรุ่นใหม่เริ่มลดการเข้าวัดและหันไปทำบุญในรูปแบบการกุศลเพื่อสังคมแทน เช่น บริจาคให้โรงพยาบาล โรงเรียน หรือมูลนิธิช่วยเหลือสัตว์ (Jinnapat O., 2568)

๓. พุทธศาสนาในโลกตะวันตกและการปรับตัวทางเทคโนโลยี ในขณะที่ตัวเลขในเอเชียลดลง พุทธศาสนากลับได้รับความสนใจในแง่ของปรัชญาและวิถีชีวิตในโลกตะวันตก (ยุโรปและอเมริกาเหนือ) โดยกลุ่มคนรุ่นใหม่ในตะวันตกมักเลือกรับเอาแก่นคำสอน เช่น การฝึกสติ (Mindfulness) และการทำสมาธิ (Meditation) มาประยุกต์ใช้เพื่อบำบัดความเครียดและดูแลสุขภาพจิต โดยตัดขาดจากพิธีกรรมและความเชื่อเรื่องสิ่งเหนือธรรมชาติ (Study Buddhism, 2025)

นอกจากนี้ การเผยแผ่ในปัจจุบันยังพึ่งพาเทคโนโลยีและสื่อออนไลน์อย่างเข้มข้น มีการพัฒนาแอปพลิเคชันฝึกสมาธิ การฟังธรรมเทศนาผ่านพอดแคสต์ (Podcast) และการสร้างชุมชนปฏิบัติธรรมเสมือนจริงเพื่อตอบโจทย์วิถีชีวิตอันเร่งรีบของคนยุคปัจจุบัน

๒.๔ คริสตศาสนากับชีวิต สังคม และสิ่งแวดล้อม

ภายใต้ความเจริญก้าวหน้าอย่างรวดเร็วของเทคโนโลยีและระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมในศตวรรษที่ ๒๑ มนุษยชาติต้องเผชิญกับวิกฤตการณ์ที่ซับซ้อนและเชื่อมโยงกันในทุกมิติ นับตั้งแต่การสูญเสียความหมายและสันติสุขภายในจิตใจของปัจเจกบุคคล ความเหลื่อมล้ำและความขัดแย้งที่ทวีความรุนแรงในโครงสร้างสังคม ไปจนถึงวิกฤตการณ์ทางนิเวศวิทยาขั้นวิกฤต ศาสนาคริสต์ ในฐานะหนึ่งในศาสนากระแสหลักของโลก จึงมีบทบาทสำคัญอย่างยิ่งในการทำหน้าที่เป็นเข็มทิศนำทาง มโนธรรมสำนึก และกรอบเทววิทยาเชิงปฏิบัติเพื่อจัดระเบียบความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับตนเอง เพื่อนมนุษย์ และโลกธรรมชาติ (คีรินทร์ เจนนุวัตร, ๒๕๖๒)

ในมิติของชีวิตและการดำเนินชีวิตในฐานะปัจเจกบุคคล ศาสนาคริสต์วางรากฐานคุณค่าของมนุษย์ไว้บนแนวคิดเรื่องพระฉายาของพระเจ้า ซึ่งระบุว่ามนุษย์ทุกคนถูกสร้างขึ้นตามพระฉายาของพระผู้เป็นเจ้า ชีวิตจึงมีความศักดิ์สิทธิ์และมีศักดิ์ศรีที่เท่าเทียมกัน คำสอนของพระเยซูคริสต์เน้นย้ำเรื่องความรักแบบสละตนเอง และการให้อภัย ซึ่งทำหน้าที่เป็นโอสถทางใจช่วยให้บุคคลสามารถเผชิญหน้ากับความทุกข์ยาก มีความหวังใจ และเกิดสันติสุขภายในจิตใจอันเป็นรากฐานของสุขภาวะทางจิตวิญญาณ เมื่อขยายขอบเขตเข้าสู่มิติของสังคม ศาสนาคริสต์แปรเปลี่ยนหลักความรักให้กลายเป็นพันธกิจเพื่อความยุติธรรมทางสังคม (Social Justice) ผ่านบทบัญญัติพื้นฐานและจริยศาสตร์คริสตชนที่มุ่งเน้นการปกป้องและสงเคราะห์ผู้ด้อยโอกาส คนยากจน และผู้ถูกทอดทิ้งในสังคม (กีรติ บุญเจือ, ๒๕๔๘) หลักภราดรภาพที่มองว่ามนุษย์ทุกคนเป็นบุตรของพระเจ้าองค์เดียวกันนี้ ช่วยทลายกำแพงแห่งชนชั้นและสร้างความผูกพันอันดีในฐานะพี่น้องที่ต้องอยู่ร่วมกันด้วยความเมตตาและการสละสิทธิ์ส่วนตนเพื่อประโยชน์ส่วนรวม

ยิ่งไปกว่านั้น ในมิติของสิ่งแวดล้อม แม้ในอดีตศาสนาคริสต์จะเคยถูกวิพากษ์วิจารณ์ว่ามีส่วนทำให้เกิดวิกฤตนิเวศวิทยาจากการตีความพระคัมภีร์เรื่องการเข้าครอบครองโลก ปัจจุบัน นิเวศ - เทววิทยา (Eco- Theology) ได้เข้ามามีบทบาทสำคัญในการปรับเปลี่ยนทัศนคติของคริสตชน โดยเน้นย้ำ

แนวคิดเรื่องศาสนบริบาลซึ่งมองว่าโลกและสรรพสิ่งเป็นกรรมสิทธิ์ของพระเจ้า ส่วนมนุษย์เป็นเพียงผู้ดูแลรักษา หรือคนต้นเรือนที่มีหน้าที่ปกป้อง คุ้มครอง และบริหารจัดการระบบนิเวศอย่างรับผิดชอบ (Palmer & Finlay, 2003) ดังที่สมเด็จพระสันตะปาปาฟรังซิสได้ทรงเน้นย้ำในสารตรา Laudato si' ว่า วิกฤตสิ่งแวดล้อมเป็นปัญหาร่วมทางศีลธรรม และโลกคือ บ้านส่วนรวมของเรา (Our Common Home) ที่มนุษย์ต้องดูแลรักษาด้วยความเคารพและปฏิเสธวัฒนธรรมบริโภคนิยมล้างผลาญ (Pope Francis, 2015)

คำสอนของคริสตศาสนาอย่างที่ทราบกันด้วยเหตุที่เป็นศาสนาเทวนิยมที่สรรพสิ่งถูกสร้างมาจากพระเจ้า โดยเฉพาะมนุษย์ถูกสร้างมาจากฉายาของพระเจ้าจึงกุมความได้เปรียบหรือสามารถครอบครอง ครอบงำทุกสิ่งได้ ต่อมาปราชญ์สมัยหลังจึงพยายามอธิบายคำสอนเพื่อปรับให้เข้ากับยุคสมัยและมีแนวโน้มไปในเชิงบวก ตัวอย่างแนวคิดเรื่อง “ศาสนบริบาล” หรือ “ความรับผิดชอบในฐานะผู้ดูแลรักษา” (Stewardship) เป็นหลักเทววิทยาและจริยศาสตร์ที่สำคัญอย่างยิ่งในศาสนาประเภทเทวนิยม (Theism) ที่พยายามอธิบายให้คนยุคใหม่เข้าใจฐานะที่แท้จริงว่าอะไรคืออะไร และแนวคิดนี้ถูกนำมาใช้เป็นกรอบคิดหลักในการอธิบายต่อวิกฤตการณ์สิ่งแวดล้อมและสังคมในยุคปัจจุบัน ซึ่งมีแนวคิดหลักว่าพระเจ้าคือเจ้าของที่แท้จริง (God's Ownership) แนวคิดนี้เริ่มต้นจากความเชื่อที่ว่า โลก ทรัพยากรธรรมชาติ สรรพสัตว์ รวมถึงตัวมนุษย์เอง ไม่ได้เป็นกรรมสิทธิ์ของมนุษย์ แต่เป็นของพระผู้เป็นเจ้าผู้ทรงสร้างจักรวาล มนุษย์ไม่มีสิทธิ์เด็ดขาดในการทำลายหรือตักตวงผลประโยชน์ตามใจชอบ ส่วนมนุษย์คือคนต้นเรือน หรือ ผู้บริบาล ที่ถูกสร้างขึ้นมาให้มีความเฉลียวฉลาดและมีสติปัญญาสูงกว่าสิ่งสร้างอื่น ๆ ไม่ใช่เพื่อให้มาเป็นเจ้านาย ที่จะกดขี่ธรรมชาติ แต่เพื่อรับมอบหมายตำแหน่งหน้าที่อันทรงเกียรติในการเป็นผู้ดูแลรักษา เนื่องจากมนุษย์เป็นเพียงผู้รับฝากดูแลทรัพยากรทุกอย่างที่มนุษย์หยิบยืมมาใช้จากโลกนี้ จึงต้องถูกตรวจสอบและรายงานต่อพระเจ้าในบั้นปลาย มนุษย์ต้องตอบคำถามว่าได้ดูแลรักษาบ้านส่วนรวมที่พระเจ้ามอบให้อย่างคุ้มค่าและเป็นธรรมหรือไม่

ตัวอย่างข้อความในพระคัมภีร์ปฐมกาล (Genesis ๑๒๘) ที่ระบุให้มนุษย์ “ครอบครองและปกครองแผ่นดินโลก” เคยถูกตีความผิด ๆ ว่ามนุษย์มีอำนาจล้นพ้นในการทำลายธรรมชาติ (Dominion) แต่เทววิทยาร่วมสมัยได้ชี้แจงว่า แท้จริงแล้วคำว่า “ปกครอง” ในมุมมองของพระเจ้าหมายถึง การปกครองด้วยความรัก ความเมตตา และการพิทักษ์รักษา เหมือนอย่างที่พระคริสต์ทรงรักและดูแลมนุษย์ ดังที่ สมเด็จพระสันตะปาปาฟรังซิส ทรงเน้นย้ำในสารตรา Laudato si' (2015) ว่า โลกคือ “บ้านส่วนรวมของเรา” (Our Common Home) และการทำลายระบบนิเวศถือเป็นบาปต่อพระผู้สร้าง มนุษย์ต้องปฏิเสธวัฒนธรรม “ใช้แล้วทิ้ง” (Throwaway Culture) และกลับมาทำหน้าที่ศาสนบริบาลอย่างซื่อสัตย์

แนวคิด “ศาสนบริบาล” ได้เปลี่ยนบทบาทของศาสนิกชนจากการเป็นผู้บริโภคที่เห็นแก่ตัวไปสู่การมี “จริยศาสตร์เพื่อสิ่งแวดล้อม” (Environmental Ethics) ที่เป็นรูปธรรม เช่น แนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืน (Sustainable Development) โดยการใช้ทรัพยากรอย่างจำกัดและพอดี เพื่อให้มั่นใจว่าธรรมชาติจะยังคงอุดมสมบูรณ์และปลอดภัยสำหรับส่งต่อให้แก่คนรุ่นถัดไป, ความยุติธรรมเชิงนิเวศ (Eco- Justice) ตระหนักว่าผู้ที่ได้รับผลกระทบจากวิกฤตสิ่งแวดล้อมมากที่สุดคือคนยากจนและผู้ด้อยโอกาส ดังนั้นการดูแลธรรมชาติจึงควบคู่ไปกับการสร้างความยุติธรรมและลดความเหลื่อมล้ำใน

สังคม และขบวนการสีเขียวทางศาสนา ทำให้เกิดโครงการระดับโลก เช่น โบสถ์เชิงนิเวศ ที่รณรงค์เรื่องการใช้พลังงานสะอาด การประหยัดน้ำ และการปลูกป่า โดยขับเคลื่อนด้วยพลังแห่งความศรัทธาต่อพระเจ้า เป็นต้น

กีรติ บุญเจือ (๒๕๔๘) ปราชญ์ด้านคริสตศาสนาได้ให้ทัศนะในประเด็นที่คำสอนของคริสตศาสนาสามารถประยุกต์ใช้หรือเกี่ยวข้องกับชีวิต สังคม และสิ่งแวดล้อมอย่างไร โดยท่านได้แบ่งประเด็นออกเป็น ๓ ส่วนสำคัญ ดังนี้

ส่วนที่ ๑ รากฐานของจริยศาสตร์คริสตชน รากฐานที่มาของระบบศีลธรรมคริสตชน ไม่ได้เกิดจากกฎเกณฑ์ที่มนุษย์ตั้งขึ้นลอย ๆ แต่ผูกพันอยู่กับเทววิทยาและประวัติศาสตร์ความรอด

- เทวบัญญัติและมโนธรรมสำนึก รากฐานขั้นต้นมาจาก “บัญญัติสิบประการ” (Ten Commandments) ในพันธสัญญาเดิม ซึ่งทำหน้าที่เป็นกฎศีลธรรมสากล และถูกทำให้อ่อนโยนและลึกซึ้งยิ่งขึ้นในพันธสัญญาใหม่ด้วย “เทศนาบนภูเขา” ของพระเยซูคริสต์ โดยเน้นที่การเปลี่ยนเจตนาภายในใจและมโนธรรมสำนึก ไม่ใช่แค่การทำตามกฎภายนอก

- ความสัมพันธ์ระหว่างพระเจ้ากับมนุษย์ ศีลธรรมคริสตชนขับเคลื่อนด้วยความกตัญญูและการตอบสนองต่อความรักของพระเจ้า มนุษย์ประพฤติดีไม่ใช่เพื่อเอาตัวรอดหรือกลัวการลงทัณฑ์ แต่เพราะตระหนักในพระคุณและต้องการเป็นส่วนหนึ่งในอาณาจักรของพระองค์

- แบบอย่างของพระเยซู บรรทัดฐานสูงสุดของจริยศาสตร์คริสตชนคือวิถีชีวิต การกระทำและคำสอนของพระเยซูคริสต์ ซึ่งทรงเป็นเสมือนพิมพ์เขียวทางจริยธรรมที่สมบูรณ์แบบที่มนุษย์ควรดำเนินรอยตาม

ส่วนที่ ๒ ค่านิยมและจริยธรรมคริสตชน (Christian Values and Virtues) คุณธรรมและค่านิยมหลักที่คริสตชนยึดถือ แบ่งเป็นกลุ่มคุณธรรมสำคัญ ดังนี้

- คุณธรรมเทววิทยา ๓ ประการ (Theological Virtues) ซึ่งเป็นแกนกลางของชีวิตจิตวิญญาณ ได้แก่ ความเชื่อ (Faith) หมายถึง การไว้วางใจในพระเจ้าอย่างหมดใจ, ความหวัง (Hope) หมายถึง ความมุ่งมั่นในพระสัญญาและชีวิตนิรันดร์ และ ความรัก (Charity/Agape) หมายถึง ยอดแห่งคุณธรรมทั้งปวง คือความรักที่สละตนเอง รักโดยไม่หวังผลตอบแทน รักพระเจ้าสุดจิตสุดใจ และรักเพื่อนมนุษย์ทุกคนแม้กระทั่งศัตรู

- ศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ (Human Dignity) ทุกคนถูกสร้างตามพระฉายาของพระเจ้า ดังนั้นมนุษย์ทุกคนจึงมีคุณค่าอันศักดิ์สิทธิ์ติดตัวมาแต่กำเนิดอย่างเท่าเทียมกัน ไม่ว่าจะมั่งมี ยากจน หรือชาติพันธุ์ใด จริยศาสตร์คริสตชนจึงต่อต้านการลดทอนคุณค่ามนุษย์ให้กลายเป็นเพียงเครื่องมือทางเศรษฐกิจ

- คุณธรรมเชิงค่านิยมทางสังคม เน้นเรื่องการถ่อมใจ การแสวงหาความยุติธรรม การให้อภัย และการสร้างสันติภาพ โดยความถ่อมใจนั้นไม่ใช่การอ่อนแอ การยอมจำนน หรือการประเมินคุณค่าของตัวเองต่ำเกินไป แต่หมายถึง การรับรู้และประเมินตนเองตามความเป็นจริง ทั้งในส่วนที่เป็นจุดแข็งและข้อจำกัด โดยปราศจากความหลงตนเอง หากจำแนกตามหลักวิชาการ ความถ่อมใจประกอบด้วยองค์ประกอบหลัก ๓ ด้าน ๑) ด้านสติปัญญา การยอมรับว่าความรู้ของตนเองมีจำกัดและพร้อมที่จะเปิดรับความคิดเห็นหรือข้อมูลใหม่ ๆ แม้ว่าจะขัดกับความเชื่อเดิมของตนก็ตาม ๒) ด้านพฤติกรรมและความสัมพันธ์ การแสดงออกที่ให้เกียรติผู้อื่น ไม่ยกตนข่มท่าน และมีความสามารถ

ในการรับฟังอย่างแท้จริง และ ๓) ด้านการตระหนักรู้ในตนเอง การเข้าใจในจุดเด่นและจุดด้อยของตนเองตามความเป็นจริง ไม่ปฏิเสธความสามารถของตน แต่ก็ไม่นำความสามารถนั้นไปใช้เพื่อสร้างความเหนือกว่าผู้อื่น

ส่วนที่ ๓ การประยุกต์ใช้ในสังคมร่วมสมัย (Applied Christian Ethics) เป็นการนำหลักธรรมคำสอนและค่านิยมมาตีความและประยุกต์ เพื่อตอบคำถามและข้อถกเถียงเชิงศีลธรรมในโลกยุคใหม่ ว่าศาสนามองการกระทำแบบนั้นเช่นไร เช่น

- จริยศาสตร์ทางการแพทย์และชีวภาพ (Bioethics) จากค่านิยมเรื่องความศักดิ์สิทธิ์ของชีวิต และวิเคราะห์ท่าทีของคริสตชนต่อประเด็นละเอียดอ่อน เช่น การทำแท้ง, การการุณยฆาต (Euthanasia), การโคลนนิ่งมนุษย์ และการปฏิสนธินอกร่างกาย โดยย้ำเตือนให้มนุษย์ระวังการทำตัวเป็นผู้ลิขิตความตายหรือชีวิตแทนพระเจ้า

- จริยธรรมทางเศรษฐกิจและสังคม วิเคราะห์ปัญหาความเหลื่อมล้ำและลัทธิบริโภคนิยม โดยเสนอให้เปลี่ยนทัศนคติจากการสะสมวัตถุมาสู่การแบ่งปัน คริสตชนต้องมีบทบาทเชิงรุกในการสร้างความยุติธรรมทางสังคม (Social Justice) ปกป้องสิทธิ์ของผู้ยากไร้และผู้ด้อยโอกาส

- จริยธรรมเชิงนิเวศวิทยา แตะถึงบทบาทมนุษย์ในฐานะผู้บริบาล (Stewardship) ทรัพยากรธรรมชาติที่พระเจ้าทรงสร้าง การทำลายสิ่งแวดล้อมเพื่อตัณหาของตนถือเป็นความล้มเหลวทางจริยธรรมในการทำหน้าที่ที่ได้รับมอบหมาย

ส่วนแนวคิดของ คีรินทร์ เจนนุวัตร (๒๕๖๒) ท่านได้ให้ทัศนะไว้ในหนังสือเรื่อง เทววิทยาเชิงปฏิบัติกับการดำเนินชีวิตคริสตชนในสังคมร่วมสมัย เนื้อหาและใจความสำคัญของหนังสือเล่มนี้สามารถสรุปแบ่งออกเป็นประเด็นหลักได้ดังนี้

๑. แนวคิดและหัวใจของเทววิทยาเชิงปฏิบัติ (Practical Theology) เทววิทยาไม่ใช่เรื่องของการนั่งตีความพระคัมภีร์อยู่บนหอคอยงาช้าง หรือเป็นเรื่องของนักวิชาการเท่านั้น แต่เทววิทยาที่แท้จริงต้องกินได้ และนำมาประยุกต์ใช้เพื่อตอบคำถามหรือแก้ไขวิกฤตของมนุษย์ได้ จากนั้นได้นำเสนอเครื่องมือให้คริสตชนรู้จักการนำเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในสังคม (เช่น ปัญหาเศรษฐกิจ การเมือง วัยรุ่น หรือเทคโนโลยี) มาใคร่ครวญร่วมกับพระวจนะของพระเจ้า เพื่อค้นหาว่าพระเจ้าทรงต้องการให้คริสตชนมีท่าทีและลงมือปฏิบัติอย่างไรในสถานการณ์นั้น ๆ

๒. การดำเนินชีวิตคริสตชนท่ามกลางการเปลี่ยนแปลง ประเด็นนี้ ท่านให้ทัศนะไว้อย่างน่าสนใจว่า การสร้างอัตลักษณ์คริสตชนในยุคดิจิทัล วิเคราะห์ความท้าทายของโลกยุคข้อมูลข่าวสารที่อาจทำให้คนสูญเสียตัวตน โดดเดี่ยว หรือติดอยู่กับวัตถุนิยม ท่านได้แนะแนวทางในการรักษาความเชื่อ การดำเนินชีวิตตามแบบอย่างของพระเยซูคริสต์ และการจัดลำดับความสำคัญของชีวิตโดยให้คุณค่าทางจิตวิญญาณนำหน้าทางวัตถุ พร้อมอธิบายมุมมองเทววิทยาเรื่องความทุกข์ยาก โดยชี้ให้เห็นว่าความทุกข์ไม่ใช่การลงทัณฑ์ แต่เป็นพื้นที่ที่มนุษย์จะได้ประสบการณ์กับพระคุณและความรักของพระเจ้า ช่วยสร้างความหวังใจและเสริมสร้างกลไกการเผชิญความเครียดเชิงบวก

๓. บทบาทของคริสตชนและคริสตจักรต่อสังคมร่วมสมัย ท่านเน้นย้ำว่าคริสตชนนอกจากจะไม่นิ่งเฉยต่อความไม่เป็นธรรม ความเหลื่อมล้ำ หรือการกดขี่ในสังคมแล้ว ต้องมีบทบาทในการปกป้องสิทธิ์ของผู้ด้อยโอกาส คนยากจน และผู้ถูกทอดทิ้ง ซึ่งก็คือ พันธกิจเพื่อความยุติธรรมทางสังคม (Social Justice) นั่นเอง จากนั้นต้องเป็นผู้สร้างสันติภาพ กล่าวคือ เมื่อสังคมมีความขัดแย้งเชิง

โครงสร้างและทางความคิด คริสตชนต้องทำหน้าที่เป็นสะพานเชื่อมเพื่อนำเทววิทยาเชิงปฏิบัติไปสนับสนุนและเยียวยาความแตกแยกด้วยหลักการแห่งความรักและการให้อภัย

๔. มุมมองต่อสิ่งแวดล้อมและนิเวศเทววิทยา (Eco- Theology) แม้จุดเน้นหลักจะอยู่ที่ประเด็นทางสังคม แต่ท่านยังได้กล่าวถึงบทบาทของคริสตชนในฐานะ “ผู้จัดการที่ดีของพระเจ้า” โดยชี้ว่าการดูแลรักษาธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตคริสตชนที่ละเลยไม่ได้ เนื่องจากการทำลายโลกแผ่นดินของพระเจ้าถือเป็นความล้มเหลวในการทำตามพระมหาบัญชา

Palmer, M., & Finlay, V. (2003) นักคิดต่างประเทศ ได้เสนอแนวคิดไว้ในหนังสือ “Faith in Conservation: New Approaches to Religions and the Environment” และสรุปประเด็นสำคัญเกี่ยวกับคริสตศาสนากับชีวิต สังคม และสิ่งแวดล้อมได้ดังนี้

๑. วิกฤตสิ่งแวดล้อมคือวิกฤตทางจริยธรรม ผู้เขียน ชี้ให้เห็นว่า วิกฤตการณ์สิ่งแวดล้อมที่โลกเผชิญอยู่ (เช่น ป่าไม้ถูกทำลาย การสูญพันธุ์ของสัตว์ป่า ภาวะโลกร้อน) ไม่ใช่แค่ปัญหาทางเทคนิคหรือโครงสร้างพื้นฐาน แต่มีรากเหง้ามาจาก “วิกฤตทางศีลธรรมและคุณค่า” ของมนุษย์ที่ขับเคลื่อนด้วยความโลภและลัทธิบริโภคนิยม ดังนั้น การแก้ปัญหาที่ยั่งยืนจึงต้องแก้ที่ระดับจิตสำนึกและค่านิยม ซึ่งสถาบันศาสนามีศักยภาพสูงสุดในด้านนี้

๒. พลังขับเคลื่อนจากศรัทธา เหนือกว่ากฎหมาย ในขณะที่กฎหมายของรัฐหรือข้อตกลงระหว่างประเทศทำหน้าที่ควบคุมพฤติกรรมมนุษย์จากภายนอกและมักถูกละเมิด แต่ศาสนาสามารถปรับเปลี่ยนพฤติกรรมและสร้าง “มโนธรรมสำนึกจากภายในจิตใจ” ได้อย่างทรงพลัง คนที่อนุรักษ์ธรรมชาติเพราะความศรัทธาทางศาสนาจะทำด้วยความเต็มใจ เสียสละ และมีความต่อเนื่องยาวนานกว่าคนที่ทำเพราะถูกกฎหมายบังคับ

๓. ทุกศาสนามีหลักนิเวศเทววิทยา ทุกศาสนาล้วนมีคำสอนที่เน้นย้ำถึงความศักดิ์สิทธิ์ของธรรมชาติและการอยู่ร่วมกันอย่างเกื้อกูล

- ศาสนาประเภทเทวนิยม (คริสต์, อิสลาม, ยิว) เน้นแนวคิดเรื่องศาสนบริบาล(Stewardship) มนุษย์ไม่ได้เป็นเจ้าของโลก แต่เป็นผู้ดูแลรักษา โลกของพระผู้เป็นเจ้า และต้องรับผิดชอบต่อพระองค์

- ศาสนาฝั่งตะวันออก (พุทธ, พราหมณ์- ฮินดู, เต๋า) เน้นแนวคิดเรื่องความพึ่งพาอาศัยกันและการไม่เบียดเบียน (อหิงสา) มองว่ามนุษย์และธรรมชาติเป็นเนื้อเดียวกัน

๔. ศาสนาคือเจ้าของที่ดินและทรัพยากรรายใหญ่ของโลก (Religions as Major Stakeholders) ศาสนาต่าง ๆ ทั่วโลกรวมกันแล้วเป็นผู้ถือครองที่ดินรายใหญ่ที่สุดในโลก (ครอบคลุมพื้นที่ป่า ป่าศักดิ์สิทธิ์ และพื้นที่อนุรักษ์จำนวนมาก) นอกจากนี้ คริสตจักร วัด หรือมัสยิด ยังเป็นผู้ลงทุนรายใหญ่ในระบบเศรษฐกิจ และควบคุมเครือข่ายโรงเรียนและสื่อสารมวลชนทั่วโลก การดึงศาสนามาเป็นพันธมิตรจึงเท่ากับการดึงทรัพยากรและโครงสร้างพื้นฐานมหาศาลมาช่วยกู้โลก

๕. การเปลี่ยนผ่านทัศนคติจาก “ผู้ปกครอง” สู่ “ผู้พิทักษ์” โดยเฉพาะในบริบทตะวันตกที่เคยถูกวิจารณ์ว่ามองมนุษย์เป็นศูนย์กลางและมีสิทธิ์ทำลายธรรมชาติ (Dominion) ให้กลับมาสู่ความหมายที่แท้จริงคือการเป็น “ผู้ปกป้อง” และดูแลรักษาสรรพสิ่งที่ถูกสร้างขึ้นด้วยความนอบน้อม

๖. แนวทางปฏิบัติและกรณีศึกษาที่เป็นรูปธรรม Palmer และ Finlay ไม่ได้เสนอเพียงทฤษฎี แต่ได้ยกตัวอย่างโครงการความร่วมมือที่ประสบความสำเร็จระหว่างองค์กรสิ่งแวดล้อมและผู้นำศาสนา (ผ่านเครือข่ายอย่าง ARC - Alliance of Religions and Conservation) อาทิ

- การที่พระสงฆ์ในไทยและกัมพูชาใช้พิธีกรรม “บวชต้นไม้” เพื่อป้องกันการลักลอบตัดไม้ทำลายป่า

- การสร้างแนวคิด “มัสยิดสีเขียว” (Green Mosques) ในโลกมุสลิมเพื่อรณรงค์เรื่องการประหยัดน้ำและพลังงานตามหลักการของศาสนาอิสลาม

- การประกาศเขต “ผืนป่าศักดิ์สิทธิ์” ของชนเผ่าพื้นเมืองในแอฟริกาและอเมริกาใต้ที่ไม่ยอมให้กลุ่มทุนเข้าไปทำลาย

จากทัศนะข้างจะพบว่าหัวใจสำคัญของคริสต์ศาสนาตั้งอยู่บนรากฐานของความรัก และแนวคิดที่ว่า พระเจ้าทรงสร้างโลกและมนุษย์ มิติความสัมพันธ์ในคริสต์ศาสนาจึงเป็นการเชื่อมโยง ๓ ด้านเข้าด้วยกันอย่างสมบูรณ์ คือ ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับพระเจ้า, มนุษย์กับเพื่อนมนุษย์ (สังคม) และมนุษย์กับสรรพสิ่ง (สิ่งแวดล้อม) สามารถสรุปได้ดังนี้

๑. คริสต์ศาสนากับการดำเนินชีวิต (ระดับบุคคล) มุ่งเน้นการพัฒนาจิตวิญญาณและการดำเนินชีวิตที่สะท้อนถึงพระลักษณะของพระเจ้า โดยมีหลักการสำคัญดังนี้

- การรักพระเจ้าและรักเพื่อนบ้าน เป็นธรรมบัญญัติเอกที่สรุปแนวทางการดำเนินชีวิตทั้งหมด คือ การรักพระเจ้าสุดจิตสุดใจ และการ รักเพื่อนบ้านเหมือนรักตนเอง ซึ่งคำว่าเพื่อนบ้านหมายถึงมนุษย์ทุกคนโดยไม่มีข้อจำกัดเรื่องเชื้อชาติหรือชนชั้น

- การดำเนินชีวิตโดยความเชื่อและความหวัง มนุษย์ทุกคนมีคุณค่า เพราะถูกสร้างตามพระฉายาของพระเจ้า ชีวิตจึงมีความหวัง ไม่ท้อถอยต่ออุปสรรค และมุ่งมั่นทำความดี

- การเป็นเกลือและแสงสว่าง เป็นการดำเนินชีวิตที่เป็นแบบอย่างที่ดี สร้างสรรค์ความยุติธรรม รักษาความดีงามในตนเอง และส่องสว่างนำทางผู้อื่นในสังคม

๒. คริสต์ศาสนากับการพัฒนาและจัดระเบียบสังคม (ระดับชุมชนและประเทศ) คริสต์ศาสนามีบทบาทอย่างมากในการขับเคลื่อนสังคมผ่านแนวคิดความรักและความยุติธรรมทางสังคม (Social Justice) ดังนี้

- ความเสมอภาคและสิทธิมนุษยชน เชื่อว่ามนุษย์ทุกคนเท่าเทียมกันต่อหน้าพระเจ้า นำไปสู่การต่อสู้เพื่อสิทธิมนุษยชน การยกเลิกการกดขี่ และการเคารพศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์

- การปกป้องผู้เปราะบาง พระคัมภีร์เน้นย้ำให้สังคมดูแลเอาใจใส่ผู้ยากไร้ คนกำพร้า หญิงม่าย และคนต่างด้าว คริสตจักรทั่วโลกจึงมีบทบาทนำในงานด้านสาธารณกุศล การศึกษา และสาธารณสุข

- การคืนดีและการให้อภัย เน้นย้ำการสร้างสันติภาพ การยุติความขัดแย้งด้วยการหันหน้าเข้าหากัน และการให้อภัยตามแบบอย่างของพระเยซูคริสต์ เพื่อการสร้างแผ่นดินของพระเจ้าให้เกิดขึ้นบนโลก ซึ่งเป็นสังคมที่เปี่ยมด้วยความรัก ความยุติธรรม และความสงบสุขร่วมกัน

๓. คริสต์ศาสนากับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม (ระดับโลกและธรรมชาติ) ในอดีตอาจมีความเข้าใจคลาดเคลื่อนว่าพระเจ้าสร้างธรรมชาติมาให้มนุษย์ครอบครอง มนุษย์จึงสามารถทำอะไรกับสิ่งแวดล้อมได้โดยไม่ต้องสนใจต่อสิ่งนั้น อย่างไรก็ตาม แนวคิดคริสต์ศาสนาร่วมสมัย (โดยเฉพาะหลังมหาอุปถัมภิกสาส์น Laudato si' ของสมเด็จพระสันตะปาปาฟรานซิส) ได้เน้นย้ำเรื่องพิทักษ์สิ่งแวดล้อมเชิงนิเวศ (Eco- Theology) ที่ว่า

- ผู้ดูแลรักษาหรือบริบาล มนุษย์ไม่ใช่เจ้าของโลก แต่เป็นเพียงผู้จัดการหรือผู้ดูแล ที่พระเจ้าทรงไว้วางใจให้ทำหน้าที่ดูแลรักษาโลก มนุษย์จึงไม่มีสิทธิ์ทำลายหรือใช้ทรัพยากรอย่างละโมบ

- โลกคือบ้านส่วนรวม ทุกสรรพสิ่งในธรรมชาติถูกสร้างขึ้นมาเพื่อเกื้อกูลกัน การทำลายสิ่งแวดล้อมถือเป็นบาปต่อพระผู้สร้าง และส่งผลกระทบโดยตรงต่อคนยากจนที่พึ่งพาธรรมชาติ

- การกลับใจเชิงนิเวศ เรียกร้องให้มนุษย์เปลี่ยนวิถีชีวิตจากความบริโภคนิยม (Consumerism) หันมาใช้ชีวิตอย่างพอเพียง เรียบง่าย และมีความรับผิดชอบต่อระบบนิเวศ เพื่อการฟื้นฟูความสัมพันธ์อันดีระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ เพื่อส่งต่อโลกที่สมบูรณ์ให้แก่คนรุ่นต่อไป

- ปัจจุบันศาสนาคริสต์กำลังเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ที่สุดในประวัติศาสตร์ โดยไม่ได้เป็นศาสนาของชาติตะวันตกหรือยุโรปเป็นศูนย์กลางอีกต่อไป แต่ได้เคลื่อนย้ายไปสู่ภูมิภาคอื่น ๆ พร้อมกับประเด็นท้าทายทางสังคมและวัฒนธรรมสมัยใหม่ ภาพรวมและแนวโน้มสำคัญของศาสนาคริสต์ในยุคปัจจุบัน มีดังนี้

๑. การเปลี่ยนแปลงทางประชากรศาสตร์ ปัจจุบันศาสนาคริสต์ยังคงเป็นศาสนาที่มีผู้นับถือมากที่สุดในโลก โดยมีศาสนิกชนรวมกันราว ๒๖๗ พันล้านคน (คิดเป็นประมาณ ๓๒ % ของประชากรโลก) อย่างไรก็ตาม ศูนย์กลางความเชื่อได้เปลี่ยนแปลงอย่างชัดเจนจากกลุ่มประเทศซีกโลกเหนือ (Global North) ไปสู่ซีกโลกใต้ (Global South) โดยเฉพาะในทวีปแอฟริกาซึ่งกลายเป็นบ้านหลังใหญ่ที่สุดของชาวคริสต์ โดยมีจำนวนผู้นับถือเกือบ ๗๘๐ ล้านคน และมีอัตราการเติบโตสูงถึง ๒.๕๙ % ต่อปี (OMSC, 2025) และละตินอเมริกา (Pulse 94.1, 2026) แต่ก็มีแนวโน้มการลดลงในยุโรปและอเมริกาเหนือ โดยจำนวนชาวคริสต์ลดลงเฉลี่ย - ๐.๔๑ % ต่อปี เนื่องจากกระแสการละทิ้งศาสนา (Secularization) และคนรุ่นใหม่ที่มองตนเองว่าไม่มีศาสนาเพิ่มมากขึ้น (OMSC, 2025; Pew Research Center, 2025)

๒. การขยายตัวของกลุ่มเพนเทคอสต์และคาริสมาติก หากแยกตามนิกาย แม้ว่าโรมันคาทอลิกจะยังคงเป็นกลุ่มที่ใหญ่ที่สุด (ประมาณ ๑.๓ พันล้านคน) แต่ปรากฏการณ์ที่น่าจับตามองที่สุดในศตวรรษนี้คือการเติบโตของนิกายโปรเตสแตนต์กลุ่มเพนเทคอสต์ (Pentecostalism) และกลุ่มคาริสมาติก ซึ่งปัจจุบันมีผู้นับถือทั่วโลกรวมกันมากกว่า ๖๗๐ ล้านคน (Pulse 94.1 2026) นิกายนี้เน้นประสบการณ์ส่วนบุคคลกับพระวิญญาณบริสุทธิ์ การนมัสการที่ร่วมสมัย และเข้าถึงวัฒนธรรมท้องถิ่นในกลุ่มประเทศกำลังพัฒนาได้ดีมาก เช่น ในบราซิลและไนจีเรีย (JesusBYS, 2025)

๓. ความท้าทายและบทบาทในสังคมร่วมสมัย

- กระแสเสรีนิยมกับการตีความพระคัมภีร์ คริสตจักรในปัจจุบันมีความเห็นที่แตกออกเป็นสองฝ่ายอย่างชัดเจนในประเด็นทางสังคม เช่น การแต่งงานของคนเพศเดียวกัน (LGBTQ+) และบทบาทของสตรีในตำแหน่งศาสนาจารย์ ฝ่ายเสรีนิยม (Liberal) พยายามปรับตัวให้เข้ากับสิทธิมนุษยชนสมัยใหม่ ในขณะที่ฝ่ายอนุรักษนิยม (Conservative) ยังคงยึดหลักข้อเชื่อดั้งเดิมอย่างเคร่งครัด

- เทคโนโลยีและการประกาศศาสนา การเกิดขึ้นของคริสตจักรออนไลน์ (Online Church) การใช้แอปพลิเคชันพระคัมภีร์ และการแปลพระคัมภีร์ด้วยปัญญาประดิษฐ์ (AI) ช่วยให้สามารถเข้าถึงกลุ่มคนรุ่นใหม่ได้รวดเร็วขึ้น ปัจจุบันคัมภีร์ภาคพันธสัญญาใหม่ได้รับการแปลไปแล้วมากกว่า ๒,๖๐๐ ภาษาทั่วโลก (Pulse 94.1, 2026)

- เสื่อมถอยในดินแดนต้นกำเนิด ชาวคริสต์ในภูมิภาคตะวันออกกลาง (ตะวันตกเฉียงใต้ของเอเชีย) กำลังเผชิญกับภาวะวิกฤต จากเดิมในปี ค.ศ. ๑๙๐๐ มีสัดส่วนชาวคริสต์ราว ๑๓% ของประชากรในพื้นที่ แต่ในปัจจุบันลดลงเหลือเพียง ๔% เท่านั้น อันเนื่องมาจากสงคราม ความขัดแย้งทางการเมือง และการอพยพย้ายถิ่นฐาน (OMSC, 2025)

๒.๕ ศาสนาอิสลามกับชีวิต สังคม และสิ่งแวดล้อม

ศาสนาอิสลามมิได้เป็นเพียงความเชื่อหรือพิธีกรรมทางศาสนาที่ตัดขาดจากทางโลก หากแต่เป็นวิถีชีวิตที่ครอบคลุมและบูรณาการทุกมิติของการดำรงอยู่ของมนุษย์ (Comprehensive Way of Life) ผ่านกรอบแนวคิดที่เชื่อมโยงระหว่างผู้สร้าง มนุษย์ และสรรพสิ่ง (Yucel, 2024) ในมิติของการดำเนินชีวิตส่วนบุคคล อิสลามมุ่งเน้นการพัฒนาจิตวิญญาณควบคู่ไปกับการมีสุขภาวะที่ดีทั้งทางกายและใจ โดยมีเป้าหมายสูงสุดคือการสร้างความสมดุลและการตระหนักรู้ในคุณค่าของชีวิตตามเป้าหมายแห่งการสร้างสรรค์ของพระผู้เป็นเจ้า (Almighty Allah) ยิ่งไปกว่านั้น คัมภีร์อัลกุรอานและวัจนะของศาสดามุฮัมมัด (Hadith) ยังได้วางรากฐานทางจริยธรรมที่เข้มแข็งเพื่อขับเคลื่อนสังคมไปสู่ความยุติธรรม การแบ่งปัน และการคุ้มครองผู้เปราะบาง ซึ่งถือเป็นหัวใจสำคัญของการจัดระเบียบสังคมที่ผาสุกและยั่งยืน (Jaiyeoba et al., 2024)

ในยุคปัจจุบันที่โลกกำลังเผชิญกับวิกฤตการณ์ทางสังคมและการเสื่อมโทรมของระบบนิเวศอย่างรุนแรง หลักการของศาสนาอิสลามได้รับการยอมรับในฐานะกรอบแนวคิดเชิงเทวนิเวศ (Eco-Theology) ที่มีนัยสำคัญต่อการแก้ไขปัญหาร่วมสมัย โดยเฉพาะอย่างยิ่งแนวคิดเรื่อง ตัวแทนบนหน้าแผ่นดิน (Khilafah) ซึ่งระบุว่ามนุษย์มิใช่เจ้าของหรือผู้ครอบครองธรรมชาติโดยสมบูรณ์ แต่เป็นเพียงผู้รับมอบหมายให้ทำหน้าที่ดูแลรักษาและจัดการทรัพยากรบนโลกอย่างรับผิดชอบ (Bsoul et al., 2022) การแสวงหาประโยชน์จากธรรมชาติเพื่อตอบสนองต่อระบบบริโภคนิยมอย่างเกินขอบเขตจนก่อให้เกิดมลพิษและการทำลายสมดุลของระบบนิเวศ จึงถูกนิยามในทางศาสนาว่าเป็นความเสียหายหรือ “ฟะสาด” (Fasad/Corruption) ซึ่งขัดต่อเจตนารมณ์ของพระผู้เป็นเจ้า (Mohamad Saleh et al., 2023) นอกจากนี้ มิติด้านสิ่งแวดล้อมในอิสลามยังหยั่งรากลึกไปถึงความสัมพันธ์เกื้อกูลกับสิ่งมีชีวิตอื่น ๆ เช่น สวัสดิภาพของสัตว์ (Animal Welfare) และการอนุรักษ์แหล่งน้ำ (Rahman, 2017)

การขับเคลื่อนความยั่งยืนในบริบทของสังคมมุสลิมร่วมสมัย จึงเป็นการนำหลักศรัทธามาแปลงสู่การปฏิบัติอย่างเป็นรูปธรรม ตั้งแต่ระดับจิตสำนึกของบุคคล ชุมชนมัสยิด ไปจนถึงการบูรณาการเข้ากับระบบการศึกษา (กัมปนาท บัวเจริญ, ๒๐๒๕; Thohri, 2024) ดังนั้นการเข้าใจปฏิสัมพันธ์อันแนบแน่นระหว่างหลักคำสอนในศาสนาอิสลามกับการดำเนินชีวิตของผู้คน โครงสร้างความสัมพันธ์ในสังคม และพันธกิจในการพิทักษ์สิ่งแวดล้อม จึงเป็นการถอดรหัสองค์ความรู้ไปสู่แนวทางในการสร้างดุลยภาพแห่งชีวิตและการอยู่ร่วมกันกับธรรมชาติอย่างยั่งยืนสืบไป

มีการศึกษาหรือแสดงทัศนะเกี่ยวกับการประยุกต์คำสอนของศาสนาอิสลามเพื่อใช้ในการดำเนินชีวิตส่วนบุคคล สังคมและสิ่งแวดล้อม ผ่านกรอบแนวคิดที่เชื่อมโยงระหว่างผู้สร้าง มนุษย์ และสรรพสิ่ง ดังนี้

๑) Mohamad Saleh, M. S., Mehellou, A., & Omar, B. (2023) ได้ศึกษาเรื่อง The influence of Islamic values on sustainable lifestyle: The moderating role of opinion leaders. Sustainability โดยตั้งคำถามว่า วิกฤตการณ์สิ่งแวดล้อมที่เกิดขึ้นในปัจจุบันส่วนใหญ่มีสาเหตุมาจากพฤติกรรมการบริโภคและการดำเนินชีวิตที่ไม่ยั่งยืนของมนุษย์ ดังนั้นปัจจัยเชิงวัฒนธรรมและศาสนา โดยเฉพาะคุณค่าตามหลักการอิสลาม (Islamic Values) มีอิทธิพลต่อการขับเคลื่อนวิถีชีวิตที่ยั่งยืน (Sustainable Lifestyle) อย่างไร และได้ข้อสรุปว่า

- ค่านิยมอิสลามส่งผลทางบวกโดยตรงต่อวิถีชีวิตที่ยั่งยืน ความตระหนักรู้และขอบข่ายความเชื่อในคุณค่าหลักการอิสลาม (Islamic Values) มีอิทธิพลเชิงบวกต่อพฤติกรรมการใช้ชีวิตที่ยั่งยืน หมายความว่า มุสลิมที่มีความเข้าใจในหลักการศาสนาอย่างลึกซึ้ง (เช่น เรื่องหน้าที่การดูแลโลก และการไม่บริโภคเกินจำเป็น) จะมีแนวโน้มที่จะมีพฤติกรรมอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมในชีวิตจริงสูงขึ้นโดยอาศัยผู้นำทางความคิดช่วยเพิ่มแรงขับเคลื่อนเพื่อให้ความสัมพันธ์ระหว่างค่านิยมอิสลามและวิถีชีวิตที่ยั่งยืนให้แข็งแกร่งยิ่งขึ้น เมื่อผู้นำศาสนาหรือผู้มีอิทธิพลในชุมชนทำการสื่อสาร แนะนำ หรือทำตนเป็นแบบอย่างด้านสิ่งแวดล้อม จะทำให้คนในชุมชนนำหลักคำสอนในคัมภีร์มาปรับเปลี่ยนเป็นพฤติกรรมการลดขยะ การประหยัดน้ำ และการกินอยู่พอดีได้อย่างเป็นรูปธรรมมากขึ้น

๒) Jaiyeoba, H. B., Ushama, T., & Amuda, Y. J. (2024) ได้ศึกษาเรื่อง The Quran as a source of ethical and moral guidance in contemporary society al- Irsyad โดยตั้งคำถามสำคัญว่าคัมภีร์อัลกุรอาน ซึ่งเป็นรากฐานสูงสุดของศาสนาอิสลาม สามารถทำหน้าที่เป็นแหล่งกำเนิดและแนวทางชี้แนะทางจริยธรรมและศีลธรรม เพื่อตอบสนองและแก้ไขปัญหาร่วมสมัยในสังคมยุคใหม่ได้อย่างไร และได้ข้อสรุปว่ากรอบจริยธรรมในคัมภีร์อัลกุรอานไม่ใช่สิ่งล้าสมัย แต่มีลักษณะเป็นจริยธรรมสากล (Universal Ethics) ที่สามารถนำมาเยียวยาสังคมร่วมสมัยได้ใน ๓ มิติหลักดังนี้

- มิติจริยธรรมส่วนบุคคล (Individual Morality) คัมภีร์อัลกุรอานเน้นย้ำการสร้าง “อัตตะกฺวา” (Taqwa) หรือความยำเกรงต่อพระผู้เป็นเจ้า ซึ่งทำหน้าที่เป็นเข็มทิศศีลธรรมภายในจิตใจ (Internal Moral Compass) ช่วยให้มนุษย์ควบคุมพฤติกรรมของตนเองได้แม้ในที่ลับตาคน, ส่งเสริมคุณธรรมพื้นฐาน เช่น ความซื่อสัตย์ (Amanah) ความอดทน (Sabr) และความยุติธรรม ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นในการลดปัญหาการทุจริตคอร์รัปชันและการผิดศีลธรรมในปัจจุบัน

- มิติจริยธรรมทางสังคมและการอยู่ร่วมกัน (Social Ethics) อัลกุรอานวางรากฐานการเคารพในศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ (Human Dignity) โดยไม่แบ่งแยกชาติพันธุ์ ชนชั้น หรือเพศสภาพ ซึ่งสอดคล้องกับหลักสิทธิมนุษยชนสากล และเน้นย้ำเรื่องความยุติธรรมทางสังคม (Social Justice) และการดูแลผู้ด้อยโอกาส (คนยากจน หญิงม่าย เด็กกำพร้า) ผ่านระบบซะกาต (Zakat) และการบริจาคทาน ซึ่งช่วยลดช่องว่างและความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจในสังคมบริโภคนิยม

- มิติจริยธรรมในการเผชิญหน้ากับความท้าทายสมัยใหม่ (Contemporary Relevance) คำสอนในอัลกุรอานสามารถนำมาประยุกต์ใช้กับจริยธรรมวิชาชีพ ในยุคปัจจุบันได้เป็นอย่างดี เช่น จริยธรรมทางธุรกิจ (ปฏิเสธดอกเบี้ยและการเอาเปรียบ) และจริยธรรมสิ่งแวดล้อม (การไม่ทำลายสมดุลธรรมชาติ)

๓) Rahman, S. (2017). ได้ศึกษาเรื่อง Religion and animal welfare—An Islamic perspective. Animals โดยชี้ให้เห็นว่า ศาสนาอิสลามได้วางรากฐานและบัญญัติกฎเกณฑ์ที่เข้มงวด

เกี่ยวกับสวัสดิภาพสัตว์มานานกว่า ๑,๔๐๐ ปีแล้ว ผ่านทางคัมภีร์อัลกุรอานและวัจนะ (Hadith) ของศาสดามุฮัมมัด และได้ข้อสรุปดังนี้

๑. สถานะทางจิตวิญญาณของสัตว์ในอิสลาม

- สัตว์คือประชาชาติหนึ่ง คัมภีร์อัลกุรอานระบุอย่างชัดเจนว่า สัตว์ปีกและสัตว์เดินดินทั้งหลายต่างก็เป็น ชุมชน หรือ ประชาชาติ (Communities) เช่นเดียวกับมนุษย์ พวกมันมีความสามารถในการสรรเสริญพระเจ้าในรูปแบบของตนเอง

- สัตว์มิใช่สิ่งของไร้ชีวิต มนุษย์ไม่มีสิทธิ์ทำลายล้างหรือทรมานสัตว์ตามอำเภอใจ แม้มนุษย์จะมีสถานะเป็นผู้ดูแลโลก (Khilafah) แต่ก็ต้องรับผิดชอบต่อการกระทำของตนที่มีต่อสัตว์ต่อหน้าพระเจ้า

๒. ข้อบัญญัติเพื่อคุ้มครองและห้ามทารุณกรรมสัตว์ ข้อห้ามทางศาสนาที่ระบุไว้ชัดเจน ซึ่งสอดคล้องกับหลักสวัสดิภาพสัตว์ในปัจจุบัน (Five Freedoms) เช่น

- ห้ามกักขังและปล่อยให้หิวโหย มีหลักฐานทางฮะดีษเตือนถึงโทษทัณฑ์ขั้นรุนแรงสำหรับผู้ที่กักขังสัตว์ (เช่น แมว) โดยไม่ให้อาหารและน้ำ จนมันต้องตาย

- ห้ามสร้างความเจ็บปวดและการทรมาน ห้ามการตีหรือประทับตราไฟที่ใบหน้าของสัตว์ ห้ามนำสัตว์มาต่อสู้กันเพื่อความบันเทิง (เช่น ชนไก่ ชนวัว) และห้ามใช้สัตว์เป็นเป้านิ่งในการฝึกซ้อมยิงอาวุธ

- ห้ามใช้งานเกินกำลัง มนุษย์ต้องให้สัตว์ได้พักผ่อนอย่างเพียงพอ ไม่บรรทุกน้ำหนักเกินความสามารถของมัน

๓. จริยธรรมในการเชือดสัตว์เพื่อเป็นอาหาร (Halal Slaughter) การเชือดสัตว์ตามหลักการฮาลาลที่แท้จริง ต้องคำนึงถึงสวัสดิภาพสัตว์อย่างสูงสุด (สอดคล้องกับหลักการลดความเครียดและความเจ็บปวด) เช่น ต้องลับมีดให้คมกริบก่อนเชือด เพื่อให้สัตว์เจ็บปวดน้อยที่สุดและหมดสติโดยเร็วที่สุด, ห้ามลับมีดต่อหน้าสัตว์ และ ห้ามเชือดสัตว์ตัวหนึ่งต่อหน้าสัตว์อีกตัวหนึ่ง เพื่อป้องกันไม่ให้สัตว์เกิดความกลัวและเครียด (Psychological Suffering) และต้องดูแลให้สัตว์ได้รับน้ำและอาหารอย่างดีและอยู่ในสภาวะที่สงบก่อนเข้าสู่กระบวนการเชือด

๔) Bsoul, L., Omer, A., Kucukalic, L., & Archbold, R. H. (2022) ได้ศึกษาเรื่อง Islam's perspective on environmental sustainability: A conceptual analysis เพื่อวิเคราะห์เชิงมโนทัศน์เกี่ยวกับทัศนะของศาสนาอิสลามที่มีต่อความยั่งยืนของสิ่งแวดล้อม และได้ข้อสรุปว่าเสาหลักเชิงมโนทัศน์ของอิสลามที่เกี่ยวข้องกับการพิทักษ์สิ่งแวดล้อม มี ๔ แนวคิดหลัก ดังนี้

๑. แนวคิดเรื่องความเป็นตัวแทนบนหน้าแผ่นดิน (Khilafah/Stewardship)

- อิสลามมองว่า มนุษย์ไม่ได้เป็นเจ้าของโลก และไม่มีสิทธิ์ในการครอบครองธรรมชาติเพื่อทำลายล้าง แต่ถูกส่งมาในฐานะ "เคาะลีฟะฮ์" (Khaliifah) หรือ "ผู้ดูแล/ตัวแทน" ที่ได้รับมอบหมายจากพระผู้เป็นเจ้าให้มาบริหารจัดการและรักษาโลกใบนี้

- มนุษย์ต้องตระหนักว่า ทรัพยากรธรรมชาติเป็นสิ่งฝากไว้ (Amanah) ที่มนุษย์จะต้องถูกพิพากษาและตรวจสอบความรับผิดชอบต่อหน้าพระเจ้าในอนาคต

๒. แนวคิดเรื่องความสมดุลและความเป็นหนึ่งเดียว (Tawhid & Mizan)

- Tawhid (ความเป็นหนึ่งเดียว) สรรพสิ่งทั้งหมดในจักรวาลมีความเชื่อมโยงกันอย่างเป็นเอกภาพเพราะมีผู้สร้างเพียงองค์เดียว การทำลายสิ่งแวดล้อมจึงเป็นการทำลายระบบที่มีความเกี่ยวเนื่องกันทั้งหมด

- Mizan (ความสมดุล) พระเจ้าทรงสร้างธรรมชาติมาให้อยู่ในสภาวะที่สมดุลและสมบูรณ์ในตัวเอง (Ecological Balance) มนุษย์มีหน้าที่รักษาความดุลนี้ไว้ และข้อห้ามสำคัญคือการสร้างความเสียหายหรือความปั่นป่วนทางระบบนิเวศ (Fasad)

๓. แนวคิดเรื่องความพอดีและการต่อต้านบริโภคนิยม (Iqtisad/Moderation)

- รากเหง้าของปัญหาสิ่งแวดล้อมในปัจจุบันคือความโลภและระบบทุนนิยมที่กระตุ้นการบริโภคเกินขีดจำกัด คัมภีร์อัลกุรอานสั่งห้ามพฤติกรรมความสุรุ่ยสุร่ายและการใช้ทรัพยากรทิ้ง ๆ ขว้าง ๆ (Israf)

- อิสลามส่งเสริมวิถีชีวิตแบบทางสายกลางพอใจในสิ่งที่มี (Qana'ah) และบริโภคทรัพยากรเท่าที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิต

๔. การอนุรักษ์ทรัพยากรและสิ่งมีชีวิตร่วมโลก

- คำสอนเชิงรูปธรรมจากฮะดีษ เช่น การห้ามใช้น้ำอย่างฟุ่มเฟือยแม้ว่ามนุษย์กำลังอาบน้ำอาบน้ำละหมาดอยู่ริมแม่น้ำที่ไหลเชี่ยวก็ตาม

- การส่งเสริมให้ปลูกต้นไม้ โดยมีคำสอนระบุว่า แม้วันสิ้นโลก (Doomsday) กำลังจะมาถึงในอีกไม่กี่วินาทีข้างหน้า และในมือของมนุษย์มีต้นกล้าอยู่ ก็จงปลูกมันลงบนดินเสียก่อน

๕) กัมปนาท บัวเจริญ (2025) ได้ศึกษาเรื่อง อิสลามกับการพัฒนาอย่างยั่งยืน กรณีศึกษาชุมชนมัสยิดเราะห์มะตุ้ลอิสลามียะห์ คลองแสนแสบ กรุงเทพมหานคร ผลการวิจัยพบว่า ชุมชนมัสยิดเราะห์มะตุ้ลอิสลามียะห์สามารถขับเคลื่อนการพัฒนาอย่างยั่งยืนได้สำเร็จ โดยมี มัสยิดเป็นศูนย์กลาง (Mosque- centered Development) และพึ่งพากลไกสำคัญใน ๓ มิติหลัก

๑. มิติด้านวิถีชีวิตและจิตวิญญาณ (Individual & Spiritual Dimension)

- ชุมชนใช้หลักความศรัทธาและการตระหนักรู้ (Taqwa) เป็นเครื่องมือขัดเกลาพฤติกรรมของปัจเจกบุคคล ส่งเสริมความซื่อสัตย์ และความพอเพียงในการดำเนินชีวิต

- มีการจัดตั้งกลุ่มออมทรัพย์และการจัดการกองทุนซะกาต (Zakat) ที่เป็นระบบ เพื่อช่วยเหลือเกื้อกูลผู้มีรายได้น้อยและผู้เปราะบางในชุมชน ช่วยลดปัญหาหนี้นอกระบบและสร้างความมั่นคงทางเศรษฐกิจในระดับครัวเรือน

๒. มิติด้านสังคมและความสามัคคี (Social Dimension)

- โครงสร้างสังคมของชุมชนนี้ขับเคลื่อนด้วยหลักอุคุววาห์ (Ukhuwah) หรือความเป็นพี่น้องร่วมศรัทธา ทำให้อิหม่ามและคณะกรรมการมัสยิดมีบทบาทสูงในการเป็นผู้นำทางความคิดและผู้ไกล่เกลี่ยความขัดแย้ง

- มีการเปิดพื้นที่ให้คนรุ่นใหม่เข้ามามีส่วนร่วมในการทำกิจกรรมร่วมกับผู้ใหญ่ ส่งผลให้เกิดการสืบทอดวัฒนธรรมและสร้างความสัมพันธ์ที่เหนียวแน่นภายในชุมชนพหุวัฒนธรรมริมคลอง

๓. มิติด้านสิ่งแวดล้อมและการอนุรักษ์คลองแสนแสบ (Environmental Dimension)

- ชุมชนได้หยิบยกแนวคิด “เคาะลีฟะฮ์” (Khilafah) หรือหน้าที่ในฐานะตัวแทนดูแลรักษาโลก มาสร้างความตระหนักรู้ว่าการปกป้องธรรมชาติคือส่วนหนึ่งของความศรัทธา

- มาตรการเชิงรูปธรรม ชุมชนร่วมกันจัดการปัญหาขยะและน้ำเสียที่ไหลลงสู่คลองแสนแสบ โดยจัดกิจกรรม “มัสยิดสีเขียว” (Green Mosque) มีการคัดแยกขยะจากต้นทาง รณรงค์ไม่ทิ้งสิ่งปฏิกูลลงคลอง และจัดกิจกรรมจิตอาสาบำเพ็ญประโยชน์ทำความสะอาดชายตลิ่งอย่างต่อเนื่อง เปลี่ยนภาพลักษณ์จากชุมชนแออัดริมคลองให้กลายเป็นชุมชนน่าอยู่

จากการศึกษาผ่านคำสอนและแนวคิดของนักวิชาการที่กล่าวมาพบว่าการประยุกต์คำสอนของศาสนาอิสลามผ่านความสัมพันธ์ด้านชีวิต สังคม และสิ่งแวดล้อมเป็นสิ่งที่มีอยู่แล้วในศาสนาอิสลามและชาวมุสลิมก็ทำเป็นประจำอยู่แล้ว โดยสรุปทั้ง ๓ ด้านได้ดังนี้

๑. ระดับปัจเจกบุคคล ในมุมมองของอิสลาม ชีวิตของมนุษย์ไม่ได้ขับเคลื่อนด้วยความบังเอิญหรือเพื่อการตักตวงความสุขทางโลกเพียงอย่างเดียว แต่ถูกกำหนดให้ดำเนินชีวิตอย่างมีเป้าหมายสูงสุดคือการรู้จักและการเคารพภักดีต่อพระผู้เป็นเจ้า (Ma'rifatullah) โดย ความมั่นคงทางใจ มนุษย์ได้สร้างความมั่นคงทางอารมณ์ผ่านความยำเกรง (Taqwa) ซึ่งทำหน้าที่เป็นเข็มทิศศีลธรรมภายในใจ ปรับมุมมองต่ออุปสรรคและความทุกข์ยากให้กลายเป็นโอกาสในการขัดเกลาจิตวิญญาณ และเรื่องการปฏิบัติทางสายกลาง อิสลามปฏิเสธความสุดโต่งและการบริโภคนิยม โดยเน้นย้ำความพอดี (Iqtisad) และการใช้ชีวิตเท่าที่จำเป็นเพื่อรักษาสุขภาวะที่ดีทั้งกายและใจ

๒. ระดับสังคม ความยุติธรรมและภราดรภาพ (Social Justice) อิสลามจัดระเบียบสังคมบนรากฐานของความเป็นพี่น้องร่วมศรัทธาและความเท่าเทียม (Ukhuwah) ดังนี้

- ลดความเหลื่อมล้ำ สังคมขับเคลื่อนด้วยกลไกทางเศรษฐกิจที่เป็นธรรม เช่น การปันสุขผ่านระบบซะกาต (Zakat) และการบริจาคทาน เพื่อคุ้มครองและโอบอุ้มผู้เปราะบาง (คนยากไร้ เด็กกำพร้า หญิงม่าย)

- การมีส่วนร่วมและผู้นำทางความคิด โครงสร้างสังคมมุสลิมมีมัสยิด เป็นศูนย์กลางในการบริหารจัดการและขัดเกลาชุมชน โดยมีผู้นำศาสนาหรือผู้นำทางความคิด (Opinion Leaders) ทำหน้าที่เป็นสะพานเชื่อม นำหลักการจากคัมภีร์มาแปลงเป็นพฤติกรรมการอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุขและเอื้ออาทร

๓. ระดับโลกภาพ ความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม ในฐานะสิ่งฝากจากพระผู้สร้าง ความสัมพันธ์มิตินี้ตั้งอยู่บนหลักการที่ลึกซึ้งที่สุดคือการเป็นตัวแทนบนหน้าแผ่นดิน (Khilafah) มนุษย์ไม่ได้ครอบครองธรรมชาติในฐานะเจ้านาย แต่ครอบครองในฐานะผู้ดูแลรักษา

- ธรรมชาติคือความสมดุล สรรพสิ่งในจักรวาลถูกสร้างมาอย่างเป็นเอกภาพ (Tawhid) และมีระบบนิเวศที่สมดุลในตัวเอง (Mizan)

- หน้าที่และข้อห้าม การทำลายสิ่งแวดล้อม การทารุณกรรมสัตว์ การใช้ทรัพยากรอย่างฟุ่มเฟือย (Israf) หรือการก่อมลพิษ ถือเป็นความเสียหาย (Fasad) ซึ่งเป็นบาปต่อพระผู้สร้าง ดังนั้นการบำรุงรักษาป่า แหล่งน้ำ และสิ่งแวดล้อม จึงถูกยกระดับให้เป็นพันธกิจและหน้าที่ภาคบังคับทางศาสนาที่มนุษย์ทุกคนต้องรับผิดชอบและจะถูกตรวจสอบในวันปรโลก

- ปัจจุบันศาสนาอิสลามกำลังอยู่ในช่วงเวลาของการเติบโตและขยายตัวอย่างรวดเร็วที่สุดเมื่อเทียบกับศาสนาหลักอื่น ๆ โดยมีปัจจัยหนุนทางด้านประชากรศาสตร์ เทคโนโลยี และการปรับตัวเข้าสู่สังคมพหุวัฒนธรรมทั่วโลก ภาพรวมความเปลี่ยนแปลงและประเด็นสำคัญของศาสนาอิสลามในยุคปัจจุบัน มีดังนี้

๑. ศาสนาที่เติบโตเร็วที่สุดในโลก (The Fastest- Growing Religion) ปัจจุบันศาสนาอิสลามเป็นศาสนาที่มีผู้นับถือมากเป็นอันดับ ๒ ของโลก โดยมีศาสนิกชน (มุสลิม) ทั่วโลกรวมกันราว ๒.๐๖ พันล้านคน หรือคิดเป็นร้อยละ ๒๕ ของประชากรโลก (World Population Review, 2026) โดยมี

- อัตราการขยายตัว สำนักวิจัยพิวระบุว่า อิสลามเป็นศาสนาที่เติบโตเร็วที่สุดในโลกในช่วงทศวรรษที่ผ่านมา โดยจำนวนชาวมุสลิมเพิ่มขึ้นถึง ๓๔๗ ล้านคนภายในเวลาเพียง ๑๐ ปี (Pew Research Center, 2025) นักประชากรศาสตร์คาดการณ์ว่าจำนวนชาวมุสลิมอาจจะเพิ่มขึ้นไปถึง ๒๘ พันล้านคนภายในปี ค.ศ. ๒๐๕๐ ซึ่งจะทำให้มีสัดส่วนใกล้เคียงกับศาสนาคริสต์มากที่สุดในประวัติศาสตร์ (Wikipedia, 2026)

- ปัจจัยขับเคลื่อน ปัจจัยหลักไม่ได้มาจากการเปลี่ยนศาสนา แต่มาจากอัตราการเจริญพันธุ์ที่สูง คือผู้หญิงมุสลิม ๑ คนมีบุตรเฉลี่ย ๓.๑ คน ที่ค่าเฉลี่ยโลกอยู่ที่ ๒.๔ คน ประกอบกับโครงสร้างประชากรมุสลิมส่วนใหญ่เป็นกลุ่มคนหนุ่มสาวและวัยเจริญพันธุ์ (World Population Review, 2026)

๒. ศูนย์กลางที่แท้จริงไม่ได้อยู่ที่ตะวันออกกลาง คนส่วนใหญ่มักเข้าใจผิดว่าชาวมุสลิมส่วนใหญ่อยู่ในกลุ่มประเทศอาหรับหรือตะวันออกกลาง แต่ในความเป็นจริง มีชาวมุสลิมเพียงร้อยละ ๒๐ เท่านั้นที่อาศัยอยู่ในแถบอาหรับ (Wikipedia, 2026) โดย

- ภูมิภาคเอเชีย- แปซิฟิก มีสัดส่วนสูงถึงร้อยละ ๕๙–๖๑ ของมุสลิมทั่วโลก โดยประเทศที่มีประชากรมุสลิมมากที่สุดในโลกคือ อินโดนีเซีย ประมาณ ๒๔๒.๗- ๒๔๙.๘ ล้านคน ตามมาด้วยปากีสถาน และอินเดีย ซึ่งอินเดียถือเป็นประเทศที่มีประชากรกลุ่มน้อยที่นับถือศาสนาอิสลามที่ใหญ่ที่สุดในโลก ราว ๒๐๐ ล้านคน (Pew Research Center, 2025; World Population Review, 2026) ส่วนในแอฟริกาตะวันตกและแอฟริกาใต้มีอัตราการเติบโตของมุสลิมสูงมาก โดยเฉพาะในไนจีเรียซึ่งมีชาวมุสลิมเกือบ ๑๐๐ ล้านคน (World Population Review, 2026)

๓. มุสลิมในโลกตะวันตกและการเติบโตของสังคมพหุวัฒนธรรม กระแสการอพยพย้ายถิ่นฐานจากปัญหาการเมืองและเศรษฐกิจ ส่งผลให้ชุมชนมุสลิมในทวีปยุโรปและอเมริกาเหนือขยายตัวอย่างมีนัยสำคัญ ปัจจุบันมุสลิมคิดเป็นร้อยละ ๖ ของประชากรยุโรปทั้งหมด โดยเฉพาะในฝรั่งเศส (๘.๘%) และสหราชอาณาจักร (๖.๕%) (Wikipedia, 2026)

การเติบโตนี้ทำให้เกิดทั้งการผสมผสานทางวัฒนธรรม และในขณะเดียวกันก็สร้างความท้าทายจากกระแสหวาดกลัวอิสลาม (Islamophobia) ในกลุ่มการเมืองปีกขวาจัดของตะวันตก อย่างไรก็ตาม กลุ่มมุสลิมรุ่นใหม่ในประเทศเหล่านี้ (เช่น มุสลิมอเมริกัน) มักเป็นกลุ่มที่มีการศึกษาสูงและมีบทบาทในการขับเคลื่อนเศรษฐกิจและการเมืองในท้องถิ่นมากขึ้น (Pew Research Center, 2025)

๔. อุตสาหกรรมฮาลาลและเทคโนโลยีอิสลาม วิถีชีวิตของชาวมุสลิมปัจจุบันถูกเชื่อมโยงด้วยเทคโนโลยีและระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่อย่างเด่นชัด ได้แก่

- เศรษฐกิจและตลาดฮาลาล (Halal Economy) ไม่ได้จำกัดอยู่แค่เรื่องอาหารการกินอีกต่อไป แต่ขยายขอบเขตไปสู่อุตสาหกรรมยา เครื่องสำอาง แฟชั่นมุสลิมร่วมสมัย (Modest Fashion) รวมไปถึงระบบการเงินและการธนาคารอิสลาม (Islamic Finance) ที่ปลอดดอกเบี้ยตามหลักชะรีอะฮ์ ซึ่งเติบโตจนกลายเป็นกลไกเศรษฐกิจระดับโลก

- การใช้แอปพลิเคชันและดิจิทัล มีการใช้เทคโนโลยีเพื่ออำนวยความสะดวกในชีวิตประจำวัน เช่น แอปพลิเคชันคำนวณเวลาละหมาดที่แม่นยำตามพิกัด GPS แพลตฟอร์มหาคู่สำหรับชาวมุสลิม (Halal Dating Apps) และระบบบริจาคทานออนไลน์ (Zakat) ที่โปร่งใสและตรวจสอบได้

๒.๖ สรุปประจำบท

บทสรุปเกี่ยวกับศาสนากับชีวิต สังคม และสิ่งแวดล้อม พบว่าคำสอนทุกศาสนานั้นสามารถประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิต ใช้กับสังคม และสิ่งแวดล้อมได้ เริ่มต้นจากปรับใช้กับตนเองก่อน เมื่อเข้าใจแล้วก็ขยายไปสู่สังคมและสิ่งแวดล้อมตามลำดับ โดยมองความสัมพันธ์ระหว่างศาสนากับชีวิต สังคม และสิ่งแวดล้อมใน ๓ ด้านหลัก ได้แก่ มิติด้านจิตปัญญาและสุขภาวะ มิติด้านจริยธรรมในการดำเนินชีวิต และมิติด้านการเผชิญความทุกข์และการสร้างความหมายให้แก่ชีวิต ดังนี้

๑. มิติด้านจิตปัญญาและสุขภาวะภายใน ในระดับปัจเจกบุคคล ศาสนามีผลกระทบโดยตรงต่อระบบประสาท จิตใจ และอารมณ์ คำสอนและการฝึกปฏิบัติทางศาสนา เช่น การสวดมนต์ การทำสมาธิ หรือการใคร่ครวญภาวนา ล้วนส่งผลให้เกิดสิ่งที่เรียกว่า “สันติภายในใจ” (Inner Peace) จากการศึกษาในวิชาจิตวิทยาศาสนา พบว่า ผู้ที่มีความศรัทธาในศาสนาอย่างแท้จริงมักมีระดับความเครียดและความวิตกกังวลที่ต่ำกว่าผู้ที่ไม่มีสิ่งยึดเหนี่ยวจิตใจ

ในทางพุทธศาสนา การฝึกสติ (Mindfulness) และการเจริญสมาธิ (Meditation) ไม่ได้เป็นเพียงข้อปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นในสัมปรายภพเท่านั้น แต่เป็นเครื่องมือในการบริหารจิตในชีวิตประจำวัน หลักการนี้ได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวางในวงการแพทย์และจิตวิทยาตะวันตก โดยถูกนำไปพัฒนาเป็นโปรแกรมลดความเครียดตามหลักสติ (Mindfulness- Based Stress Reduction: MBSR) ซึ่งช่วยปรับคลื่นสมองให้เข้าสู่สภาวะผ่อนคลายและสร้างความสมดุลให้แก่สารเคมีในสมอง

เช่นเดียวกับในศาสนาคริสต์และอิสลาม การสวดอธิษฐาน (Prayer) ถือเป็นการสื่อสารอย่างใกล้ชิดระหว่างมนุษย์กับพระผู้เป็นเจ้า สภาวะแห่งความนอบน้อมและการมอบความไว้วางใจในพระประสงค์ของพระองค์ ช่วยลดภาระทางใจที่บุคคลรู้สึกว่าต้องแบกรับไว้เพียงลำพัง การมอบความไว้วางใจนี้ทำหน้าที่เป็นกลไกการเผชิญความเครียด (Coping Mechanism) ที่มีประสิทธิภาพ ทำให้ผู้ปฏิบัติเกิดความรู้สึกมั่นคง ปลอดภัย และเกิดความหวังในชีวิต แม้ในยามที่ต้องเผชิญกับวิกฤตการณ์ที่เกินกว่าสติปัญญาของมนุษย์จะควบคุมได้

๒. มิติด้านจริยธรรมและกรอบการดำเนินชีวิตในสังคม มนุษย์เป็นสัตว์สังคมที่จำเป็นต้องอยู่ร่วมกันเป็นกลุ่มใหญ่ การอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุขจำเป็นต้องมีกฎเกณฑ์ควบคุมพฤติกรรม แม้กฎหมายจะเป็นเครื่องมือหลักในการจัดระเบียบสังคมในปัจจุบัน แต่กฎหมายทำหน้าที่ควบคุมเพียงพฤติกรรมภายนอกและมีผลบังคับใช้เมื่อความผิดสำเร็จแล้ว ในทางกลับกัน ศาสนาทำหน้าที่เป็นมโนธรรมสำนึก (Conscience) ที่คอยควบคุมพฤติกรรมจากภายในจิตใจ ก่อนที่บุคคลจะลงมือกระทำความผิด กรอบ

จริยธรรมของศาสนาหลักในโลกมีจุดร่วมที่สำคัญคือการส่งเสริมความเมตตากรุณาและการไม่เบียดเบียนกัน เช่น

- พุทธศาสนา เน้นหลักศีล ๕ ซึ่งเป็นมนุษยธรรมขั้นพื้นฐานที่ช่วยรับประกันความปลอดภัยในชีวิต ทรัพย์สิน และครอบครัวของเพื่อนมนุษย์ โดยมีหลักโอวาทปาติโมกข์ คือ การไม่ทำบาปทั้งปวง การทำกุศลให้ถึงพร้อม และการทำจิตใจให้บริสุทธิ์เป็นแนวทางหลัก

- ศาสนาคริสต์ มีหลักบัญญัติสิบประการ (Ten Commandments) และคำสอนเรื่อง ความรัก ที่เน้นให้มนุษย์รักพระเจ้าและรักเพื่อนมนุษย์เหมือนรักตนเอง ซึ่งเป็นรากฐานของการให้อภัยและการสละสิทธิ์ส่วนตนเพื่อประโยชน์ของผู้อื่น

- ศาสนาอิสลาม มีหลักจริยธรรมที่เข้มงวดผ่าน กฎหมายชะรีอะฮ์ และหลักการปฏิบัติพระศาสนกิจ ๕ ประการ เช่น การจ่ายซะกาต (การบริจาคทาน) ซึ่งเป็นกลไกทางศาสนาที่บังคับให้มีการกระจายรายได้จากผู้มีอันจะกินไปสู่ผู้ยากไร้ เพื่อลดความเหลื่อมล้ำและสร้างความสามัคคีในชุมชน
ดังนั้น ศาสนาจึงทำหน้าที่เป็นเบ้าหลอมพฤติกรรมให้มนุษย์ดำเนินชีวิตด้วยความซื่อสัตย์สุจริต มีความรับผิดชอบต่อหน้าที่ และมีจิตสาธารณะ สังคมที่มีประชากรยึดมั่นในหลักธรรมคำสอนทางศาสนาจึงเป็นสังคมที่มีต้นทุนการบริหารจัดการความปลอดภัยที่ต่ำ เนื่องจากประชากรมีเครื่องมือควบคุมตนเอง (Self- Control) อยู่ภายในใจ

๓. มิติด้านการเผชิญความทุกข์และการสร้างความหมายของชีวิต สัจธรรมข้อหนึ่งของชีวิตมนุษย์คือ ไม่มีใครสามารถหลีกหนีความทุกข์ ความสูญเสีย ความเจ็บป่วย และความตายไปได้ เมื่อมนุษย์ต้องเผชิญกับโศกนาฏกรรมในชีวิต คำถามเชิงปรัชญาที่มักจะเกิดขึ้นคือ “เรามีชีวิตอยู่ไปเพื่ออะไร” หรือ “ทำไมสิ่งเลวร้ายนี้ต้องเกิดขึ้นกับเรา” ในจุดนี้ วิทยาศาสตร์ไม่สามารถให้คำตอบที่เยียวยาจิตใจได้ แต่ศาสนาสามารถให้กรอบแนวคิดที่อธิบายความทุกข์เหล่านั้นได้อย่างมีเหตุมีผลตามระบบความเชื่อของตน

ในทัศนะของศาสนาประเภทเทวนิยม (Theism) เช่น คริสต์ อิสลาม และพราหมณ์- ฮินดู ความทุกข์และการทดลองในชีวิตถูกมองว่าเป็นพระประสงค์หรือบททดสอบจากพระผู้เป็นเจ้า เพื่อขัดเกลาจิตใจของมนุษย์ให้มีความอดทน มีความศรัทธาที่เข้มแข็งขึ้น และเตรียมพร้อมจิตวิญญาณสำหรับการไปสู่โลกหน้าอันเป็นนิรันดร์ มุมมองเช่นนี้เปลี่ยนความทุกข์ที่ไร้ความหมายให้กลายเป็น โอกาสในการเติบโตทางจิตวิญญาณ

ส่วนในศาสนาประเภทอเทวนิยม (Atheism) อย่างพุทธศาสนา ความทุกข์ถูกอธิบายผ่านหลักไตรลักษณ์ และ กฎแห่งกรรม ทุกสิ่งเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปตามเหตุปัจจัย การเข้าใจว่าความทุกข์เป็นเรื่องธรรมดาของโลก และไม่มีสิ่งใดที่เราสามารถยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นของเราได้อย่างแท้จริง ช่วยให้บุคคลเกิดความปล่อยวาง และไม่ตีโพยตีพายเมื่อต้องเผชิญกับความสูญเสีย

นอกจากนี้ ศาสนายังเป็นผู้มอบเป้าหมายสูงสุด ให้แก่ชีวิต มนุษย์ที่ดำเนินชีวิตโดยไม่มีศาสนามักจะตั้งเป้าหมายไว้ที่ความสำเร็จทางโลก เช่น เงินตรา ชื่อเสียง และอำนาจ ซึ่งเป้าหมายเหล่านี้มักนำมาซึ่งความเครียด และเมื่อได้มาแล้วก็ยังคงรู้สึกว่างเปล่า ทว่าศาสนาได้ยกระดับเป้าหมายของชีวิตไปสู่สิ่งที่มีคุณค่ามากกว่าตนเอง (Self- Transcendence) เช่น การบรรลุนิพพาน การได้ไปอยู่ร่วมกับพระเจ้า หรือการอุทิศตนเพื่อรับใช้เพื่อนมนุษย์ เป้าหมายเหล่านี้เองที่ทำให้ชีวิตของมนุษย์ในทุก ๆ วัน มีความหมายและมีคุณค่าอย่างแท้จริง

๒.๗ คำถามประจำบท

๑) พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ระบุว่าพระพุทธศาสนาทำหน้าที่เป็นแกนนำและรากฐานสำคัญของวัฒนธรรมไทย โดยเข้ามามีบทบาทในฐานะ “แม่แบบที่ปฏิรูปและวางรากฐานวิถีชีวิตที่ดีงาม” จงเลือกยกตัวอย่างรูปธรรมของการปฏิรูปทางสังคมมา ๓ ประเด็น พร้อมอธิบายหลักการหรือหลักธรรมทางพุทธศาสนาที่เข้าไปเปลี่ยนผ่านทัศนคติและความเชื่อดั้งเดิมเหล่านั้น

แนวคำตอบ

- การปฏิรูประบบวรรณะ พุทธศาสนาเข้ามาปฏิเสธโครงสร้างการแบ่งชนชั้นวรรณะตามสายเลือดของสังคมอินเดียโบราณอย่างสิ้นเชิง โดยหันมาวางรากฐานทางวัฒนธรรมที่ตัดสินคุณค่าของมนุษย์ด้วยหลักกรรม (การกระทำ) แทนชาติกำเนิด ส่งเสริมความเสมอภาค

- การยกเลิกระบบทาส พระพุทธเจ้าทรงประกาศห้ามการซื้อขายมนุษย์หรือค้าทาส โดยบัญญัติให้อยู่ในกลุ่ม มิจฉาวณิชชา (การค้าขายที่ผิดธรรมและไม่พึงกระทำสำหรับอุบาสก) และห้ามมิให้ภิกษุมีทาสไว้รับใช้ ซึ่งถือเป็นแนวคิดพื้นฐานด้านสิทธิมนุษยชนในอารยธรรมยุคแรก ๆ

- การยกเลิกพิธีบูชายัญ เปลี่ยนผ่านวัฒนธรรมความเชื่อเดิมที่ผูกติดอยู่กับการฆ่าสัตว์หรือชีวิตมนุษย์เพื่อสังเวยเช่นสรวงเทวดา ปรับเปลี่ยนให้หันมาปฏิบัติตามหลักจริยธรรมด้วยการให้ทาน การทำนุบำรุงสงเคราะห์เกื้อกูล และการให้อภัย

- เปลี่ยนจากพรหมลิขิตสู่กรรมลิขิต ปรับทัศนคติของสังคมที่งอมืองอเท้า รอคอยโชคชะตาฟ้าลิขิต หรืออ้อนวอนร้องขอสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ให้หันมารับผิดชอบต่อพฤติกรรมและการดำเนินชีวิตของตนเองตามหลักความเป็นจริงที่ว่าทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว

๒) ในมิติด้านสิ่งแวดล้อม พุทธศาสนามีมุมมองอย่างไรต่อสาเหตุที่แท้จริงของวิกฤตการณ์ทางนิเวศวิทยาในปัจจุบัน และจะสามารถบูรณาการหลักพุทธธรรมข้อใดเพื่อปรับเปลี่ยนพฤติกรรมของมนุษย์ให้ก้าวข้ามความเป็นศูนย์กลางของจักรวาล (Anthropocentric) ไปสู่ความยั่งยืนได้ จงอธิบาย

แนวคำตอบ

- สาเหตุที่แท้จริงของวิกฤต พุทธศาสนามองว่า วิกฤตการณ์สิ่งแวดล้อมภายนอกแท้จริงแล้วเป็นเพียงผลลัพธ์ที่สะท้อนออกมาจากวิกฤตการณ์ภายในจิตใจของมนุษย์ อันได้แก่ ความโลภ ความโกรธ และความหลง ที่ขับเคลื่อนให้มนุษย์กอบโกยและทำลายล้างทรัพยากรโลกอย่างขาดสติ โดยหลงผิดว่าตนเองเป็นศูนย์กลางของโลก (Anthropocentric)

- การบูรณาการหลักธรรมเพื่อแก้ไข พุทธศาสนาจัดระเบียบความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์และสิ่งแวดล้อมผ่าน “หลักปฏิจจสมุปบาท” หรือกฎแห่งความพึ่งพากันทางธรรมชาติ เพื่อให้ตระหนักว่าทุกสรรพสิ่งถักทอเป็นข่ายใยแห่งชีวิตเดียวกัน มนุษย์เป็นเพียงส่วนหนึ่งของระบบนิเวศนี้ ไม่ใช่นายการทำลายธรรมชาติจึงเท่ากับทำลายเงื่อนไขการมีชีวิตของตนเอง นอกจากนี้ยังต้องนำหลักความสันโดษ (ความพอใจตามมีตามได้) และ มัตตัญญุตา (ความรู้จักพอดีในการบริโภค) มาลดอัตราการทำลายทรัพยากร ควบคู่กับหลัก อหิงสา (การไม่เบียดเบียน) เพื่อขยายความรักความเอื้ออาทรไปสู่สรรพสัตว์และระบบนิเวศทั้งหมดโดยไม่มีขอบเขตจำกัด

๓) ศาสนาส่วนใหญ่มุ่งสนองความต้องการที่สูงกว่าเรื่องวัตถุ และมีท่าทีค่อนข้างเฉยเมย ต่อเรื่องของทรัพย์สินทางกาย จงวิเคราะห์ท่าทีของ ศาสนาคริสต์ ต่อประเด็นดังกล่าว โดยเชื่อมโยงกับเหตุการณ์หรือคำสอนของพระเยซูคริสต์

แนวคำตอบ

- ศาสนาคริสต์มีท่าทีที่มองข้ามการสะสมทางวัตถุหรือความกังวลทางกาย โดยมองว่าความต้องการปัจจัยสี่เป็นสัญชาตญาณธรรมชาติของชีวิตที่มนุษย์ต้องบริหารจัดการกันเองในทางสังคม

- การเชื่อมโยงคำสอน ท่าทีนี้สะท้อนชัดเจนผ่านเหตุการณ์ในคัมภีร์ เมื่อมีผู้ทูลถามพระเยซูคริสต์ว่าจะหาอะไรมาเลี้ยงดูผู้คนจำนวนมาก พระองค์ทรงชี้ไปที่พุ่มไม้ในทะเลทรายแล้วตรัสว่า “ดูพุ่มไม้นั้นซิ มันห่วงอาหารมื้อต่อไปหรือไม่” เพื่อสอนให้มนุษย์ละวางความวิตกกังวลทางวัตถุและหันมาไว้วางใจในพระผู้เป็นเจ้า นอกจากนี้ เมื่อมีเศรษฐีผู้ร่ำรวยมาทูลถามถึงวิถีปฏิบัติที่ถูกต้องเพื่อความสมบูรณ์ทางจิตวิญญาณ พระเยซูมิได้ตรัสสอนเรื่องการบริหารทรัพย์สินทางโลก แต่ตรัสเน้นย้ำให้เขาทำหน้าที่รักษากรอบศีลธรรมอันดีงาม ซึ่งก็คือการรักษาพระบัญญัติ ๑๐ ประการ เป็นสำคัญ

๔) จงอธิบายและวิเคราะห์แนวคิดของศาสนาคริสต์ใน ๒ ประเด็นต่อไปนี้ ๑) ในมิติสังคม ศาสนาคริสต์ใช้แนวคิดเชิงทฤษฎี ใดในการสร้างเอกภาพและสอนให้มนุษย์ทำดีต่อกัน และ ๒) ในมิติสิ่งแวดล้อม ศาสนาคริสต์มีหลักการใดในแนวคิดนิเวศวิทยาแนวลึก (Deep Ecology) เพื่อเปลี่ยนผ่านทัศนคติของมนุษย์ต่อธรรมชาติ

แนวคำตอบ

- มิติสังคม (การจัดระเบียบและสร้างเอกภาพ) ในทางทฤษฎี ศาสนาคริสต์จัดเป็นศาสนาฝ่ายเทวนิยม ซึ่งสอนให้มนุษย์รักและเกื้อกูลกันบนพื้นฐานของความรักแบบเครือญาติ/พี่น้อง โดยอธิบายว่ามนุษย์ทุกคนในสังคมล้วนเท่าเทียมและผูกพันกัน เนื่องจากทุกคนมีสถานะเป็นบุตรของพระบิดาองค์เดียวกัน (พระผู้เป็นเจ้า) ส่งผลให้เกิดข้อกำหนดในพฤติกรรมการปฏิบัติร่วมกันคือ การมิให้เบียดเบียนกันด้วยกาย วาจา ใจ และมุ่งทำดีช่วยเหลือซึ่งกันและกัน

- มิติสิ่งแวดล้อม (นิเวศวิทยาแนวลึก) คริสต์ศาสนามีหลักคำสอนที่เรียกว่าแนวคิดเรื่องศาสนบริบาล (Stewardship) โดยวางกรอบทัศนคติใหม่ว่า โลกและธรรมชาติทั้งหมดมิใช่กรรมสิทธิ์ส่วนตัวของมนุษย์ที่จะตักตวงทำลายอย่างไรก็ได้ แต่มันเป็นของพระผู้เป็นเจ้า มนุษย์ถูกสร้างขึ้นมาเพื่อทำหน้าที่เป็นผู้ดูแลรักษาโลก ที่ได้รับความไว้วางใจจากพระองค์ การเปลี่ยนมิติจิตวิญญาณนี้จะช่วยให้มนุษย์เปลี่ยนผ่านจากผู้ทำลายและตักตวง ไปสู่การเป็นผู้ปกป้องและอยู่ร่วมกับธรรมชาติอย่างยั่งยืน

๕) ท่ามกลางวิกฤตการณ์ทางนิเวศวิทยาในยุคโลกาภิวัตน์ แนวคิดนิเวศวิทยาแนวลึกทางศาสนา (Religious Deep Ecology) ได้เข้ามามีบทบาทสำคัญ จงวิเคราะห์หลักการของ ศาสนาอิสลาม ในเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ และอธิบายว่าแนวคิดนี้จะช่วยแก้ปัญหาพฤติกรรมการบริโภคที่ทำลายสิ่งแวดล้อมได้อย่างไร

แนวคำตอบ

- หลักการความสัมพันธ์ในศาสนาอิสลาม ศาสนาอิสลามมีมุมมองที่สอดคล้องกับศาสนาฝ่ายเทวนิยมในเรื่องสิ่งแวดล้อม โดยใช้แนวคิดเรื่องศาสนบริบาล (Stewardship) ซึ่งให้ความหมายว่าสรรพสิ่งในธรรมชาติและโลกใบนี้ล้วนถูกสร้างขึ้นโดยพระผู้เป็นเจ้า และมนุษย์ได้รับการสถาปนาให้เป็นตัวแทนหรือผู้รับมอบหมายหน้าที่ให้ทำหน้าที่ดูแลรักษา คุ้มครอง และบริหารจัดการโลกใบนี้ด้วยความรับผิดชอบ

- แนวทางแก้ไขพฤติกรรม แนวคิดศาสนบริบาลในอิสลามปฏิเสธสิทธิ์ของมนุษย์ในการตักตวงหรือทำลายทรัพยากรตามอำเภอใจเพื่อปรนเปรอความโลภ เพราะมนุษย์เป็นเพียงผู้ดูแล มิใช่

เจ้าของที่แท้จริง ทรัพยากรจึงเป็นสิ่งฝากไว้ที่มนุษย์ต้องใช้อย่างคุ้มค่าและรักษาดุลยภาพไว้ การรื้อฟื้นจิตสำนึกทางจิตวิญญาณนี้จะทำหน้าที่เป็นเครื่องมือควบคุมพฤติกรรม ยกระดับทัศนคติจากการบริโภคแบบทำลายล้างไปสู่ความรับผิดชอบต่อธรรมชาติ เพราะตระหนักว่าพฤติกรรมต่อสิ่งแวดล้อมนั้นผูกพันกับข้อบัญญัติและกฎเกณฑ์ทางศีลธรรมต่อพระผู้เป็นเจ้านั่นเอง

๒.๘ อ้างอิงประจำบท

กัมปนาท บัวเจริญ. (๒๕๖๘). อิสลามกับการพัฒนาอย่างยั่งยืน : กรณีศึกษาชุมชนมัสยิดเราะห์มะตุ้ลอิสลามียะห์ คลองแสนแสบ กรุงเทพมหานคร. วารสารมหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม, ๑๙(๓), ๕๗๖–๕๘๔.

กีรติ บุญเจือ. (๒๕๔๘). จริยศาสตร์คริสตชน: รากฐาน ค่านิยม และประยุกต์. สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยอัสสัมชัญ.

โกวิท พิมพวง. (๒๕๖๐). ศาสนากับการพัฒนาสังคมและสิ่งแวดล้อม. สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.

คีรินทร์ เจนนุวัตร. (๒๕๖๒). เทววิทยาเชิงปฏิบัติกับการดำเนินชีวิตคริสตชนในสังคมร่วมสมัย. สถาบันคริสตธรรมแมคกิลวารี มหาวิทยาลัยพายัพ.

พระเทพเวที (ป. อ. ปยุตฺโต). (๒๕๓๒). วัฒนธรรมกับการพัฒนา. มูลนิธิพุทธธรรม.

พระเทพเวที (ป. อ. ปยุตฺโต). (๒๕๓๓). ทำไมคนไทยจึงเรียนพระพุทธศาสนา. ธรรมสภา.

พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). (๒๕๕๒). ศาสนากับสิ่งแวดล้อม. โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต). (๒๕๔๐). พุทธธรรมกับการพัฒนาชีวิต. ธรรมสภา.

พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต). (๒๕๔๐). พุทธศาสนากับชีวิตและสังคม. ธรรมสภา.

พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต). (๒๕๔๑). พุทธธรรม, (พิมพ์ครั้งที่ ๗). โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต). (๒๕๔๓). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม, (พิมพ์ครั้งที่ ๙). โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต). (๒๕๔๔). พัฒนาตน, (พิมพ์ครั้งที่ ๑๑). โรงพิมพ์บริษัทสหธรรมิก จำกัด.

พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต). (๒๕๔๕). การพัฒนาที่ยั่งยืน, (พิมพ์ครั้งที่ ๖). มูลนิธิโกมลคีมทอง.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต). (๒๕๕๐). พระพุทธศาสนาในฐานะเป็นรากฐานของวัฒนธรรมไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๔. มูลนิธิธรรม.

พุทธทาสภิกขุ. (๒๕๕๐). อิทัปปัจจยตา. สุขภาพใจ.

สุนทร ณ รังษี. (๒๕๕๔). ปรัชญาศาสนา: แนวคิดเกี่ยวกับพระเจ้า มนุษย์ สังคม และสิ่งแวดล้อม, (พิมพ์ครั้งที่ ๔). สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

Bsoul, L., Omer, A., Kucukalic, L., & Archbold, R. H. (2022). Islam’s perspective on environmental sustainability: A conceptual analysis. *Social Sciences*, *11*(6), Article 228. https://doi.org/10.3390/socsci11060228

Jaiyeoba, H. B., Ushama, T., & Amuda, Y. J. (2024). The Quran as a source of ethical and moral guidance in contemporary society. *al-Irsyad: Journal of Islamic and Contemporary Issues*, *9*(2), 1331–1345. https://doi.org/10.53840/alirsyad.v9i2.485

JesusBYS. (2025). *The global landscape of Christianity 2025-2026*. https://jesusbys.org/en/insights/landscape-of-christianity-2025-2026/

Mohamad Saleh, M. S., Mehellou, A., & Omar, B. (2023). The influence of Islamic values on sustainable lifestyle: The moderating role of opinion leaders. *Sustainability*, *15*(11), Article 8640. https://doi.org/10.3390/su15118640

OMSC. (2025). *World Christianity: It's annual statistical table time!* Overseas Ministries Study Center at Princeton Theological Seminary. https://omsc.ptsem.edu/world-christianity-its-annual-statistical-table-time/

Palmer, M., & Finlay, V. (2003). *Faith in conservation: New approaches to religions and the environment*. World Bank Publications.

Pew Research Center. (2025, June 10). *Islam was the world's fastest-growing religion from 2010 to 2020*. https://www.pewresearch.org/topic/religion/religions/islam/

Pew Research Center. (2025, June 23). *The decline of Christianity has slowed*. The Pew Charitable Trusts. https://www.pew.org/en/trust/archive/summer-2025/the-decline-of-christianity-has-slowed

Pew Research Center. (2025, June 9). *Muslim population change*. https://www.pewresearch.org/religion/2025/06/09/muslim-population-change/

Pope Francis. (2015). *Encyclical Letter Laudato si' of the Holy Father Francis on Care for Our Common Home*. Vatican Press.

Pulse 94.1. (2026, June 9). *Global Christianity in 2026: Growth, shifts and what it means for believers*. Hope Media. https://pulse941.com.au/global-christianity-in-2026-growth-shifts-and-what-it-means-for-believers/

Rahman, S. (2017). Religion and animal welfare—An Islamic perspective. *Animals*, *7*(2), Article 11. https://doi.org/10.3390/ani7020011

Thohri, M. (2024). Development of environmentally conscious Islamic religious education curriculum at elementary, secondary, and tertiary education levels. *Journal of Advances in Education and Philosophy*, *8*(2), 76–87. https://doi.org/10.36348/jaep.2024.v08i02.005

Tucker, M. E., & Grim, J. (2014). *Ecology and religion*. Island Press.

Whitaker, J. (2026, March 12). *Buddhism the only major religion experiencing global decline, according to new research*. Buddhistdoor Global. https://www.buddhistdoor.net/news/buddhism-is-the-only-major-religion-experiencing-global-decline-according-to-new-research/

Wikipedia. (2026, May 15). *Buddhism by country*. https://en.wikipedia.org/wiki/Buddhism_by_country

Wikipedia. (2026, May 18). *Muslim population growth*. https://en.wikipedia.org/wiki/Muslim_population_growth

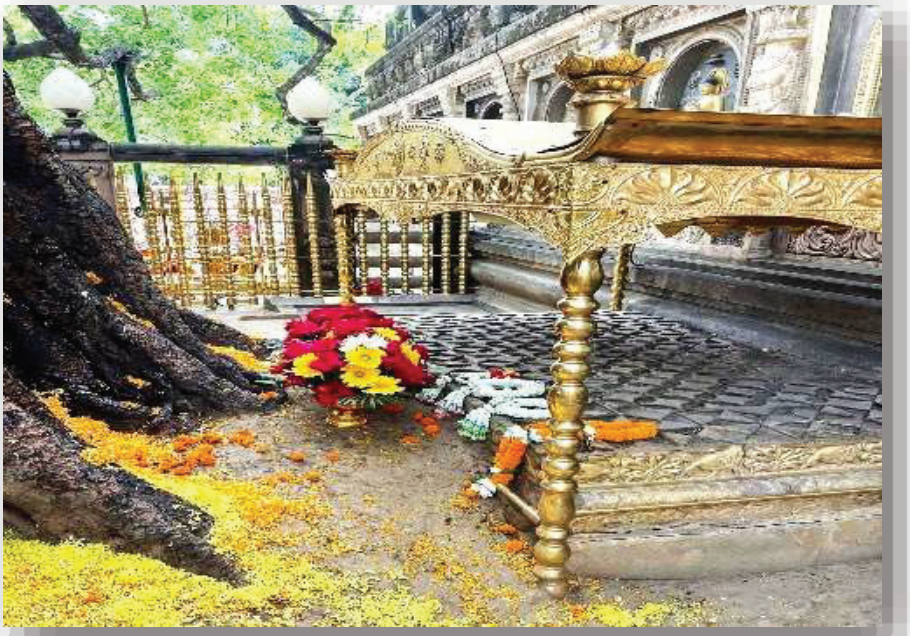
World Population Review. (2026). *Buddhist countries 2026*. https://worldpopulationreview.com/country-rankings/buddhist-countries

World Population Review. (2026). *Countries with the largest Muslim population 2026: 2.06 billion Muslims worldwide*. https://businesstats.com/countries-with-the-largest-muslim-population/

World Population Review. (2026). *Muslim population by country 2026*. https://worldpopulationreview.com/country-rankings/muslim-population-by-country

Yucel, S. (2024). Purpose-driven life in Islam and emotional stability: Examining Said Nursi's perspective. *Australian Journal of Islamic Studies*, *9*(2), 19–36. https://doi.org/10.55831/ajis.v9i2.649

ภาพประกอบเนื้อหาท้ายบท

ภาพที่ ๑-๒ ภาพถ่าย ต้นพระศรีมหาโพธิ์และพระแท่นวัชรอาด เมืองพุทธคยา อินเดีย /
ภาพ Ai : อินโฟกาฟฟิกส์ ศาสนากับการดำรงชีวิต

ที่มา : พระมหาดาวสยาม วชิรปญฺโญ, รวมภาพหนังสือประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในอินเดีย

ภาพที่ ๓-๕ ภาพ Ai ประเพณีและเทศกาลในสังคมไทย-วิถีไทยกับการทำบุญตักบาตร
และ ภาพถ่ายพีบวชสามเณรภาคฤดูร้อน วัดสันก้างปลา เชียงใหม่
ที่มา : พระมหาปุณสมบัติ ปภากโรhttps://gemini.google.com/app/cd38d5c4736d7d8d)

ภาพที่ ๖-๘ ภาพถ่ายกิจกรรม ปลูกป่าและธรรมสัญจรนักศึกษา มมร.วิทยาเขตล้านนา
ที่มา : เฟซบุ๊คพระมหาวีรวัฒน์ วีรวฒฺโน

แผนการสอนประจำบทที่ ๓ ประเภทและวิวัฒนาการของศาสนา

๑. การจัดความสอดคล้องของผลลัพธ์การเรียนรู้

ความสอดคล้อง LLO ๓.๑ - ๓.๓ ตอบสนองต่อ CLO ๑ (วิเคราะห์ความรู้พื้นฐานและวิวัฒนาการของศาสนา) เพื่อให้เห็นภาพรวมเชิงประวัติศาสตร์ มานุษยวิทยา และพลวัตของศาสนาในโลกยุคปัจจุบัน

องค์ประกอบที่ได้รับการพัฒนา

ความรู้ การจัดหมวดหมู่ศาสนา ประวัติศาสตร์วิวัฒนาการ และปรากฏการณ์ทางสังคมวิทยาศาสนา

ทักษะ การคิดวิเคราะห์เชิงระบบ (Systematic Thinking) และการจัดทำแผนผังเชิงเวลา

จริยธรรม การเคารพความหลากหลายทางความเชื่อในสังคมพหุวัฒนธรรม และความซื่อสัตย์สุจริตในการทำงานวิชาการ

๒. ตารางการออกแบบการเรียนการสอน

หัวข้อย่อย	ผลลัพธ์การเรียนรู้ (LLOs)	กิจกรรมการเรียนรู้ (TLAs)	การประเมินผล (ATs)
๓.๒ ประเภทและเกณฑ์จำแนกศาสนา (เกณฑ์เทววิทยา, ภูมิศาสตร์, วิวัฒนาการ ฯลฯ)	LLO ๓.๑ จำแนกประเภทของศาสนาตามเกณฑ์ต่างๆ ทางวิชาการได้อย่างถูกต้อง	Jigsaw Reading & Concept Mapping แบ่งกลุ่มวิเคราะห์เกณฑ์การจำแนกศาสนา ๖ รูปแบบ แล้วนำมาสรุปโครงสร้างร่วมกัน	การทดสอบย่อย (Quiz) และแบบประเมินเพื่อนช่วยเพื่อน (Peer Assessment)
๓.๓ วิวัฒนาการของศาสนา (อดีต-ปัจจุบัน) (การบูชาธรรมชาติ, วิญญาณนิยม สู่ เอกเทวนิยม/อเทวนิยม)	LLO ๓.๒ ลำดับพัฒนาการความเชื่อและอธิบายปรากฏการณ์ “ปัจเจกเทวนิยม” (Henotheism) ในสังคมไทยได้	Timeline Construction สร้างแผนผังเส้นเวลาวิวัฒนาการศาสนา พร้อมยกกรณีศึกษาบริบทสังคมไทย (เช่น การนับถือพระแก้วมรกต)	ประเมินชิ้นงาน Timeline และการนำเสนอหน้าชั้นเรียน
๓.๓ (ตอนปลาย) วิวัฒนาการศาสนาในยุคปัจจุบัน (Secularization, Nones, SBNR, ดิจิทัล)	LLO ๓.๓ วิเคราะห์แนวโน้ม พลวัต และการเปลี่ยนแปลงรูปแบบความเชื่อของมนุษย์ในยุคดิจิทัลได้	Group Discussion อภิปรายเชิงวิพากษ์ปรากฏการณ์กลุ่ม Nones และจิตวิญญาณทางเลือก (SBNR)	สังเกตการณ์อภิปราย การให้เหตุผลเชิงสังคมวิทยา

๓. เกณฑ์การวัดและประเมินผล

Formative Assessment แบบประเมิน Peer Assessment ในกิจกรรม Jigsaw (Rubric: ความรับผิดชอบต่อส่วนรวม ๕๐%, ความถูกต้องของเนื้อหา ๕๐%) และประเมินการอภิปรายกลุ่ม

Summative Assessment ชิ้นงาน Timeline วิวัฒนาการและการจัดประเภทศาสนา (Rubric: ความถูกต้องของการจัดประเภท ๓๐%, การลำดับเหตุผลทางมานุษยวิทยา/สังคมวิทยา ๕๐%, ความเป็นระเบียบ ๒๐%)

ชิ้นงานที่ประเมิน ชิ้นงานแผนผังเส้นเวลาวิเคราะห์ (Timeline Analysis) วิวัฒนาการและประเภทของศาสนา

ประเด็นการประเมิน	ดีเยี่ยม (๔)	ดี (๓)	พอใช้ (๒)	ปรับปรุง (๑)
ความถูกต้องในการจัดประเภทและการลำดับประวัติศาสตร์ (LLO ๓.๑, ๓.๒)	จำแนกประเภทศาสนาตามเกณฑ์ได้อย่างสมบูรณ์ ลำดับยุคสมัยตั้งแต่การบูชาธรรมชาติจนถึงยุคปัจจุบันได้ถูกต้องแม่นยำ	จำแนกประเภทและลำดับเหตุการณ์ได้ถูกต้องเป็นส่วนใหญ่ แต่มีข้อผิดพลาดด้านการจัดกลุ่มหรือเวลาเล็กน้อย	ลำดับเหตุการณ์หรือการจัดประเภทศาสนาคลาดเคลื่อนสลับยุคสมัยบางส่วน	ข้อมูลเชิงประวัติศาสตร์และเกณฑ์การจัดประเภทศาสนาผิดพลาดอย่างหนัก
การวิเคราะห์พลวัตและแนวโน้มร่วมสมัย (LLO ๓.๒, ๓.๓)	อธิบายการเปลี่ยนผ่านเชิงปรัชญา (เช่น จากพหุเทวนิยมสู่เอกเทวนิยม) และวิเคราะห์ปรากฏการณ์ยุคดิจิทัล (Nones, SBNR) ได้อย่างมีเหตุผลลึกซึ้ง	อธิบายการเปลี่ยนผ่านได้ดี แต่การเชื่อมโยงสู่ปรากฏการณ์ร่วมสมัย (SBNR/Secularization) ยังไม่ชัดเจนนัก	ระบุรูปแบบความเชื่อได้ แต่อธิบายพัฒนาการเชิงสังคมวิทยาไม่ชัดเจน ขาดการเชื่อมโยงกับโลกปัจจุบัน	ไม่สามารถอธิบายพัฒนาการของความเชื่อ หรือวิเคราะห์แนวโน้มศาสนาในปัจจุบันได้
การนำเสนอและจัดระบบข้อมูล	จัดหมวดหมู่ข้อมูลเป็นระบบ ใช้องค์ประกอบภาพและตรรกะเชื่อมโยงที่อ่านเข้าใจง่าย มีความคิดสร้างสรรค์สูง	จัดระบบข้อมูลได้ดี มีโครงสร้างชัดเจน แต่อาจซับซ้อนหรือใช้ข้อความหนาแน่นเกินไปในบางจุด	รูปแบบการนำเสนอธรรมดา การลากเส้นเวลาหรือแผนผังความขัดแย้งกันข้อมูลบางส่วนอ่านยาก	ข้อมูลกระจัดกระจาย ไม่เป็นระเบียบ ขาดโครงสร้างเชิงเส้นเวลาที่ชัดเจน

๔. ทรัพยากรและสื่อการเรียนรู้

แหล่งค้นคว้าภาษาไทย

สุชีพ ปุญญานุภาพ. (๒๕๔๕). *ประวัติศาสตร์ศาสนา* (พิมพ์ครั้งที่ ๑๐). รวมสาส์น.

เสฐียร พันธรังษี. (๒๕๖๓). *ศาสนาเปรียบเทียบ* (พิมพ์ครั้งที่ ๙). ศรีปัญญา.

เสถียรโกเสศ นาคประทีป. (๒๕๖๑). *ลัทธิของเพื่อน*. ศรีปัญญา.

แสง จันทร์งาม. (๒๕๔๒). *ศาสนศาสตร์* (พิมพ์ครั้งที่ ๓). สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช.

แหล่งค้นคว้าภาษาต่างประเทศ

Mensching, G. (1976). *Structures and patterns of religion* (1st Indian ed.). Motilal Banarsidass.

Müller, F. M. (1964). *Lectures on the origins and growth of religion*. Indological Book House.

Tylor, E. B. (1871). *Primitive culture: Researches into the development of mythology, philosophy, religion, art, and custom*. John Murray.

Types of religion. (2026). In *Introduction to sociology*. Utah Education Network. https://uen.pressbooks.pub/soc1010/chapter/types-of-religion/

Earls, A. (2026, February 24). *Lifeway Research finds religiously unaffiliated Americans not completely irreligious*. Lifeway Research. https://news.lifeway.com/2026/02/24/lifeway-research-finds-religiously-unaffiliated-americans-not-completely-irreligious/

Brenan, M. (2026, March 3). *Americans' religious engagement holds at lower levels*. Gallup. https://news.gallup.com/poll/702572/americans-religious-engagement-holds-lower-levels.aspx

Daniels, T. (2026, March 16). *USA: New data reveal a nation less religiously anchored, but not uniformly secular*. Zenit. https://zenit.org/2026/03/16/usa-new-data-reveal-a-nation-less-religiously-anchored-but-not-uniformly-secular/

PRRI. (2026, April 15). *New PRRI data rebuts "religious revival" claims*. Public Religion Research Institute. https://prri.org/press-release/new-prri-data-rebuts-religious-revival-claims/

Wikipedia. (2026, May 15). *Religion*. https://en.wikipedia.org/wiki/Religion

บทที่ ๓
ประเภทและวิวัฒนาการของศาสนา

๓.๑ บทนำ

ศาสนาเป็นปรากฏการณ์ทางสังคมและวัฒนธรรมที่อยู่คู่กับมนุษยชาติมาอย่างยาวนาน นับตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์จนถึงปัจจุบัน การทำความเข้าใจเกี่ยวกับศาสนาอย่างลึกซึ้งจึงจำเป็นต้องศึกษาผ่านมุมมองทางประวัติศาสตร์และมานุษยวิทยา เพื่อให้เห็นถึง “ประเภท” ที่มีความหลากหลาย และ “วิวัฒนาการ” ของความเชื่อที่มีการปรับตัวและเปลี่ยนแปลงไปตามบริบทของโลกในแต่ละยุคสมัย

ในอดีต ความเชื่อเริ่มต้นจากรูปแบบที่เรียบง่ายอย่างศาสนาที่บูชาธรรมชาติโดยตรง (Simple Nature Worship) ศาสนาไสยนิยม (Animatism) และ ศาสนาวิญญาณนิยม (Animism) ซึ่งเป็นความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่สถิตอยู่ในธรรมชาติรอบตัว จากนั้นจึงวิวัฒนาการขึ้นสู่ความเชื่อที่ว่าเทพเจ้ามีอยู่ทั่วไปทุกหรทุกแห่ง ที่เรียกว่า สัพพัตถเทวนิยม การนับถือพระเจ้าหลายองค์ ที่เรียกว่า พหุเทวนิยม (Polytheism) การนับถือเทพเจ้าองค์เดียว ที่เรียกว่า เอกเทวนิยม (Monotheism) และพัฒนามาสู่ระบบความเชื่อที่ซับซ้อนในรูปแบบของศาสนาประเภทอเทวนิยม (Atheism) ในปัจจุบัน (แสง จันทร์งาม, ๒๕๔๒)

การศึกษาประเภทและวิวัฒนาการของศาสนาไม่เพียงแต่ทำให้เข้าใจว่าศาสนาแต่ละประเภทมีโครงสร้างและแนวคิดพื้นฐานอย่างไร แต่ยังช่วยให้เห็นถึง “พลวัต” (Dynamics) ของความเชื่อที่ถูกหล่อหลอมขึ้นจากปัจจัยทางสังคม เศรษฐกิจ และการแสวงหาความหมายของชีวิตของมนุษย์ ซึ่งจะเป็นฐานคิดสำคัญในการวิเคราะห์บทบาทของศาสนาและการอยู่ร่วมกันอย่างสันติท่ามกลางความหลากหลายในโลกยุคปัจจุบัน

๓.๒ ประเภทของศาสนา

การจัดประเภทของศาสนาย่อมช่วยให้เข้าใจเรื่องราวของศาสนาได้ชัดขึ้น ศาสตราจารย์เดือน คำดี ได้แยกประเภทของศาสนาไว้ด้วยเหตุผล เพราะความแตกต่างทางภูมิศาสตร์ สิ่งแวดล้อมและความเชื่อถือจึงทำให้เกิดศาสนาหลายรูปแบบขึ้น เพื่อสะดวกในการศึกษาจำเป็นจะต้องมีการแบ่งศาสนาออกเป็นประเภทต่าง ๆ ตามลักษณะและข้อเท็จจริงของศาสนาเหล่านั้น ดังนี้

การแบ่งประเภทของศาสนา (Typology of Religion) เป็นการจัดหมวดหมู่ระบบความเชื่อและแนวปฏิบัติของมนุษยชาติ เพื่อให้ง่ายต่อการศึกษาในเชิงศาสนาเปรียบเทียบ มานุษยวิทยา และสังคมวิทยา นักวิชาการด้านศาสนาได้เกณฑ์ในการแบ่งประเภทออกเป็นหลายลักษณะ โดยรายละเอียดของแต่ละประเภทและแนวคิดที่ใช้อ้างอิง ตามแนวคิดของ Müller, F. M. (1873). และ สุชีพ ปุญญานุภาพ (๒๕๔๕) มีดังนี้

๑. การแบ่งประเภทตามลักษณะของสิ่งเหนือธรรมชาติ (Theological Classification) การแบ่งแบบนี้ใช้ “จำนวนและลักษณะของพระผู้เป็นเจ้าหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์สูงสุด” เป็นเกณฑ์หลัก ซึ่งเป็นที่นิยมที่สุดในเชิงวิชาการ โดยแบ่งออกเป็น ๔ ประเภทหลัก ได้แก่

- เอกเทวนิยม (Monotheism) ความเชื่อในพระผู้เป็นเจ้าสูงสุดเพียงพระองค์เดียว ทรงเป็นผู้สร้าง ผู้ปกป้อง และผู้ทำลายโลก มีอำนาจเด็ดขาด มี ศาสนาคริสต์, ศาสนาอิสลาม, ศาสนายิว, ศาสนาสิกข์

- พหุเทวนิยม (Polytheism) ความเชื่อและการบูชาเทพเจ้าหลายองค์ โดยแต่ละองค์จะมีบทบาท หน้าที่ หรืออำนาจเฉพาะเจาะจงแตกต่างกันไป เช่น ศาสนาพราหมณ์- ฮินดู, ศาสนาชินโต, ตำนานเทพปกรณัมกรีก- โรมันโบราณ เป็นต้น

- สัพพัตถเทวนิยม หรือสรรพเทวนิยม (Pantheism) ความเชื่อว่าพระเจ้าและธรรมชาติหรือจักรวาลคือสิ่งเดียวกัน ไม่มีพระเจ้าที่มีตัวตนแยกออกไปต่างหาก แต่ทุกสิ่งทุกอย่างในโลกล้วนมีส่วนเสี้ยวของพระเจ้าสถิตอยู่

- อเทวนิยม (Atheism/Non- theism) ศาสนาที่ปฏิเสธการมีอยู่ของพระผู้เป็นเจ้าผู้สร้างโลก หรือไม่ได้ให้ความสำคัญกับพระเจ้าในฐานะสิ่งสูงสุดในการหลุดพ้น แต่มุ่งเน้นเรื่องกฎธรรมชาติ หลักธรรมคำสอน และการพัฒนาจิตใจของมนุษย์ด้วยตนเอง มีพระพุทธศาสนา, ศาสนาเชน

๒. การแบ่งประเภทตามวิวัฒนาการและวิถีชีวิต (Evolutionary & Anthropological Classification) Tylor (1871), เสถียรโกเสศ นาคประทีป (๒๕๖๑) ได้แบ่งศาสนาตามความซับซ้อนของโครงสร้างสังคมและวิวัฒนาการทางประวัติศาสตร์ ดังนี้

- ศาสนาดั้งเดิม หรือศาสนาเผ่าชน (Primitive/Tribal Religion) เป็นศาสนาของมนุษย์ในสังคมขนาดเล็กหรือยุคโบราณ ไม่มีคัมภีร์เป็นลายลักษณ์อักษร มักเน้นความเชื่อเรื่องวิญญาณนิยม (Animism) การบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในธรรมชาติ หรือสิ่งต้องห้าม (Taboo) ตัวอย่างเช่น ความเชื่อเรื่องผีฟ้า ผีบรรพบุรุษ ลัทธิหมอผี (Shamanism) ของชนเผ่าต่าง ๆ

- ศาสนาชาติพันธุ์ หรือศาสนาแห่งชาติ (National/Ethnic Religion) ศาสนาที่ผูกติดอยู่กับวัฒนธรรม เชื้อชาติ หรือประเทศใดประเทศหนึ่งโดยเฉพาะ มักไม่เน้นการเผยแผ่ไปยังคนเชื้อชาติอื่น ใครเกิดในเชื้อชาติตันก็จะเป็นศาสนิกชนโดยปริยาย ตัวอย่างเช่น ศาสนายิว (ของชาวเฮบรูกลุ่มเดียว), ศาสนาฮินดู (ผูกติดกับระบบวรรณะของอินเดีย), ศาสนาชินโต (ของชาวญี่ปุ่น)

- ศาสนาสากล (Universal Religion) ศาสนาที่มีหลักคำสอนเป็นสากล ก้าวข้ามพรมแดนของเชื้อชาติและวัฒนธรรม มีเป้าหมายเพื่อมุ่งเผยแผ่โปรดมวลมนุษยชาติทุกคนโดยไม่จำกัดสัญชาติ ตัวอย่างเช่น ศาสนาคริสต์, ศาสนาอิสลาม, พระพุทธศาสนา

๓. การแบ่งประเภทตามแหล่งกำเนิดทางภูมิศาสตร์ (Geographical Classification) เป็นการจัดกลุ่มศาสนาตามภูมิภาคที่ศาสนานั้นกำเนิดขึ้น ซึ่งมักจะทำให้ศาสนาในกลุ่มเดียวกันมีโครงสร้างทางปรัชญาและวิธีคิดที่คล้ายคลึงกัน เสฐียร พันธรังษี (๒๕๖๓) ได้แบ่งประเภทตามแหล่งกำเนิดทางภูมิศาสตร์ ออกเป็น ๓ กลุ่มใหญ่ ดังนี้

- กลุ่มศาสนาแถบตะวันออกกลาง/กลุ่มศาสนาอับราฮัม (Semitic/Abrahamic Religions) กำเนิดในภูมิภาคเอเชียตะวันตกเฉียงใต้ มีจุดร่วมคือสืบสายความเชื่อมาจากท่านอับราฮัม มักเป็นศาสนาประเภทเอกเทวนิยม มีคัมภีร์ที่เชื่อว่าเป็นโองการจากพระเจ้า และมองเวลาเป็นเส้นตรง (มีจุดเริ่มต้นและจุดสิ้นสุดของโลก) ได้แก่ ศาสนายิว, ศาสนาคริสต์, ศาสนาอิสลาม

- กลุ่มศาสนาแถบอินเดีย (Indian Religions) กำเนิดในอนุทวีปอินเดีย มีจุดร่วมทางปรัชญาคือความเชื่อเรื่อง กฎแห่งกรรม, การเวียนว่ายตายเกิด (สังสารวัฏ), และเป้าหมายสูงสุดคือการหลุด

พ้น (โมกษะ หรือ นิพพาน) มองเวลาเป็นวัฏจักร ได้แก่ ศาสนาฮินดู, ศาสนาพุทธ, ศาสนาเชน, ศาสนาสิกข์

- กลุ่มศาสนาแถบเอเชียตะวันออก (East Asian Religions) กำเนิดในจีนและญี่ปุ่น มักเน้นหนักไปทางปรัชญาจริยธรรม การดำเนินชีวิตให้สอดคล้องกับธรรมชาติ และระบบคุณธรรมในสังคม ได้แก่ศาสนาเต๋า, ศาสนาขงจื๊อ, ศาสนาชินโต

๔. การแบ่งประเภทตามลักษณะของผู้ก่อตั้งและการสืบทอด (Foundational Classification)

- ศาสนาที่มีศาสดา (Founded Religion) มีบุคคลที่ชัดเจนในประวัติศาสตร์เป็นผู้คิดค้นตรัสรู้ หรือรับโองการมาสถาปนาศาสนา มีวันสถาปนาและคำสอนที่บันทึกไว้แน่นอน ได่แก่ ศาสนาพุทธ (พระพุทธเจ้า), ศาสนาคริสต์ (พระเยซู), ศาสนาอิสลาม (นบีมูฮัมหมัด)

- ศาสนาที่ไม่มีศาสดา (Spontaneous/Evolved Religion) เกิดจากการสะสม หลอมรวมความเชื่อ พิธีกรรม และปรัชญาของคนในสังคมผ่านกาลเวลานับร้อยนับพันปี โดยไม่มีบุคคลใดบุคคลหนึ่งเป็นผู้ประกาศศาสนาเพียงลำพัง ได้แก่ ศาสนาพราหมณ์- ฮินดู, ศาสนาชินโต

๕. แบ่งตามการได้รับการนับถือ สุชีพ ปุญญานุภาพ (๒๕๔๕) ได้แบ่งศาสนาตามสถานภาพการได้รับการนับถือในปัจจุบันมี ๒ ประเภท คือ

๑) ศาสนาที่ไม่มีผู้นับถือแล้ว (Dead Religions) คือ ศาสนาที่เคยมีผู้นับถือมาแล้วในอดีต แต่ปัจจุบันไม่มีผู้นับถือแล้ว เหลือแต่ชื่อในประวัติศาสตร์เท่านั้น นักการศึกษาศาสนาได้ประมวลไว้ ๑๒ ศาสนา ได้แก่

๑.๑ ในทวีปแอฟริกา ๑ ศาสนา ได้แก่ ศาสนาของอียิปต์โบราณ

๑.๒ ในทวีปอเมริกา มี ๒ ศาสนา ได้แก่ ศาสนาของชาวเปรูโบราณ และศาสนาของชาวเม็กซิกันโบราณ

๑.๓ ในทวีปเอเชีย มี ๕ ศาสนา ได้แก่ ๑) ศาสนามิถรา (Mithraism) เป็นระบบความเชื่อโบราณของชาวเปอร์เซีย (อิหร่านโบราณ) ที่เน้นการเคารพบูชาเทพมิถรา หรือเทพแห่งดวงอาทิตย์ สัจจะ และแสงสว่าง ๒) ศาสนามนีกี (Manichaeism) เป็นศาสนาประเภททวิลักษณ์ (Dualism) ที่ไม่ปรากฏขอบเขตทางภูมิศาสตร์การก่อตัวอย่างแน่ชัด มีหลักคำสอนสำคัญที่เชื่อว่าโลกขับเคลื่อนด้วยสองขั้วอำนาจที่เป็นปฏิปักษ์และเป็นคู่ขนานกันชั่วนิรันดร์ คือ แสงสว่าง (พระผู้เป็นเจ้า) และความมืด (ซาตานหรือมาร) ศาสนานี้มีบทบาทและผู้นับถืออย่างแพร่หลายในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๙–๑๑ โดยนามของศาสนาได้รับการสถาปนาตามชื่อของศาสดาผู้ก่อตั้ง คือ มนี (Mani) ๓) ศาสนาของชนเผ่าบาบิโลเนีย มีระบบความเชื่อประเภทพหุเทวนิยม (Polytheism) ของกลุ่มชนในแถบเมโสโปเตเมียโบราณ ซึ่งให้ความสำคัญกับการบูชาเทพเจ้าแห่งธรรมชาติและดวงดาว ๔) ศาสนาของชนเผ่าฟินิเซีย เป็นระบบความเชื่อและพิธีกรรมของชาวฟินิเซีย กลุ่มชนผู้เชี่ยวชาญการเดินเรือในแถบชายฝั่งทะเลเมดิเตอร์เรเนียนตะวันออก ซึ่งเน้นการบูชาเทพเจ้าประจำนครรัฐ เช่น เทพบาอัล (Baal) และเทพีอาสตาร์เต (Astarte) ๕) ศาสนาของพวกฮิตไตต์ (Hittites) เป็นระบบความเชื่อของชาวฮิตไตต์ ซึ่งเป็นชนชาติโบราณที่มีศูนย์กลางอารยธรรมและตั้งภูมิลำเนาอยู่ในแถบเอเชียไมเนอร์ (บริเวณประเทศตุรกีในปัจจุบัน) มีลักษณะเด่นในการผสานความเชื่อและรับเอาเทพเจ้าของกลุ่มชนข้างเคียงเข้ามาในระบบกลายเป็นเทวสภา (Pantheon) ของตนเอง

๑.๔. ในทวีปยุโรป มี ๔ ศาสนา คือ ๑) ศาสนาของกรีกโบราณ เป็นระบบความเชื่อประเภทพหุเทวนิยม (Polytheism) ที่มีศูนย์กลางอยู่ที่การเคารพบูชาเทพเจ้าแห่งเทือกเขาโอลิมปัส (Olympians) ซึ่งมีลักษณะของเทพปกรณัมที่เป็นมนุษยรูปนิยม (Anthropomorphism) หรือการนับถือเทพเจ้าที่มีรูปลักษณ์และอารมณ์คล้ายมนุษย์ ๒) ศาสนาของโรมันโบราณ เป็นระบบความเชื่อและพิธีกรรมโบราณของจักรวรรดิโรมัน มีลักษณะผสานความเชื่อจากกรีกและกลุ่มชนอีทรัสกัน เน้นพิธีกรรมทางรัฐพิธีและการบูชาเทพเจ้าเพื่อความมั่นคงของจักรวรรดิ ก่อนจะเปลี่ยนผ่านเข้าสู่คริสต์ศาสนาในเวลาต่อมา ๓) ศาสนาของพวกติวตันยุคแรก เป็นระบบความเชื่อดั้งเดิมของกลุ่มชนเผ่าเจอร์มานิก (Germanic tribes) ในยุคแรกเริ่ม มีรูปแบบการบูชาพลังธรรมชาติ วีรบุรุษ และเทพเจ้าโบราณ ซึ่งถือเป็นรากเหง้าทางวัฒนธรรมดั้งเดิมของยุโรปตอนกลางและตอนเหนือ ๔) ศาสนาของพวกสแกนดิเนเวีย เป็นระบบความเชื่อและเทพปกรณัมของกลุ่มชนในภูมิภาคสแกนดิเนเวีย (บริเวณประเทศสวีเดน นอร์เวย์ และเดนมาร์กในปัจจุบัน) เน้นการบูชาเทพเจ้าแห่งการสงครามและธรรมชาติ เช่น เทพโอดีน (Odin) และเทพธอร์ (Thor) รวมถึงมีความเชื่อเรื่องดินแดนหลังความตายอย่างวัลฮัลลา (Valhalla)

๒) ศาสนาที่ยังมีผู้นับถืออยู่ (Living Religion) คือ ศาสนาที่ยังมีผู้นับถืออยู่ในปัจจุบัน นักการศึกษาศาสนา ได้ประมวลไว้ ๑๒ ศาสนา ได้แก่

๒.๑ ศาสนาที่เกิดในเอเชียตะวันออก คือ จีน และ ญี่ปุ่น จำนวน ๓ ศาสนา ได้แก่ ศาสนาเต๋า ศาสนาขงจื๊อ และศาสนาชินโต

๒.๒ ศาสนาที่เกิดในเอเชียใต้ คือ อินเดีย จำนวน ๔ ศาสนา ได้แก่ ศาสนาพราหมณ์- ฮินดู ศาสนาเชน ศาสนาพุทธ และศาสนาซิกข์

๒.๓ ศาสนาที่เกิดในเอเชียตะวันตก คือ ปาเลสไตน์ เปอร์เซีย และอาหรับ จำนวน ๕ ศาสนา ได้แก่ ศาสนาโซโรอัสเตอร์ ศาสนายูดาย หรือยิว ศาสนาคริสต์ ศาสนาอิสลาม และศาสนาบาไฮ

๖. แบ่งตามประเภทของผู้นับถือศาสนา ศาสนาเมื่อแบ่งตามประเภทของบุคคลผู้นับถือมี ๒ ประเภท คือ

๑) ศาสนาประจำชาติ หรือศาสนาเผ่า (Tribal Religion) คือ ศาสนาของคนเผ่าใดเผ่าหนึ่ง เป็นความเชื่อของกลุ่มชนในเผ่า เช่น ศาสนาของคนโบราณเผ่าต่าง ๆ จนกระทั่งได้พัฒนาการขึ้นเป็นศาสนาของชาติ เช่น ศาสนาฮินดู นับถือกันเฉพาะในประเทศอินเดีย ศาสนาโซโรอัสเตอร์นับถือเฉพาะในหมู่ชนเผ่าเปอร์เซีย ศาสนายูดายหรือศาสนายิวนับถือกันเฉพาะในหมู่ชาวอิสราเอล ศาสนาชินโตนับถือเฉพาะในหมู่ ชาวญี่ปุ่น และศาสนาขงจื๊อก็นับถือเฉพาะในหมู่ชาวจีน เป็นต้น

๒) ศาสนาสากล คือ ศาสนาที่มีผู้นับถือกระจายอยู่ทั่วโลก ไม่จำกัดอยู่เฉพาะกลุ่มบุคคลกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง และที่ใดที่หนึ่ง เช่น ศาสนาพุทธ ศาสนาคริสต์ และศาสนาอิสลาม เรียกอีกอย่างว่า ศาสนาโลก (World Religion)

๓.๓ วิวัฒนาการของศาสนา

การศึกษาวิวัฒนาการของศาสนา (Evolution of Religion) เป็นการสำรวจกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางสติปัญญา พฤติกรรม และวัฒนธรรมของมนุษย์ในการพยายามทำความเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างตนเองกับสิ่งเหนือธรรมชาติ โลก และจักรวาล ซึ่งวิวัฒนาการนี้มิได้เป็นเพียง

เรื่องของความเชื่อเดี่ยว ๆ หากแต่แปรผันและเติบโตควบคู่ไปกับวิวัฒนาการทางสังคม การเมือง และเทคโนโลยีของมนุษย์ในแต่ละยุคสมัยอย่างแยกไม่ออก

ในทางมานุษยวิทยาและศาสนาเปรียบเทียบ นักปราชญ์ส่วนใหญ่เห็นพ้องว่า ศาสนามีจุดเริ่มต้นมาจากรูปแบบที่เรียบง่ายที่สุด คือ ลัทธิบูชาธรรมชาติ คือเชื่อว่าศาสนาเกิดมาจากความกลัวต่อปรากฏการณ์ของธรรมชาติ จากนั้นพัฒนาไปสู่ ลัทธิวิญญาณนิยม (Animism) ซึ่งมีความเชื่อว่าความเชื่อว่ามีวิญญาณและอำนาจลึกลับแฝงเร้นอยู่ในสิ่งต่าง ๆ ตามธรรมชาติ ซึ่งเกิดจากความกลัวและความไม่รู้ในกฎเกณฑ์ของธรรมชาติ (เสถียรโกเสศ และนาคประทีป, ๒๕๖๑) เมื่อสังคมมนุษย์เริ่มมีพัฒนาการทางสติปัญญาที่ซับซ้อนขึ้น ความเชื่อดังกล่าวได้ยกระดับไปสู่ พหุเทวนิยม (Polytheism) หรือการนับถือเทพเจ้าหลายองค์ที่มีหน้าที่เฉพาะเจาะจงสอดคล้องกับโครงสร้างสังคมเกษตรกรรม ต่อมาเมื่อสังคมขยายตัวเป็นอาณาจักรและต้องการศูนย์รวมจิตใจที่เป็นหนึ่งเดียว ระบบความเชื่อจึงวิวัฒนาการสู่ เอกเทวนิยม (Monotheism) ที่บูชาพระผู้เป็นเจ้าเพียงพระองค์เดียว ตลอดจนพัฒนาไปสู่ อเทวนิยม (Atheism/Non- theism) ที่มุ่งเน้นหลักธรรมคำสอน สัจธรรม และการพัฒนาจิตใจภายในโดยไม่ต้องพึ่งพิงอำนาจจากพระเจ้า (สุชีพ ปุญญานุภาพ, ๒๕๔๕) ซึ่งจากแนวคิดเรื่องวิวัฒนาการของศาสนา แสง จันทร์งาม (๒๕๔๕) ได้ให้รายละเอียดไว้ดังนี้

๑) การบูชาธรรมชาติ ศาสนาดั้งเดิมของมนุษย์เป็นศาสนาที่ยังไม่มีแนวคิดทางปรัชญาที่ลึกซึ้ง เป็นศาสนาแบบง่าย ๆ ไม่มีกรรมวิธีที่ซับซ้อน เป็นศาสนาเกี่ยวกับธรรมชาติและเกิดมาจากความกลัวต่อปรากฏการณ์ของธรรมชาติ ศาสนาลักษณะนี้เรียกว่า ศาสนาบูชาธรรมชาติโดยตรงแบบง่าย ๆ เพราะมนุษย์ในระยะแรกเริ่มยังไม่เจริญด้วยสติปัญญา ไม่สามารถคิดอะไรได้ลึกซึ้ง ดำรงชีวิตอยู่ท่ามกลางธรรมชาติต่าง ๆ เมื่อประสบกับปรากฏการณ์ทางธรรมชาติต่าง ๆ เช่น พายุฟ้าคำราม ไฟเป็นต้น ก็เกิดความกลัว จึงพากันเคารพบูชาปรากฏการณ์นั้น ๆ โดยตรง เพราะสมองยังไม่เจริญพอที่จะคิดถึงพลังอำนาจอันเป็นนามธรรมที่อยู่เบื้องหลังปรากฏการณ์เหล่านั้นได้ จึงได้พากันบูชาธรรมชาติ เช่น การบูชาฟ้าและแผ่นดิน การบูชาปรากฏการณ์ในท้องฟ้า การบูชาปรากฏการณ์บนดินและในดิน การบูชาสัตว์ การบูชาก้อนหินและภูเขา การบูชาป่าไม้และต้นไม้ เป็นต้น

๒) วิญญาณนิยม มนุษย์ในยุคแรกนั้น หวาดกลัวต่อความโหดร้ายของธรรมชาติและชื่นชมยินดีต่อความสุขที่ธรรมชาติดลบันดาลให้ แต่พวกเขาไม่ได้คิดหาสาเหตุว่า เพราะเหตุใดธรรมชาติจึงมีอำนาจเช่นนั้น ต่อมาเมื่อมนุษย์เจริญขึ้น ๆ จึงพากันคิดสงสัยอำนาจอันเหลือล้นของธรรมชาตินั้น แต่แล้วพวกเขาก็ได้ข้อคิดใหม่ว่าการที่ธรรมชาติมีอำนาจเช่นนั้น น่าจะมีอำนาจลึกลับอะไรสักอย่างสิงสถิตอยู่เบื้องหลังของธรรมชาตินั้น แล้วพวกเขาก็เรียกอำนาจลึกลับนั้นไปต่าง ๆ กัน ที่ให้คุณก็เรียกว่า เทวดา ที่ให้โทษก็เรียกว่า ผี ทั้งเทวดาและผีรวมเรียกว่า วิญญาณ ต่อมาเมื่อมนุษย์เจริญมากขึ้น ๆ ก็ได้สร้างสรรค์ศิลปะการวาดภาพเขียนขึ้น มนุษย์ได้วาดภาพเทวดาและผีให้มีรูปร่างแตกต่างกัน ได้วาดภาพเทวดาให้สวยงามน่ารักน่าเลื่อมใสเพราะถือว่าเป็นสัญลักษณ์แห่งความดีงาม แต่วาดภาพผีให้น่าเกลียด น่ากลัว เพราะเป็นสัญลักษณ์แห่งความชั่วร้าย และพวกเขาก็บูชาเทวดาที่พวกเขาคิดว่ามีอำนาจดลบันดาลให้คุณและโทษแก่พวกเขาซึ่งซ่อนตัวเองอยู่เบื้องหลังปรากฏการณ์ของธรรมชาตินั้น ๆ

๓) พหุเทวนิยม เมื่อมนุษย์ได้พัฒนาความเข้าใจเรื่องวิญญาณให้ชัดเจนยิ่งขึ้น จึงมีความเข้าใจว่าวิญญาณมีความศักดิ์สิทธิ์ มีพลังอำนาจอยู่เหนือวิสัยของมนุษย์ จึงพากันเรียกชื่อวิญญาณใหม่ว่าเทวดา หรือเทพเจ้า ซึ่งสิงสถิตอยู่ในธรรมชาติทั่วไป จึงเกิดการเรียกชื่อต่าง ๆ เช่น พระอาทิตย์

พระจันทร์ พระวรุณ พระอัคนี เป็นต้น แนวความคิดเช่นนี้ทำให้เกิดการพัฒนาเป็นแนวความคิดแบบพหุเทวนิยม คือ การยกย่องเหล่าวิญญาณต่าง ๆ ให้มีฐานะสูงขึ้นเป็นเทพเจ้าหรือพระเจ้า ซึ่งมีอยู่จำนวนมากในปรากฏการณ์ทางธรรมชาติต่าง ๆ

๔) การนับถือเทพเจ้าประจำกลุ่ม คำว่า เทพเจ้าประจำกลุ่มนี้ คือ การนับถือเทพเจ้าประจำกลุ่มของตนเป็นสำคัญ แต่ไม่ได้ปฏิเสธว่าเทพเจ้าของชนกลุ่มอื่นไม่มี พวกเขายืนยันว่ามีเหมือนกัน แต่ไม่สำคัญเท่าเทพเจ้าประจำกลุ่มของตนเอง แนวความคิดนี้ได้วิวัฒนาการมาจากกลุ่มพหุเทวนิยมนั่นเอง และอยู่ตรงกลางระหว่างกลุ่มพหุเทวนิยม (Polytheism) และกลุ่มเอกเทวนิยม (Monotheism) เช่น ชาวอินเดียโบราณ แต่ละวรรณะจะนับถือเทพเจ้าประจำวรรณะของตัวเองเป็นพิเศษ ในขณะเดียวกันกับพวกเขาก็จะนับถือเทพเจ้าของวรรณะอื่นเหมือนกัน แต่ไม่ถือว่าสำคัญเท่าเทพเจ้าประจำกลุ่มของตัวเอง เช่น พวกพราหมณ์จะนับถือพระพิฆเณศร์ คือเทพเจ้าแห่งความรู้และปัญญา พวกไวศยะ คือ ชาวไร่ชาวนาจะนับถือพระวรุณ (ฝน) พระแม่ธรณีเป็นพิเศษ เป็นต้น แสง จันทร์งาม (๒๕๔๒) ได้อธิบายการนับถือเทพเจ้าประจำกลุ่มไว้เพิ่มเติม ดังนี้

๔.๑ ปัจเจกเทวนิยมในศาสนาพราหมณ์ ศาสนาขั้นปัจเจกเทวนิยมเห็นได้ชัดในคัมภีร์พระเวท แม็กซ์ มุลเลอร์ บรรยายไว้ว่า ถ้าเราไม่รู้อะไรนอกเหนือไปจากบทกวีทางศาสนาของคัมภีร์พระเวท เมื่อได้อ่านบทสรรเสริญพระอาทิตย์จบลงแล้วเราอาจเกิดอยากยืนยันว่า พวกพราหมณ์สมัยโบราณบูชาพระอาทิตย์เป็นเทพเจ้าสูงสุดองค์เดียวแต่มีหลายชื่อ ถ้าเป็นเช่นนั้นจริงก็แสดงว่า พวกพราหมณ์นับถือพระเจ้าองค์เดียวและเป็นพวกเอกเทวนิยม (Monotheism) แล้ว แต่ความจริงหาเป็นเช่นนั้นไม่ ถ้าเรามองเฉพาะจุดนี้ เราอาจเห็นไปว่า พระอาทิตย์เป็นเทพเจ้าสูงสุด แต่ใกล้ ๆ กันนั้นเองก็มีบทสวดสรรเสริญเทพเจ้าองค์อื่น ๆ ซึ่งยิ่งใหญ่ไม่แพ้พระอาทิตย์ บางทีกวีในพระเวทก็สรรเสริญว่าพระอาทิตย์เป็นพระผู้สร้างและผู้พิทักษ์สิ่งทั้งปวง แต่สักประเดี๋ยว กลับบอกว่าพระอาทิตย์เป็นบุตรของน่านน้ำ เกิดมาจากเวลารุ่งอรุณ เป็นเทพท่านกลางเทพอื่น ๆ ไม่ดีไม่เลวไปกว่ากัน

กุสต๊าฟ เม็นชิง (1976) ได้จำแนกศาสนาขั้นปัจเจกเทวนิยมออกเป็น ๒ แบบ คือ ๑) ปัจเจกเทวนิยมจลนะ (Acute Henotheism) ๒) ปัจเจกเทวนิยมถาวร (Permanent Henothism) ซึ่งสรุปประเด็นสำคัญของวิวัฒนาการทั้ง ๒ แบบ ได้ดังนี้

๑) ปัจเจกเทวนิยมจลนะ (Acute Henotheism) หมายถึง การบูชาเทพเจ้าองค์ได้องค์หนึ่งในบรรดาเทพเจ้าที่มีอยู่ด้วยกันหลาย ๆ องค์ โดยการยกให้เทพเจ้าองค์นั้นเป็นเทพเจ้าผู้ยิ่งใหญ่สูงสุดชั่วขณะหนึ่ง แต่ในอีกขณะหนึ่งจิตใจของผู้บูชาอาจจะหันไปยกย่องเทิดทูนเทพองค์อื่นได้ ท่าทีแบบนี้มีปรากฏอยู่ในศาสนาฮินดูดั้งเดิมแบบพระเวท

ในคัมภีร์ฤคเวท มีบทสวดมนต์สรรเสริญพระอินทร์เป็นเทพเจ้าผู้สูงสุด ซึ่งมีใจความว่า “ข้าแต่องค์พระผู้สังหารวฤตระ ไม่มีผู้ใดสูงส่งเหนือพระองค์ ไม่มีใครยิ่งใหญ่เหนือพระองค์ไม่มีใครเลยที่จะเท่าเทียมกับพระองค์”.. “พระองค์ทรงเป็นผู้สร้างสวรรค์ ทรงเป็นผู้สร้างพื้นพิภพ”

ต่อจากนั้น ก็มีบทสวดสรรเสริญพระวรุณะและพระมิตระว่า “ข้าแต่พระมิตระและพระวรุณะพระองค์ทั้ง ๒ ทรงเป็นเจ้าครองโลกนี้..” “พระองค์ (มิตระ) ทรงเป็นผู้พิทักษ์พิภพนี้พร้อมทั้งสวรรค์”

ศาสนิกพวกอื่น ซึ่งบูชาพระอัคนี- เทพแห่งไฟ กลับถือว่า พระอัคนิเป็นเทพผู้สูงสุด เทพอื่น ๆ เป็นเพียงภาพจำแลงของพระอัคนีเท่านั้น ดังมีบทสวดสรรเสริญว่า “ข้าแต่พระอัคนิ พระองค์ทรงเป็น

พระวรุระเมื่อทรงอุบัติ ทรงเป็นพระมิตระเมื่อทำหน้าที่เผาไหม้ ข้าแต่พระบุตรผู้ทรงพลานุภาพ เทพเจ้าทั้งปวงอยู่ภายในพระองค์ พระองค์เป็นอินทระสำหรับหมู่มนุษย์ที่กำลังบูชายัญ”

แม็กซ์ มุลเลอร์ (1964) บรรยายไว้ว่า เทพทุกองค์ดีเท่าเทียมกันหมด สำหรับจิตใจของผู้เคารพบูชา ในขณะนั้นผู้บูชาจะรู้สึกว่า เทพองค์นั้นเป็นเทพจริง ๆ ยิ่งใหญ่สูงสุดจริง ๆ ทั้ง ๆ ที่อาจจะมีข้อจำกัดอยู่โดยธรรราชาติในฐานะเป็นเพียงหนึ่งในบรรดาเทพเจ้าทั้งปวงก็ตาม ในขณะนั้น เทพอื่น ๆ จะหายไปหมดมีแต่เทพองค์ที่จะสนองความปรารถนาของเขาเท่านั้นยืนเด่นอยู่เฉพาะหน้าผู้เคารพนับถือ

วิวัฒนาการของศาสนา ขั้นปัจเจกเทวนิยม อีกก้าวหนึ่ง ก็คือ เทพรวมตัวเป็นคู่ ๆ การที่เทพเจ้าหลาย ๆ องค์ซึ่งเกิดจากแหล่งกำเนิดเดียวกันมีความโน้มเอียงที่จะไปด้วยกันเป็นคู่ ๆ ตัวอย่าง เช่น พระดยาอุส เป็นทั้งท้องฟ้าและแสงสว่างที่มีอยู่ตลอดกาล พระวรุณะก็เป็นทั้งท้องฟ้าและผู้ครอบคลุมสิ่งทั้งปวง พระมิตระเป็นท้องฟ้าที่สว่างรุ่งโรจน์ขึ้นมาเพราะแสงสว่างและชีวิต พระวิษณุเป็นพระอาทิตย์ผู้ส่องแสงสว่างทั่วท้องฟ้า ส่วนพระสาวิตรีเป็นพระอาทิตย์ ผู้ให้แสงสว่างและชีวิต พระวิษณุเป็นพระอาทิตย์ที่ก้าวข้ามท้องฟ้าได้ด้วยก้าวเพียง ๓ ก้าว พระอินทร์ปรากฏตัวในท้องฟ้าในฐานะเป็นผู้ให้ฝนฟ้า พระรุทระและมารุตส์เป็นพายุฝนโคจรไปในท้องฟ้า พระวาตและพระวายุเป็นลมในอากาศ พระอัคนิเป็นทั้งไฟและแสงสว่าง แล้วแต่ว่าจะมองจากจุดไหน ไม่ว่าจากจุดเริ่มอุทัยขึ้นจากความมืดหรือจมลงไปในความมืดในตอนเย็น เป็นต้น

ปรากฏการณ์เฉพาะขั้นต่อมา ที่พบในคัมภีร์พระเวท ก็ คือ การเอาเทพเจ้าองค์หนึ่งเป็นองค์เดียวกับเทพองค์อื่น ๆ เช่น เอาพระอัคนิเป็นองค์เดียวกับพระอินทร์ พระวิษณุ พระสวิตฤ พระปุษัน พระรุทระ และพระอทิติ อ้างว่าพระสูรยะหรือพระอาทิตย์ เป็นองค์เดียวกับพระอินทร์ พระอัคนิ พระมิตระ พระปุษัน พระอินทร์เป็นหนึ่งพระวรุณะ ดยาอุสเป็นหนึ่งกับปรชันยะ เทพแห่งฝน เป็นต้น พอมาถึงขั้นนี้จำนวนเทพเจ้าก็น้อยลง ศาสนาปัจเจกเทวนิยมก็กลายเป็น ปัจเจกเทวนิยมถาวร

๒. ปัจเจกเทวนิยมถาวร (Permanent Henothism) เป็นขั้นของวิวัฒนาการของศาสนาที่คนบูชาเทพเจ้าองค์ใดองค์หนึ่งเพียงองค์เดียวเป็นการถาวร แม็กซ์ มุลเลอร์ เรียกวิวัฒนาการของศาสนาขั้นนี้ว่า ปัจเจกเทวนิยม (Henotheism) หรือศาสนาประจำเผ่า- ถิ่น เพราะมันเกิดขึ้นในยุคที่คนหลาย ๆ เผ่า (Tribes) กำลังจะรวมตัวกันเข้าเป็นชาติ (Nation) เดียวกัน เป็นยุคที่ระบบอนาธิปไตย (Anarchy) กำลังจะกลายเป็นราชาธิปไตย (Monarchy) ศาสนาประจำชุมชนกำลังกลายเป็นศาสนาประจำรัฐ ถ้าจะเทียบกับวิวัฒนาการทางภาษายุคนี้พอจะเทียบได้กับยุคภาษาถิ่น กำลังจะรวมตัวกันเข้าเป็นภาษาประจำชาติ ทุกอย่างคงจะเริ่มต้นมาจากเตาไฟของแต่ละครอบครัวก่อน เมื่อหลาย ๆ ครอบครัวรวมกันเข้าเป็นเผ่าก็เกิดมีแท่นบูชาประจำหมู่บ้าน ๆ เมื่อหลาย ๆ เผ่ารวมกันเข้าเป็นชาติ ก็เกิดมีวิหารอันเป็นศูนย์รวมทางจิตใจของคนในชาติขึ้น กระบวนการแบบนี้เป็นไปตามธรรมชาติและเป็นสากล มีร่องรอยปรากฏให้เห็นอยู่ในกรีซ ในอิตาลี และในเยอรมนีด้วย แต่เห็นได้ชัดเจนที่สุดในคัมภีร์พระเวท เมื่อเราพูดถึงเทพประจำเผ่าชน (Tribal gods) เราก็พูดถึงเทพประจำถิ่น (Local gods) ไปด้วยในตัว เพราะคนเผ่าหนึ่งมักจะอยู่ประจำถิ่นหนึ่ง นอกจากในสมัยหลัง ๆ เมื่อคนเผ่าเดียวกันมีการแยกย้ายกระจายกันไปอยู่ตามถิ่นต่าง ๆ ในกรณีเช่นนี้ ถ้าคนเผ่านั้นยังนับถือเทพองค์เดียวกัน ก็ถือว่าเทพองค์นั้นเป็นเทพประจำเผ่ามากกว่าจะเป็นเทพประจำถิ่น

ตัวอย่างของการนับถือเทพประจำเผ่า- ถิ่น มีอยู่ทั่วไปในวัฒนธรรมต่าง ๆ ของโลก ในอียิปต์โบราณ เทพรา (Ra) ซึ่งเป็นเทพประจำพระอาทิตย์ได้รับการเคารพบูชาอยู่ในแถบเมืองเฮลิโอโปลิส (Heliopolis) เทพอามอน (Amon) เป็นเทพประจำเมืองธีบิส (Thebes) เทพธ๊อท (Thot) ประจำดวงจันทร์เป็นเทพประจำเมืองเฮอร์โมโปลิส (Hermopolis) เทพพตาห์ (Ptah) ซึ่งเป็นพระผู้สร้างเป็นเทพประจำเมืองเม็มฟิส (Memphis) เทพโอสิริส (Osiris) เป็นเทพประจำแถบเมืองธินิส- อบิดอส (Thinis-Abydos) เป็นต้น

ในบาบิโลเนียโบราณ เทพเอ็นลิล (Enlil) เป็นเทพประจำเมืองนิปปูร์ (Nippur) เทพมาร์ตุ๊ก (Marduk) ประจำเมืองบาบิโลน เทพอีอา (Ea) ประจำเมืองเอริดู (Eridu) เทพอัสสูร์ (Assur) ประจำเมืองอัสสูร์ เป็นต้น

ในปาโลสไตน์โบราณ มีเทพดากอน (Dagon) ประจำชนเผ่าฟิลิสตีนส์ (Philistines) เทพเชมอช (Chemosh) ประจำคนเผ่าโมอาไบท์ (Moabites) เทพยาหเวห์ (Yahweh) เป็นเทพประจำเผ่าอิสราเอล เทพบาลิม (Baalim) ประจำถิ่นคะนาอัน (Canaan) เป็นต้น ต่อมาภายหลังแม้ว่าพระยาหเวห์จะมีฐานะเด่นขึ้น สามารถกลืนเอาเทพประจำถิ่นต่าง ๆ เข้ามารวมกับตนได้ แต่คนก็ยังเคารพบูชายาหเวห์ประจำถิ่นนั้น ๆ ประดุจว่าเป็นคนละองค์ เช่น ยาหเวห์แห่งเฮบรอน (Hebron) และยาหเวห์แห่งเบร์ชีบา เป็นต้น ลักษณะการแยกเทพองค์เดียวเป็นเทพประจำถิ่นนี้ มีอยู่แม้ในคริสต์ศาสนายุคปัจจุบัน เช่น แม่พระมาเรียประจำเมืองลูร์ดส์ (Lourdes) ก็เป็นคนละองค์กับแม่พระแห่งเมืองไอน์ซีเด็ลน์ (Einsiedeln) และแม่พระเมืองปอมเปอี (Pompei)

ในกรีซโบราณ เทพธิดาอธีนา (Athena) ก็เป็นเทพประจำเมืองเอเธนส์ และเป็นเทพแห่งสติปัญญาด้วย เมืองเอเธนส์เองก็ตั้งชื่อตามเทพธิดาอธีนา

แม้ในปัจจุบันนี้ เมืองกาฏมัณฑุ นครหลวงของเนปาลก็มีเทพธิดาประจำเมืองหรือจะเรียกว่าเจ้าแม่ประจำเมืองก็ได้ แต่ข้อที่น่าสังเกตก็คือว่า เจ้าแม่กาฏมัณฑุเป็นมนุษย์ธรรมดา และทำหน้าที่เป็นเทพธิดาประจำเมืองชั่วคราว คือ ตั้งแต่อายุ ๓ ขวบเป็นต้น ไปจนกว่าจะมีประจำเดือนเป็นครั้งแรกก่อนจะนำมาอยู่ในหมาวิหารให้คนกราบไหว้บูชา จะต้องทำพิธีคัดเลือกและทดสอบอย่างเข้มงวด ถ้าเด็กหญิงคนใดสามารถขึ้นนั่งบนแท่นทองในมหาวิหารได้โดยไม่ร้องให้และไม่กระอักเลือดนั่นแหละจึงจะถือว่าเป็นผู้เหมาะสมที่จะเป็นเทพธิดาน้อยประจำเมือง เธอจะอยู่ในพระวิหารให้ประชาชนกราบไหว้บูชาจนกว่าจะร้องไห้หรือมีประจำเดือนครั้งแรก จึงจะถูกปลดจากตำแหน่งและกลับไปอยู่กับครอบครัวตามเดิม

๔.๒ ลักษณะปัจเจกเทวนิยมในคริสต์ศาสนา

คริสต์ศาสนาเป็นศาสนาเอกเทวนิยม (Monotheism) เคารพบูชาพระเจ้าองค์เดียว แต่ในทางปฏิบัติและในบางลัทธินิกาย เฉพาะอย่างยิ่งนิกายโรมันคาทอลิก ชาวคริสต์ก็ยังบูชาบุคคลศักดิ์สิทธิ์อื่น ๆ ควบคู่ไปกับพระเจ้าด้วย ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดก็คือ การบูชานักบุญ (Saint) ประจำเมืองหรือประจำประเทศ เพราะฉะนั้น เราก็อาจถือได้ว่า นักบุญประจำเมืองเหล่านั้น เป็นเทพเจ้าประจำถิ่นได้เหมือนกัน

ในโลกฝ่ายตะวันตก มีหมู่บ้าน ตำบล เมือง ตลอดถึงภูเขา แม่น้ำ หมู่เกาะเป็นอันมากที่มีชื่อนำหน้าว่า เซนต์ (Seint หรือ ST.) แสดงว่า ผู้ตั้งชื่อมีความเคารพนับถืออย่างสูงในนักบุญนั้น ๆ และมุ่งหมายจะให้นักบุญองค์นั้นเป็นผู้คุ้มครองสถานที่นั้น ๆ แบบเดียวกับเจ้าพ่อหลักเมืองของไทย เช่น

เซนต์ อัลบันส์ (ST. Albans) เป็นเมือง ๆ หนึ่งในอังกฤษ ตั้งอยู่ในจังหวัดเฮอร์ตฟอร์ดเชียร์ ห่างจากรุงลอนดอนไปทางทิศพายัพประมาณ ๑๙ ไมล์ ตั้งตามชื่อนักบุญอัลบันส์ ซึ่งเป็นผู้ยอมตายเพื่อพระศาสนาเป็นคนแรกของอังกฤษ เมื่อต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๔

เซนต์ แอนดรูว์ (ST. Andrew) เป็นเมืองท่าสำคัญเมืองหนึ่งของสก๊อตแลนด์ อยู่ในจังหวัดไฟฟ์เชียร์ (Fifeshire) ตั้งตามชื่อนักบุญแอนดรูว์ ซึ่งเป็นนักบุญผู้คุ้มครองคนเผ่าพิกท์ (Picts) และสก๊อตแลนด์ทั้งหมดในเวลาต่อมา

เซนต์ อาสัฟ (ST. Asaph) เป็นเมือง ๆ หนึ่งในจังหวัดฟลินต์เชียร์ (Flintshire) แห่งรัฐเวลส์ ตั้งตามชื่อท่านบิชอป อาสัฟ ในคริสต์ศตวรรษที่ ๖

เซนต์ ออกัสตีน (ST. Augustine) เป็นชื่อเมือง ๆ หนึ่งในรัฐฟลอริดา เป็นเมืองเก่าที่สุดในสหรัฐอเมริกา ตั้งตามชื่อนักบุญออกัสตีน

เซนต์ โบนิฟาเซ (ST. Boniface) เป็นชื่อเมือง ๆ หนึ่งแห่งรัฐมานิโตบา (Manitoba) ในประเทศแคนาดา ตั้งตามชื่อนักบุญโบนิฟาเซ ซึ่งเป็นนักบุญประจำประเทศเยอรมันนีด้วย

เซนต์ กัลล์ (ST. Gall) เป็นชื่อเมือง ๆ หนึ่งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของสวิตเซอร์แลนด์ ตั้งชื่อตามนักบุญกัลล์ ชาวไอริช ซึ่งเคยมีชีวิตอยู่และถึงแก่กรรม ณ ที่นั้น เมื่อปี ค.ศ. ๖๔๖

เซนต์ ฮูเบอร์ต (ST. Hubert) เป็นชื่อเมืองเล็ก ๆ เมืองหนึ่งในมณฑล ลักเซมเบอร์กแห่งประเทศเบลเยี่ยม ตั้งชื่อตามนักบุญฮูเบอร์ต ผู้พบกวางมีไม้กางเขนอยู่ระหว่างเขาทั้ง ๒ ข้าง และนักบุญฮูเบอร์ต เป็นนักบุญผู้อุปถัมภ์พวกนักล่าสัตว์

นอกจากจะมีนักบุญประจำเมืองแล้ว ชาวตะวันตกยังสมมติให้มีนักบุญผู้คุ้มครองประเทศชาติด้วย เช่น พระครรภ์นิรมล (Immaculate Conception) ประจำสหรัฐอเมริกา, เซนต์ ยอร์จ (ST. George) ประจำประเทศอังกฤษ, เซนต์ โบนิฟาเซ (ST. Boniface) ประจำประเทศเยอรมันนี, เซนต์ เจมส์ (ST. James) ประจำประเทศชิลี, แม่พระแห่งลูจัน (Our Lady of Lujan) ประจำประเทศอาร์เจนตินา, เซนต์ แพตตริก (ST. Patrick) ประจำประเทศไอร์แลนด์, เซนต์ โยเซฟ (ST. Joseph) ประจำประเทศแคนาดา, เซนต์ ลอเร็นซ์ (ST. Lawrence) ประจำประเทศศรีลังกา, แม่พระแห่งกัวดาลูเป (Our Lady of Guadalupa) ประจำประเทศเม็กซิโก เป็นต้น

๔.๓ ปัจเจกเทวนิยมชาวพุทธไทย

พุทธศาสนาเป็นศาสนาประเภทอเทวนิยม (Atheism) ไม่สอนให้เคารพบูชาเทพเจ้าใด ๆ เป็นสรณะแห่งชีวิต แต่สอนให้พึ่งกรรม คือ การกระทำของตนเอง แต่คำสอนตามหลักเหตุผลแบบวิทยาศาสตร์เช่นนี้ ดูเหมือนจะยังไม่เป็นที่พอใจสำหรับพุทธศาสนิกชนบางพวก ดังนั้น จึงเกิดมีการนับถือพุทธศาสนาแบบปัจเจกเทวนิยมขึ้นมาในวงการพุทธศาสนา

เนื่องจากชาวพุทธไทยเคารพนับถือพระพุทธเจ้า จึงเคารพบูชา “พระพุทธรูป” ซึ่งเป็นรูปแทนตัวของพระพุทธเจ้าด้วย แต่แทนที่จะเคารพนับถือพระพุทธรูปในฐานะเป็นเพียงอนุสาวรีย์เครื่องเตือนใจให้ระลึกถึงพระสัมมาสัมพุทธเจ้าองค์จริง กลับเคารพบูชาพระพุทธรูปบางองค์ในฐานะเป็นบุคคล เป็นเทพเจ้าผู้มีชีวิตจิตใจ สามารถทำการติดต่อสัมพันธ์กับผู้เคารพนับถือได้เช่นเดียวกับคนทั่วไป ดังนั้นจึงเกิดมี “หลวงพ่อ” ประจำท้องถิ่นขึ้น แล้วคนก็เคารพนับถือ กราบไหว้วิงวอนบนบานบวงสรวงแบบเดียวกับการปฏิบัติต่อเทพเจ้าทุกประการ ฉะนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่าเป็นปัจเจกเทวนิยมในพุทธศาสนา

พระพุทธรูปสำคัญที่คนเคารพนับถือมากที่สุดองค์หนึ่ง ก็คือ พระแก้วมรกต ซึ่งอาจจะถือว่าเป็นพระคู่บ้านคู่เมืองได้ทีเดียว ชาวไทยถือว่า พระแก้วมรกตเป็นพระพุทธรูปที่ศักดิ์สิทธิ์ สาเหตุของความศักดิ์สิทธิ์มีอยู่ ๓ ประการ ตามทัศนะของแฟรงค์ เรย์โนลด์ส (Frank Reynolds) คือ แก้วมรกตเองก็เป็นวัตถุที่มีความศักดิ์สิทธิ์อยู่ในตัว ในฐานะเป็นรัตนชาติชนิดหนึ่ง พระแก้วมรกตมีสีเขียวแก่เหมือนสีของพระอินทร์ ซึ่งเป็นจอมเทพในตำนานทางพุทธศาสนา และพระอินทร์เองเป็นผู้นำเอาแก้วมรกตมาจากภูเขาวิบูลบรรพต ให้วิศวกรรมเทวบุตรเป็นผู้แกะสลักเป็นพระพุทธรูปอีกด้วย ดังนั้น จึงชื่อกันว่าพระอินทร์ยังคงทำหน้าที่คุ้มครองพระแก้วมรกตอยู่จนบัดนี้ ความศักดิ์สิทธิ์ของพระแก้วมรกตอีกโสดหนึ่งได้มาจากความเกี่ยวข้องกับสถาบันพระมหากษัตริย์อย่างใกล้ชิด

ผู้ที่เชื่อในความศักดิ์สิทธิ์ของพระแก้วมรกต ยังคงบนบานบวงสรวงต่อพระพุทธรูปสำคัญองค์นี้อยู่ เมื่อประสบผลสำเร็จตามที่บนไว้ก็มักจะแก้บนด้วยอาหารบางอย่าง เช่น ข้าวเหนียว ปลาร้า ไข่ต้ม และอาหารประเภทพื้นเมืองของคนลาว เพราะไทยได้พระแก้วมรกตมา สปป. ลาว

ที่จังหวัดฉะเชิงเทรา ก็มีพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์นามว่า “หลวงพ่อโสธร” อยู่ที่นั่น เป็นที่เคารพนับถือของชาวพุทธไทยภาคตะวันออกโดยทั่วไป แต่ละวันจะมีคนมาบนและแก้บนเป็นจำนวนมาก หลวงพ่อโสธรจึงกลายเป็นเทพเจ้าประจำถิ่นของชาวตะวันออกไป

นอกจากจะไหว้พระพุทธรูปเป็นเทพเจ้าประจำถิ่นโดยตรงแล้ว คนไทยพุทธยังไหว้เทพเจ้าประจำถิ่นจริง ๆ อีกมากมายหลายองค์ เช่น ชาวกรุงเทพฯ เคารพบูชาเจ้าพ่อหลักเมือง ชาวลำปางเคารพบูชาเจ้าพ่อประตูผา ชาวเชียงใหม่เคารพบูชาเทพประจำเสาอินทขิลหรือเสาหลักเมืองเชียงใหม่ ชาวลำพูนเคารพบูชาเจ้าแม่จามเทวี เป็นต้น

เทพประจำถิ่นของไทยส่วนใหญ่มาจากบุคคลสำคัญในอดีตของท้องถิ่นนั้น ๆ เช่น อดีตพระมหากษัตริย์ เจ้าชาย เจ้าเมือง แม่ทัพนายกอง พระภิกษุหรือแม้กระทั่งคนธรรมดาที่มีชีวประวัติเด่น ๆ เมื่อคนเหล่านี้ดังขันธ์ลง คนทั้งหลายก็จัดที่ทางให้อยู่ ปลูกศาลให้อยู่แล้วก็ทำพิธีบวงสรวงสังเวยแต่ในบางท้องที่เทพประจำถิ่นก็มาจากวิญญาณประจำแม่น้ำ ภูเขา ป่าไม้ ซึ่งคนในท้องถิ่นนั้นได้พึ่งพาอาศัยเป็นแหล่งเลี้ยงชีพ ต่อมาภายหลังวิญญาณนั้นก็ได้รับการสถาปนาเป็นเทพประจำถิ่นไป เช่น เทพโอสิริสแห่งอียิปต์เดิมก็เป็นเพียงวิญญาณหรือผีประจำแม่น้ำไนล์ อีอาเดิมก็เป็นเพียงวิญญาณประจำอ่าวเปอร์เซีย ต่อมาภายหลังจึงเป็นเทพผู้คุ้มครองเมืองเอริดู

คุณลักษณะของเทพเจ้าและการปฏิบัติต่อเทพเจ้าในศาสนาขั้นปัจเจกเทวนิยมนี้ ไม่มีอะไรแตกต่างไปจากศาสนาขั้นพหุเทวนิยมแต่อย่างใด

๕) เอกเทวนิยม คำว่า เอกเทวนิยม หมายถึง การนับถือพระเจ้าเพียงองค์เดียว เป็นแนวคิดที่วิวัฒนาการมาจากการนับถือพระเจ้าหลายองค์นั่นเอง เอกเทวนิยม มาจากภาษาอังกฤษว่า Monotheism (Mono = เดียว หนึ่ง, theism = เทวนิยม) ดังนั้น คำว่า theism และ Monotheism จึงมีความหมายอย่างเดียวกัน ด้วยเหตุที่มนุษย์มีพระเจ้ามากมายหลายองค์ ทำให้เกิดความแตกแยกเป็นกลุ่มต่าง ๆ ไม่สามารถรวมกันเป็นปึกแผ่นในสังคมขึ้นมาได้ ทำให้ผู้เป็นใหญ่ในกลุ่มพยายามหาสิ่งยึดเหนี่ยวจิตใจของคนในกลุ่มต่าง ๆ เพื่อจะได้รวมกลุ่มเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน จึงประกาศคำสอนไปในทำนองที่ว่ามีพระเจ้าผู้ยิ่งใหญ่สูงสุดอยู่เพียงองค์เดียวเท่านั้น ที่ทรงเป็นผู้สร้างโลกและสรรพสิ่งทรงดลบันดาลทุกสิ่งทุกอย่าง แนวความคิดเช่นนี้ เช่น ทัศนะเรื่องพระเจ้าในศาสนายิว คริสต์ อิสลาม และซิกข์ เป็นต้น

ลักษณะของพระผู้เป็นเจ้า (God) ของศาสนาขั้นเอกเทวนิยมเหล่านี้ เป็นลักษณะของพระเจ้าในคตินิยมของศาสนายูดาย และศาสนาคริสต์ แต่พระเจ้าในศาสนาเอกเทวนิยมอื่น ๆ ก็มีคุณลักษณะคล้ายคลึงกัน ซึ่งมีคุณลักษณะสำคัญ ๆ จำแนกได้ ๖ ประการ ดังต่อไปนี้

๑) เป็นสภาวะไม่จำกัด (Infinite) ทั้งโดยกาลเวลาและสถานที่ ที่ว่าไม่จำกัดด้วยกาลเวลา หมายความว่า มีอยู่ตลอดกาล เป็นนิรันดร (eternal) ไม่มีเบื้องต้นเบื้องปลาย ที่ว่าไม่จำกัดด้วยสถานที่ หมายความว่า มีอยู่ทุกหนทุกแห่ง (omnipresent)

๒) เป็นสภาวะมีอยู่โดยตรงเอง (self- existent) ไม่ต้องพึ่งพาอาศัยสิ่งใด ไม่มีสภาวะอันยิ่งใหญ่กว่าอื่นใดมาสร้างพระผู้เป็นเจ้าอีกที

๓) เป็นสภาวะผู้สร้างสิ่งทั้งปวง (creator) เท่าที่มีอยู่ ก่อนจะมีการสร้างสรรค์ ไม่มีอะไรอยู่ก่อนเลย นอกจากพระผู้เป็นเจ้ากับความว่างเปล่า พระผู้เป็นเจ้าจึงสร้างทุกสิ่งทุกอย่างขึ้นมากจากความว่างเปล่า (creation ex nihilo) สิ่งถูกสร้าง (creature) ต้องอาศัยพระผู้เป็นเจ้าเพื่อความคงอยู่และเป็นส่วนต่างหากจากพระผู้เป็นเจ้า

๔) เป็นสภาวะมีลักษณะเป็นบุคคล (Personal) คือ มีชีวิตจิตใจ มีความรู้สึกนึกคิด มีอารมณ์รัก- เกลียด โกรธ (wrath) มีความต้องการปรารถนาเหมือนบุคคล ดังนั้น คำสรรพนามที่ใช้กับพระผู้เป็นเจ้าต้องเป็น “พระองค์” (He- เพศชาย) มากกว่า “มัน” (it) ในพระคัมภีร์ พระเจ้าทรงพูดออกมาอย่างชัดเจนเหมือนคน เช่นว่า “เราคือพระเจ้าแห่งบิดาของเจ้า พระเจ้าของอับบราฮัม พระเจ้าของยิศฮาค และพระเจ้าของยาคอบ” เป็นต้น บรรดาศาสดาพยากรณ์และศาสนิกผู้สวดสรรเสริญพระผู้เป็นเจ้าต่างก็สวดมนต์ด้วยถ้อยคำแบบบุคคลต่อบุคคล เช่นว่า “ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้า โปรดสดับคำเรียกร้องของข้าฯ โปรดสดับคำสวดวิงวอนของข้า” เป็นต้น

๕) พระผู้เป็นเจ้าเป็นบุคคลผู้มีความรัก (God is love) พระเจ้าทรงรักโลกมาก และความรักของพระองค์เป็นความรักอันบริสุทธิ์ที่เรียกในภาษากรีกว่า อากาเป (agape) เป็นความรักที่ไม่มีเงื่อนไข รักเพราะมนุษย์เป็นสิ่งที่มีอยู่ไม่ใช่เพราะมีคุณสมบัติที่น่ารักใด ๆ ความรักที่มีเงื่อนไข ภาษากรีก เรียกว่า อีรอส (Eros) เป็นความรักของมนุษย์ทั่วไป

๖) พระผู้เป็นเจ้ามีลักษณะเป็นผู้ศักดิ์สิทธิ์ (Holy) สูงส่งลึกลับยิ่งใหญ่ น่าเกรงขาม

นอกจากนี้พระผู้เป็นเจ้ายังมีคุณลักษณะอื่น ๆ อีก เช่น ทรงมีความสามารถสารพัด (Omnipotent หรือ Almighty) ทรงกระทำอะไรได้ทุกอย่าง ไม่มีสิ่งใดที่พระผู้เป็นเจ้าจะทำไม่ได้ ทรงมีความรอบรู้ (omniscient) ทั้งในอดีต อนาคต ปัจจุบัน ไม่มีสิ่งใดจะอยู่นอกขอบเขตความรู้ของพระผู้เป็นเจ้า ดังมีคำกล่าวไว้ในพระคัมภีร์ว่า แม้ผมบนศีรษะของท่านพระผู้เป็นเจ้าก็ทรงนับไว้แล้ว หรือว่า แม้นกกระจอกน้อยตกจากชายคาตาย ก็ไม่รอดพ้นไปจากคลองพระเนตรของพระผู้เป็นเจ้า

๕.๑ กำเนิดศาสนาแบบเอกเทวนิยม

นักปราชญ์ส่วนใหญ่เห็นตรงกันว่า ศาสนาประเภทเอกเทวนิยมพัฒนาการมาจากประเภทปัจเจกเทวนิยม แต่มิได้หมายความว่าเทพประจำเผ่าทุกองค์จะกลายเป็นพระเจ้าสากลทุกองค์ ปัจจุบันพระเจ้าสากลมีเพียง ๒ องค์ เท่านั้น คือ พระยะโฮวาห์พระเจ้าของศาสนายิวและคริสต์ พระอัลเลาะห์ของศาสนาอิสลาม สาเหตุหลักที่ทำให้เทพเจ้าประจำเผ่ากลายเป็นพระเจ้าสากลมีดังต่อไปนี้

๑) จิตสำนึกดั้งเดิมของมนุษย์เกี่ยวกับสิ่งสัมบูรณ์ยิ่งใหญ่สูงสุดสิ่งเดียว จิตสำนึกนี้เป็นเหตุให้คนสร้างพระเจ้าองค์เดียวขึ้นมาแล้วก็ใช้เป็นที่พักพิงใจ เมื่อเกิดความสงสัยใด ๆ ขึ้นมา พอคิดสอบสวนไปถึงพระเจ้าสูงสุด ก็ทำให้จิตใจสบาย เป็นต้น

๒) ความเคารพนับถือและปฏิบัติตามหลักศาสนาอย่างจริงจังของศาสนิก อาจเป็นสิ่งดึงดูดให้คนอื่น ๆ หันมาสนใจในศาสนาของเขาได้

๓) การประกาศเผยแพร่อย่างจริงจังเป็นเหตุให้ศาสนาประจำถิ่นกลายเป็นศาสนาสากลได้

๔) อำนาจทางการเมืองหรือการทหาร เช่น การยกทัพไปปราบชนเผ่าต่าง ๆ ได้สำเร็จ ก็จัดระเบียบสังคมใหม่ให้นับถือศาสนาตามผู้ปกครองด้วย

๕) อำนาจทางเศรษฐกิจและวิชาการ เช่น การเข้าไปสร้างความเจริญให้ประเทศนั้น ๆ หรือการส่งหมอสอนศาสนาไปให้ความรู้

๕.๒ เอกเทวนิยม ๓ แบบ

แม้ว่าศาสนาเอกเทวนิยมจะเป็นศาสนาเคารพบูชาพระเจ้าองค์เดียวก็ตาม แต่ทัศนะของคนเกี่ยวกับธรรมชาติของพระเจ้าก็แตกต่างกันออกไปบ้าง นักศาสนศาสตร์มักจะจำแนกทัศนะเกี่ยวกับเอกเทวนิยมออกเป็น ๓ แบบ ตามกลุ่มชนชั้นนำทางวัฒนธรรม ๓ กลุ่มด้วยกัน คือ

๑) เอกเทวนิยมแบบยิว หรืออิสราเอล มักจะมองพระเจ้าในแง่ของจริยธรรมเป็นหลักสำคัญ ชาวอิสราเอลโบราณมักจะมองพระเจ้าในฐานะเป็น ผู้ปกครองโลกที่ทรงความชอบธรรมบ้าง ผู้รักษาความยุติธรรมบ้าง ผู้วางกฎอันศักดิ์สิทธิ์บ้าง ผู้ประกันชัยชนะแก่ผู้ชอบธรรมบ้าง

๒) เอกเทวนิยมแบบกรีก (Hellenic Monotheism) มักจะมองพระเจ้าในฐานะเป็นแหล่งกำเนิด เป็นคำอธิบาย เป็นคู่ เป็นระเบียบ หรือเป็นความสาเหตุสมผลของโลก อริสโตเติล เองเคยเปรียบเทียบไว้ว่า ถ้าเราเทียบโลกกับกองทัพ พระเจ้าก็พอจะเทียบได้กับระเบียบวินัยของกองทัพหรือแม่ทัพผู้ดูแลกองทัพก็ได้

๓) เอกเทวนิยมแบบอินเดีย (Indic Monotheism) มองพระเจ้าในฐานะเป็นความจริงแท้เพียงหนึ่ง ทุกสิ่งรวมกันเป็นหนึ่งและหนึ่งนั้น คือ พระเจ้า ส่วนโลกและปรากฏการณ์ทั้งปวงเป็นเพียงภาพมายาซึ่งไม่มีอยู่จริง

ศาสนาฮินดูก็มีลักษณะเป็นเอกเทวนิยมอยู่เหมือนกัน เพราะมีเทพผู้สูงสุดเป็นวิญญาณใหญ่ประจำเอกภพที่เรียกว่า พรหมันหรือปรมาตมัน จากพรหมันก็เกิดมี พรหมาผู้สร้าง วิษณุผู้พิทักษ์และศิวะผู้ทำลาย จากเทพเจ้าหลักทั้ง ๓ นั้น ทุกสิ่งทุกอย่างก็เกิดขึ้น ดังนั้น ทุกสิ่งทุกอย่างจึงสืบสาวไปยังปรมาตมันได้ แต่เนื่องจากปรมาตมันเป็นสิ่งลึกซึ้งเกินไป เป็นนามธรรมและสงบนิ่งเกินไปคนธรรมดาจึงไม่ค่อยสนใจ กลับไปสนใจและเคารพบูชาเทพเจ้าทั้ง ๓ มากกว่า สำหรับคนบางพวกแม้แต่เทพเจ้าทั้ง ๓ ก็ดูจะอยู่ห่างไกลเกินไป เขาจึงเคารพบูชาเทพประจำถิ่น ต้นไม้ ภูเขา แม้น้ำ ลำธาร สัตว์ พืช และสิ่งอื่น ๆ ที่อยู่ใกล้ตัว เพราะสิ่งเหล่านี้เป็นสิ่งที่พระเจ้าสร้างขึ้น ถือว่าเป็นตัวแทนเทพเจ้าได้เหมือนกัน ดังนั้น ลักษณะพหุเทวนิยมของศาสนาฮินดูจึงเด่นชัดกว่าลักษณะเอกเทวนิยม

๖) อเทวนิยม เมื่อมนุษย์หมกมุ่นอยู่กับความเชื่อเรื่องพระเจ้ามาเป็นเวลานาน ก็มีมนุษย์บางคนคิดแปลกไปจากเดิม โดยคิดในเชิงปฏิเสธพระเจ้าและเทพเจ้าต่าง ๆ โดยมีความคิดว่า ไม่มีพระเจ้าที่เป็นผู้สร้างโลกและสรรพสิ่ง เพราะสรรพสิ่งเกิดขึ้นเองโดยกระบวนการทางธรรมชาติ เมื่อ

เกิดขึ้น เป็นไปแล้วก็แตกสลายไปตามกระบวนการทางธรรมชาติเช่นเดียวกัน แนวความคิดแบบนี้ เช่น พุทธศาสนา และศาสนาเชน และศาสนาเต๋า เป็นต้น

๖.๑ พัฒนาการของอเทวนิยม ศาสนาฝ่ายเทวนิยมเชื่ออย่างมั่นคงว่า เอกภพนี้เทพเจ้าผู้ยิ่งใหญ่สูงสุดพระองค์เดียวเป็นผู้สร้างขึ้นด้วยจุดประสงค์อย่างใดอย่างหนึ่ง ของพระองค์ ซึ่งมนุษย์ไม่รู้ เมื่อสร้างเสร็จแล้วก็พิทักษ์รักษาไว้แต่ในวันหนึ่งข้างหน้าเอกภพก็จะสิ้นสุดลงอย่างสิ้นเชิง พระเจ้าเป็นผู้มีชีวิตอยู่และมีความรับผิดชอบต่อโลกอย่างสูง ดูแลโลกและมนุษย์อยู่ตลอดเวลา จากแนวความคิดหลักนี้เอง ความคิดของมนุษย์บางคนบางพวกก็เริ่มหันเหออกไปตามลำดับขั้นตอน ดังต่อไปนี้

๑) อวุฏฐเทวนิยม (Deism) ได้แก่ แนวคิดที่ว่าพระเจ้าเป็นผู้สร้างโลก สร้างจักรวาลและวางระเบียบกฎเกณฑ์ไว้จริง แต่แล้วพระองค์ก็ไม่ได้อยู่ดูแลโลกอีกต่อไป ในโลกฝ่ายสสารก็ให้กฎเกณฑ์ที่พระองค์วางไว้เป็นผู้ควบคุมต่อไป ในฝ่ายมนุษย์ก็ให้มนุษย์จัดการดูแลกันต่อไป แนวคิดแบบอวุฏฐเทวนิยมนี้ คงเกิดมาจากการสังเกตเห็นความปั่นป่วนผันผวนและความรุนแรงเลวร้ายทั้งหลายที่เกิดขึ้นในสังคมมนุษย์โดยฝีมือมนุษย์เอง แม้ว่ามนุษย์ผู้ทุกข์ทรมานจะกราบไหว้วิงวอนขอให้พระเจ้ามาช่วยปัดเป่าแก้ไข พระองค์ก็เฉย แสดงว่าพระเจ้ามิได้อยู่ดูแลโลกอีกต่อไปแล้ว เพราะถ้าพระองค์ยังดูแลอยู่ พระองค์ก็คงจะต้องช่วยแก้ไขถ้าพระองค์สามารถแก้ไขได้ และพระองค์ต้องสามารถแน่ เพราะพระองค์เป็นพระเจ้าผู้สร้างโลกและมนุษย์มากับมือเอง การที่พระเจ้ามิได้เข้ามาแทรกแซงอย่างมีผลประจักษ์ในกิจกรรมของมนุษย์ ก็แสดงว่าพระองค์มิได้อยู่ดูแลมนุษย์อีกต่อไปแล้ว แนวคิดแบบนี้บางทีก็เรียกว่า ทฤษฎีเจ้าของบ้านไม่อยู่ (absentee- landlord theory)

๒) อไญยนิยม (Agnosticism) ได้แก่ แนวความคิดที่ว่าเทพเจ้าจะมีอยู่หรือไม่มีนั้นเป็นสิ่งที่มนุษย์ไม่สามารถจะทราบได้ เพราะเป็นสิ่งไม่ประจักษ์ทางประสาทสัมผัส แม้มนุษย์จะมีปัญญาก็เป็นปัญญาอันมีข้อจำกัด มนุษย์จึงไม่สามารถจะรู้จักพระเจ้าด้วยสติปัญญาได้ ยังมี อไญยนิยม อีกแบบหนึ่ง ซึ่งเป็นแบบที่รุนแรง เรียกว่า skepticism หรือ skepticism หรือวิจิกิจฉานิยม พวกวิจิกิจฉานิยมมีความสงสัยมากยิ่งขึ้น แต่สงสัยว่าพระเจ้าจะไม่มีมากกว่าสงสัยว่ามี

๓) อเทวนิยม (Atheism) ได้แก่ แนวคิดที่ว่าพระเจ้าไม่มีซึ่งเป็นขั้นสุดยอดของกลุ่มความคิดที่เริ่มหันเหไปจากพระเจ้า

๖.๒ สาเหตุที่ทำให้เกิดอเทวนิยม แนวคิดที่ปฏิเสธความมีอยู่ของพระเจ้า มีมาแล้วตั้งแต่สมัยโบราณจนกระทั่งถึงสมัยปัจจุบันเหตุผลที่นำไปสู่การปฏิเสธพระเจ้าน่าจะมี ดังต่อไปนี้

๑) ความเงียบเชียบ เฉยเมย ไม่มีปฏิกิริยาโต้ตอบใด ๆ ต่อความพยายามที่จะติดต่อกับ พระเจ้าของมนุษย์ เป็นสาเหตุที่ทำให้คนเริ่มเห็นว่าพระเจ้าน่าจะไม่มีจริงหรืออาจจะมีแต่ว่าไม่ได้อยู่เฝ้าดูแลโลกอีกต่อไปแล้ว (Deism) หรืออาจจะเคยมีแต่เวลานี้สิ้นพระชนม์เสียแล้ว ในทางตะวันตกนั้น แนวคิดเชิงศาสนาได้เจริญขึ้นถึงขีดสูงสุดในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๓ แต่หลังจากนั้นแนวคิดเชิงปรัชญาก็เริ่มได้เปรียบ มีการคิดวิพากษ์วิจารย์เกี่ยวกับหลักความเชื่อทางศาสนากันอย่างแพร่หลาย และรุนแรงพอถึงศตวรรษที่ ๑๘ เดวิด ฮูม (David Hume) นักปรัชญาชาวสกอตและเอ็มมานูเอ็ล ค้านท์ (Emmanuel Kant) ชาวเยอรมันก็สามารถอธิบายหักล้างเหตุผลสนับสนุนความมีอยู่ของพระเจ้าได้ทุกประเด็น

๒) ความเจริญทางวิทยาศาสตร์ และการต้นพบความจริงใหม่ ๆ ก็เป็นสาเหตุสำคัญอีกอย่างหนึ่งที่สนับสนุนแนวคิดแบบอเทวนิยม ประวัติศาสตร์แห่งความคิดยุโรป แสดงให้เห็นว่า ในสมัยก่อน

ศาสนาเป็นวิชาการเพียงอย่างเดียวที่ใช้อธิบายอะไรต่าง ๆ ได้ทุกอย่าง แต่ต่อมาภายหลัง เมื่อวิทยาศาสตร์ได้ค้นพบความจริงต่าง ๆ เข้า ก็ปรากฏว่าคำอธิบายของศาสนาขัดกับความจริง ตัวอย่าง เช่น ศาสนาอธิบายว่าโลกเป็นศูนย์กลางของจักรวาล แต่วิทยาศาสตร์พบว่า โลกเป็นเพียงดาวบริวารของพระอาทิตย์ เป็นต้น ความขัดแย้งเหล่านี้ ในระยะแรก ๆ ก็นำไปสู่การเบียดเบียนเข่นฆ่านักคิดแนววิทยาศาสตร์ แต่ก็มีสามารถจะหักห้ามหรือทำลายล้างได้ จนกระทั่งปัจจุบันนี้วิทยาศาสตร์เป็นฝ่ายชนะเด็ดขาดแล้ว ความเป็นศัตรูและการเบียดเบียนกันจึงยุติลง วิทยาศาสตร์สามารถอธิบายสิ่งต่าง ๆ ได้โดยไม่ต้องอาศัยศาสนาอีกต่อไป แม้ว่าจะมีอีกหลายสิ่งหลายอย่างที่ยังอธิบายไม่ได้ในบัดนี้ แต่ก็เชื่อว่าจะต้องอธิบายได้สักวันหนึ่ง และด้วยวิธีการของวิทยาศาสตร์ ไม่ใช้ด้วยศาสนา

๓) ความมีอยู่ของความชั่วร้าย เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้คนเห็นว่าไม่มีพระเจ้าควบคุมโลกนี้ ตลอดประวัติศาสตร์ของมนุษย์ เราจะพบว่าโลกเต็มไปด้วยความชั่วร้าย ความรุนแรง ความอยุติธรรม การเบียดเบียนเข่นฆ่ากันอย่างทารุณ ความอดอยาก สงคราม โรคภัยไข้เจ็บ และอื่น ๆ เอ็มมานูเอ็ล ค้านท์ กล่าวว่า ภาวการณ์เหล่านี้แสดงให้เห็นว่าไม่มีพระเจ้าผู้ทรงความดี (all- good) และทรงความสามารถ (all- powerful) อยู่ในจักรวาล ถ้ามีพระเจ้าผู้ทรงความดีและความรักมนุษย์จริง พระองค์จะต้องอยากกำจัดความชั่วให้หมดสิ้นไป และถ้าพระองค์มีความสามารถอันยิ่งใหญ่จริง พระองค์จะต้องสามารถกำจัดความชั่วได้ แต่ความชั่วร้ายก็ยังคงมีอยู่ในโลก ดังนั้น แสดงว่าไม่มีพระเจ้า

๖.๓ ประเภทศาสนาอเทวนิยม ศาสนาฝ่ายอเทวนิยมที่มีคนนับถืออยู่ในปัจจุบันนี้มี ๓ ศาสนา คือ ศาสนาเชน (ไชนะ) ศาสนาพุทธ และศาสนาขงจื้อ แต่ถ้าจะจัดเป็นประเภทใหญ่ ๆ ก็มี ๒ ประเภท คือ อเทวนิยมเน้นจริยธรรมและปรัชญา และอเทวนิยมเน้นจริยธรรมอย่างเดียว

๑) อเทวนิยมเน้นจริยธรรมและปรัชญา (Ethico- philosophical Atheism) หมายถึง ศาสนาที่เน้นความสำคัญของมนุษย์ เชื่อว่ามนุษย์พึ่งตนเองได้ สามารถนำตนไปสู่เป้าหมายระดับต่าง ๆ ได้ ด้วยความพากเพียรพยายามของตนเอง โดยไม่ต้องอาศัยการช่วยเหลือของพระเจ้าหรืออำนาจภายนอกใด ๆ แต่ในเวลาเดียวกันศาสนาประเภทนี้ ก็มองโลกและจักรวาลด้วยทัศนะอันกว้างไกล คือ มีการพูดถึงโลกอื่น ๆ นอกเหนือไปจากโลกนี้ พูดถึงสัตว์ประเภทอื่น ๆ นอกเหนือไปจากมนุษย์และสัตว์เดียรัจฉานที่เห็น ๆ กันอยู่ พูดถึงเป้าหมายอันสูงสุดของชีวิต นอกเหนือไปจากเป้าหมายของชีวิตแบบธรรมดา ๆ ที่รู้ ๆ กันอยู่ พูดถึงการดำเนินชีวิตแบบอื่น ๆ ซึ่งแปลกและแตกต่างไปจากการดำเนินชีวิตแบบธรรมดา พูดถึงประสบการทางจิตระดับอื่น ๆ ที่สูงส่งกว่าระดับธรรมดา ศาสนาประเภทนี้มี ๒ ศาสนา คือ พุทธศาสนาและศาสนาเชนหรือไชนะ

๒) อเทวนิยมเน้นจริยธรรมอย่างเดียว ปัจจุบันได้แก่ศาสนาขงจื๊อ เพราะขงจื๊อเน้นหนักในเรื่องจริยธรรม เช่น การทำตนให้เหมาะสม ความจริงใจ ความซื่อสัตย์ การศึกษา ความยุติธรรม การบำเพ็ญประโยชน์ เป็นต้น ขงจื๊อจึงมีลักษณะเป็นปฏิบัตินิยม เน้นในสิ่งที่ปฏิบัติได้ เน้นมนุษย์ เน้นปัจจุบัน แม้จะมีการส่งเสริมประเพณีเก่า ๆ แต่ก็เน้นความกตัญญูมากกว่าที่จะเอาใจวิญญาณของบรรพบุรุษ

๖.๔ จุดเด่นและจุดด้อยของศาสนาอเทวนิยม ศาสนาประเภทอเทวนิยม มีทั้งจุดเด่นและจุดด้อยอยู่ในตัว จุดที่พอจะเรียกว่า จุดเด่นของศาสนาและจุดด้อยของศาสนาอเทวนิยม พอสรุปได้ดังต่อไปนี้

จุดเด่นของศาสนาอเทวนิยม ๓ ประการ

๑) ศาสนาอเทวนิยมมักจะเน้นปัญญาและเหตุผลมากกว่าปสาทศรัทธา (faith) เฉพาะอย่างยิ่งพุทธศาสนานั้นเน้นปัญญามากเป็นพิเศษ สอนให้คนแต่ละคนพยายามรู้สัจธรรมด้วยตนเอง ในกาลามสูตรหรือเกสปุตตสูตร พระพุทธเจ้าทรงสอนมิให้ชาวกาลามะยอมรับสิ่งใดง่าย ๆ เพราะอาศัยแหล่งที่มาของความรู้ ๑๐ ประการ จึงจะเชื่อได้ เมื่อใดบุคคลรู้ด้วยตนเองว่า ธรรมเหล่านี้ (เช่น โลภ โกรธ หลง) เป็นอกุศลมีโทษท่านผู้รู้ติเตียนธรรมเหล่านี้ใครประพฤติให้เต็มที่แล้ว เป็นไปเพื่อความเสียหาย เป็นไปเพื่อทุกข์ ควรละธรรมเหล่านั้นเสียเมื่อนั้น ถ้าเป็นธรรมตรงกันข้าม ก็ควรยอมรับและประพฤติธรรมเหล่านั้นให้บริบูรณ์ เพราะเหตุนี้ชาวอเทวนิยมจึงมีอิสรเสรีทางความคิดมากกว่าชาวเทวนิยม ไม่ต้องกลัวว่าจะมีใครมาคอยลงโทษ ถ้าคิดวิพากษ์วิจารณ์คำสอนทางศาสนา

๒) เนื่องจากศาสนาอเทวนิยมเฉยเมยต่อปัญหาเรื่องเทพเจ้า ซึ่งเป็นสิ่งลึกลับ แต่เน้นความสำคัญของมนุษย์และกิจกรรมของมนุษย์ซึ่งเป็นสิ่งประจักษ์ จึงเป็นที่พอใจของบุคคลประเภท “ปัญญาชน” ที่มีจิตใจแบบวิทยาศาสตร์มากกว่าศาสนาประเภทเทวนิยม ดังนั้น ในปัจจุบันนี้ชาวตะวันตกผู้มีความรู้และความคิดสูง จึงหันมาสนใจศึกษาพุทธศาสนามากขึ้นเรื่อย ๆ

๓) เนื่องจากศาสนาอเทวนิยมมองชีวิตและมองโลกอย่างกว้าง ๆ จึงมักจะเห็นความสัมพันธ์ของสิ่งต่าง ๆ มากกว่าความแบ่งแยก ในเรื่องศาสนา ชาวอเทวนิยมมักจะเห็นว่า ทุกศาสนาต่างมุ่งไปสู่จุดเดียวกัน คือ ความดี ความจริง ความสุข และความคงทนถาวร ต่างกันแต่เพียงว่า แต่ละศาสนาก็มีทางของตนเอง สำหรับก้าวเดินไปสู่จุดหมายอันสูงส่งนั้น ชาวอเทวนิยมมักจะมองศาสนิกของศาสนาอื่นในฐานะเพื่อนร่วมทาง มากกว่าที่จะมองเห็นเป็นศัตรูหรือเป็นภูตผีปิศาจ ที่จะต้องทำลายเสีย ด้วยเหตุนี้ ชาวอเทวนิยมจึงมีความอดกลั้นผ่อนปรนทางศาสนา (Religions tolerance) สูงไม่ค่อยมีเบียดเบียนศาสนิกของศาสนาอื่น ๆ มีแต่ถูกเบียดเบียนเท่านั้น

จุดด้อยของศาสนาอเทวนิยม ๔ ประการ

๑) เนื่องจากศาสนาอเทวนิยมเน้นปัญญามากกว่าศรัทธา ชาวอเทวนิยมจึงมักจะสนใจในระดับปรัชญาของศาสนามากกว่าระดับจริยธรรมและพิธีกรรม เขามักจะไม่เห็นความสำคัญของพิธีกรรมไม่ค่อยร่วมพิธีกรรมและไม่ค่อยเคร่งครัดนักในด้านการปฏิบัติตามหลักศลีธรรม

๒) ศาสนาอเทวนิยมเน้นความสำคัญของมนุษย์ เน้นการพึ่งตนเอง การพยายามเข้าถึงเป้าหมายสูงสุดแห่งชีวิตด้วยตนเอง ดังนั้น จึงเหมาะสมอย่างยิ่งสำหรับคนที่มีความเชื่อมั่นในตนเองอย่างสูง แต่คนส่วนใหญ่นั้นยังขาดความเชื่อมั่นในตนเอง เวลาชีวิตตกอยู่ในภาวะคับขันมีอันตรายหรือต้องเสี่ยงย่อมเกิดความวิตกกังวลหรือความหวาดกลัว อยากจะมีพลังอำนาจอันศักดิ์สิทธิ์อะไรบางอย่างไว้คอยช่วยเหลือหรือเป็นที่พึ่งทางใจ แต่เนื่องจากศาสนาอเทวนิยมขาดสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่มีลักษณะเป็นรูปธรรมชัดเจน ชาวอเทวนิยมส่วนใหญ่จึงหันไปกราบไหว้พระพุทธรูปบ้าง พระโพธิสัตว์บ้าง เหรียญหรือรูปภาพของพระสงฆ์ผู้ปฏิบัติเคร่งครัดบ้าง เจ้าพ่อเจ้าแม่ทั้งหลายบ้าง เทพเจ้าของศาสนาอื่นบ้าง ภูตผีปิศาจบ้าง ทำให้ศาสนาอเทวนิยมเฉพาะอย่างยิ่งศาสนาพุทธ มีลักษณะผสมผสานและ นี้อาจเป็นเหตุอันหนึ่งที่ทำให้ชาวอเทวนิยมมีใจกว้างทางศาสนาก็อาจเป็นได้

๓) ศาสนาอเทวนิยมมักจะเชื่อในเรื่องการเวียนว่ายตายเกิด คนเราตายแล้วจะต้องเกิดใหม่อีกนับชาติไม่ถ้วน แม้จะเป็นคนชั่วตายไปแล้วตกนรก ก็ยังมีหวังที่จะพ้นโทษกลับกลายเป็นคนดีได้อีก ไม่ใช่ตายแล้วก็ดิ่งลงสู่นรกแล้วก็เสวยทุกข์ชั่วนิรันดร์ ด้วยเหตุนี้ชาวอเทวนิยมจึงไม่มีความรู้สึกอัน

รีบด่วนที่จะต้องช่วยผู้มีความเห็นผิดให้พ้นจากไฟนรก การขาดแรงกระตุ้นอันนี้ ทำให้ชาวอเทวนิยมไม่ค่อยเข้มแข็งนักในการประกาศเผยแผ่ศาสนา ถึงประกาศก็ไม่มุ่งให้คนมาเข้ารีตนับถือทันที เพียงแต่เสนอให้ความรู้แล้วก็ให้เขานำไปพิจารณาเอง ยิ่งกว่านั้นยังเปิดโอกาสให้เขาปฏิบัติธรรมะของตนได้โดยไม่ต้องเปลี่ยนสังกัดทางสาสนาเสียก่อน ไม่มีการรักษาบัญชีของสมาชิกอย่างเคร่งครัด ทำให้ศาสนาอเทวนิยมแผ่ขยายช้าหรืออยู่ในวงจำกัด

๔) ศาสนาอเทวนิยมที่เน้นจริยธรรมอย่างเดียว เช่น ศาสนาขงจื้อ ขาดคำสอนระดับปรัชญาที่มีเอกลักษณ์ของตนเอง ย่อมจะเป็นศาสนาที่สมบูรณ์แบบไม่ได้ เพราะเรื่องจริยธรรมเป็นเรื่องธรรมดาของสังคมมนุษย์ที่มีความเกลียดทุกข์รักสุขโดยธรรมชาติ ดังนั้น จริยธรรมจึงมีอยู่ในทุกสังคมมนุษย์ แม้ว่าบางสังคมจะไม่มีศาสนาก็ยังมีระบบจริยธรรม และคนที่ไม่มีศาสนาก็อาจจะมีมาตรฐานความประพฤติทางจริยธรรมสูงก็ได้ ดังนั้น ศาสนาที่เน้นแต่จริยธรรมจึงเปรียบเหมือนต้นไม้ที่มีแต่กระพี้ ไม่มีแก่น ย่อมจะเป็นต้นได้ที่คงทนอยู่ยืนนานไม่ได้

แม้ว่าในอดีตศาสนาจะทำหน้าที่เป็น “หลักความเชื่อและศูนย์กลางของสังคม” การวิวัฒนาการเรื่องศาสนาในปัจจุบันได้ขับเคลื่อนผ่าน ๔ ปรากฏการณ์สำคัญ ได้แก่

- การเปลี่ยนผ่านสู่ฆราวาสนิยม (Secularization) และกลุ่ม “Nones” วิวัฒนาการที่เด่นชัดที่สุดในปัจจุบันคือ การเติบโตของกลุ่มคน “ไม่มีศาสนา” หรือที่นักวิจัยเรียกว่ากลุ่ม “Nones” ผลสำรวจระดับโลกพบว่า กลุ่ม Nones ได้เพิ่มจำนวนขึ้นจนกลายเป็นกลุ่มประชากรทางความเชื่อที่ใหญ่เป็นอันดับ ๓ ของโลก รองจากคริสต์และอิสลามเท่านั้น (Wikipedia, 2026) โดยในสหรัฐอเมริกากลุ่มนี้พุ่งสูงถึง ๒๔- ๒๘% ของประชากรทั้งหมดในปีปัจจุบัน (Brenan, 2026; PRRI, 2026) สะท้อนให้เห็นว่าคนปัจจุบันมองว่า “ศีลธรรม” เป็นเรื่องส่วนบุคคลและข้อตกลงทางสังคม ไม่จำเป็นต้องผูกติดกับคำสั่งสอนของศาสนาเสมอไป (Earls, 2026)

- จิตวิญญาณทางเลือกที่ไม่มีศาสนา (Spiritual but not Religious - SBNR) แม้คนรุ่นใหม่จะละทิ้ง “สถาบันศาสนา” (เช่น การเข้าโบสถ์หรือเข้าวัด) แต่พวกเขามิได้ละทิ้งความต้องการทางจิตวิญญาณ ผลวิจัยของ Lifeway Research (2026) พบว่า กว่า ๕๘% ของคนกลุ่มที่ไม่มีศาสนายังคงให้ความสำคัญกับการค้นหาเป้าหมายที่ลึกซึ้งยิ่งกว่าในชีวิต พฤติกรรมนี้ก่อให้เกิดวิวัฒนาการความเชื่อรูปแบบใหม่ที่เรียกว่า SBNR โดยผู้คนเลือกที่จะหยิบยืมเครื่องมือจากศาสนาต่าง ๆ มาผสมผสานกันตามความพึงพอใจ เช่น นำการฝึกสติ (Mindfulness) ของพุทธ มารวมกับการเล่นโยคะของฮินดู และประยุกต์เข้ากับความเชื่อเรื่องพลังงานหินบำบัดหรือจักรราศี โดยไม่ยอมรับอำนาจการปกครองของนักบวชหรือคัมภีร์ใด ๆ

- การปรับตัวสู่ระบบดิจิทัล (Digitalization of Faith) สถาบันศาสนากระแสหลักดั้งเดิมได้วิวัฒนาการตัวเองไปสู่แพลตฟอร์มออนไลน์เพื่อความอยู่รอด ปัจจุบันผู้คนเสพรับคำสอนผ่านแอปพลิเคชัน พอดแคสต์ (Podcast) คริสตจักรออนไลน์ (Virtual Churches) หรือแม้กระทั่งการทำบุญและบริจาคผ่านระบบอิเล็กทรอนิกส์ (เช่น ระบบ Zakat ออนไลน์ หรือคิวอาร์โค้ดในวัด) ศาสนาในมุมมองของคนปัจจุบันจึงมีลักษณะเป็นคอนเทนต์ทางจิตวิญญาณแบบออนดีมานด์ (On- demand Spiritual Content) ที่สามารถเลือกบริโภคได้ทุกที่ทุกเวลา

- วิกฤตการณ์การแตกขั้วทางความคิด (Polarization) ในขณะที่คนส่วนใหญ่เคลื่อนตัวไปสู่แนวคิดเสรีนิยมทางศาสนา แต่วิวัฒนาการอีกด้านกลับสะท้อนการแตกขั้วอย่างรุนแรง (Polarization)

โดยกลุ่มศาสนิกชนที่ยังคงเคร่งครัด ได้วิวัฒนาการไปสู่แนวคิด อนุรักษนิยมสุดโต่ง เพื่อต่อต้านกระแสโลกเสรีนิยม เช่น ประเด็นสิทธิความหลากหลายทางเพศ (LGBTQ+) และการทำแท้ง ซึ่งนำไปสู่การผูกโยงอัตลักษณ์ทางศาสนาเข้ากับการเมืองอย่างเข้มข้นในหลายประเทศ (Daniels, 2026)

๓.๔ สรุปประจำบท

ศาสนาเป็นปรากฏการณ์ร่วมของมนุษยชาติ (Universal Phenomenon) ที่ถือกำเนิดและเติบโตมาพร้อมกับประวัติศาสตร์สังคม ในฐานะเครื่องมือยึดเหนี่ยวจิตใจและบรรทัดฐานทางจริยธรรม การศึกษาศาสนาในมิติทางสังคมวิทยาและมานุษยวิทยาช่วยให้เราเข้าใจว่า ความเชื่อของมนุษย์ไม่ได้เกิดขึ้นอย่างโดดเดี่ยว แต่แปรเปลี่ยนไปตามบริบทและการขยายตัวของอารยธรรม

จากความพยายามในการจัดระเบียบความเชื่อที่มีอยู่หลากหลายทั่วโลก นักวิชาการได้จำแนกประเภทของศาสนาตามเกณฑ์ต่าง ๆ เช่น แนวคิดเรื่องพระเจ้า หรือเรื่องการปฏิเสธพระเจ้า และขอบเขตการนับถือ ขณะเดียวกัน หากมองผ่านวิวัฒนาการ จะพบว่าศาสนามีพัฒนาการที่สอดคล้องกับโครงสร้างสังคมมนุษย์อย่างเป็นระบบ เริ่มต้นจากการบูชาธรรมชาติและวิญญาณในสังคมเผ่าปฐมภูมิ (Animism) เปลี่ยนผ่านสู่การนับถือเทพเจ้าหลายพระองค์ในฐานะผู้ควบคุมกลไกโลกในยุคตั้งถิ่นฐาน (Polytheism) จนกระทั่งหลอมรวมและยกระดับขึ้นสู่ศาสนาในยุคประวัติศาสตร์ที่มีคัมภีร์ระบบจริยธรรม และมุ่งเน้นความหลุดพ้นทางจิตวิญญาณ (Historic Stage)

การทำความเข้าใจทั้งประเภทและเส้นทางวิวัฒนาการเหล่านี้ ไม่เพียงแต่ทำให้เห็นภาพรวมของระบบความเชื่อโลก แต่ยังสะท้อนให้เห็นถึงความพยายามของมนุษย์ในทุกยุคสมัย ที่จะตอบคำถามเกี่ยวกับความหมายของการดำรงอยู่ ค้นหาความมั่นคงในชีวิต และสร้างความเป็นปึกแผ่นให้แก่สังคมร่วมกันอย่างไรก็ตาม สภาพการณ์ของโลกแสดงให้เห็นว่า โลกยิ่งเจริญขึ้นด้วยวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีมากเพียงใด คนก็ยิ่งเห็นความสำคัญของปัญญาและเหตุผลมากขึ้นเพียงนั้น อาจมีทางเป็นไปได้ที่ศาสนา อเทวนิยมจะเจริญแพร่หลายต่อไปในอนาคตคู่กับความเจริญทางวิทยาศาสตร์ เพราะศาสนาอเทวนิยมกับวิทยาศาสตร์มีอะไรหลาย ๆ อย่างที่ไปด้วยกันได้

๓.๕ คำถามประจำบท

๑. ในการแบ่งประเภทศาสนาตามลักษณะของสิ่งเหนือธรรมชาติ (Theological Classification) จงเปรียบเทียบความแตกต่างระหว่างเอกเทวนิยม (Monotheism) และ พหุเทวนิยม (Polytheism) พร้อมทั้งยกตัวอย่างศาสนาในแต่ละประเภทมาประเภทละ ๒ ศาสนา

แนวคำตอบ

ความแตกต่างระหว่างเอกเทวนิยมและพหุเทวนิยม มีรายละเอียดดังนี้

- เอกเทวนิยม (Monotheism) คือระบบความเชื่อในพระผู้เป็นเจ้าสูงสุดเพียงพระองค์เดียว ทรงเป็นผู้สร้าง ผู้ปกป้อง และผู้ทำลายโลก มีอำนาจเด็ดขาดสูงสุดแต่เพียงผู้เดียว ตัวอย่างศาสนา ศาสนาคริสต์, ศาสนาอิสลาม, ศาสนายิว, หรือศาสนาสิกข์

- พหุเทวนิยม (Polytheism) คือระบบความเชื่อและบูชาเทพเจ้าหลายพระองค์ โดยเทพเจ้าแต่ละองค์จะมีอำนาจ หน้าที่ และบทบาทเฉพาะตนในการควบคุมธรรมชาติหรือมิติของชีวิตที่แตกต่าง

กันไป (เช่น เทพแห่งสายฝน เทพแห่งสงคราม) ตัวอย่างศาสนา ศาสนาพราหมณ์- ฮินดู (ยุคพระเวท), ศาสนาดั้งเดิมของกรีกโบราณ, หรือศาสนาชินโตดั้งเดิม

๒. ศาสนาประเภทอเทวนิยม (Atheism) มีแนวคิดเกี่ยวกับจุดหมายสูงสุดของชีวิตและการหลุดพ้นจากความทุกข์อย่างไร และเหตุใดนักวิชาการจึงมองว่าศาสนาประเภทนี้มีความสอดคล้องกับแนวคิดทางวิทยาศาสตร์

แนวคำตอบ

- แนวคิดเกี่ยวกับจุดหมายและการหลุดพ้น ศาสนาอเทวนิยมไม่ได้เชื่อในพระเจ้าผู้สร้าง และไม่เชื่อในอำนาจดลบันดาลจากสิ่งเหนือธรรมชาติ แต่เชื่อว่ามนุษย์เป็นผู้กำหนดโชคชะตาของตนเองผ่านการกระทำ (กรรม) การหลุดพ้นจากความทุกข์และจุดหมายสูงสุด (เช่น นิพพานในพระพุทธศาสนา หรือโมกษะในศาสนาเชน) จึงสำเร็จได้ด้วยการพัฒนาสติปัญญา ความเพียร และการฝึกฝนยกระดับจิตใจของตนเองเท่านั้น

- ความสอดคล้องกับวิทยาศาสตร์ เพราะศาสนาอเทวนิยมและวิทยาศาสตร์มีหลักการร่วมกัน คือ ยึดหลักความเป็นเหตุเป็นผล (Cause and Effect) ศึกษาโลกและชีวิตตามความเป็นจริงของกฎธรรมชาติ (เช่น กฎไตรลักษณ์ หรือกฎแห่งกรรม) โดยไม่พึ่งพาความเชื่อเชิงปาฏิหาริย์หรืออภินิหารที่พิสูจน์ไม่ได้

๓. นอกเหนือจากการแบ่งประเภทตามเรื่องสิ่งเหนือธรรมชาติแล้ว นักวิชาการยังใช้เกณฑ์ขอบเขตการเผยแผ่และการยอมรับ (Geographical & Social Classification) ในการจัดกลุ่มศาสนา จงอธิบายลักษณะและข้อแตกต่างระหว่าง ศาสนาเผ่าพันธุ์ (Tribal/National Religion) และ ศาสนาสากล (Universal Religion)

แนวคำตอบ

- ศาสนาเผ่าพันธุ์หรือศาสนาแห่งชาติ เป็นศาสนาที่จำกัดขอบเขตการนับถืออยู่เฉพาะในกลุ่มชาติพันธุ์ เผ่าพันธุ์ หรือประเทศใดประเทศหนึ่งโดยเฉพาะ มักผูกโยงกับวัฒนธรรม สายเลือด และประวัติศาสตร์ท้องถิ่นอย่างแนบแน่น บุคคลจะเป็นศาสนิกโดยสายเลือดและการเกิด ไม่เน้นการเผยแผ่ไปยังคนนอกเผ่าพันธุ์ เช่น ศาสนายิว (ของชาวยิว), ศาสนาชินโต (ของชาวญี่ปุ่น) หรือศาสนาฮินดู (เน้นกลุ่มสังคมอินเดีย)

- ศาสนาสากล เป็นศาสนาที่มีหลักคำสอนเป็นกลาง มุ่งเน้นสัจธรรมที่เป็นสากลสำหรับมนุษย์ทุกคนโดยไม่จำกัดเรื่องเชื้อชาติ วรรณะ หรือพรมแดนภูมิศาสตร์ มีเป้าหมายและเปิดกว้างในการเผยแผ่คำสอนไปทั่วโลก ทำให้มีศาสนิกกระจายอยู่หลากหลายประเทศและวัฒนธรรม เช่น พระพุทธศาสนา, ศาสนาคริสต์ และศาสนาอิสลาม

๔. จากแนวคิดเรื่องวิวัฒนาการของศาสนา (Evolution of Religion) จงอธิบายลักษณะของความเชื่อในขั้น มานา (Manaism) และ อนิยมหรือเทวานิยมดั้งเดิม (Animism) ว่ามีความคล้ายคลึงหรือแตกต่างกันอย่างไรในมุมมองของมนุษย์ยุคดึกดำบรรพ์

แนวคำตอบ

ความคล้ายคลึง ทั้งสองขั้นเป็นจุดเริ่มต้นของวิวัฒนาการทางศาสนาในยุคสะสมปัญญาดั้งเดิม ที่มนุษย์พยายามหาคำตอบและที่พึ่งจากสิ่งรอบตัวอันเนื่องมาจากความกลัวและความไม่รู้ในปรากฏการณ์ธรรมชาติ

ความแตกต่างในเชิงโครงสร้างความเชื่อ

- มานา (Manaism) มนุษย์เชื่อว่ามีพลังลี้ลับแฝงเร้นอยู่ในสิ่งต่าง ๆ ทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต (เช่น ก้อนหิน ต้นไม้ใหญ่ สัตว์บางชนิด) พลังนี้ไม่มีรูปไม่มีร่าง แต่สามารถให้คุณหรือให้โทษแก่ผู้ที่ไปแตะต้องได้ จึงเกิดข้อห้าม (Taboo) ขึ้นมา

- อนิยมหรือเทวานิยมดั้งเดิม (Animism) วิวัฒนาการต่อมาจากมานา โดยมนุษย์เริ่มพัฒนาความคิดว่าในสิ่งต่าง ๆ ไม่ได้มีแค่พลังงานซ่อนอยู่ แต่มี วิญญาณ (Soul/Spirit) สิงสถิตอยู่ เช่น วิญญาณบรรพบุรุษ เจ้าป่าเจ้าเขา ผีฟ้า ผีสาง นำไปสู่การทำพิธีเซ่นสรวง บูชา และกราบไหว้เพื่ออ้อนวอนให้วิญญาณเหล่านั้นปกป้องคุ้มครอง

๕. โลกยิ่งเจริญขึ้นด้วยวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีมากเพียงใด ทางเป็นไปได้ที่ศาสนาอเทวนิยมจะเจริญแพร่หลายต่อไปในอนาคตคู่กันไป นักศึกษาเห็นด้วยกับทัศนะนี้หรือไม่ เพราะเหตุใด

แนวคำตอบ

- แนวทางคำตอบที่เห็นด้วย เห็นด้วย เพราะคนในยุคเทคโนโลยีและวิทยาศาสตร์จะลดความเชื่อในเรื่องอภินิหาร ปาฏิหาริย์ หรือการอ้อนวอนต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ลง แต่มุ่งหาเหตุผลที่พิสูจน์ได้ ซึ่งศาสนาอเทวนิยม (เช่น พุทธ หรือเชน) มีจุดเด่นที่เน้นเรื่องปัญญา (Wisdom) การวิเคราะห์เหตุปัจจัยตามจริง และการพึ่งพาตนเอง (Self- reliance) ซึ่งสอดคล้องกับกระบวนการคิดทางวิทยาศาสตร์ ทำให้คนยุคใหม่ยอมรับคำสอนแนวนี้ได้ง่ายขึ้นโดยไม่ต้องอาศัยความเชื่อแบบไม่มีเหตุผล

- แนวทางคำตอบที่ไม่เห็นด้วย ไม่เห็นด้วยทั้งหมด เพราะแม้เทคโนโลยีจะเจริญขึ้น แต่ความก้าวหน้าทางวัตถุก็สร้างความเครียดและความโดดเดี่ยวทางจิตใจให้มนุษย์เช่นกัน มนุษย์จำนวนมากยังคงต้องการที่พึ่งพาทางใจที่อบอุ่นและเด็ดขาด ซึ่งเป็นจุดเด่นของศาสนาประเภทเทวนิยม (ความรักและการปกป้องจากพระเจ้า) ดังนั้น ศาสนาทั้งสองประเภทน่าจะยังดำรงอยู่คู่ขนานกันเพื่อตอบสนองความต้องการทางจิตวิทยาที่ต่างกันของมนุษย์

๓.๖ อ้างอิงประจำบท

สุชีพ ปุญญานุภาพ. (๒๕๔๕). ประวัติศาสตร์ศาสนา. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. รวมสาส์น.

เสฐียร พันธรังษี. (๒๕๖๓). ศาสนาเปรียบเทียบ. พิมพ์ครั้งที่ ๙. ศรีปัญญา.

เสถียรโกเสศ นาคประทีป. (๒๕๖๑). ลัทธิของเพื่อน. ศรีปัญญา.

แสง จันทร์งาม. (๒๕๔๒). ศาสนศาสตร์. พิมพ์ครั้งที่ ๓. สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช.

Mensching, G. (1976). *Structures and patterns of religion* (1st Indian ed.). Motilal Banarsidass.

Müller, F. M. (1964). *Lectures on the origins and growth of religion*. Indological Book House.

Tylor, E. B. (1871). *Primitive culture: Researches into the development of mythology, philosophy, religion, art, and custom*. John Murray.

Types of religion. (2026). In *Introduction to sociology*. Utah Education Network. https://uen.pressbooks.pub/soc1010/chapter/types-of-religion/

Earls, A. (2026, February 24). *Lifeway Research finds religiously unaffiliated Americans not completely irreligious*. Lifeway Research. https://news.lifeway.com/2026/02/24/lifeway-research-finds-religiously-unaffiliated-americans-not-completely-irreligious/

Brenan, M. (2026, March 3). *Americans' religious engagement holds at lower levels*. Gallup. https://news.gallup.com/poll/702572/americans-religious-engagement-holds-lower-levels.aspx

Daniels, T. (2026, March 16). *USA: New data reveal a nation less religiously anchored, but not uniformly secular*. Zenit. https://zenit.org/2026/03/16/usa-new-data-reveal-a-nation-less-religiously-anchored-but-not-uniformly-secular/

PRRI. (2026, April 15). *New PRRI data rebuts "religious revival" claims*. Public Religion Research Institute. https://prri.org/press-release/new-prri-data-rebuts-religious-revival-claims/

Wikipedia. (2026, May 15). *Religion*. https://en.wikipedia.org/wiki/Religion

ภาพประกอบเนื้อหาท้ายบท

ภาพที่ ๑ ภาพ Ai ภาพอินโฟรกราฟฟิกส์วิวัฒนาการศาสนา

ภาพที่ ๒-๔ ภาพแหล่งมรดกโลก ซุ้มประตู สาญจีสถูป (Sanchi Stupa) พระเจ้าอโศกมหาราชสร้าง ณ รัฐมัธยประเทศ อินเดีย/ ภาพ Ai : พิธีรำบวงสรวงพระธาตุพนม /และพิธีบวงสรวงเสาอินทขิล (เสาหลักเมือง) หน้าพระวิหาร วัดเจดีย์วรวิหาร เชียงใหม่

ที่มา : Facebook-Page /เพจน์ประชาสัมพันธ์ วัดเจดีย์หลวงวรวิหาร

ภาพที่ ๕-๗ ภาพ Ai ภาพศาสนจารย์และศิษยาภิบาลกำลังอ่านพระคัมภีร์ใบเบิล/ นักศึกษา MBU.Lnc กำลังเรียนรู้เรื่องความศรัทธา ในสัญลักษณ์ศาสนาพราหมณ์ ฮินดู วัดเทพมนเทียร เชียงใหม่/ พิธีละมาดวันละห้าครั้งของศาสนิกชนอิสลาม ในประเทศไทย

ที่มา : ภาพกิจกรรมทัศนนักศึกษา https://gemini.google.com/app/cd38d5c4.o736d7d8d

แผนการสอนประจำบทที่ ๔ องค์ประกอบของศาสนา

๑. การจัดความสอดคล้องของผลลัพธ์การเรียนรู้

ความสอดคล้อง LLO ๔.๑ - ๔.๓ สอดคล้องกับ CLO ๑ (อธิบายองค์ประกอบพื้นฐานและโครงสร้างทางศาสนา) และ CLO ๓ (วิเคราะห์และเปรียบเทียบองค์ประกอบของแต่ละศาสนาเพื่อความเข้าใจอันดีในการอยู่ร่วมกัน)

องค์ประกอบที่ได้รับการพัฒนา

ความรู้ ความเข้าใจในองค์ประกอบทั้ง ๖ ประการของศาสนาหลักในโลก

ทักษะ การคิดวิเคราะห์เชิงโครงสร้าง (Structural Analysis) และการเปรียบเทียบข้ามศาสนา

ลักษณะบุคคล การมีใจกว้างยอมรับความหลากหลายทางพิธีกรรมและความเชื่อ (Open-mindedness) และยึดมั่นในความถูกต้องทางวิชาการ

๒. ตารางการออกแบบการเรียนการสอน

หัวข้อย่อย	ผลลัพธ์การเรียนรู้ (LLOs)	กิจกรรมการเรียนรู้ (TLAs)	การประเมินผล (ATs)
๔.๑ ความหมายและองค์ประกอบทั่วไปของศาสนา	LLO ๔.๑ ระบุและอธิบายองค์ประกอบพื้นฐาน ๖ ประการที่ทำให้ระบบความเชื่อมีสถานะเป็นศาสนาได้	บรรยายเชิงปฏิสัมพันธ์ (Interactive Lecture): ยกตัวอย่างระบบความเชื่อและให้นักศึกษาวิเคราะห์ว่าจัดเป็นลัทธิหรือศาสนา	การทดสอบย่อย (Quiz) วัดความเข้าใจในนิยามและองค์ประกอบพื้นฐาน
๔.๒ - ๔.๕ องค์ประกอบสำคัญของพุทธ คริสต์ อิสลาม และพราหมณ์-ฮินดู	LLO ๔.๒ วิเคราะห์และเปรียบเทียบความแตกต่างขององค์ประกอบ (เช่น ศาสดา ศาสนธรรม ศาสนพิธี) ในแต่ละศาสนาได้อย่างถูกต้อง	Jigsaw Cooperative Learning แบ่งกลุ่มศึกษาองค์ประกอบของแต่ละศาสนา และนำมาสร้างตารางวิเคราะห์เปรียบเทียบ (Comparative Matrix)	ประเมินผลงานกลุ่มตารางวิเคราะห์เปรียบเทียบ (Comparative Matrix)
๔.๕ (ตอนท้าย) องค์ประกอบของศาสนาในมุมมองร่วมสมัย	LLO ๔.๓ ประเมินพลวัตและการปรับตัวขององค์ประกอบทางศาสนาในสังคมยุคดิจิทัลได้	อภิปรายกลุ่ม (Group Discussion) ถกเถียงประเด็นการเปลี่ยนผ่านสู่พื้นที่เสมือนจริงและจิตวิญญาณทางเลือก	แบบสังเกตการณ์พฤติกรรมการอภิปรายและการใช้เหตุผล

๓. เกณฑ์การวัดและประเมินผล

Formative Assessment แบบสังเกตพฤติกรรมการอภิปราย และการทดสอบย่อย

Summative Assessment ตารางวิเคราะห์และรายงานเปรียบเทียบองค์ประกอบของศาสนา (Comparative Matrix & Report)

สัดส่วนคะแนนชิ้นงาน ความถูกต้องของข้อมูลทางศาสนา ๔๐%, ความลึกซึ้งในการวิเคราะห์เปรียบเทียบ ๔๐%, การเชื่อมโยงสู่บริบทร่วมสมัย ๒๐%

ชิ้นงานที่ประเมิน ตารางวิเคราะห์และรายงานเปรียบเทียบองค์ประกอบของศาสนา (Comparative Matrix & Report)

ประเด็นการประเมิน	ดีเยี่ยม (๔)	ดี (๓)	พอใช้ (๒)	ปรับปรุง (๑)
การระบุและอธิบายองค์ประกอบ (LLO ๔.๑)	ระบุองค์ประกอบทั้ง ๖ ประการของทุกศาสนาได้อย่างครบถ้วน ถูกต้องแม่นยำ และอธิบายรายละเอียดได้ลึกซึ้ง	ระบุองค์ประกอบได้ครบถ้วน แต่การอธิบายรายละเอียดในบางองค์ประกอบ (เช่น ศาสนธรรม หรือ ศาสนพิธี) ยังไม่ชัดเจน	ระบุองค์ประกอบได้เป็นส่วนใหญ่ มีข้อผิดพลาดในรายละเอียดเชิงลึกของบางศาสนา	ระบุองค์ประกอบไม่ครบถ้วน ข้อมูลทางศาสนาคลาดเคลื่อนอย่างเห็นได้ชัด
การวิเคราะห์เปรียบเทียบข้ามศาสนา (LLO ๔.๒)	เปรียบเทียบจุดร่วมและจุดต่างของแต่ละองค์ประกอบ (เช่น ความแตกต่างของศาสดาเทวนิยมและอเทวนิยม) ได้อย่างเป็นตรรกะและเป็นกลาง	เปรียบเทียบความแตกต่างได้ถูกต้อง แต่อาจขาดการวิเคราะห์ถึงรากฐานทางปรัชญาที่ทำให้เกิดความแตกต่างนั้น	อธิบายองค์ประกอบของแต่ละศาสนาแบบแยกส่วน ขาดการนำมาเทียบเคียงให้เห็นภาพรวม	ไม่สามารถวิเคราะห์เปรียบเทียบได้ นำเสนอข้อมูลสับสนหรือมีอคติทางศาสนา
การเชื่อมโยงสู่มุมมองร่วมสมัย (LLO ๔.๓)	อธิบายพลวัตขององค์ประกอบศาสนาในยุคปัจจุบัน (เช่น การปรับตัวของศาสนสถานสู่โลกออนไลน์) ได้อย่างเห็นภาพและมีเหตุผลสนับสนุน	อธิบายการปรับตัวของศาสนาในยุคปัจจุบันได้ แต่อ้างอิงทฤษฎีหรือปรากฏการณ์ทางสังคมได้ไม่ครอบคลุม	ระบุการเปลี่ยนแปลงได้เพียงผิวเผิน ขาดการเชื่อมโยงกับแนวคิดทางมานุษยวิทยาหรือสังคมวิทยา	ไม่มีการวิเคราะห์ความเชื่อมโยงกับบริบทสังคมและมุมมองร่วมสมัยเลย

๔. ทรัพยากรและสื่อการเรียนรู้

แหล่งค้นคว้าภาษาไทย

คณะสงฆ์จีนนิกาย. (๒๕๓๑). *พุทธศาสนามหายาน*. มูลนิธิสังฆประชานุเคราะห์.

จรัญ มะลูลีม. (๒๕๖๐). *ความขัดแย้งซุนนี-ชีอะฮ์: มิติทางศาสนา การเมือง และความมั่นคงในตะวันออกกลาง*. สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

เชษฐ์ ติงสัญชลี. (๒๕๕๘). *ประวัติศาสตร์ศิลปะอินเดีย*. เมืองโบราณ.

ประพจน์ อัศววิรุฬการ. (๒๕๔๖). *โพธิสัตวจรรยา: มรรคาเพื่อประชาชน*. สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต). (๒๕๔๓). *พุทธธรรม* (พิมพ์ครั้งที่ ๙). มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระมหาดนัย ปณฺญาคโม, และ สมภาร พรมทา. (๒๕๖๕). มิติทางศาสนากับสังคมไทยในยุคดิจิทัล. *วารสารปรัชญาและศาสนา, ๗*(๒), ๔๕–๖๒.

สุชีพ ปุญญานุภาพ. (๒๕๔๕). *ประวัติศาสตร์ศาสนา*. สำนักพิมพ์รวมสาส์น.

เสฐียร พันธรังษี. (๒๕๔๖). *ศาสนาเปรียบเทียบ* (พิมพ์ครั้งที่ ๘). สำนักพิมพ์สุขภาพใจ.

เสรี พงศ์พิศ. (๒๕๒๙). *ศาสนาคริสต์*. โรงพิมพ์เอดิสัน.

แสง จันทร์งาม. (๒๕๔๒). *ศาสนศาสตร์* (พิมพ์ครั้งที่ ๓). สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช.

อิมรอน มะลูลีม. (๒๕๒๔). *ศาสนาอิสลามเบื้องต้น*. โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

แหล่งค้นคว้าภาษาต่างประเทศ

Ammerman, N. T. (2021). *Studying lived religion: Contexts and practices*. New York University Press.

Campbell, H. A. (Ed.). (2020). *Digital religion: Understanding religious practice in digital media worlds* (2nd ed.). Routledge.

Matthews, W. (2010). *World religions*. Wadsworth Cengage Learning.

Smart, N. (2024). *The world's religions* (3rd ed.). Cambridge University Press.

Woodhead, L. (2020). *An introduction to Christianity* (2nd ed.). Cambridge University Press.

บทที่ ๔
องค์ประกอบของศาสนา

๔.๑ บทนำ

ศาสนาทุกศาสนาในโลกนี้ ไม่ว่าจะเป็นศาสนาที่ตายไปแล้ว (Dead Religion) ศาสนาที่ยังมีชีวิตอยู่ (Living Religion) ศาสนาที่นับถือพระเจ้า (Theistic Religion) หรือศาสนาที่ไม่นับถือพระเจ้า (Atheistic Religion) ย่อมมีองค์ประกอบที่มักพบ ๖ ประการ คือ ศาสดา (Founder or Prophet) ศาสนธรรม (Teachings) ศาสนบุคคล (Priests or Disciples) ศาสนสถาน (Sacred Places) ศาสนพิธี (Ritual Performance) และสัญลักษณ์ (Sign) หากขาดองค์ประกอบใดองค์ประกอบหนึ่งไป ศาสนานั้นก็เป็นได้แค่ลัทธิ (cult) เท่านั้น องค์ประกอบของศาสนา ศาสนาในฐานะปรากฏการณ์ทางจิตและทางสังคม เป็นบ่อเกิดของคุณค่าและวัฒนธรรมและมีความสัมพันธ์กับชีวิตของมนุษย์อย่างแน่นแฟ้น ซึ่งมีความลึกซึ้งและมีองค์ประกอบมากมายหลายอย่าง

หลวงวิจิตรวาทการ (๒๕๔๖) และเสฐียร พันธรังษี (๒๕๔๖) กล่าวไว้ในลักษณะเดียวกันว่า คำว่า ศาสนา มีลักษณะหลายประการประกอบกัน คือ

๑) ศาสนาต้องเป็นเรื่องที่เชื่อถือโดยความศักดิ์สิทธิ์ และไม่ใช่เชื่อถือเปล่า ๆ ต้องเคารพบูชาด้วย

๒) ศาสนาต้องมีคำสอนทางธรรมจรรยา และกฎเกณฑ์เกี่ยวกับความประพฤติปฏิบัติเพื่อบรรลุผลอันดีงาม

๓) ศาสนาต้องปรากฏตัวผู้สอน ผู้ตั้ง ผู้ประกาศ ที่รู้กันแน่นอน และยอมรับว่าเป็นความจริงทางประวัติศาสตร์

๔) ศาสนาต้องมีคณะบุคคลทำหน้าที่โดยเฉพาะสำหรับรักษาความศักดิ์สิทธิ์และคำสอนนั้นสืบต่อมา บุคคลคณะนี้ เรียกกันว่า พระ ถือเป็นวรรณะและเป็นเพศพิเศษ ต่างกับสามัญชน เรียกว่า สมณเพศ

๕) ศาสนาต้องมีการกวดขันเรื่องความภักดี ซึ่งเรียกว่า Fidelity หมายความว่าถ้าถือศาสนาหนึ่งแล้วจะไปถือศาสนาอื่นอีกไม่ได้ แม้แต่จะเคารพปูชนียสถานของศาสนาหรือลัทธิอื่นก็ถือเป็นบาป แสง จันทร์งาม (๒๕๔๒) กล่าวว่า ศาสนาในฐานะเป็นสถาบันต้องมีองค์ประกอบที่สำคัญ ๘ ประการ คือ ๑) ศาสดาผู้ให้กำเนิด ๒) ประมวลคำสอน ๓) คัมภีร์ ๔) นักบวช ๕) ศาสนิกชน ๖) ศาสนสถาน ๗) ศาสนวัตถุ ๘) สัญลักษณ์ทางศาสนา

เดือน คำดี (๒๕๔๑) กล่าวไว้ในลักษณะเดียวกันว่า ศาสนามีองค์ประกอบมากมายหลายอย่าง แต่ที่ถือว่าสำคัญที่สุดมี ๕ ประการ คือ

๑) ศาสดา คือ ผู้ตั้งศาสนาหรือผู้สอนดั้งเดิม

๒) คัมภีร์ศาสนา คือ ที่รองรับหลักธรรมคำสอนในศาสนานั้น ๆ

๓) นักบวชหรือผู้สืบต่อศาสนา

๔) ศาสนสถาน คือ สถานที่สำคัญของศาสนา หรือปูชนียสถาน

๕) สัญลักษณ์ คือ เครื่องแสดงออกของศาสนาด้านพิธีกรรมและปูชนียวัตถุ

ตามทัศนะของนักวิชาการที่กล่าวมาข้างต้น สรุปได้ว่า สิ่งที่เรียกว่าศาสนาอย่างสมบูรณ์ต้องมีองค์ประกอบที่มักพบดังต่อไปนี้

๑) ศาสดา คือ ผู้ก่อตั้งศาสนา ซึ่งต้องมีชีวิตอยู่จริงในประวัติศาสตร์

๒) ศาสนธรรม คือ คำสอนซึ่งเป็นหลักของศาสนา มีคัมภีร์เป็นที่รวบรวมคำสอน

๓) ศาสนบุคคล คือ บุคคลผู้สืบทอดคำสอนของศาสนา ซึ่งเป็นผู้ปฏิบัติตามหลักคำสอนของศาสนาโดยตรง

๔) ศาสนพิธี คือ พิธีกรรมที่เกี่ยวเนื่องมาจากคำสอนของศาสนา

๕) ศาสนสถาน คือ สถานที่ประกอบศาสนกิจและศาสนพิธีต่าง ๆ

๖) ศาสนิกชน คือ บุคคลผู้นับถือเลื่อมใสศรัทธาในศาสนานั้น ๆ

องค์ประกอบทั้งหมดนี้ บางศาสนาอาจขาดข้อใดข้อหนึ่งไป แต่ก็ยังถือว่าเป็นศาสนา เช่น ศาสนาพราหมณ์- ฮินดู ขาดองค์ประกอบข้อที่หนึ่ง คือ ศาสดาไม่ได้มีชีวิตอยู่จริงในประวัติศาสตร์ ศาสนาอิสลามขาดองค์ประกอบข้อ ๓ คือ ศาสนบุคคล เพราะผู้นับถือศาสนาอิสลามไม่มีการถือเพศเป็นบรรพชิต คงมีแต่เพศฆราวาสเท่านั้น

๔.๒ องค์ประกอบสำคัญของพุทธศาสนา

พุทธศาสนาเป็นศาสนาประเภทที่ไม่นับถือพระเจ้าหรืออเทวนิยมมีองค์ประกอบที่มักพบอยู่ ๖ ประการ ได้แก่

๑. ศาสดา พุทธศาสนามีศาสดาเป็นที่ทราบกันดีว่าพระพุทธเจ้า เป็นผู้ค้นพบและก่อตั้งศาสนา ศาสดาหรือพระพุทธเจ้าในฐานะที่เป็นบุคคลผู้ก่อตั้งพุทธศาสนานี้ มีลักษณะที่ปรากฏ ๒ ประการ คือ คุณสมบัติที่ปรากฏออกมาภายนอกอันได้แก่บุคลิกภาพ ได้แก่พระลักษณะทั้งทางด้านความสง่างามแห่งพระวรกาย พระสุระเสียงที่โน้มน้าวจิตใจ และพระบุคลิกลักษณะอันควรแก่ศรัทธาปสาทะ ทรงมีพระมหาบุรุษลักษณะ ๓๒ ประการและอนุพยัญชนะ เป็นข้อปลีกย่อยหรือองค์ประกอบย่อยของพระมหาบุรุษที่นิยมเรียกว่า “อสีตยานุพยัญชนะ” หรือ “อนุพยัญชนะ ๘๐ ประการ” และคุณสมบัติภายใน อันได้แก่คุณธรรมต่าง ๆ โดยถือเอาตามแนวของพุทธคุณ ๓ ประการ มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๑) พระปัญญาคุณ คุณคือพระปัญญา ในส่วนที่เกี่ยวกับงานสอนอันเป็นคุณสมบัติโดยตรง ได้แก่ ทศพลญาณ อันเป็นญาณที่เป็นกำลังของพระตถาคตที่ทำให้พระองค์สามารถบันลือสีหนาทประกาศพระศาสนาได้มั่นคง

๒) พระวิสุทธิคุณ คุณคือความบริสุทธิ์ คุณข้อนี้มีความสำคัญยิ่งที่ทำให้คนเชื่อถือและเลื่อมใสพระพุทธเจ้า ความบริสุทธิ์อาจมองได้ในลักษณะต่าง ๆ ดังต่อไปนี้ พระองค์เองเป็นผู้บริสุทธิ์หลุดพ้นจากอาสวะกิเลสทั้งปวง, ทรงทำได้อย่างที่สอน และทรงมีความบริสุทธิ์พระทัยในการสอน ทรงสอนผู้อื่นด้วยมุ่งหวังประโยชน์แก่เขาอย่างเดียว ไม่มีพระทัยเคลือบแฝงด้วยความหวังผลประโยชน์ส่วนตนหรืออามิสตอบแทนใด ๆ

๓) พระกรุณาคุณ คุณคือความกรุณา พระพุทธองค์อาศัยคุณข้อนี้ในการออกประกาศศาสนาและทำให้พระคุณ ๒ อย่างแรกคือ พระปัญญาคุณ และพระวิสุทธิคุณเป็นที่ปรากฏและเป็นประโยชน์แก่ชาวโลกอย่างแท้จริง

๒. ศาสนธรรม ศาสนธรรม, พระธรรม คือ สิ่งที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ คำสอนที่เป็นเอกลักษณ์สำคัญที่สุดของพุทธศาสนา ก็คือ ความมีเหตุมีผลของคำสอน คำสอนของพระพุทธศาสนาทุกคำสอนจึงเป็นเรื่องของความจริงแท้ในธรรมชาติซึ่งประกอบด้วยกระบวนการของเหตุและผลทั้งสิ้น แต่เนื่องจากพระพุทธศาสนามีนิกายที่สำคัญ ๒ นิกาย คือ พุทธศาสนานิกายเถรวาทและพุทธศาสนานิกายหมายาน ดังนั้น ในส่วนของหลักคำสอนสำคัญของพุทธศาสนา ผู้เขียนจะนำเสนอในรายละเอียดตามหลักคำสอนของนิกายทั้ง ๒ นั้น ดังต่อไปนี้

หลักคำสอนสำคัญของพุทธศาสนาเถรวาท

๑) ไตรลักษณ์ คำสอนเรื่องไตรลักษณ์ หรือสามัญลักษณะ เป็นหลักคำสอนที่สำคัญเรื่องหนึ่งของพระพุทธศาสนา เพราะแสดงถึงกฎธรรมชาติหรือสภาวะของสิ่งทั้งปวง ทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรมต้องเป็นไปตามกฎไตรลักษณ์นี้ ไตรลักษณ์เป็นกฎธรรมชาติที่เป็นธรรมธาตุ คือ ภาวะที่ทรงตัวอยู่โดยธรรมดา เป็นธรรมฐิติ คือ ภาวะที่ตั้งอยู่หรือยืนตัวเป็นหลักแน่นอนอยู่โดยธรรมดา เป็นธรรมนิยาม คือ กฎธรรมชาติ หรือกำหนดแห่งธรรมดาไม่เกี่ยวกับผู้สร้างผู้บันดาล หรือการเกิดขึ้นของศาสนาหรือศาสดาใด ๆ

กฎธรรมชาตินี้แสดงฐานะของพระพุทธเจ้าในความหมายของพุทธธรรมในฐานะเป็นผู้ค้นพบกฎเหล่านี้แล้วนำมาเปิดเผยชี้แจงแก่ชาวโลก ดังพระพุทธพจน์ที่แสดงไว้ว่า “ตถาคต (พระพุทธเจ้า) ทั้งหลายจะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ธาตุ (หลัก) นั้นก็ยังคงมีอยู่ เป็นธรรมฐิติ เป็นธรรมนิยามว่า สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยงสังขารทั้งปวง เป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตา ตถาคตตรัสรู้ เข้าถึงหลักนั้นแล้ว จึงบอก แสดง วางเป็นแบบ ตั้งเป็นหลัก เปิดเผยแจกแจง ทำให้เข้าใจง่ายว่า “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตา” (อัง.ติกะ. ๒๐/๕๗๖/๓๖๘) ตามพุทธพจน์นี้ เราสามารถเข้าใจในความหมายได้ ๒ ลักษณะคือ

- สังขารไม่เที่ยงและเป็นทุกข์ หมายเอาสังขตธรรม คือสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งและเป็นไปตามเหตุปัจจัยทุกอย่างทั้งทางวัตถุและทางจิตใจ ทั้งทางรูปธรรมและนามธรรม ทั้งที่เป็นโลกิยะและโลกุตตระ ทั้งที่ดีและชั่วและที่เป็นกลางทั้งหมด ยกเว้นพระนิพพาน

- ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา นั้นหมายเอาอสังขตธรรมคือสภาวะที่ไม่มีปัจจัยปรุงคือพระนิพพานเท่านั้น ดังนั้น ประโยคที่ว่าธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตานั้นมีความหมายครอบคลุมทั้งสังขตธรรมและอสังขตธรรม จึงสรุปได้ว่าสังขารทั้งปวงที่ปัจจัยปรุงแต่ง ไม่เที่ยง เป็นทุกข์และเป็นอนัตตา ส่วนนิพพาน เป็นอนัตตาอย่างเดียว (วิ.ปริวาร. ๘ /๒๕๗/๒๘๘)

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) (๒๕๔๓) ได้แสดงความหมายของหลักไตรลักษณ์ไว้ว่า ๑) อนิจจตา (Impermanence) ได้แก่ ความไม่เที่ยง ความไม่คงที่ ความไม่ยั่งยืน ภาวะที่เกิดแล้วเสื่อมและสลายไป ๒) ทุกขตา (Stress and Conflict) ได้แก่ ความเป็นทุกข์ ภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นและสลายตัว ภาวะที่กดดัน ฝืนและขัดแย้งอยู่ในตัว เพราะปัจจัยที่ปรุงแต่งให้มีสภาพเป็นอย่างนั้นเปลี่ยนแปลงไปจะทำให้คงอยู่ในสภาพนั้นไม่ได้ ภาวะที่ไม่สมบูรณ์มีความบกพร่องอยู่ในตัว ไม่ให้ความสมอยากแท้จริง หรือความพึงพอใจเต็มที่แก่ผู้อยากด้วยตัณหา และก่อให้เกิดทุกข์แก่ผู้เข้าไปอยากเข้าไปยึดด้วยตัณหาอุปาทาน ๓) อนัตตตา (Soullessness) ได้แก่ ความเป็นอนัตตา ความไม่ใช่ตัวตน ความไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมัน

ดังนั้น เมื่อบุคคลเข้าใจความเป็นเหตุเป็นผลกันของสรรพสิ่ง ย่อมมองเห็นว่าทุกสิ่งล้วนเป็นไตรลักษณ์ทั้งสิ้น กล่าวคือ มีลักษณะธรรมดาสามัญ ๓ ประการ อันได้แก่ ไม่เที่ยงแท้แน่นอน (อนิจจัง) ไม่คงสภาพ ไม่คงทนต่อการถูกบีบคั้น (ทุกขัง) และไม่มีตัวตนให้ยึดถือได้ (อนัตตา) ในสิ่งมีลักษณะเช่นนี้ เราก็ย่อมหมดความอยาก หมดความต้องการ ครอบครองหรือยึดมั่นถือมั่นต่อไป จิตใจย่อมเป็นอิสระ เข้าถึงความจริง และบรรลุความพ้นทุกข์ได้

๒) กรรม กฎแห่งกรรมนับเป็นคำสอนที่เป็นสัจธรรมอีกประเภทหนึ่งที่มีความสำคัญมาก เพราะหากไม่มีคำสอนเรื่องกฎแห่งกรรม หลักคำสอนที่เป็นจริยธรรมหรือหลักปฏิบัติต่าง ๆ จะไม่มีคุณค่าอะไรเลย เพราะกฎแห่งกรรมเป็นเรื่องของการทำดี การทำชั่ว และผลของการกระทำทั้งสองนั้น ผู้เขียนจะนำเสนอในประเด็น ดังต่อไปนี้

- ความหมายของกรรม

พระสุตตันตปิฎก ฉักกนิบาต อุงคุตตรนิกาย (๒๒ /๖๓ /๔๗๔) ให้ความหมายของ กรรมโดยมีพุทธพจน์รับรองไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เรา (พระพุทธเจ้า) กล่าวว่า เจตนานั่นแหละเป็นกรรม เมื่อมีเจตนาแล้ว บุคคลย่อมทำกรรมโดย ทางกาย ทางวาจา และทางใจ”

พระธรรมปิฎก (ป. อ.ปยุตฺโต) (๒๕๔๓) ได้ให้ความหมายของกรรมในลักษณะเดียวกันว่า กรรม แปลตามศัพท์ว่า การงานหรือการกระทำ แต่ในทางธรรมต้องจำกัดความจำเพราะลงไปว่าหมายถึงการกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา หรือการกระทำที่ทำด้วยความจงใจ ถ้าเป็นการกระทำที่ไม่มีเจตนา ก็ไม่เรียกว่าเป็นกรรมในความหมายทางธรรม

จากความหมายข้างต้น กรรมหมายถึง การกระทำที่มีเจตนาหรือมีความจงใจ ถ้าทำด้วยไม่มีเจตนาไม่เรียกว่า กรรม สิ่งที่บ่งบอกความเป็นกรรม ก็คือ เจตนา ซึ่งได้แก่ ความจงใจที่จะกระทำกรรม เจตนาจึงเป็นตัวนำ บ่งชี้และกำหนดทิศทางแห่งการกระทำทั้งหมดของมนุษย์

- ประเภทของกรรม

ประเภทของกรรมมีคำอธิบายไว้ทั้งในพระไตรปิฎกและคัมภีร์อรรถกถาซึ่งเป็นอรรถาธิบายของพระไตรปิฎก ดังต่อไปนี้

๑) ประเภทของกรรมในพระไตรปิฎกในคัมภีร์พระไตรปิฎก ในพระไตรปิฎกได้แบ่งกรรมออกเป็นประเภทต่าง ๆ หลายลักษณะ จำแนกกรรมตามสาเหตุที่ทำให้เกิดบ้าง จำแนกกรรมตามพฤติกรรมที่แสดงออกบ้าง จำแนกกรรมตามความสัมพันธ์กับการให้ผลบ้าง มีรายละเอียด ดังต่อไปนี้

๑.๑) ประเภทของกรรมตามสาเหตุที่ทำให้เกิด กรรมที่จำแนกตามสาเหตุที่ทำให้เกิดกรรมแบ่งออกเป็น ๒ ประเภทคือ

- อกุศลกรรม ได้แก่ กรรมที่เป็นอกุศล หรือ การกระทำไม่ดี เป็นกรรมชั่ว เกิดจากสาเหตุฝ่ายชั่วหรือเรียกว่า อกุศลมูล ได้แก่ ความอยากได้ (โลภะ) ความไม่พอใจ (โทสะ) และความหลงไม่รู้ความจริง (โมหะ)

- กุศลกรรม ได้แก่ กรรมที่เป็นกุศล หรือ การกระทำที่ดี เกิดจากสาเหตุฝ่ายดีหรือเรียกว่า กุศลมูล ได้แก่ ความไม่อยากได้ (อโลภะ) ความไม่ประทุษร้าย (อโทสะ) และความรู้ความจริง (อโมหะ)

๑.๒) ประเภทของกรรมตามพฤติกรรมที่แสดงออก กรรมที่แบ่งตามพฤติกรรมที่แสดงออก มี ๓ ประเภท คือ การทำกรรมด้วยกาย (กายกรรม)หรือ การกระทำที่แสดงออกทางกาย

การทำกรรมด้วยวาจา (วจีกรรม) หรือ การกระทำที่แสดงออกทางวาจา และการทำกรรม (มโนกรรม) หรือ การกระทำด้วยความคิดหรือด้วยใจ (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), ๒๕๔๓)

เกี่ยวกับเรื่องกรรมนี้ พุทธศาสนาถือว่า มโนกรรมสำคัญที่สุด เพราะใจเป็นเครื่องกำหนดคำพูดและการกระทำ คนเราเมื่อพูดดี ทำดี ก็เพราะคิดดี เมื่อพูดชั่ว ทำชั่ว ก็เพราะคิดชั่ว ความคิดและจิตใจจึงเป็นต้นเค้า หรือมูลเหตุของกรรมในวิธีอื่น ๆ ดังพุทธพจน์รับรองที่ปรากฏใน ขุททกนิกาย ธรรมบท (๒๕/๑/๓๔) ว่า “ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นเจ้านาย สำเร็จด้วยใจ ถ้าบุคคลมีใจประทุษร้ายเสียแล้ว จะพูดก็ตาม จะทำก็ตาม ความชั่วย่อมติดตามเขาไป เหมือนล้อหมุนตามโคที่ลากเกวียน ถ้าคนมีจิตใจผ่องใสแล้ว จะพูดก็ตาม จะทำก็ตาม ความดีย่อมติดตามมา เหมือนดังเงาที่ติดตามตัว”

๑.๓) ประเภทของกรรมแบ่งตามความสัมพันธ์กับการให้ผล กรรมที่แบ่งตามความสัมพันธ์กับการให้ผลมีพุทธพจน์รองรับปรากฏในทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค (๑๑ /๓๑๒/ ๒๖๙) ๔ ประการ ว่า

๑) กรรมดำ มีวิบากดำ หมายถึง การกระทำทางกาย วาจา และทางใจ เช่นการฆ่าสัตว์ การลักทรัพย์ การประพฤติผิดในกาม การพูดเท็จและการดื่มสุราและเมรัย เป็นต้น มีวิบากดำ หมายถึง ส่งผลให้ไปเกิดในอบายภูมิ

๒) กรรมขาว มีวิบากขาว หมายถึง การกระทำทางกาย วาจา และทางใจ เช่น การไม่ฆ่าสัตว์ การไม่ลักทรัพย์ การไม่ประพฤติผิดในกาม การไม่พูดเท็จและการไม่ดื่มสุราและเมรัย เป็นต้น มีวิบากขาว หมายถึง ส่งผลให้ไปเกิดในสุคติภูมิ

๓) กรรมทั้งดำทั้งขาว มีวิบากทั้งดำทั้งขาว หมายถึง การกระทำทางกาย ทางวาจา และทางใจที่ดีบ้าง ไม่ดีบ้าง เช่น การฆ่าสัตว์ การเว้นจากการฆ่าสัตว์ การลักทรัพย์ การเว้นจากการลักทรัพย์ เป็นต้น กรรมที่ดีและไม่ดีนี้ จะมีผลทั้งดี และไม่ดี ปะปนกันไป

๔) กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว หมายถึง การกระทำทางกาย ทางวาจาและทางใจที่ไม่ก่อให้เกิดบุญและบาป เป็นกรรมที่อยู่เหนือการให้ผลเช่นเดียวกับกรรมทั้ง ๓ ข้อแรกนั้น หรือกรรมที่เป็นเพียงกิริยาเท่านั้น ปราศจากเจตนา เช่น การกระทำของพระอรหันต์ เป็นการกระทำที่ไม่ส่งผล ดังนั้นวิบากที่ได้จึงเรียกว่าไม่ขาว ไม่ดำ ซึ่งก็หมายถึง ภาวะที่ดับกิเลสไม่เหลือ หรือหมดจดจากกิเลสนั้นเอง

๒) ประเภทของกรรมในคัมภีร์อรรถกถา คัมภีร์ระดับอรรถกถาที่อธิบายความเนื้อหาของพระไตรปิฎก ยังมีการแบ่งประเภทของกรรมไว้อีกมากมาย ซึ่งเป็นที่นิยมถือตามกันมาและเป็นที่รู้จักในยุคหลัง ๆ เช่น การแบ่งประเภทของกรรมเป็นกรรม ๑๒ หรือกรรม ๔ จำนวน ๓ หมวด ตามการอธิบายความในคัมภีร์วิสุทธิมัคค์ และคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ ดังต่อไปนี้

๒.๑) กรรมจำแนกตามหน้าที่ กรรมที่จำแนกตามหน้าที่ มีจำนวน ๔ ประการ คือ

๑) ชนกกรรม คือ กรรมที่มีหน้าที่นำไปเกิดทั้งในภพภูมิที่ดีและไม่ดี

๒) อุปถัมภกกรรม คือ กรรมที่มีหน้าที่ช่วยอุดหนุนการให้ผลของชนกกรรมที่นำไปเกิดแล้วในทางดีและทางชั่ว กล่าวคือ ในทางดีก็ส่งผลให้กุศลกรรมส่งเสริมให้ดียิ่งขึ้น ในทางชั่วก็ส่งเสริมให้อกุศลกรรมส่งผลเลวร้ายมากขึ้น

๓) อุปปีฬกกรรม คือ กรรมที่มีหน้าที่เบียดเบียนการให้ผลของชนกกรรมทั้งที่นำไปเกิดฝ่ายดีและนำไปเกิดในฝ่ายชั่ว เช่น อุปปีฬกกรรมฝ่ายดีเบียดเบียนการให้ผลของชนกกรรมฝ่ายชั่ว ตัวอย่างเช่น การไปเกิดเป็นสัตว์เดรัจฉานที่เกิดมาร่างกายไม่สมบูรณ์ มีโรคเบียดเบียน มีความเป็นอยู่ลำบากมาก แต่มีคนนำไปเลี้ยงดู ความเป็นอยู่ก็ดีขึ้น โรคภัยที่เบียดเบียนอยู่ก็หายไป มีความสุขสบายขึ้น ที่เป็นอย่างนี้ เพราะอำนาจแห่งอุปปีฬกกรรมฝ่ายดีเบียดเบียนชนกกรรมฝ่ายชั่ว นอกจากนี้ตัวอย่างของอุปปีฬกกรรมฝ่ายชั่วเบียดเบียนการให้ผลของชนกกรรมฝ่ายดี ตัวอย่างเช่น การเกิดมาเป็นมนุษย์ มีร่างกายแข็งแรงสมบูรณ์ ไม่มีโรคภัยเบียดเบียน แต่กระทำความชั่วทุจริต มีการดื่มสุรา การฆ่าสัตว์ ฉ้อโกง อยู่เสมอ ต่อมาภายหลัง มีโรคภัยเบียดเบียน หรือมีสติฟั่นเฟือน หรือเกิดความวิบัติเสียหายในลาภยศ บริวาร การงาน อาชีพฝืดเคือง มีแต่เรื่อง ทำให้เกิดเดือดร้อนใจต่าง ๆ เหล่านี้เพราะอำนาจ อุปปีฬกกรรม ฝ่ายชั่วที่ตนได้เคยกระทำให้เข้าเบียดเบียนการให้ผลของชนกกรรมฝ่ายดี

๔) อุปฆาตกกรรม คือ กรรมที่มีหน้าที่ตัดรอนการให้ผลของกรรมอื่นให้สิ้นลงไป เป็นการตัดให้ขาดสะบั้นไปเลย ซึ่งต่างจากอุปปีฬกกรรม ที่ทำหน้าที่เพียงเบียดเบียนกรรมเท่านั้น ส่วนอุปฆาตกกรรมนี้ เป็นกรรมชนิดที่ตัดกรรมอื่น ๆ อย่างเด็ดขาด เมื่อตัดกรรมใดแล้ว กรรมนั้นก็ไม่สามารถส่งผลให้เกิดขึ้นได้เลยตลอดไป เช่น กรณีพระองคุลีมาล ก่อนจะสำเร็จเป็นพระอรหันต์ ได้เคยฆ่ามนุษย์ไว้มากมาย ย่อมเป็นชนกกรรมฝ่ายอกุศลที่จะนำให้เกิดในนรกแน่นอน แต่เมื่อได้บรรลุเป็นพระอรหันต์แล้ว ด้วยอำนาจแห่งความเป็นอรหันต์ซึ่งเป็นกุศลกรรมที่สูงส่ง จึงเป็นอุปฆาตกกรรมฝ่ายกุศลเข้าไปตัดรอนการให้ผลของชนกกรรมฝ่ายอกุศล ทำให้ท่านไม่ต้องไปเกิดในนรก ลักษณะเช่นนี้คืออุปฆาตกรรมฝ่ายดีเข้าไปตัดรอนการให้ผลของอกุศลกรรม ส่วนในกรณีอุปฆาตกกรรมฝ่ายชั่วเข้าไปตัดรอนชนกกรรมฝ่ายชั่วและรูปนามที่เป็นผลของกรรมชั่ว เช่น การเกิดเป็นสุนัขซึ่งเป็นผลของกรรมชั่วแล้วยังมาถูกรถทับตายอีก การถูกรถทับตายก็เป็นอกุศลกรรมที่ตามมาทัน โดยทำหน้าที่เป็นอุปฆาตกกรรม ทำให้รูปนามขาดสะบั้นไปเลย คือ ไม่สามารถรับผลกรรมได้อีกต่อไป

๒.๒) กรรมจำแนกตามลำดับการให้ผล กรรมจำแนกตามลำดับการให้ผล มีจำนวน ๔ ประการ คือ

๑) ครุกรรม คือ กรรมที่หนัก เป็นกรรมที่มีกำลังแรงมาก ต้องให้ผลก่อนกรรมอื่น ๆ ถ้าเป็นกรรมฝ่ายดี ก็มีผลมาก ให้คุณมาก ถ้าเป็นกรรมฝ่ายชั่วก็มีโทษหนักมาก จนกระทั่งกรรมอื่น ๆ ไม่สามารถขัดขวาง หรือยับยั้งการให้ผลของกรรมชนิดนี้ได้ ครุกรรมจึงต้องให้ผลก่อนกรรมอื่น ๆ และให้ผลในชาติที่สองอย่างแน่นอน

๒) อาสันนกรรม คือ กรรมที่ได้กระทำในเวลาใกล้จะตาย กระชั้นชิดกับเวลาตาย ถ้าในเวลาใกล้จะตายได้กระทำสิ่งที่ดีหรือชั่ว หรือแม้แต่ระลึกสิ่งที่ดีหรือชั่ว เรียกว่าเป็นอาสันนกรรม มีอำนาจส่งให้ได้รับผลกรรมได้ทั้งนั้น แต่กรรมชนิดนี้จะให้ผล ก็ต่อเมื่อไม่มีครุกรรม กล่าวคือ บุคคลใดไม่เคยได้กระทำครุกรรม มีแต่อาสันนกรรมนี้ อาสันนกรรมก็ให้ผลก่อนกรรมอื่น ๆ

๓) อาจิณณกรรม คือ กรรมที่กระทำเป็นประจำ เป็นการสั่งสมไว้บ่อย ๆ ไม่ว่าจะเป็นกรรมดีหรือชั่ว ถ้าทำบ่อย ๆ เป็นประจำ ก็จัดเป็นอาจิณณกรรมทั้งนั้น อาจิณณกรรมนี้ ตามปกติก็ให้ผลในเมื่อไปเกิดแล้วเท่านั้น ยกเว้นแต่เมื่อบุคคลผู้ใกล้จะตายไม่เคยได้กระทำครุกรรม และไม่มีอาสันกรรมแล้ว อาจิณณกรรมนี้จึงจะส่งให้ได้รับผลในชาติที่ ๒ ตามกรรมที่ได้กระทำ

๔) กตัตตากรรม คือ กรรมสักแต่ว่าทำ หรือกรรมที่ทำด้วยเจตนาอ่อน หรือมิใช่เจตนาอย่างนั้น ๆ หรือกรรมที่ไม่ใช่กรรมทั้ง ๓ ชนิดข้างต้นนั้น เมื่อไม่มีครุกรรม อาสันนกรรม หรืออาจิณณกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง กตัตตากรรมนี้จึงให้ผล ตัวอย่าง เช่น นักกีฬาพุ่งแหลมคนหนึ่ง ได้พุ่งแหลมไปตามปกติของเขา แต่บังเอิญแหลมนั้นไปถูกคน ๆ หนึ่งเข้า กรรมของเขาจัดเป็นกตัตตากรรม เพราะไม่ได้เจตนาจะพุ่งให้ถูกคนแต่อย่างใด

๒.๓) กรรมจำแนกตามกำหนดเวลาในการให้ผล กรรมจำแนกตามกำหนดเวลาในการให้ผล มีจำนวน ๔ ประการ ได้แก่

๑) ทิฏฐธรรมเวทนียกรรม คือ กรรมที่ให้ผลในชาติปัจจุบัน เช่น การตั้งใจเรียนจนสำเร็จและได้รับปริญญา เป็นต้น

๒) อุปปัชชเวทนียกรรม คือ กรรมที่ให้ผลในชาติหน้า หรือชาติถัดจากปัจจุบันชาตินี้ที่นับเป็นชาติที่หนึ่ง

๓) อปราปริยเวทนียกรรม คือ กรรมที่ให้ผลในชาติที่ ๓ เป็นต้นไป

๔) อโหสิกรรม คือ กรรมที่ไม่มีโอกาสให้ผล ไม่ให้ผล เลิกให้ผล กล่าวคือ เป็นกรรมที่ไม่สามารถจะให้ผลได้ เช่น การฆ่าคนของพระองคุลิมาลที่ไม่มีโอกาสให้ผลเพราะท่านได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้ว กรรมชั่วคือการฆ่าคนของท่านจึงมีฐานะเป็นอโหสิกรรม

- การให้ผลของกรรม

ในเรื่องการให้ผลของกรรมนี้ พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ (๑๔/๒๘๙/๓๗๕) ว่า สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน เป็นทายาทแห่งกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย และกรรมจำแนกให้สัตว์เลวและดีต่างกัน นอกจากนั้น พระองค์ยังตรัสถึงผลร้ายและผลดีต่าง ๆ อันเนื่องมาจากกรรม ไว้ใน มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ (๑๔/๒๙๐- ๒๙๖/๓๗๖- ๓๘๒) ว่ามี ๗ ประการ ได้แก่

๑) มีอายุน้อย เพราะฆ่าสัตว์ มีอายุยืน เพราะไม่ฆ่าสัตว์

๒) มีโรคมาก เพราะเบียดเบียนสัตว์ มีโรคน้อยเพราะไม่เบียดเบียนสัตว์

๓) มีผิวพรรณทราม เพราะขี้โกรธ มีผิวพรรณดี เพราะไม่ขี้โกรธ ๔) มีศักดิ์น้อยเพราะมักริษยา มีศักดิ์มาก เพราะไม่มักริษยา

๕) มีโภคทรัพย์น้อยเพราะไม่ให้ทาน มีโภคทรัพย์มาก เพราะให้ทาน

๖) เกิดในตระกูลต่ำ เพราะกระด้างถือตัว ไม่อ่อนน้อม เกิดในตระกูลสูง เพราะไม่กระด้างถือตัวแต่รู้จักอ่อนน้อม

๗) มีปัญญาทรามเพราะไม่เข้าไปหาสมณพราหมณ์ ไต่ถามเรื่องกุศล อกุศล เป็นต้น มีปัญญาดี เพราะเข้าไปหาสมณพราหมณ์ ไต่ถามเรื่องกุศล อกุศล เป็นต้น

นอกจากการให้ผลของกรรมข้างต้น มีบางคนเข้าใจเรื่องของกรรมไม่ตรงตามความเป็นจริงหรือมองไม่ตลอดสาย จนทำให้เกิดความเข้าใจผิด แล้วก็นำไปสอนกันผิด ๆ สืบไป เช่นว่า ทำดีได้ดีมีที่ไหน ทำชั่วได้ดีมีถมไป พระพุทธองค์ได้ตรัสเรื่องนี้ไว้ในมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ (๑๔/๓๐๐- ๓๐๓/๓๘๖- ๓๙๔) เพื่อเป็นแนวทางในเรื่องการจำแนกกรรมโดยแสดงถึงบุคคล ๔ ประเภท คือ ๑) ทำชั่วแล้วไปเกิดในอบาย ทุคติ วินิบาต นรก ๒) ทำชั่วแล้วไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ ๓) ทำดีแล้วไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ ๔) ทำดีแล้วไปเกิดในอบาย ทุคติ วินิบาต นรก ข้อความดังกล่าวมีคำอธิบายว่า กรรม

ทุกอย่างส่งผลทั้งสิ้น เพียงแต่ว่าจะส่งผลในเวลาไหน ส่วนในเรื่องการให้ผลของกรรมนั้นจะดูเฉพาะในปัจจุบันยังไม่ได้ ต้องดูลักษณะข้ามภพข้ามชาติหรือโดยจะมองเปรียบเทียบในปัจจุบันก็ได้ เช่นจะต้องพิจารณาว่าในขณะก่อนตายนั้น เขาเป็นสัมมาทิฏฐิหรือมิจฉาทิฏฐิ เช่นในตลอดชีวิตเขาอาจจะทำดีมาโดยตลอด ก่อนตายเขากลับนึกถึงสิ่งที่ไม่ดีเพียงน้อยนิดที่เคยทำมา มิจฉาทิฏฐิข้อนี้อาจจะส่งผลให้เขาไปเกิดในอบาย ทุคติ วินิบาต หรือนรก ก็ได้ ในเรื่องเช่นนี้พระพุทธองค์เคยตรัสกะพระอานนท์เหมือนกันว่าการแสดงธรรมแก่บุคคลทั่วไปควรแสดงธรรมตามหลักของเหตุและผลอย่าแสดงธรรมแต่ในแง่เดียวเพราะจะทำให้คนเข้าใจผิดในเรื่องของกรรมได้

๓) อริยสัจ ๔ เป็นหลักธรรมสำคัญที่ครอบคลุมคำสอนทั้งหมดในพระพุทธศาสนา อริยสัจ ๔ เป็นหลักธรรมจำเป็นทั้งสำหรับบรรพชิตและคฤหัสถ์ พระพุทธเจ้าจึงทรงย้ำให้ภิกษุสอนให้ชาวบ้านรู้และเข้าใจอริยสัจ ๔ เพราะเป็นความจริงที่เป็นประโยชน์ หรือเป็นความจริงที่นำมาใช้ให้เกิดประโยชน์แก่ชีวิตได้

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) (๒๕๔๓) ได้ให้ความหมายของอริยสัจ ว่า ความจริงอันประเสริฐ ความจริงของพระอริยะ ความจริงที่ทำให้ผู้เข้าถึงกลายเป็นอริยะ ที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้และนำมาสั่งสอนเพื่อให้คนทั่วไปพ้นจากความทุกข์ มี ๔ ประการ คือ

๑) ทุกข์ คือ สภาพที่ทนได้ยาก ได้แก่ ปัญหาต่าง ๆ ของมนุษย์ หากพิจารณาในเชิงลึก ก็หมายถึง สภาพที่สรรพสิ่งตกอยู่ภายใต้กฎธรรมดาแห่งความไม่เที่ยงแท้ ไม่ทนอยู่ในสภาพเดิม และไม่มีตัวตนนั้นเอง ซึ่งบีบคั้น กดดัน ขัดแย้ง ขัดข้อง มีความบกพร่อง ไม่สมบูรณ์ในตัวเอง กล่าวตามพุทธพจน์ก็คือ ความเกิด ความแก่ ความเจ็บไข้ ความตาย ความประสบกับสิ่งไม่เป็นที่รัก ความพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รัก ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้นเป็นทุกข์ โดยย่อ อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์ (วินัย. ๔ /๑๔ /๒๑)

๒) สมุทัย คือ สาเหตุแห่งทุกข์ สาเหตุทำให้เกิดความทุกข์ ได้แก่ ตัณหา (ความทะยานอยาก) มี ๓ ประเภทคือ กามตัณหา (ความอยากในสิ่งที่น่าเพลิดเพลินหรือน่าพอใจทางประสาทสัมผัส) ภวตัณหา (ความอยากเป็นนั่นเป็นนี่ อยากเป็นสิ่งใดก็ตามตลอดไป) และวิภวตัณหา (ความไม่อยากมีไม่อยากเป็นสิ่งใดก็ตาม) (วินัย. ๔ /๑๔ /๒๒) กามตัณหานั้นจะครอบคลุมทั้งกิเลสกามและวัตถุกาม ดังพุทธพจน์บทหนึ่งกล่าวว่า วัตถุข้างนอกอันงดงาม ไม่ใช่กามมันก็อยู่ตามธรรมชาติของมันแต่ความนึกคิดรุ่มร้อนภายในจิตเป็นตัวการสำคัญทำให้คนเกิดทุกข์ (สำ.ส. ๑๕ /๓๔/ ๓๘) และเมื่อใดก็ตามที่เราไม่นึกถึงกาม เราก็ไม่เกิดความพอใจในกาม กิเลสกามก็ไม่สามารถทำร้ายเราได้ ดังตอนพระพุทธองค์ตรัสรู้ใหม่ ๆ ทรงทักมารว่า ดูก่อนกาม เราได้เห็นรากฐานของท่านแล้วว่าท่านย่อมเกิดเพราะความดำริ เราจักไม่ดำริถึงท่านอีก เมื่อเป็นเช่นนี้ท่านจักไม่มี (ขุ.นิ. ๒๙/๑/๒)

๓) นิโรธ คือ ความดับทุกข์ ได้แก่ ภาวะที่ตัณหาดับไม่เหลือด้วยมรรคคือวิราคะ สละ สละคืน ปล่อยไป ไม่พัวพัน (วินย. ๔ /๑๔/๒๑) เมื่อกำจัดอวิชชาความไม่รู้ กำจัดตัณหาได้หมดสิ้นแล้ว ไม่ถูกตัณหาย้อมใจหรือฉุดรากไป ไม่ถูกบีบคั้นด้วยความรู้สึกกระวนกระวาย ความเบื่อหน่าย หรือความคับข้องติดขัดอย่างใด ๆ หลุดพ้นเป็นอิสระ ประสบความสุขที่บริสุทธิ์ ที่เรียกว่า นิพพานนั่นเอง

๔) มรรค คือ ปฏิปทาที่นำไปสู่ความดับทุกข์ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), ๒๕๔๓) เป็นวิธีการดับทุกข์ เป็นข้อปฏิบัติที่นำบุคคลไปสู่ความพ้นทุกข์หรือพระนิพพาน วิธีการดังกล่าวนี้ต้องปฏิบัติ ไม่ตรึงเกินไปไม่หย่อนเกินไป กล่าวคือ ไม่เป็นการทรมานตนให้

เป็นการลำบาก และไม่ปล่อยตนตามอำนาจกิเลส เป็นวิธีการที่มีความเหมาะสมดี เป็นทางสายกลาง จึงเรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา ผู้ที่มีความเพียรพยายามและตั้งใจจริง สามารถปฏิบัติได้ตามทุกคน มรรคนั้นมีชื่อเต็มว่า อริยอัฏฐังคิกมัคค์ แปลว่า ทางมีองค์แปดประการอันประเสริฐองค์ประกอบ ๘ ประการของมรรคนั้นมีดังนี้

๑) สัมมาทิฏฐิ หมายถึง ความเห็นถูกต้องหรือความเห็นชอบมีหลายลักษณะ ประการแรก ได้แก่ ความรู้ความเข้าใจในเรื่องทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ ความดับทุกข์และวิธีการดับทุกข์ ประการที่สอง ได้แก่ ความรู้ความเข้าใจว่า ปรากฏการณ์ทั้งหลายเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ไม่มีความแน่นอน และยึดถือจริงจังไม่ได้ ประการที่สาม รู้จักผิดชอบชั่วดีเพื่อละชั่วทำดีได้ ประการที่ สี่ รู้จักเหตุรู้จักผล รู้ว่าทุกสิ่งมีสาเหตุ เมื่อแก้ไขเหตุได้ก็ย่อมกำหนดผลได้ เป็นต้น

๒) สัมมาสังกัปปะ หมายถึง ดำริชอบ มีความนึกคิดที่จะออกจากความเพลิดเพลินทางประสาทสัมผัส ไม่หมกมุ่นพัวพันติดข้องในสิ่งสนองความอยากต่าง ๆ (เนกขัมมสังกัปป์) ไม่มีความคิดเคียดแค้น พยาบาท หรือเพ่งมองในแง่ร้าย มีความเมตตากรุณาและมีความปรารถนาดีต่อสิ่งมีชีวิตทั่วไป (อพยาบาทสังกัปป์) มีความปรารถนาดี ต้องการให้ผู้อื่นมีความสุข และไม่มีความคิดที่จะเบียดเบียน คิดทำร้าย หรือทำลายผู้อื่น (อวิหิงสาสังกัปป์) มีความคิดที่จะช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นจากความทุกข์

สัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะจัดเป็นคุณธรรมฝ่ายปัญญา ส่งเสริมให้เกิดการมองโลก ชีวิต และปรากฏการณ์ต่าง ๆ ตามความเป็นจริง

๓) สัมมาวาจา หมายถึง เจรจาชอบ ได้แก่ การงดเว้นจากการพูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดวาจาหยาบคาย และการพูดเพ้อเจ้อ

๔) สัมมากัมมันตะ หมายถึง กระทำชอบ ได้แก่ การงดเว้นจากการทำลายชีวิต การลักขโมย และการประพฤติผิดในกามทั้งหลาย

๕) สัมมาอาชีวะ หมายถึง เลี้ยงชีพชอบ ได้แก่ การประกอบอาชีพที่ถูกต้องเหมาะสม ประกอบอาชีพที่ไม่เบียดเบียนผู้อื่นให้เดือดร้อน พุทธศาสนาจึงสอนให้หลีกเลี่ยงการประกอบอาชีพบางอย่าง คือ การค้าขายมนุษย์ เช่น ค้าทาส ค้าโสเภณี เป็นต้น การค้าขายอาวุธและเครื่องประหาร การค้าขายสัตว์ให้เขาฆ่า การค้าขายสุราและสิ่งเสพติด และการค้าขายยาพิษ สารพิษ เป็นต้น นอกจากนี้ ยังรวมถึงความขยันหมั่นเพียรในการประกอบอาชีพสุจริต

สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ เป็นคุณธรรมในด้านศีล ผู้ที่ถึงพร้อมย่อมเป็นผู้ทรงศีล

๖) สัมมาวายามะ หมายถึง ความเพียรพยายามชอบ ได้แก่ ความพยายามระวังไม่ให้ความชั่วเกิดขึ้นกับตน พยายามกำจัดความชั่วที่เกิดแล้ว พยายามสร้างความดีให้เกิดขึ้นกับตน และพยายามรักษาความดีให้มั่นคง

๗) สัมมาสติ หมายถึง ระลึกชอบ ได้แก่ การระมัดระวังจิตใจให้รู้เท่าทันความชั่ว และให้ตื่นตัวในการทำความดี โดยการตั้งสติ ๔ ประการ (สติปัฏฐาน) คือ พิจารณาให้เห็นสภาพร่างกายตามความเป็นจริง ว่าไม่ยั่งยืน ต้องเปลี่ยนแปลง พิจารณาความรู้สึกของตนตามที่เป็นจริง ว่ากำลังรู้สึกอย่างไร พิจารณาจิตของตนตามความเป็นจริง ว่าในขณะนั้นมีสภาพเป็นอย่างไร และพิจารณาปรากฏการณ์ทั้งหลายตามความเป็นจริงว่าเกิดขึ้น ดำเนินอยู่และเสื่อมไปอย่างไร

๘) สัมมาสมาธิ หมายถึง ตั้งใจชอบ ได้แก่ การสำรวมจิตใจให้แน่วแน่ จิตเป็นภาวะตั้งมั่น แน่วแน่ต่อสิ่งที่กำหนด ไม่ฟุ้งซ่านหรือกระสับกระส่าย สงบเยือกเย็น ไม่วิตกกังวล จิตที่มีสมาธิย่อมมีประโยชน์ต่อบุคคลมากมาย ทำการงานได้มีประสิทธิภาพ

สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ เป็นคุณธรรมด้านสมาธิ มรรค ๘ จึงประกอบด้วย ศีล สมาธิ ปัญญา ตามหลักไตรสิกขาอันเป็นแนวปฏิบัติไปสู่ความหลุดพ้นจากทุกข์หรือนิพพาน

อริยสัจเป็นหลักธรรมที่พระพุทธองค์ตรัสรู้ เป็นกระบวนการของเหตุและผล มีความสำคัญดังข้อความที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ดังต่อไปนี้

“ครั้งหนึ่งพระสารีบุตรกล่าวกะภิกษุทั้งหลายว่า ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย รอยเท้าของสัตว์ทั้งหลายที่เที่ยวไปบนแผ่นดิน รอยเท้าช้างเป็นรอยเท้าที่ใหญ่ที่สุด กุศลธรรมทั้งหมดย่อมสงเคราะห์เข้าในอริยสัจ ๔” (ม.มู. ๑๒ /๓๐๐/ ๓๓๓)

“ภิกษุทั้งหลาย เพราะไม่เห็นอริยสัจ ๔ ตามเป็นจริง เราและพวกเธอจึงได้ท่องเที่ยวไปในชาตินั้น ๆ สิ้นกาลนาน เราเห็นอริยสัจ ๔ เหล่านั้นแล้ว เราถอนตัณหาอันจะนำไปสู่ภพเสียได้แล้ว มูลเหตุแห่งทุกข์เราตัดได้ขาดแล้ว บัดนี้ภพใหม่ไม่มี” (ที.ม. ๑๐/๑๕๕/๑๐๗)

หลักอริยสัจ ๔ นี้ นอกจากจะเป็นคำสอนที่ครอบคลุมหลักธรรมทั้งหมดทั้งภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติแล้ว พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) (๒๕๔๓) ได้สรุปคุณค่าอีกหลายประการของอริยสัจไว้ดังนี้

๑) เป็นวิธีการแห่งปัญญา ซึ่งดำเนินการแก้ไขปัญหาตามระบบแห่งเหตุผล เป็นระบบ วิธีแบบอย่างซึ่งวิธีการแก้ไขปัญหาใด ๆ ก็ตามที่จะมีคุณค่าและสมเหตุสมผลจะต้องดำเนินไปตามแนวเดียวกันเช่นนี้

๒) เป็นการแก้ปัญหาและจัดการกับชีวิตของตนด้วยปัญญาของมนุษย์เองโดยการนำเอาหลักความจริงที่มีอยู่ตามธรรมชาติมาใช้ประโยชน์โดยไม่ต้องอ้างอำนาจดลบันดาลของตัวการพิเศษเหนือธรรมชาติหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ

๓) เป็นความจริงที่เกี่ยวกับชีวิตของทุกคน แม้ว่าชีวิตของเขาจะเกี่ยวข้องกับสิ่งภายนอกมากมายเพียงใดก็ตาม เขาจะต้องเกี่ยวข้องและใช้ประโยชน์จากหลักความจริงนี้ตลอดไป

๔) เป็นหลักความจริงกลาง ๆ ที่ติดเนื่องอยู่กับชีวิต ไม่ว่ามนุษย์จะสร้างสรรค์ศิลปะวิทยาการใด ๆ ขึ้นมาเพื่อแก้ปัญหาและพัฒนาความเป็นอยู่ของตนเพียงใดก็ตาม หลักความจริงที่เรียกว่าอริยสัจก็จะคงยืนยงและใช้ประโยชน์โดยตลอดทุกกาล

๔) นิพพาน ตามทัศนะของพุทธศาสนาพุทธเถรวาท เป้าหมายสูงสุดของพุทธศาสนา ได้แก่ ความหลุดพ้นหรือนิพพาน เป็นเรื่องที่มนุษย์จะปฏิบัติตามมรรค และตามหลักไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา เมื่อปฏิบัติแล้วจะบรรลุความรู้แจ้ง และหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวง ความหลุดพ้นของนิกายเถรวาทเป็นประสบการณ์ส่วนตัวมีเป้าหมายคือความเป็นพระอรหันต์ โดยเหตุที่พุทธศาสนานิกายเถรวาทเน้นความหลุดพ้นส่วนตัวก่อนการเข้าช่วยเหลือผู้อื่นให้บรรลุความหลุดพ้นนั้น จึงเน้นการปฏิบัติเพื่อความบริสุทธิ์ของตนเอง ๓ ประการ คือ ละความชั่วทั้งปวง ทำความดี ทำจิตใจให้บริสุทธิ์ผ่องใส

นอกจากนั้นชาวพุทธเถรวาทโดยทั่วไปมักเข้าใจว่า ความหลุดพ้นหรือนิพพานนั้นแตกต่างจากสังสารวัฏโดยสิ้นเชิง ในระดับโลกิยะมีการจำแนกความดีและความชั่วออกจากกันอย่างชัดเจน เพื่อให้ผู้ปฏิบัติธรรมละความชั่วและทำความดีจนกว่าจะบรรลุนิพพาน นิพพานในทัศนะของเถรวาทคือความ

ดับทุกข์ โดยดับกิเลสตัณหาและมลทินต่าง ๆ ทางจิตใจได้อย่างสิ้นเชิง เป็นสภาพที่อยู่เหนือความสุขและความทุกข์อันไม่อาจบรรยายได้ด้วยแน่ชัดด้วยภาษา ผู้ที่ต้องการที่จะบรรลุนิพพานต้องลงมือปฏิบัติให้ประสบด้วยตนเอง

นิพพานมี ๒ ลักษณะคือ สอุปาทิเสสนิพพาน หมายถึง นิพพานที่ยังมีขันธ์ ๕ เหลืออยู่ ผู้ที่บรรลุนิพพานในลักษณะนี้เป็นผู้ดับกิเลสได้แล้วและหลุดพ้นจากทุกข์แล้วแต่ยังมี ขันธ์ ๕ อยู่คือยังมีชีวิตอยู่ สามารถดำเนินชีวิตอยู่ได้ต่อไปในโลก แต่ไม่กระทบกระเทือนต่อความผันผวนของโลก ไม่ทุกข์ใจและไม่หวั่นไหวจากความทุกข์ทางกาย และอนุปาทิเสสนิพพาน หมายถึง นิพพานที่ไม่มีขันธ์ ๕ เหลืออยู่ เป็นการบรรลุนิพพานและสิ้นชีวิต ทั้งร่างกายและจิตดับสนิท ไม่เวียนว่ายตายเกิดในความทุกข์ในภพชาติอีกต่อไป (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), ๒๕๔๓)

หลักคำสอนสำคัญของพุทธศาสนามหายาน

พุทธศาสนามหายานยังคงมีคำสอนที่เป็นแก่นเช่นเดียวกับพุทธศาสนาเถรวาท กล่าวคือ การยอมรับพระนิพพานว่า เป็นเป้าหมายสูงสุดของศาสนา อริยสัจยังคงเป็นทฤษฎีคำสอนที่สำคัญ แต่ในวิธีการที่จะเข้าถึงอุดมการณ์สูงสุดนั้น แตกต่างจากนิกายเถรวาท คำสอนสำคัญที่เป็นจุดเด่นของพุทธศาสนานิกายมหายาน มีดังต่อไปนี้

๑. หลักคำสอนเรื่องพระโพธิสัตว์ พระโพธิสัตว์ หมายถึง ความปรารถนาที่จะบรรลุพุทธภูมิเป็นพระพุทธเจ้า มหายานมีความเข้าใจว่า ชาวพุทธมหายานควรถือเป็นแบบอย่างของวิถีทางดำเนินชีวิตที่ตนเองจะดำเนินชีวิตเป็นโพธิสัตว์เช่นเดียวกันกับพระพุทธเจ้าในอดีตเพื่อให้บรรลุถึงพุทธภูมิในที่สุด

พระโพธิสัตว์มีความหมาย ๓ ประการ คือบุคคลผู้กำลังจะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต หรือบุคคลผู้มุ่งมั่นที่จะเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต และในความหมายสุดท้ายคือบุคคลผู้มีแก่นแท้ของการตรัสรู้หรือโพธิ แต่ความหมายที่เข้าใจกันอยู่ในปัจจุบัน พระโพธิสัตว์ คือ บุคคลผู้บำเพ็ญบารมีต่าง ๆ เพื่อที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต (ประพจน์ อัศววิรุฬการ, ๒๕๔๖)

ประเภทของพระโพธิสัตว์นั้นมีหลายแนวความคิดตามแต่ละยุคสมัย โดยในยุคต้น ๆ ก็แบ่งออกตามระยะเวลาในการบำเพ็ญบารมีซึ่งแยกเป็นพระโพธิสัตว์ที่มีอำนาจมากเพราะบำเพ็ญบารมีมานานและพระโพธิสัตว์ที่กำลังเริ่มต้นบำเพ็ญบารมี ต่อมาก็แบ่งออกเป็น ๒ ประเภทตามสถานภาพของชาวบ้านและนักบวช จึงแยกเป็นพระโพธิสัตว์ที่เป็นชาวบ้านหรือบุคคลที่ไม่ได้ออกบวชเรียกว่า คฤหัสถ์โพธิสัตว์ และพระโพธิสัตว์ที่ออกบวชหรือบรรพชิตโพธิสัตว์ นอกจากนี้ยังแบ่งออกเป็นพระโพธิสัตว์ในฐานะบุคลาธิษฐานของคุณธรรมต่าง ๆ ทำให้พระโพธิสัตว์มีฐานะเป็นเทพเจ้าองค์สำคัญต่าง ๆ ที่คอยช่วยเหลือมวลมนุษย์ เป็นพระโพธิสัตว์ที่ติดต่อกับโลกมนุษย์ทำให้มีพระโพธิสัตว์ประเภทนี้จำนวนมากมาย เช่น พระอวโลกิเตศวรโพธิสัตว์ พระมัญชุศรีโพธิสัตว์ เป็นต้น

การเกิดขึ้นของโพธิจิตหรือการมุ่งที่จะเป็นพระพุทธเจ้า การตั้งปณิธาน และการได้รับพยากรณ์ เป็นองค์ประกอบสำคัญขั้นแรกของการเป็นพระโพธิสัตว์ เพราะองค์ประกอบทั้ง ๓ นั้น จะดำเนินไปตลอดช่วงที่บุคคลนั้นยังเป็นพระโพธิสัตว์อยู่ ดังนั้น การตั้งจิตหรือความมุ่งหมายที่จะ บรรลุโพธิญาณ การตั้งปณิธาน การประกาศความปรารถนาหรือความตั้งใจที่จะช่วยเหลือผู้อื่น และการได้รับพยากรณ์หรือคำรับรองจากพระพุทธเจ้าในขณะบำเพ็ญบารมี จึงเป็นขั้นตอนสำคัญที่เกิดขึ้นกับพระโพธิสัตว์ทุก ๆ ชาติ (ประพจน์ อัศววิรุฬการ, ๒๕๔๖)

๒) แนวคิดเรื่องตรีกาย แนวคิดเรื่องตรีกายถือว่าเป็นหลักคำสอนร่วมกันของทุก ๆ นิกายที่สังกัดอยู่ในพุทธศาสนามหายาน เสถียร โพธินันทะ (๒๕๒๒) กล่าวไว้ว่าพระสูตรของนิกายต่าง ๆ ในสังกัดนิกายมหายานมักแสดงไว้เสมอว่า พระพุทธเจ้ามี ๓ กาย คือ

๑) ธรรมกาย หมายถึง สภาวะอันเป็นอมตะ ไม่มีรูปร่าง ไม่อาจรับรู้ได้ด้วยประสาทสัมผัส ไม่มีเบื้องต้นและที่สุด ทั้งไม่มีจุดกำเนิดและผู้สร้าง ดำรงอยู่ได้ด้วยตนเอง แม้จักรวาลจะว่างเปล่าปราศจากทุกสิ่ง แต่ธรรมกายจะยังคงดำรงอยู่โดยไม่มีที่สิ้นสุด พุทธศาสนาฝ่ายมหายานมีความเชื่อว่าพระธรรมกายนี้เอง ที่แสดงตนออกมาในรูปของสัมโภคกายบนภาคพื้นสวรรค์และจากสัมโภคกายนี้ก็จะแสดงตนออกมาในรูปนิรมาณกาย ทำหน้าที่สั่งสอนสรรพสัตว์ในโลกมนุษย์

๒) สัมโภคกาย หมายถึง กายที่แท้จริงหรือกายทิพย์ของพระพุทธเจ้า กายนี้จะไม่มีการแตกดับ อยู่ในสภาวะอันเป็นทิพย์อยู่ชั่วนิรันดร เป็นกายที่พระพุทธเจ้าใช้เสวยสุขอยู่ในสวรรค์ที่เรียกว่าสุขาวดีพุทธเกษตร พุทธศาสนามหายานมีทัศนะว่า สัมโภคกายสามารถที่จะแสดงตนให้ปรากฏแก่พระโพธิสัตว์ได้ สามารถที่จะรับทราบคำสวดสรรเสริญและอ้อนวอนจากผู้ที่เลื่อมใสได้ สัมโภคกายนี้เองที่เนรมิตตนลงมาเป็นนิรมาณกาย คือ พระพุทธเจ้าในโลกมนุษย์ เพื่อสั่งสอนสัตว์โลก เพราะฉะนั้น แม้ในบัดนี้พระพุทธเจ้าทั้งหลายที่เคยอุบัติขึ้นในโลกมนุษย์ก็ยังสถิตอยู่ในสภาวะแห่งสัมโภคกายนี้มิได้แตกดับสูญสิ้นไปเลย และพระโพธิสัตว์ทั้งหลายก็ยังสามารถเห็นและรับคำสอนจากพระพุทธเจ้าเหล่านี้ได้

๓) นิรมาณกาย หมายถึง กายของพระพุทธเจ้าที่ยังตกอยู่ในสภาวะของการเกิด แก่ เจ็บ และตาย เหมือนมนุษย์ธรรมดาทั่วไป พุทธศาสนานิกายมหายานมีความเชื่อว่า นิรมาณกายนี้แท้จริงแล้วเป็นการเนรมิตมาจากสัมโภคกาย เพื่อเป็นอุบายในการสั่งสอนสัตว์โลก เพื่อสรรพสัตว์ทั้งหลายจะได้ไม่ตกอยู่ในความประมาท และเร่งปฏิบัติธรรมเพื่อมุ่งสู่ความพ้นทุกข์โดยเร็ว

กายทั้ง ๓ นี้มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทั้งสิ้น แตกต่างกันเพียงสภาวะแห่งการแสดงออกเท่านั้น กล่าวคือ นิรมาณกายเป็นกายที่เนรมิตมาจากสัมโภคกาย ส่วนสัมโภคกายก็เป็นกายที่เนรมิตมาจากธรรมกายซึ่งเป็นสิ่งสูงสุด แต่ไม่มีรูปร่าง อยู่เหนือการอธิบายใด ๆ มีฐานะเป็นบ่อเกิดของกายทั้ง ๒ ข้างต้น ตามคำสอนของพุทธศาสนามหายานเชื่อว่า พระพุทธเจ้ายังคงมีอยู่อย่างเป็นนิรันดร แม้พระองค์จะปรินิพพานไปแล้วก็ตาม แต่พระองค์ทรงมีอยู่ในฐานะสัมโภคกายซึ่งก็เป็นภาคที่เป็นเทพของธรรมกายนั่นเอง ดังนั้น สิ่งที่มีอยู่จริง ๆ ในฐานะสิ่งสูงสุดในทัศนะของพุทธศาสนามหายานก็ คือ ธรรมกาย

๓) แนวคิดเรื่องตรียาน

หลักการพื้นฐานที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งของพุทธศาสนามหายาน คือ หลักตรียาน ซึ่งเป็นหลักที่แสดงถึงวิธีการบรรลุถึงความหลุดพ้นหรือนิพพานตามทัศนะของพระพุทธศาสนาว่ามีระดับแตกต่างกัน

คำว่า ยาน หมายถึง พาหนะที่นำไปสู่ที่หมาย ในที่นี้หมายถึง หนทาง หรือวิธีการที่นำไปสู่ความหลุดพ้นหรือนิพพาน อภิชัย โพธิประสิทธิศาสตร์ (๒๕๓๙) กล่าวไว้ว่า ตามหลักคำสอนของพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน ยานหรือวิธีการที่จะนำไปสู่ความหลุดพ้นมี ๓ ประการ เรียกว่า ตรียาน ได้แก่

๑) สาวกยาน หมายถึง วิธีการหรือหนทางของพระสาวกที่หวังเพียงบรรลุเป็นพระอรหันต์ซึ่งเป็นผู้หลุดพ้นจากกิเลส เพื่อข้ามพ้นการเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสารเท่านั้น ไม่ได้หวังเป็นพระพุทธเจ้า นิกายมหายานมีทัศนะว่า สาวกยานเป็นการหลุดพ้นเฉพาะตนเท่านั้น สามารถช่วยเหลือ

สรรพสัตว์ที่ยังตกอยู่ในความทุกข์ได้น้อย และต้องอาศัยคำสั่งสอนจากพระพุทธเจ้าจึงจะหลุดพ้นได้ ไม่สามารถหลุดพ้นได้ด้วยความสามารถของตนเอง จึงไม่ใช่หนทางหรือวิธีการที่ยิ่งใหญ่

๒) ปัจเจกยาน หมายถึง วิธีการหรือหนทางของพระปัจเจกพุทธเจ้าผู้สามารถบรรลุความหลุดพ้นได้ด้วยตนเอง แต่เมื่อหลุดพ้นแล้ว ก็ไม่ยินดีที่จะสั่งสอนผู้อื่น ในบางคัมภีร์กล่าวว่า พระปัจเจกพุทธเจ้าไม่อาจแสดงธรรมสั่งสอนผู้อื่นให้รู้แจ้งเห็นจริงตามตนเองได้ เพราะมิได้สั่งสมความปรารถนาที่จะช่วยเหลือสรรพสัตว์อื่น ๆ

๓) โพธิสัตวยาน หมายถึง วิธีการหรือหนทางของพระโพธิสัตว์ผู้มีจิตใจประกอบด้วยมหากรุณาที่ยิ่งใหญ่ในการที่จะช่วยเหลือสรรพสัตว์ มุ่งมั่นที่จะบำเพ็ญบารมีเพื่อปรารถนาจะเป็นพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นภาวะที่สูงส่งกว่าการเป็นพระอรหันต์ ไม่ปรารถนาความเป็นพระอรหันต์และพระปัจเจกพุทธเจ้า ดังนั้น โพธิสัตวยานจึงเป็นการสร้างบารมีเพื่อที่จะเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตโดยการช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้หลุดพ้นจากความทุกข์

พุทธศาสนามหายานมีทัศนะว่า วิธีการปฏิบัติของฝ่ายเถรวาทนั้นยังเป็นเรื่องเฉพาะตน ไม่ยิ่งใหญ่ เพราะมุ่งการหลุดพ้นจากกิเลสเฉพาะกลุ่มตนเองเท่านั้น หรือเป็นวิธีการที่เรียกว่า สาวกยาน ซึ่งผู้หลุดพ้นจะเป็นพระอรหันต์ที่มีปัญญาและประกอบความเพียรมาแล้วอย่างเคร่งครัดเท่านั้น ไม่เหมือนฝ่ายมหายานที่มุ่งช่วยมหาชนให้หลุดพ้น เป็นเหมือนพาหนะใหญ่ที่สามารถรับคนทุกคน ไม่แบ่งแยก ไม่ปฏิเสธผู้ใด ดังนั้น เป็นยานสูงสุดเพราะสามารถช่วยเหลือสรรพสัตว์ไปได้มากที่สุดนั่นเอง

๔) แนวคิดเรื่องหลักจตุรมหาปณิธาน

มหาปณิธาน หมายถึง ความมุ่งมั่น หรือเป้าหมายที่ยิ่งใหญ่ ในขณะที่พุทธศาสนาเถรวาทมีจุดมุ่งหมายเพื่อการสิ้นกิเลสทั้งมวลเป็นการเฉพาะของแต่ละบุคคล ส. ศิวรักษ์ (๒๕๔๒) ได้กล่าวว่า พุทธศาสนามหายานเน้นการประกาศปณิธานหรือเป้าหมายสูงสุดของบุคคลผู้นับถือพุทธศาสนามหายานไว้ ๔ ประการ ดังต่อไปนี้

๑) จักช่วยเหลือสรรพสัตว์ทั้งหลายให้หลุดพ้นจากความทุกข์ เพราะพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานมุ่งให้พิจารณาพระกรุณาธิคุณของพระพุทธเจ้าที่ทรงมีต่อสรรพสัตว์ การบำเพ็ญพุทธกิจตลอดพระชนม์ชีพ แสดงให้ประจักษ์ชัดถึงโพธิจิตที่ยิ่งใหญ่ (จิตที่ปรารถนาจะเป็นพระพุทธเจ้า) เพื่อทำประโยชน์แก่สรรพสัตว์ทั้งปวง และความกรุณาที่ทรงมีต่อสรรพสัตว์ ทำให้พระโพธิสัตว์ทั้งหลายแสวงหาและค้นพบพระธรรม

๒) จักตัดมวลกิเลสทั้งหลายให้ถึงที่สุด การจะช่วยเหลือโดยการทำประโยชน์แก่สรรพสัตว์ได้นั้น พระโพธิสัตว์จะต้องบำเพ็ญและพากเพียรในการดับกิเลส เนื่องจากแม้มีเพียงโพธิจิต แต่หากไม่ขัดเกลาและทำลายรากเหง้าของกิเลสทั้งหลายแล้ว ก็ยากที่ความกรุณาของพระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์จะแผ่ไปสู่สัตว์โลกทั้งหลายได้ กล่าวคือ ไม่สามารถช่วยเหลือสรรพสัตว์ได้ตราบเท่าที่ตนเองยังไม่สิ้นกิเลส

๓) จักศึกษาพุทธธรรมให้จบสิ้น หมายถึง ศึกษาเล่าเรียนจนรู้แจ้งเห็นจริงทั้งหมดเพราะพระธรรมเป็นวิธีการหรืออุบายในการช่วยเหลือสรรพสัตว์ของพระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์ เนื่องจากสรรพสัตว์ประกอบด้วยกิเลส การกำจัดกิเลสต้องอาศัยเครื่องมือที่จะขจัดให้หมดสิ้นไป พระพุทธธรรมเท่านั้นที่เป็นเหมือนอาวุธชั้นยอดซึ่งสามารถตัดกิเลสทั้งปวงให้หมดสิ้นไปได้

๔) จักบรรลุพุทธภาวะอันประเสริฐยิ่ง เพราะพุทธภาวะ กล่าวคือความเป็นพระพุทธเจ้า คือ เป้าหมายสูงสุดของการเข้าสู่พุทธภูมิอันสมบูรณ์ เป็นความประเสริฐสูงสุดที่มนุษย์พึงพยายามพากเพียรบากบั่นให้ถึงพร้อมด้วยพุทธภาวะ เป็นอิสระจากความไม่รู้(อวิชชา) ที่ครอบงำให้มืดมน ดังนั้น การประพฤติปฏิบัติเริ่มตั้งแต่การตั้งโพธิจิตจนถึงการเข้าสู่พุทธภาวะนั้น เป็นการดำเนินไปตามวิธีที่พระพุทธเจ้าทั้งหลายได้ดำเนินมาแล้วตั้งแต่ในอดีต และจักยังดำเนินต่อไปในอนาคต

๕) แนวคิดเรื่องพระพุทธเจ้า

ปราชญ์ของพุทธศาสนามหายานสอนว่าพระพุทธเจ้ามีจำนวนมากมาย และเรียกพระพุทธเจ้าทั้งหลายเป็นอย่างเดียวกันว่า ตถาคต ประทับอยู่ ณ ดินแดนแห่งเดียวกัน คือ พุทธเกษตร อันเป็นสถานที่มีแต่ความเจริญรุ่งเรืองและมีแต่ความสุขทุกอย่าง โดยแบ่งพระพุทธเจ้าออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑) พระอาทิพุทธเจ้า พระอาทิพุทธเจ้าเป็นพระพุทธเจ้าที่อุบัติขึ้นมาพร้อมกับโลกองค์แรก และประจำอยู่ชั่วนิรันดร เป็นพระพุทธเจ้าที่เกิดขึ้นมาเองก่อนสิ่งใดทั้งหมด ซึ่งไม่สามารถระบุเบื้องต้นและเบื้องปลายได้ เป็นผู้ให้กำเนิดพระมานุษิพุทธเจ้าและธยานีพุทธเจ้า รวมทั้งพระโพธิสัตว์ทั้งหลาย และให้กำเนิดสรรพสิ่งต่าง ๆ ทั้งมวลที่มีอยู่ในสกลจักรวาลนี้ หรืออาจกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า ทุกสิ่งทุกอย่างในจักรวาลนี้ ล้วนถือกำเนิดมาจากองค์พระอาทิพุทธเจ้านี้ทั้งสิ้น พระอรรถกถาจารย์ได้สร้างพระอาทิพุทธเจ้านี้ขึ้นมาเพื่อให้แบ่งภาคลงมาปรากฏเป็นพระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์เพื่อเป็นแนวคิดที่ต่อสู้กับพระพรหมของศาสนาพราหมณ์ แนวคิดนี้เริ่มปรากฏการนับถือเป็นครั้งแรกในประเทศเนปาล คือ นิกายที่เรียกว่า ไอศวาริกนิกาย นอกจากนี้ก็ยังไม่แพร่หลายนัก แต่ในนิกายตันตระหรือลัทธิลามะเรียกพระอาทิพุทธเจ้านี้ว่า พระธรรมกายสมันตภัทร โดยมีพระธรรมที่ทรงแสดงคู่เคียงกันเรียกว่า อาทิธรรม หรืออธิปรัชญา (คณะสงฆ์จีนนิกาย, ๒๕๓๑)

๒) พระธยานิพุทธเจ้า พระธยานิพุทธเจ้านี้เป็นอวตารของพระอาทิพุทธเจ้า หรือเกิดขึ้นมาจากอำนาจแห่งฌานของพระอาทิพุทธะเพื่อปกครองดินแดนที่มีอยู่มากมายเหมือนทรายในแม่น้ำที่เรียกว่า พุทธเกษตร ในแต่ละพุทธเกษตรจะมีพระสัมมาสัมพุทธเจ้าคอยทำหน้าที่โปรดเวไนยสัตว์อยู่หนึ่งพระองค์และสภาวะของแต่ละพุทธเกษตรอาจจะมีความแตกต่างกันไปตามความเหมาะสมของการโปรดสัตว์ในพุทธเกษตรนั้น ๆ ตามทัศนะของพุทธศาสนามหายาน พระธยานิพุทธเจ้ามีจำนวน ๕ พระองค์ คือ พระไวโรจนพุทธเจ้า พระอักโษภยพุทธเจ้า พระรัตนสัมภวพุทธเจ้า พระอมิตาภพุทธเจ้า และพระอโมฆสิทธิ (สุมาลี มหณรงค์ชัย, ๒๕๔๖) พระธยานิพุทธเจ้าก็มีอำนาจฌานเช่นเดียวกับพระอาทิพุทธเจ้า สามารถทำให้เกิดพระธยานิโพธิสัตว์ได้ ๕ องค์ เช่นเดียวกัน ได้แก่ พระสมันตภัทรโพธิสัตว์ พระวัชรปาณีโพธิสัตว์ พระรัตนปาณีโพธิสัตว์ พระอวโลกิเตศวรโพธิสัตว์ และพระวิศวปาณีโพธิสัตว์ (คณะสงฆ์จีนนิกาย, ๒๕๓๑)

๓) พระมานุษิพุทธเจ้า พระมานุษิพุทธเจ้า เป็นผู้ถือกำเนิดมาจากพระอาทิพุทธเจ้า โดยแสดงตนออกมาในรูปของมนุษย์ธรรมดาและอุบัติขึ้นมาในโลกมนุษย์ ทั้งนี้เพื่อเป็นอุบายแห่งการสอนสรรพสัตว์ทั้งหลาย เพื่อให้เร่งปฏิบัติธรรมด้วยความไม่ประมาท พระมานุษิพุทธเจ้ามี จำนวน ๕ พระองค์ คือพระทีปังกรพุทธเจ้า พระกัสสปพุทธเจ้า พระโคตมพุทธเจ้า พระเมตไตรยพุทธ- เจ้า และพระไภสัชชคุรุพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าพระองค์นี้ได้รับการนับถือมากในประเทศจีนและญี่ปุ่น โดยมีความเชื่อว่า พระพุทธเจ้าองค์นี้เป็นนายแพทย์ที่รักษาโรคและประทานยาแก่สรรพสัตว์เพื่อให้หายจาก

โรค สรรพสัตว์ที่ศรัทธาในพระองค์เพียงแค่สัมผัสพระพุทธรูปของพระพุทธเจ้าองค์นี้เท่านั้นก็สามารถหายจากโรคต่าง ๆ ได้

แนวคิดเรื่องพุทธเกษตร

พุทธศาสนาเถรวาทเชื่อว่า ในจักรวาลหนึ่ง ๆ จะมีพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอุบัติขึ้นมากกว่าหนึ่งพระองค์ในเวลาเดียวกันไม่ได้ แต่มหายานเชื่อต่างไปจากนี้ว่า ในจักรวาลอันเวิ้งว้างนี้ สามารถแบ่งเนื้อที่ออกเป็นส่วนย่อยลงไปอีกนับจำนวนไม่ถ้วน อาณาเขตย่อย ๆ ของจักรวาลแต่ละอาณาเขตเรียกว่า พุทธเกษตร (Pure Land) ในหนึ่งพุทธเกษตรจะมีพระสัมมา สัมพุทธเจ้าประทับอยู่หนึ่งพระองค์ ดังนั้น พระสัมมาสัมพุทธเจ้าในความเชื่อของมหายานจึงสามารถอุบัติขึ้นเพื่อทำหน้าที่โปรดเวไนยสัตว์ในแต่ละจักรวาลทั้งในอดีต ปัจจุบัน อนาคต อย่างมากมายมหาศาลนับประมาณมิได้ดุจเมล็ดทรายในแม่น้ำ

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าแต่ละพระองค์ในแต่ละพุทธเกษตร ไม่ว่าจะอยู่ในภาคสัมโภคกาย หรือนิรมาณกาย ทั้งหมดล้วนบังเกิดขึ้นออกมาจากธรรมกายอันเดียวกัน พระสัมมาสัมพุทธเจ้าในแต่ละพุทธเกษตรอาจมีลักษณะและคุณสมบัติที่แตกต่างกันตามความเหมาะสมในการโปรดสัตว์ในพุทธเกษตรนั้น ๆ แต่เป็นเพียงความแตกต่างภายนอกเท่านั้น โดยเนื้อแท้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าล้วนมาจากธรรมกายเดียวกัน เปรียบเหมือนน้ำแม้จะอยู่คนละสถานที่ก็ล้วนเป็นน้ำ ที่มีเนื้อแท้เป็นชนิดเดียวกัน พุทธเกษตรแต่ละแห่ง จะแตกต่างกันออกไปตามบารมีของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าประจำพุทธเกษตรนั้น ๆ ในสมัยที่เป็นพระโพธิสัตว์ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์ใดได้บำเพ็ญบารมีไว้มาก อำนาจพระบารมีนั้นจะส่งผลให้พุทธเกษตรของพระองค์รุ่งเรืองมากกว่าพุทธเกษตรของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่บำเพ็ญบารมีมาน้อยกว่า พุทธเกษตรที่เชื่อกันว่าเป็นพุทธเกษตรที่รุ่งเรืองที่สุด และเป็นที่นิยมมากที่สุดในบรรดาพุทธเกษตรทั้งหมด ก็คือสุขาวดี พุทธเกษตรอันเป็นที่อยู่ของพระอมิตาภพุทธเจ้า ตามทัศนะของพุทธศาสนามหายาน สุขาวดีพุทธเกษตรยังไม่ใช่นิพพาน แตกต่างจากพุทธเกษตรที่เราอาศัยอยู่นี้ เพราะเป็นสถานที่น่ารื่นรมย์อย่างยิ่ง ไม่มีแม้แต่อบายภูมิ จึงสมบูรณ์ด้วยสิ่งอำนวยความสุขนานาประการ อายุของผู้ที่เกิดในดินแดนสุขาวดีพุทธเกษตรนี้ก็ยาวนานมาก ฉะนั้นจึงคล้ายกับว่าเป็นสถานที่อยู่อันถาวรไป

แนวคิดเรื่องพุทธเกษตรนี้ เชื่อว่ามาจากทัศนะของฝ่ายมหายานที่มองว่า นิพพานมิใช่สิ่งที่คนเราจะบรรลุได้ง่าย ๆ เป็นสิ่งที่อยู่ไกลเกินกว่าคนธรรมดาทั่วไปจะเอื้อมถึง ซึ่งการที่จะบรรลุนิพพานได้นั้นจะต้องปฏิบัติศีล สมาธิ ปัญญาอย่างเคร่งครัดและต้องใช้เวลาในการปฏิบัตินานนาน จึงได้ถูกปรับให้กลายมาเป็นสิ่งที่สามารถเข้าถึงได้ด้วยการทำบุญ ความศรัทธาเชื่อมั่นในพระสัมมาสัมพุทธเจ้าของพุทธเกษตรนั้น ๆ อันจะส่งผลให้ไปเกิดในดินแดนแห่งหนึ่ง เรียกว่าพุทธเกษตร ซึ่งมีเงื่อนไขเอื้ออำนวยแก่การเข้าถึงนิพพานต่อไปโดยไม่ยากนัก โดยเฉพาะผู้ที่ไปเกิดในสุขาวดีพุทธเกษตร ก็ย่อมจะมีโอกาสเข้าถึงนิพพานได้ง่ายกว่าผู้ที่เกิดในพุทธเกษตรอื่น ซึ่งยังไม่แน่ใจว่าจะเข้าถึงนิพพานได้ภายในชาตินั้น ส่วนผู้ที่เกิดในสุขาวดีพุทธเกษตรแล้ว ทุกคนย่อมเป็นผู้เที่ยงแท้ต่อนิพพาน คือจะต้องเข้าถึงนิพพานภายในชาตินั้นทุกคน (เสถียร โพธินันทะ, ๒๕๒๒)

๑. ศาสนบุคคล ศาสนบุคคล หมายถึงพระสงฆ์ คือ ท่านผู้ที่ละทรัพย์สมบัติกับทั้งบ้านเรือนออกบวชในสำนักของพระพุทธเจ้า มีพระอัญญาโกณฑัญญะเป็นองค์แรก และต่อ ๆ มาได้สำเร็จมรรคผล เรียกว่าอริยสงฆ์ ที่ยังไม่สำเร็จมรรคผล เรียกว่า สมมติสงฆ์

๒. ศาสนสถาน สถานที่ทางพุทธศาสนา หมายถึง สถานที่ที่ปรากฏในพุทธประวัติ อันได้แก่ สังเวชชนียสถาน หรือสถานที่ที่ใช้ในการประกอบพิธีกรรมทางพุทธศาสนาอันได้แก่ วัดโบสถ์ วิหาร เจดีย์ ศาลาและหอไตรเป็นต้น

๓. ศาสนพิธี พิธีกรรมทางศาสนา หมายถึง กิจกรรมของพุทธบริษัทต้องปฏิบัติเพื่อดำรงไว้ซึ่งพระพุทธศาสนา อาทิ การอุปสมบท การทอดผ้าป่า การทอดกฐิน การทำบุญตักบาตรในทุก ๆ วัน หรือในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา เป็นต้น

พิธีกรรมในพุทธศาสนาทั้งเถรวาทและมหายาน ซึ่งเป็นที่นิยมและรับรองปฏิบัติสืบ ๆ มาจนเป็นประเพณีมีมากมาย แต่เมื่อแยกเป็นหมวดแบ่งออกดังต่อไปนี้

- หมวดกุศลพิธี ว่าด้วยการบำเพ็ญกุศล เป็นเรื่องพิธีกรรมต่าง ๆ อันเกี่ยวด้วยการอบรมความดีงามทางพระพุทธศาสนาเฉพาะตัวบุคคล คือ เรื่องสร้างความดีแก่ตนทางพระพุทธศาสนาตามพิธีนั่นเอง พิธีในประเภทนี้มีมากด้วยกัน เมื่อจัดเข้าเป็นหมวดเดียวกัน จึงให้ชื่อหมวดว่าหมวดกุศลพิธี แต่กุศลพิธีเฉพาะที่พุทธบริษัทพึงปฏิบัติในเบื้องต้นทั่วไปมี ๓ ประเภท คือ พิธีแสดงตนเป็นพุทธมามกะ พิธีรักษาอุโบสถศีล และพิธีเวียนเทียนในวันสำคัญทางศาสนา ได้แก่ วันมาฆบูชา วันวิสาขบูชา วันอาสาฬหบูชาและวันอัฐมีบูชา

- หมวดบุญพิธี ว่าด้วยพิธีทำบุญ เป็นพิธีทำบุญที่เนื่องกับประเพณีในครอบครัว ประกอบด้วยพิธีดังต่อไปนี้ คือ การทำบุญเลี้ยงพระซึ่งนิยมทำทั้งในงานบุญมงคล เช่น การแต่งงาน งานฉลองบวชใหม่ งานทำบุญต่ออายุ งานทำบุญเอาฤกษ์ชัยมงคล และการทำบุญงานอวมงคล เช่น การทำบุญหน้าศพ การทำบุญอัฐิ การสวดพระอภิธรรม เป็นต้น

- หมวดทานพิธี ว่าด้วยพิธีถวายทาน เป็นพิธีที่เกี่ยวข้องกับการถวายสิ่งของแก่พระสงฆ์ เช่น การถวายสังฆทาน การถวายสลากภัต การตักบาตรข้าวสาร การตักบาตรน้ำผึ้ง การถวายเสนาสนะต่าง ๆ การถวายผ้าอาบน้ำฝน การทอดผ้าป่า การถวายดอกไม้ธูปเทียน เป็นต้น

- หมวดปกิณกะ ว่าด้วยพิธีเบ็ดเตล็ด เป็นพิธีที่เกี่ยวกับข้อปฏิบัติทั่วไปซึ่งไม่เกี่ยวข้องกับพิธีกรรมทั้ง ๓ ข้างต้น เช่น วิธีการถวายความเคารพพระ วิธีการประเคนของพระ วิธีทำหนังสืออาราธนาและทำใบปวารณาถวายจตุปัจจัย วิธีอาราธนาศีล วิธีอาราธนาพระปริตรและอาราธนาธรรม วิธีกรวดน้ำ เป็นต้น

- พิธีตรุษจีน ตรุษจีนนั้นเป็นเทศกาลที่กำหนดวันสิ้นสุดปีเก่า และเริ่มต้นปีใหม่ตามปีจันทรคติของชาวจีน ซึ่งจะอยู่ระหว่างประมาณเดือนมกราคมกับเดือนกุมภาพันธ์ ตรุษจีนนั้นมิได้เป็นพิธีกรรมทางพุทธศาสนาโดยตรง แต่สืบเนื่องมาจากลัทธิเต๋าและขงจื้อ ในเทศกาลตรุษจีนนี้ ลูกหลานจะพากันไปคารวะผู้อาวุโสในตระกูลเพื่อขอพร และผู้ใหญ่หรือนายจ้างก็จะแจกเงินแก่ลูกหลานหรือลูกจ้าง เรียกว่า เงินแตะเอีย (หมายความว่า ถ่วงไว้ที่เอว กล่าวคือ รับเงินโบราณมีรูตรงกลาง แล้วร้อยเชือกไว้ที่เอว) หรืออั่งเปา (แปลว่า ห่อแดง ซึ่งนิยมใช้มากในปัจจุบัน) ผู้ประกอบธุรกิจก็อาจถือโอกาสหยุดกิจการเพื่อตนเองและครอบครัว รวมทั้งลูกจ้างได้หยุดพักผ่อน หลังจากที่ได้ตรากตรำกับภารกิจมาตลอดทั้งปี เพื่อจะได้มีพลังกายและพลังความคิดไว้ดำเนินธุรกิจในปีใหม่

- พิธีกินเจกินเจเป็นพิธีปฏิบัติธรรมอย่างหนึ่ง โดยเฉพาะสำหรับชาวญวนและจีน รวมถึง ชาวไทยเชื้อสายจีนและญวนด้วย และปัจจุบันนี้ ก็มีชาวไทยจำนวนมากที่นิยมกินเจในเทศกาลกินเจด้วยเช่นกัน โดยเทศกาลกินเจเริ่มตั้งแต่วันขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๙ ถึง ๙ ค่ำ เดือน ๙ ตามปฏิทินจีน จุดมุ่งหมาย

ของพิธีกินเจคือ เพื่อบูชาพุทธเจ้า ๗ องค์ และพระโพธิสัตว์อีก ๒ องค์ ซึ่งผู้ที่สมาทานกินเจจะพากันสละโลกียวัตร บำเพ็ญศีล ถือตบะข้อมังสวิรัติ บริโภคแต่ผักและผลไม้ ไม่กระทำกิจอันเป็นการเบียดเบียนก่อความเดือนร้อนแก่สัตว์ทั้งมวล ได้ชื่อว่าปฏิบัติเพื่อชำระกาย วาจา และใจหมดจด นุ่งห่มผ้าสีขาวอันเป็นสัญลักษณ์ของความบริสุทธิ์ มุ่งปฏิบัติธรรมในวัดหรือโรงพิธีกรรม โดยการจัดดอกไม้ธูปเทียน ไปจุดบูชาเทพเจ้าทั้ง ๙ องค์ และต้องจัดหาเครื่องกระดาษทำเป็นรูปเครื่องทรง เสื้อผ้าหมวก รองเท้า กระดาษเงิน และกระดาษทองไปน้อมถวายเป็นสักการะเพื่อขอพรให้ประทานความสมบูรณ์พูนสุขให้

- พิธีทิ้งกระจาดแจกไทยทาน (ซิโกวโพ่วโต่ว) เป็นพิธีโปรดวิญญาณผู้ที่ล่วงลับไปแล้ว พิธีนี้จะเริ่มพิธีจากพระสงฆ์สวดอัญเชิญพระรัตนตรัยเป็นประธาน พระภิกษุผู้เป็นประธานสงฆ์เป็นผู้ประกอบพิธี เรียกว่า พระวัชรธราจารย์ (เสี่ยงซือ) เป็นตัวแทนของพระโพธิสัตว์ประกอบพิธีโปรดสรรพสัตว์ด้วยการเจริญพระพุทธมนต์ ชำระมณฑลพิธีให้บริสุทธิ์ด้วยพลังแห่งพระสัทธรรม ในระหว่างการประกอบพิธี พระวัชรธราจารย์จะใช้กระดิ่งวัชระ (วัชรมัณฎา) วัชราวุธและวัชรคฑา (รูปวัชระเป็นตัวแทนของธรรมซึ่งเปรียบประดุจอาวุธของพระโพธิสัตว์ที่ใช้ในการปราบมาร คือ กิเลสทั้งหลายให้หมดสิ้นไปจากเหล่าสัตว์โลก) จากนั้น จึงถวายรูปมณฑลบูชาเพื่อเป็นตัวแทนโลกธาตุแด่องค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเพื่อทรงโปรดสรรพสัตว์ และประกอบพิธีถวายเครื่องพุทธบูชาทั้ง ๖ ได้แก่ ดอกไม้ เครื่องหอม ตะเกียง น้ำหอม ผลไม้ และดนตรีแด่พระรัตนตรัย และอัญเชิญพระบารมีแห่งอดีตพระพุทธเจ้าทั้ง ๗ พระองค์

เมื่อสวดสาธยายอัญเชิญพระบารมีพระพุทธเจ้า ๗ พระองค์แล้วประกอบมุทรา คือ การทำมือเป็นสัญลักษณ์ต่าง ๆ ของพระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์ การเพ่งจิตไปยังสัตว์ในไตรภูมิแห่งสัตว์โลกทั้งหลายที่ทนทุกข์ทรมานให้ยึดถือพระสัทธรรมเป็นดุจมหาธรรมนาวาช่วยขนสรรพสัตว์ให้พ้นจากทุกขเวทนา ในตอนสุดท้าย พระสงฆ์จะเจริญพระพุทธมนต์ส่งวิญญาณของเหล่าสรรพสัตว์ไปยังแดนสุขาวดี และอุทิศส่วนกุศลให้แก่ผู้บำเพ็ญทานและผู้เข้าร่วมในพิธีทุกท่าน ให้ได้รับอานิสงส์ผลบุญผลทานจากการประกอบพิธีโยคะกรรมเปรตพลีนี้โดยทั่วกัน (ธีรยุทธ สุนทรา, ๒๕๔๐)

๔. สัญลักษณ์ทางศาสนา เครื่องหมายหรือสัญลักษณ์ที่บ่งบอกว่าเป็นพุทธศาสนา เช่น พระพุทธรูป, ธรรมจักร, ต้นพระศรีมหาโพธิ์, รอยพระพุทธบาท เป็นต้น

๔.๓ องค์ประกอบสำคัญของศริสต์ศาสนา

คริสต์ศาสนาเป็นศาสนาประเภทที่นับถือพระเจ้าหรือเทวนิยมมีองค์ประกอบที่มักพบอยู่ ๖ ประการ ได้แก่

๑. ศาสดา ศาสดาของศาสนาคริสต์ คือพระเยซูคริสต์ ศาสดาของศาสนาคริสต์ ทรงมีนามว่า “เยซู” หรือ “จีซัส” ถือกำเนิดในหมู่ชนชาติอิสราเอล (ยิว) พระมารดาชื่อ มารีย์ และบิดาชื่อ โยเซฟ มีอาชีพเป็นช่างไม้ ตั้งถิ่นฐานอยู่ ณ บ้านกาลิลี (Callilee) เมืองนาซาเรธ (Nazareth) พระองค์เริ่มประกาศศาสนา เมื่อพระชนมายุประมาณ ๓๐ พรรษา ได้เข้ารับศีลล้างบาปจากยอห์นผู้ให้ศีลจุ่มที่แม่น้ำจอร์แดน หลังจากนั้นทรงไปบำเพ็ญสมาธิและอดอาหารในทะเลทรายเป็นเวลา ๔๐ วัน เพื่อเตรียมพระองค์ก่อนเริ่มเผยแผ่ศาสนาพระองค์เริ่มสั่งสอนประชาชนเกี่ยวกับ “ข่าวดี” หรือพระวรสาร

ซึ่งเน้นความรัก ความเมตตา และการให้อภัย ตัวอย่างเช่น พระองค์ทรงช่วยรักษาคนเจ็บป่วยและช่วยเหลือคนยากจนควบคู่กับการสอนธรรมะ เป็นต้น

๒. ศาสนธรรม ศาสนาคริสต์มีหลักคำสอนที่สำคัญ คือ หลักตรีเอกานุภาพ หลักความรัก อาณาจักรของพระเจ้า พระเจ้าทรงเป็นความจริงสูงสุด และคำเทศนาบนภูเขา หลักคำสอนของศาสนาคริสต์เป็นคำสอนที่แสดงความสัมพันธ์ระหว่างพระเจ้ากับมนุษย์และจริยธรรมทางสังคม โดยมีหลักคำสอนสำคัญ ดังต่อไปนี้

๑) หลักตรีเอกานุภาพ คำว่า ตรีเอกานุภาพ ได้แก่ ความเชื่อว่าพระเจ้าทรงมี ๓ ภาค ในองค์เดียวกัน ได้แก่ พระบิดา (The Father) พระบุตร (The Son) และพระจิต หรือพระวิญญาณบริสุทธิ์ (The Holy Spirit) โดยมีความหมาย ดังต่อไปนี้

- พระบิดา หมายถึง พระเจ้าผู้สถิตอยู่ในสวรรค์ ทรงสร้างโลก มนุษย์และสรรพสิ่ง ทรงรักมนุษย์มากกว่าสิ่งมีชีวิตอื่น ๆ เปรียบเหมือนบิดาที่มีความรักในบุตร

- พระบุตร หมายถึง พระเยซูคริสต์ซึ่งมีฐานะเป็นพระบุตรของพระเจ้า ผู้เสด็จลงมาเกิดในโลกเพื่อไถ่บาปแก่มนุษย์ผู้หลงผิดให้กลับคืนไปหาพระเจ้า ทรงมีธรรมชาติแท้จริงเป็นพระเจ้า แต่เมื่อทรงบังเกิดเป็นมนุษย์ก็ทรงทนทุกข์ทรมานเช่นมนุษย์ทั้งหลาย ทรงสิ้นพระชนม์บนไม้กางเขนเพื่อไถ่บาปแก่มนุษย์และทรงฟื้นขึ้นจากความตายเช่นเดียวกับพระเจ้าผู้ทรงอยู่เหนือความตาย

- พระจิต หรือ พระวิญญาณบริสุทธิ์ หมายถึง พลังอำนาจของพระเจ้า เป็นพลังแห่งความรักที่เชื่อมระหว่างพระบิดากับพระบุตรเข้าด้วยกัน และเป็นพลังอำนาจของพระเจ้าที่ทรงแสดงต่อมนุษย์เพื่อดลใจให้มนุษย์ประพฤติปฏิบัติตามแนวทางของพระเจ้า พระคริสต์ธรรมใหม่ได้กล่าวถึงพระวิญญาณบริสุทธิ์อยู่หลายตอน เช่น ตอนที่ทูตสวรรค์ได้แจ้งให้มารีย์ทราบว่า นางจะตั้งครรภ์ด้วยอำนาจของพระเจ้า เป็นต้น หลังจากที่พระเยซูทรงฟื้นคืนพระชนม์และเสด็จขึ้นสู่สวรรค์แล้ว พระวิญญาณบริสุทธิ์ยังคงมีบทบาทอยู่ในโลกนี้เพื่อช่วยเหลือมวลมนุษย์และนำทางมนุษย์ให้ประจักษ์ในอำนาจของพระเจ้า (เสรี พงศ์พิศ, ๒๕๒๙)

๒) หลักความรัก หลักความรักเป็นหลักคำสอนทางจริยธรรมที่สำคัญที่สุดของศาสนาคริสต์ หมายถึง ความเป็นมิตรและความปรารถนาให้ผู้อื่นมีความสุข พระคริสต์ธรรมเก่าและ พระคริสต์ธรรมใหม่ กล่าวถึงความรัก ๒ ประเภท ได้แก่ ความรักระหว่างมนุษย์กับพระเจ้า และความรักระหว่างมนุษย์กับมนุษย์

ในพระคริสต์ธรรมเก่า ความรักเป็นเรื่องของความผูกพันระหว่างพระเจ้ากับชนชาติอิสราเอล โดยที่พระเจ้าทรงเป็นผู้ให้ความรักแก่ชนชาติอิสราเอลก่อน จากนั้นชาวอิสราเอลจึงสนองตอบความรักของพระเจ้าโดยการศรัทธาต่อพระเจ้าและปฏิบัติตามแนวทางที่พระเจ้าทรงวางไว้

ในพระคริสต์ธรรมใหม่ คำสอนเรื่องหลักความรักนั้นกำหนดให้พระเยซูเป็นสัญลักษณ์ของความรักสูงสุดที่พระเจ้าทรงมีต่อมนุษย์ เห็นได้จากการที่พระเยซูทรงยอมสิ้นพระชนม์บนไม้กางเขนเพื่อให้ผู้มีศรัทธาในพระองค์จะได้พ้นจากความผิดบาป โดยพระเยซูทรงสอนให้มนุษย์เผื่อแผ่ความรักไปรอบด้าน ไม่เลือกที่รักผลักที่ชัง หลักคำสอนสำคัญนี้มีอยู่ในบทเทศนาบนภูเขาแสดงถึงความรักระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ซึ่งแสดงออกได้โดยความเมตตากรุณาและความเสียสละ ส่วนความรักที่มนุษย์มีต่อพระเจ้าแสดงออกโดยความศรัทธาที่มีต่อพระเจ้า เช่น ศรัทธาว่าพระเจ้าคือพระเยโฮวาห์เป็นพระเจ้าสูงสุดเพียงองค์เดียว ศรัทธาว่าพระเจ้าทรงรักมนุษย์อย่างเท่าเทียมกัน ศรัทธาว่าพระเยซูเป็นพระ

บุตรของพระเจ้า ศรัทธาว่าพระเยซูเป็นพระผู้ช่วยให้รอด และศรัทธาในอาณาจักรของพระเจ้าที่กำลังจะมาถึง

๓) อาณาจักรของพระเจ้า อาณาจักรของพระเจ้า หมายถึง หลักการดำเนินชีวิตที่แทรกซึมเข้าไปในจิตใจ และช่วยยกระดับจิตของผู้ที่ยอมรับคำสอนและปฏิบัติตามให้สูงขึ้น คำสอนของพระเยซูทรงเน้นให้มนุษย์มุ่งหวังชีวิตที่ดีกว่า คือ ชีวิตในอาณาจักรของพระเจ้าหรือแผ่นดินสวรรค์ โดยอาณาจักรของพระเจ้ามีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑) อาณาจักรของพระเจ้าในโลกนี้ หมายถึง อาณาจักรของพระเจ้าที่มนุษย์สามารถเข้าถึงได้ในชีวิตนี้ เป็นรากฐานสำหรับอาณาจักรของพระเจ้าในโลกหน้าซึ่งเรียกว่า แผ่นดินสวรรค์ การที่มนุษย์จะเข้าถึงอาณาจักรของพระเจ้าในโลกนี้ได้นั้น จะต้องดำเนินชีวิตให้ถูกต้องเหมาะสมตามหลักคำสอนที่พระเยซูทรงแสดงไว้ โดยมีความรักในพระเจ้าอย่างสุดจิตสุดใจ และ รักเพื่อนมนุษย์เหมือนรักตนเอง ต้องรู้จักสละทรัพย์สมบัติภายนอกและมีความมานะพากเพียร เพราะอาณาจักรแห่งพระเจ้าเป็นสิ่งที่มีคุณค่าทางวิญญาณ ผู้ที่ยังไม่สามารถสละสมบัติทางโลกได้ย่อมไม่อาจเข้าถึงอาณาจักรของพระเจ้าได้

๒) อาณาจักรของพระเจ้าในโลกหน้า หมายถึง การเข้าถึงชีวิตนิรันดรหลังจากตายแล้วโดยพระเจ้าจะเป็นผู้ทรงตัดสิน ผู้ใดปฏิบัติตามพระบัญญัติของพระองค์อย่างครบถ้วน และเชื่อในพระองค์จะได้เข้าแผ่นดินสวรรค์ หรืออาณาจักรของพระเจ้า จะมีชีวิตนิรันดร ไม่มีความทุกข์ใด ๆ ตลอดไป ส่วนผู้ฝ่าฝืนบัญญัติจะถูกตัดสินให้ลงนรก ได้รับความทุกข์อย่างสาหัสจากไฟเผาผลาญ (เสฐียร พันธรังษี, ๒๕๔๖)

๔. พระเจ้าทรงเป็นความจริงสูงสุด ศาสนาคริสต์มีความเชื่อว่า พระเจ้า คือ พระเยโฮวาห์ เป็นผู้ทรงอานุภาพยิ่งใหญ่ในจักรวาล ไม่มีผู้ใดจะยิ่งใหญ่กว่าพระองค์ มีคำสอนมากมายที่พรรณนาลักษณะของพระเจ้าไว้ในฐานะทรงเป็นความจริงสูงสุดเพียงหนึ่งเดียวเท่านั้น ทรงมีคุณลักษณะพิเศษต่าง ๆ ดังต่อไปนี้ ทรงเป็นจิตบริสุทธ์ ไม่มีรูปร่าง, ทรงมีอยู่นิรันดร ไม่มีการเกิด ไม่มีการตาย, ทรงสถิตอยู่ทุกหนทุกแห่ง, ทรงรอบรู้ทุกสิ่งทุกอย่าง, ทรงมีพลังอำนาจทุกอย่าง, ทรงมีอยู่ตลอดกาล ไม่มีเบื้องต้น ไม่มีที่สุด, ทรงบริสุทธิ์ทุกประการ ไม่มีบาปเลย, ทรงมี ๓ ภาค เรียกว่า ตรีเอกานุภาพ คือ พระบิดา พระบุตร และพระจิตหรือพระวิญญาณบริสุทธิ์ (ธรรมกาย, ๒๕๕๐)

๕. คำเทศนาบนภูเขา คำสอนของพระเยซูที่เทศนาบนภูเขา (Sermon on the Mount) นั้นเป็นคำสอนที่มีระบบมากที่สุด เป็นหลักจริยธรรมที่พระเยซูทรงวางไว้แก่มนุษย์ได้ปฏิบัติเพื่อความสุข เป็นหลักคำสอนที่สะท้อนให้เห็นถึงแนวทางในการดำเนินชีวิตของชาวคริสต์ เช่น การห้ามไม่ให้มีความโกรธ การไม่โต้ตอบผู้ประทุษร้าย การรักศัตรู เป็นต้น

๓. ศาสนบุคคล บุคคลสำคัญทางศาสนา ได้แก่ผู้ช่วยประกาศศาสนา หมายถึงสาวกคนสำคัญ ๑๒ คน ซีมอน หรือเปโตร, อันเดรอา หรืออังดรูว์ เป็นน้องชายของเปโตร, ยาโคโบ, โยฮัน น้องชายยาโคโบ, ฟิลิปส์, บาร์โธโลมาย, โธมัส, มัทธาย, ยาโคโบ บุตรของอาละฟาย, เลบบายส์ หรือ ธาดาย, ซีมอน ชาวคานาอัน และยูดาห์ อิสการิโอด หรือนักบวชทั้งชายและหญิง

๔. ศาสนสถาน ศาสนสถานในศาสนาคริสต์มีหลากหลายรูปแบบตามขนาดและหน้าที่ แต่มีโบสถ์/วัด เป็นศูนย์กลาง สถานที่ศักดิ์สิทธิ์และศูนย์กลางการแสวงบุญที่สำคัญระดับโลก ได้แก่ โบสถ์พระสุสานศักดิ์สิทธิ์ (Church of the Holy Sepulchre) ตั้งอยู่ในกรุงเยรูซาเลม เป็นจุดที่เชื่อว่าพระเยซูทรงถูกตรึงกางเขนและฟื้นคืนพระชนม์, มหาวิหารแม่พระแห่งการประสูติ (Church of the

Nativity) ตั้งอยู่ในเมืองเบทเลเฮม ประเทศปาเลสไตน์ เป็นสถานที่ประสูติของพระเยซูคริสต์ตามความเชื่อ, มหาวิหารเซนต์ปีเตอร์ (St. Peter's Basilica) ตั้งอยู่ในนครรัฐวาติกัน ศูนย์กลางของนิกายโรมันคาทอลิกและเป็นที่ประทับของพระสันตะปาปา เป็นต้น

๕. ศาสนพิธี พิธีกรรมท่สำคัญในคริสต์ศาสนาเรียกว่าศีลศักดิ์สิทธิ์ อันหมายถึงเครื่องหมายภายนอกที่พระเยซูคริสต์ทรงตั้งขึ้นเพื่อเป็นเครื่องมือช่วยให้คนไปสู่ความหลุดพ้นจากความทุกข์ แบ่งเป็น ๗ ประการ ได้แก่

๑) ศีลล้างบาป หรือศีลจุ่ม (Baptism) คริสตศาสนิกชนทุกคนต้องผ่านพิธีศีลล้างบาปเสียก่อน จึงจะเป็นชาวคริสต์ที่สมบูรณ์ แต่นิกายโปรเตสแตนต์เรียกพิธีกรรมนี้ว่า ศีลจุ่ม การรับศีลล้างบาปรับได้ครั้งเดียวเท่านั้นแล้วไม่ต้องรับอีกจนตลอดชีวิต แม้จะเปลี่ยนไปนับถือศาสนาอื่นแล้ว ในภายหลังกลับมานับถือศาสนาคริสต์อีกก็ไม่ต้องรับศีลล้างบาป การเรียกพิธีกรรมนี้ว่า ศีลล้างบาป เพราะคริสตศาสนามีความเชื่อว่า มนุษย์ทุกคนมีบาปติดตัวมาตั้งแต่เกิด ที่เรียกว่าบาปกำเนิด ตามพระคัมภีร์เก่าแสดงไว้ว่า บาปนี้ติดมาจากบรรพบุรุษได้แก่มนุษย์คู่แรกคืออาดัมและอีฟการล้างบาปทำได้โดยเอาน้ำรดที่หน้าผาก จะให้ผู้ใดเป็นผู้ล้างบาปให้ก็ได้ไม่จำเป็นต้องเป็นชาวคริสต์ด้วยกัน เมื่อเอาน้ำเทรดหน้าผากให้กล่าวว่า “ฉันล้างท่านในนามของ พระบิดา พระบุตร และพระจิต” นอกจากนั้นเป็นพิธีประกอบอาจทำหรือไม่ทำก็ได้ เช่น การสวดมนต์ รับศีล และอดอาหาร เป็นต้น

๒. ศีลกำลัง (Confirmation) พิธีกรรมนี้เป็นพิธีที่แสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างพระเจ้ากับมนุษย์ ผู้ให้ศีลกำลังโดยปกติต้องมีตำแหน่งเป็นพระสังฆราช และผู้รับศีลต้องอยู่ในวัยที่รู้เหตุผลแล้ว กล่าวคือ อายุ ระหว่าง ๙- ๑๔ ปี ในการทำพิธี พระสังฆราชจะเอามือทั้งสองวางที่ศีรษะของผู้รับศีล แล้วเจิมหน้าผากด้วยน้ำมันมะกอกเป็นรูปกางเขนและประกาศว่าผู้รับศีลนั้นได้รับความรอดพ้นในนามของพระบิดา พระบุตร และพระจิต

๓. ศีลมหาสนิท (Holy Communion) นิกายโรมันคาทอลิกเรียกพิธีกรรมนี้ว่า ศีลมหาสนิท ส่วนนิกายโปรเตสแตนต์เรียกพิธีกรรมนี้ว่า มิซซา (Missa) เป็นพิธีกรรมเพื่อน้อมจิตระลึกถึงการสิ้นพระชนม์บนไม้กางเขนของพระเยซู บุคคลที่สมควรได้รับศีลนี้ ต้องเป็นผู้ที่เชื่อหรือยอมรับว่าพระเยซูทรงสิ้นพระชนม์บนไม้กางเขนแทนเขา และแสดงว่าเป็นการร่วมกับฝ่ายจิตและวิญญาณระหว่างพระเยซูกับชาวคริสต์ เป็นการยอมรับว่าพระเยซูมาสถิตอยู่ในร่างกายตน ก่อนเข้าพิธีต้องมีการเตรียมจิตใจให้มีความซื่อตรง แต่งกายสุภาพ และต้องอดอาหารเพื่อรับศีล ก่อนรับศีลต้องสวดมนต์ภาวนาโดยสวดบทแสดงความเชื่อ และแสดงความวางใจในศีล บทแสดงความทุกข์ของบาป และความรักต่อพระองค์ ตลอดจนแสดงความปรารถนาที่จะรับศีล

พระผู้ทำพิธีจะแจกขนมปังและเหล้าองุ่น ซึ่งมีความหมายถึงเนื้อและเลือดของพระเยซู ปัจจุบันแจกแต่ขนมปัง เพราะมีผู้เข้าร่วมพิธีเป็นจำนวนมาก ส่วนนิกายโรมันคาทอลิกถือว่าขนมปังและเหล้าองุ่นเป็นเนื้อและเลือดของพระเยซูจริง ๆ ส่วนนิกายโปรเตสแตนต์ถือว่าพระเยซูเสด็จมาประทับท่ามกลางพิธีและขนมปังก็คือขนมปัง ไม่ใช่เนื้อของพระเยซู

๔. ศีลแก้บาปหรืออภัยบาป (Confession) ชาวคริสต์เชื่อว่า พิธีกรรมนี้เป็นการสำนึกว่าตนได้ทำบาปลงไป จะต้องไปหาบาทหลวง เพื่อสารภาพถึงการทำความผิดนั้น และขออภัยโทษจากพระเจ้า บาทหลวงในฐานะผู้แทนของพระเจ้าจะเป็นผู้ยกบาปนั้นให้ แต่การที่จะได้รับอภัยโทษจากพระเจ้า

ได้ ก็ต่อเมื่อมีความสำนึกผิดอย่างจริงใจ ส่วนโทษของบาปหรือบาปกรรมที่ติดตัวไป หาได้หมดสิ้นไปไม่ จนกว่าจะใช้กรรมให้หมดสิ้นด้วยการทำความดี

๕. ศีลเจิมผู้ป่วย (Holy Unction) พิธีกรรมนี้เป็นพิธีที่ทำเพื่อให้กำลังใจแก่ผู้ป่วย ศีลนี้จะรักษาโรคทางกายให้บรรเทาเบาบางหรือให้หายได้ หากพระเจ้าทรงเห็นว่าจะเป็นประโยชน์แก่วิญญาณของผู้รับศีลนั้น ในการทำพิธีนั้นพระผู้ทำพิธีจะให้ศีลด้วยการเจิมน้ำมันศักดิ์สิทธิ์ตามร่างกายของผู้ป่วย เช่น ที่ตา หู จมูก ปาก มือ และเท้าของผู้ป่วย พร้อมทั้งสวดอ้อนวอนขอให้พระเจ้าโปรดอภัยบาปอันได้กระทำลงไปแล้วแม้ด้วยอวัยวะดังกล่าว

๖. ศีลบวชเป็นบาทหลวง (Ordination) พิธีกรรมนี้เป็นพิธีที่เจ้าอาวาสในวัดทำให้แก่ผู้เข้าพิธีบวชเพื่อจะเป็นพระหรือบาทหลวงในศาสนาคริสต์ และมอบอำนาจที่จะทำหน้าที่สงฆ์ต่อไป การเป็นบาทหลวงในศาสนาคริสต์ถือเป็นกิจอันยิ่งใหญ่และเป็นเกียรติอันสูงส่ง เพราะบาทหลวงจะบำเพ็ญกรณียกิจแทนพระเยซูเพื่อเป็นสิริมงคลของพระเจ้าและเพื่อความรอดของวิญญาณ

๗. ศีลสมรส (Matrimony) พิธีนี้เป็นพิธีกรรมที่แสดงถึงการรวมชายหญิงคู่หนึ่งต่อพระพักตร์พระเจ้าเพื่อจะได้สร้างครอบครัวชาวคริสต์ที่สมบูรณ์ต่อไป สามีภรรยาจะอยู่ร่วมกันได้ต้องมีความรักและซื่อสัตย์ต่อกัน ยอมรับลูกทุก ๆ คนที่พระเจ้าประทานมาให้ พิธีแต่งงานต้องทำต่อหน้าบาทหลวงเจ้าอาวาสหรือผู้แทน และต่อหน้าพยานอีกสองคน ซึ่งพิธีจะทำในโรงสวด โดยคู่บ่าวสาวหมอบลงหน้าแท่นบูชารับพรจากพระผู้ทำพิธี เป็นการประกาศความรักและความซื่อสัตย์ระหว่างตนให้พระเจ้าทรงทราบ (เสรี พงศ์พิศ, ๒๕๒๙)

ศีลทั้ง ๗ ประการนี้ ถือปฏิบัติกันทั้งนิกายโรมันคาทอลิก และนิกายออร์ธอดอกซ์ ส่วนนิกายโปรเตสแตนท์นับถือเฉพาะศีลล้างบาป และศีลมหาสนิทเท่านั้น (ภัทรพร สิริกาญจน, ๒๕๔๖)

๘. พิธีกรรมอื่น ๆ นอกจากพิธีกรรมต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว ชาวคริสต์ยังทำพิธีกรรมอีกมากมายดังต่อไปนี้

๑)การไปโบสถ์ในวันพระ โดยชาวคริสต์ในสมัยแรก ๆ จะถือวันเสาร์เป็นวันพระ และวันเริ่มต้นของสัปดาห์เหมือนอย่างศาสนายิว เพิ่งมาเปลี่ยนเป็นวันอาทิตย์ในสมัยของเซนต์ปอล และถือกันเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน เมื่อถึงวันอาทิตย์ ชาวคริสต์จะไปโบสถ์เพื่อปฏิบัติศาสนกิจเป็นการพัฒนาจิตใจ

๒) การเฉลิมฉลองวันคริสต์มาส ชาวคริสต์จะเฉลิมฉลองรื่นเริงเป็นการใหญ่เพราะถือว่าเป็นวันคล้ายวันเกิดของพระเยซู กล่าวคือ นิกายโรมันคาทอลิกและนิกายโปรเตสแตนต์ถือว่าวันที่ ๒๕ ธันวาคมของทุกปี เป็นวันคล้ายวันเกิดของพระเยซู แต่นิกายออร์ธอดอกซ์ตะวันออกถือว่า วันเกิดของพระเยซูตกอยู่ในเดือนมกราคม

๓) เทศกาลแอดเวนต์ (Advent) ก่อนถึงวันคริสต์มาส ๔ สัปดาห์ ชาวคริสต์จะพากันอ่านคัมภีร์พันธสัญญาเดิม เพื่อเตรียมตัวต้อนรับวันคริสต์มาส

๔) การเฉลิมฉลองวันอีปิฟานี (Epiphany) หลังจากวันคริสต์มาสผ่านพ้นไปแล้ว ๑๒ วัน ชาวคริสต์จะเฉลิมฉลองเพื่อระลึกถึงวันที่มีนักปราชญ์ตะวันออกมาเยือนพระเยซูตอนเกิดใหม่

๕) การเฉลิมฉลองเทศกาลอีสเตอร์ ชาวคริสต์จะเฉลิมฉลองเพราะมีความเชื่อว่า เป็นวันกลับฟื้นคืนชีพของพระเยซู กล่าวคือ ชาวคริสต์เชื่อว่าพระเยซูถูกตรึงไม้กางเขนสิ้นชีพในเย็นวันศุกร์ ครั้นรุ่งเช้าวันอาทิตย์ พระเยซู ก็ฟื้นคืนชีพสู่สวรรค์

๖) การเฉลิมฉลองวันเพนตีโคสต์ (Pentecost) หลังจากวันอีสเตอร์ไปอีก ๕๐ เป็นวันที่ชาวคริสต์เฉลิมฉลองถึงวันที่โมเสสได้รับพระบัญญัติ ๑๐ ประการ จากพระเจ้าบนยอดเขาซีไนย์ เป็นต้น (ธรรมกาย, ๒๕๕๐)

๖. สัญลักษณ์ทางศาสนา เครื่องหมายหรือสัญลักษณ์ที่บ่งบอกว่าเป็นคริสตศาสนาทุกนิกาย ได้แก่ ไม้กางเขน เดิมไม้กางเขนเป็นเครื่องมือสำหรับประหารชีวิตนักโทษในปาเลสไตน์สมัยโบราณ นักโทษที่ถูกตัดสินประหารชีวิตแล้ว จะถูกตรึงเข้ากับไม้กางเขนแล้วยกขึ้นตั้งให้ตากแดดไว้จนกว่าจะตายไปด้วยความร้อนและความกระหิวกระหาย พระเยซูสิ้นพระชนม์บนไม้กางเขนเช่นนั้น ศาสนาคริสต์จึงถือว่าไม้กางเขนเป็นสัญลักษณ์แห่งการเสียสละอันยิ่งใหญ่ (เสรี พงศ์พิศ, ๒๕๒๙)

๔.๔ องค์ประกอบสำคัญของศาสนาอิสลาม

ศาสนาอิสลามเป็นศาสนาประเภทที่นับถือพระเจ้าหรือเทวนิยมมีองค์ประกอบที่มักพบอยู่ ๖ ประการ ได้แก่

๑. ศาสดา ศาสดามูฮัมมัด หรือพระนบีมูฮัมมัด ประสูติเมื่อวันจันทร์ที่ ๑๒ เดือน เราะบิอุลเอาวัล ซึ่งตรงกับวันที่ ๒๒ เมษายน ค.ศ. ๕๗๑ หรือ พ.ศ.๑๑๑๔ ที่นครมักกะฮ์ ซึ่งปัจจุบันอยู่ในประเทศซาอุดิอาระเบีย เมื่อท่านอับดุลมุฏฏอลิบผู้เป็นปู่ได้ทราบข่าวการเกิด จึงได้รีบไปเยี่ยมและตั้งชื่อให้หลายชายว่า มูฮัมมัด ซึ่งแปลว่า ผู้ได้รับการสรรเสริญ บิดาของท่านชื่อ อับดุลลอฮ์ มารดาของท่านชื่อ อามีนะฮ์ บิดามารดาของท่านมาจากเผ่าเดียวกันคือเผ่ากุเรช บิดาของท่านเสียชีวิตขณะที่ท่านยังอยู่ในครรภ์ของมารดาเพียง ๔ เดือน เมื่อท่านอายุได้ ๖ ขวบ มารดาของท่านก็เสียชีวิตอีก ท่านศาสดาจึงได้ย้ายไปอยู่กับปู่ (อิมรอน บิยูซุฟ และ อลีย์ บิน อิบรอฮีม, ๒๕๔๖) อีก ๒ ปีต่อมาปู่ของท่านถึงแก่กรรมอีก ท่านจึงตกมาอยู่ในความดูแลของลุง นับได้ว่าชีวิตของท่านศาสดาต้องพบมรสุมอย่างรุนแรงครั้งแล้วครั้งเล่า (อิมรอน มะลูลีม, ๒๕๒๔)

ในขณะที่ท่านมีอายุ ๒๕ ปีนั้นท่านได้ไปทำงานอยู่กับท่านหญิงเคาะดีญะห์ ซึ่งเป็นเจ้าของกิจการค้าในนครมักกะฮ์ ด้วยความซื่อสัตย์สุจริตมีไมตรีและมิตรภาพประกอบกับมีประสบการณ์ในเรื่องการค้าขายตั้งแต่สมัยท่านยังอยู่กับลุง จึงทำให้กิจการค้าของท่านหญิงเคาะดีญะฮ์ได้รับความเจริญรุ่งเรืองตามลำดับ

ท่านได้รับการยกย่องและขนานนามว่า อัล- อามีน ซึ่งแปลว่า ผู้ซื่อสัตย์หรือ ผู้ยุติธรรม และจากการได้รับความไว้วางใจเช่นนี้ทำให้ท่านหญิงเคาะดีญะห์ซึ่งเป็นนายจ้างของท่านได้ขอแต่งงานกับท่าน ขณะนั้นท่านมีอายุ ๒๕ ปี ส่วนท่านหญิงเคาะดีญะห์อายุ ๔๐ ปี และเป็นแม่หม้าย ท่านหญิงเคาะดีญะห์ได้สิ้นชีวิตก่อนการอพยพ (ฮิจญ์เราะฮ์) ประมาณ ๓ ปี ท่านศาสดาได้รับการดลใจหรือการรวบรัดดวงจิตโดยฉับพลัน ที่เรียกว่า วะฮ์ยู (วะฮีย์)จากพระเจ้าซึ่งเริ่มต้นด้วยคำว่า อิกเราะห์ แปลว่า จงอ่าน ดังข้อความว่า “จงอ่าน ด้วยพระนามของผู้อภิบาลของเจ้า ผู้ทรงสร้าง (สากลจักรวาล) ผู้ทรงสร้างมนุษย์จากก้อนเลือด จงอ่านเถิดและผู้อภิบาลของเจ้า ทรงเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ยิ่ง”

ท่านได้รับการดลใจหรือการแต่งตั้งให้เป็นศาสดาจากพระเจ้าโดยผ่านมลาอิกะฮ์(ทูตสวรรค์) คือ ท่านญิบรีล ในเดือนเราะมะฏอน ณ ถ้ำฮิรออ์ ซึ่งขณะนั้นท่านอายุ ๔๐ ปี พระเจ้าทรงบัญชาให้ท่านศาสดาประกาศศาสนาอิสลามแก่ญาติผู้ใกล้ชิดอย่างลับ ๆ ก่อนหญิงคนแรกที่รับอิสลามคือท่านหญิงเคาะดีญะห์ภรรยาของท่าน ชายคนแรกที่รับอิสลามคือ ท่านอบูบักร์ เยาวชนคนแรกที่รับอิสลาม

คือท่านอาลีย์หรืออาลี ซึ่งมีอายุเพียง ๘- ๑๐ ปี ทาสคนแรกคือท่านซัยด์ ซึ่งต่อมาได้รับการปลดปล่อยให้เป็นอิสระ การประกาศศาสนาอิสลามอย่างลับ ๆ ได้กระทำเป็นเวลา ๓ ปี สาเหตุที่ต้องทำแบบลับ ๆ เช่นนี้เพราะบรรดามุสลิมยังมีกำลังน้อยอยู่ หลังจากที่ท่านศาสดาได้ประกาศศาสนาอย่างลับ ๆ เป็นเวลา ๓ ปีแล้วได้รับการบัญชาจากพระเจ้าให้ประกาศอิสลามอย่างเปิดเผยทั้ง ๆ ที่ในขณะนั้นมีผู้นับถืออิสลามยังไม่มากนัก ยิ่งนานวันจำนวนผู้ศรัทธาได้เพิ่มมากขึ้น

ในบั้นปลายของชีวิต ปลายเดือนซอฟร ปีฮิจญ์เราะฮ์ที่ ๑๐ ตรงกับวันพฤหัสบดี ท่านศาสดาเริ่มป่วย แต่ท่านก็ยังไปร่วมนมาซกับสาวกทุกเวลาจนกระทั่งอาการหนัก ท่านจึงมอบหน้าที่อิหม่าม (ผู้นำนมาซ) ให้แก่ท่านอบูบักร์ทำหน้าที่แทน ท่านศาสดามุฮัมมัด สิ้นพระชนม์ในวันจันทร์ที่ ๑๒ เดือนเราะบีอุลเอาวัล ปีฮิจญ์เราะฮ์ที่ ๑๐ ณ เมืองมะดีนะฮ์ (อิมรอน บิยูซุฟ และ อลีย์ บิน อิบรอฮีม, ๒๕๔๖)

๒.ศาสนธรรม หลักธรรมที่สำคัญในศาสนาอิสลาม ได้แก่ หลักศรัทธาหรือความเชื่อในศาสนา หลักปฏิบัติหรือหน้าที่ในศาสนา และข้อห้ามในศาสนาอิสลาม มีรายละเอียดดังนี้

- หลักศรัทธา หรือความเชื่อในศาสนา หลักความศรัทธา เรียกว่า อีมาน เป็นหลักคำสอนที่ชาวมุสลิมทุกคนจะต้องเชื่อว่าเป็นความจริงแท้และต้องยึดถืออย่างมั่นคง แม้จะไม่สามารถพิสูจน์ได้ด้วยประสาทสัมผัสก็ตาม ดิเรก กุลสิริสวัสดิ์ (๒๕๓๙) ได้แสดงหลักศรัทธาในศษสนาอิสลามไว้ ๖ ประการ คือ

๑) ศรัทธาในอัลลอฮ์แต่เพียงพระองค์เดียวด้วยสุจริตใจ ศรัทธาที่แท้จริงของมุสลิมที่มีต่อพระผู้เป็นเจ้านั้นหมายถึงการถวายทั้งกายและใจให้แก่พระองค์ การปฏิบัติผิดไปจากนี้ ถือว่าเป็นบาปมหันต์ที่มิอาจยกโทษให้ได้ มุสลิมที่ศรัทธาต่อพระผู้เป็นเจ้าอย่างแท้จริงจะทำให้เขาละเว้นจากการทำชั่ว ทำแต่ความดี มีพลังใจที่จะเผชิญกับเหตุการณ์ต่าง ๆ ไม่ว่าจะดีหรือร้าย การศรัทธาต่ออัลลอฮ์จึงเป็นหัวใจของการเป็นมุสลิม

๒) ศรัทธาในมลาอิกะฮ์ ซึ่งเป็นเป็นเทพบริวารหรือเทวทูตของพระเจ้า เป็นผู้ทำหน้าที่เป็นสื่อระหว่างอัลลอฮ์กับมนุษย์ มีจำนวนมากมายสุดจะประมาณได้ เท่าที่มีระบุชื่อและหน้าที่เฉพาะก็มีอยู่ ๑๐ มลาอิกะห์ เช่น ยิบรออีล มีกาฮีล อิสรออีล เป็นต้น มีหน้าที่สนองพระบัญชาอัลลอฮ์แตกต่างกันออกไป

๓) ศรัทธาในบรรดาศาสนทูตหรือผู้เทศนาทั้งหลาย เรียกว่า รสูล ที่ได้ล่วงลับไปแล้ว และท่านนบีมุฮัมหมัดเป็นรสูลคนสุดท้าย หลังจากท่านแล้วก็ไม่มีนบี ไม่มีรสูลอีก ศาสนาอิสลามจำแนกศาสนทูตหรือผู้รับโองการจากพระเจ้าให้นำบัญญัติของพระองค์มาสั่งสอน ชี้แนะแก่มวลมนุษย์ด้วยกันในแต่ละยุคแต่ละสมัยออกเป็น ๒ ประเภท คือ ๓.๑) ผู้ได้รับมอบหน้าที่ให้ปฏิบัติตนเป็นแบบอย่างที่ดีตามบทบัญญัติของพระเจ้าเพียงอย่างเดียวเท่านั้น ศาสนทูตประเภทนี้เรียกว่า นบี ๓.๒) ผู้ได้รับมอบหน้าที่ให้ปฏิบัติตนเป็นแบบอย่างที่ดีตามบทบัญญัติของพระเจ้า และทำการเผยแผ่บทบัญญัตินั้นแก่มวลมนุษย์ชาติทั่วไปด้วย ศาสนทูตประเภทนี้เรียกว่า รสูลหรือ สูล

๔) ศรัทธาในพระคัมภีร์ โดยให้ศรัทธาในความถูกต้องแต่ดั้งเดิมของคัมภีร์ทั้งหลายของนบีองค์ก่อน ๆ และศรัทธาในคัมภีร์อัลกุรอานซึ่งเป็นคัมภีร์สุดท้ายซึ่งไม่มีผู้ใดสามารถประพันธ์เยี่ยงนั้นได้แม้แต่มาตราเดียว

๕) ศรัทธาในวันพิพากษา โดยชาวมุสลิมจะต้องมีความศรัทธาว่า โลกนี้มีวันแตกดับจะมีโลกใหม่และระบบใหม่เกิดขึ้นอีก ซึ่งไม่มีผู้ใดรู้ว่าจะเป็นเช่นใดและเมื่อใด มนุษย์จะถูกให้ฟื้นขึ้นรับโทษและรางวัลตามกรรมของตน มุสลิมผู้ศรัทธาในวันพิพากษาและสร้างสมความดีไว้มากจะได้ไปสู่โลกหน้าและได้พบกับชีวิตนิรันดร

๖) ศรัทธาในการกำหนดของพระเจ้า ว่าทุกสิ่งทุกอย่างในจักรวาลอยู่ภายใต้การกำหนดของพระเจ้าทั้งสิ้น แต่การกระทำของมนุษย์นั้นอยู่ที่เจตนาและการตัดสินใจของมนุษย์เอง

- หลักปฏิบัติ หรือหน้าที่ในศาสนา หลักปฏิบัติเรียกว่า อิบาดะห์ ชาวมุสลิมทุกคนจะต้องถือเป็นหน้าที่และเป็นกิจวัตรอันจะขาดมิได้ ดิเรก กุลสิริสวัสดิ์ (๒๕๓๙) ได้แสดงหลักปฏิบัติไว้ ๕ ประการ ได้แก่

๑) การปฏิญาณตน การเป็นมุสลิมคือการปฏิญาณด้วยด้วยความจริงใจว่า ไม่มีพระเจ้าอื่นใดนอกจากอัลลอฮ์ และมุฮัมหมัดเป็นรสูล (ศาสนทูต) ของอัลลอฮ์ เพราะผู้ใดก็ตามได้นมาซถือศีลอด หรือได้ไปบำเพ็ญหัจญ์ แต่ไม่มีศรัทธาในอัลลอฮ์และรสูลของพระองค์อย่างแท้จริง การงานของผู้นั้นก็ไม่มีผลแต่ประการใด เพราะขาดรากแก้ว และการยึดมั่นในคำปฏิญาณอย่างเดียว โดยไม่แสดงออกด้วยการกระทำนั้นก็ไม่ใช่หลักการของอิสลาม การปฏิญาณตนจึงเป็นความศรัทธาในข้อแรกที่สำคัญมาก เปรียบเสมือนกระโจมที่ต้องมีเสาเอกค้ำอยู่ตรงกลาง ส่วนอีกสี่เสานั้นเป็นหลักยึดเหนี่ยว

๒) การนมาซ คำว่า นมาซ เป็นภาษาเปอร์เซีย ในภาษาอาหรับเรียกว่า อัศ- เศาะลาฮ์ ชาวไทยมุสลิมเรียกว่า ละหมาด เป็นการแสดงความเคารพต่อพระเจ้า เป็นการปฏิบัติเพื่อแสดงความภักดีต่อพระเจ้า เป็นหลักการที่สร้างความมีระเบียบวินัย ขจัดกิเลสและสร้างความเป็นอันหนึ่งเดียวกันในประชาคมมุสลิม การนมาซในวันหนึ่งมี ๕ เวลา คือ เวลารุ่งเช้าก่อนตะวันทอแสง เวลากลางสัน เวลาคล้อยบ่าย เวลาพลบค่ำเมื่อพระอาทิตย์ตกลับดวงไปแล้ว และเวลากลางคืนซึ่งเป็นเวลาที่มนุษย์กำลังอยู่ในความสุขสบายจากการนอนหลับ ในเวลาที่กำลังสาละวนกับธุรกิจ กับการรื่นเริงหรรษาและกับการพักผ่อนนี่เองที่ศาสนาอิสลามกำหนดให้มุสลิมฉุกคิดและเสียสละเวลาเพียงเล็กน้อยเข้าเฝ้าพระอัลลอฮ์ด้วยการนมาซเพื่อการทำจิตให้เป็นสมาธิ การเข้าแถวในการนมาซนั้นแสดงถึงความมีระเบียบวินัย การก้มเป็นการคารวะ และการกราบเป็นการนอบน้อมอย่างสูงสุดที่มนุษย์จะพึงกระทำได้ อิริยาบถต่าง ๆ ในการนมาซจึงเป็นการแสดงออกถึงการเคลื่อนไหวที่นอบน้อมที่สุดอันมนุษย์พึงมีต่อพระเจ้า ดังนั้น จึงห้ามการนมาซเพื่ออวดอ้าง หรือห้ามการนมาซแบบเนือย ๆ ไม่ตั้งใจ กระทำพอเป็นพิธีอย่างเสียไม่ได้

๓) การถือศีลอด การถือศีลอด เรียกในภาษาอาหรับว่า อัศ- เศาม์ หรือ อัศ- ศิยาม หมายถึงการเว้นจากการกิน ดื่ม การร่วมประเวณีตั้งแต่รุ่งสางจนถึงพลบค่ำ ในทางปฏิบัติยังหมายถึง การห้ามพูดเท็จ นินทา คดโกง ดูสิ่งลามก ให้อดกลั้นความโกรธ ให้มีความอดทน และพูดดี ทำดี มีจิตใจผ่องแผ้ว เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ การถือศีลอดตามหลักการของศาสนาอิสลามไม่ใช่เพื่ออดอาหารอย่างเดียว แต่ต้องงดเว้นอีกหลายข้อพร้อมทั้งฝึกจิตให้เข้มแข็ง

มุสลิมชายหญิงทุกคนที่บรรลุนิติภาวะ คือ มีน้ำอสุจิหรือมีประจำเดือนแล้วต้องถือศีลอดในเดือนเราะมะฎอน ตามปฏิทินทางจันทรคติอันเป็นเดือนที่เก้าของฮิจญ์เราะฮ์ศักราชบางปีก็มี ๒๙ วัน บางปีก็มี ๓๐ วัน นอกจากเดือนเราะมะฎอนแล้ว มุสลิมจะถือศีลอดในวาระอื่น ๆ ตามสมัครใจก็ได้

ผู้ที่ได้รับการยกเว้นไม่ต้องถือสีลอด คือ กรรมกรผู้ทำงานหนัก เช่น นักประดาน้ำ กรรมกรในเหมืองถ่านหิน ทหารที่ออกสนามรบ คนแก่ที่ไม่สามารถถือศีลอดได้ คนป่วย สตรีที่มีรอบเดือน หญิงพักฟื้นหลังจากการคลอดบุตร เป็นต้น ผู้ที่ขาดการถือศีลอดทั้ง ๆ ที่ตนสามารถถือได้นั้นต้องถือชดใช้ในเดือนอื่นของรอบ ๑๑ เดือนนั้น ส่วนคนแก่ก็ให้ไถ่ภาระของตนโดยการให้อาหารแก่คนขัดสนยากจนคนละ ๑ มื้อในแต่ละวันที่ขาดการถือศีลอด

ในระหว่างการถือศีลอดตั้งแต่เช้าจนพลบค่ำ จะดื่มน้ำไม่ได้ แต่ให้กลืนน้ำลายตนเองได้ พูดเท็จไม่ได้ เพราะทำให้จิตใจมัวหมอง ลักขโมย ห้ามดูสิ่งลามกหรือพูดจาลามก ลวนลามทางชู้สาวด้วย เมื่อถือศีลอดครบเดือนเราะมะฎอนแล้วให้บริจาคทานเป็นข้าวหรือเงินแทนสมาชิกทุกคนในครอบครัวแก่คนยากจนขัดสน ก่อนจะนมาซอีดซึ่งถือว่าเป็นวันตรุษและให้กระทำได้ ๓ วันล่วงหน้า ถ้าบริจาคหลังจากนมาซอีดแล้ว ถือว่าเป็นทานอาสา (การบริจาคทานทั่ว ๆ ไป) ไม่ใช่ทานตามบทบัญญัติ ในเดือนเราะมะฎอน มุสลิมทั่วโลกจะอยู่ในภาวะเดียวกันแห่งการถือศีลอด กล่าวคือ การเว้นความชั่วส่งเสริมการทำความดีและเสริมสร้างพลังจิตขอตนให้ชนะอำนาจฝ่ายต่ำ

๔) การจ่ายซะกาฮ์ ซะกาฮ์ แปลว่า ทำให้งอกเงยขึ้น การขัดเกลากิเลสทำให้จิตใจผ่องแผ้ว เป็นการจ่ายทานตามข้อบัญญัติของศาสนาอิสลาม นอกเหนือจากการบริจาคทานทั่ว ๆ ไปซึ่งเรียกว่าทานอาสา ซะกาฮ์ ต้องจ่ายจากเงิน ทรัพย์สิน ธัญญาหารที่มีเกินพิกัดและอยู่ในครอบครองครบหนึ่งปีหรือตามฤดูกาลของธัญพืช

บุคคลที่มีสิทธิ์รับซะกาฮ์มี ๘ ประเภท คือ (๑) คนยากจน (๒) คนขัดสน ได้แก่ ผู้มีอาชีพ มีรายได้ แต่ไม่เพียงพอกับการใช้จ่ายจริง (๓) เจ้าหน้าที่ในการเก็บจัดการและจ่ายซะกาฮ์ซึ่งไม่มีอาชีพอื่นและยากจนเช่นกัน (๔) ผู้ที่โน้มมารับนับถืออิสลาม แต่ยากจนหรือถูกญาติตัดขาด (๕) ทาสที่ต้องการทรัพย์ไปไถ่ตัวเองให้เป็นอิสระ มีสิทธิ์รับซะกาฮ์เพียงเท่าที่จะนำไปไถ่ตัวเอง (๖) ผู้เป็นหนี้จากการประกอบอาชีพที่สุจริต มีสิทธิ์รับซะกาฮ์เพียงเท่าที่เป็นหนี้ (๗) ในแนวทางพระเจ้า หมายถึง เพื่อส่วนรวมหรือแม้แต่ในการสงคราม รับซะกาฮ์เพียงค่าใช้จ่ายระหว่างดำเนินการ และ (๘) ผู้เดินทางซึ่งตกค้างในต่างแดนและหมดความสามารถจะเดินทางต่อไปได้ มีสิทธิ์รับซะกาฮ์ได้เพียงค่าใช้จ่ายที่จำเป็น

ผู้ใดไม่จ่ายซะกาฮ์ เมื่อมีรายได้ซึ่งจำต้องจ่าย ศาสนาอิสลามถือว่าทรัพย์สินที่ผู้นั้นหามาได้ยังไม่สะอาด อย่างไรก็ตาม รายได้นั้นจะต้องได้มาโดยชอบธรรม ไม่ใช่จากการขโมยปล้นหรือคดโกง ไม่ใช่จากการพนันหรือการค้าขายที่ต้องห้าม เช่น ค้าของมึนเมา ค้าประเวณี เป็นต้น ความประสงค์หลักของการเก็บและจ่ายซะกาฮ์นั้นก็เพื่อเอาทรัพย์จากคนมั่งมีในจำนวนน้อยที่สมควรไปแจกจ่ายแก่คนยากจนขัดสนซึ่งรวมอยู่ใน ๘ ประเภท ดังกล่าวแล้วข้างต้น

๕) การบำเพ็ญฮัจญ์ การบำเพ็ญฮัจญ์ คือ การเดินทางไปปฏิบัติศาสนกิจที่นครมักกะฮ์ ประเทศซาอุดิอาระเบีย ในเทศกาลฮัจญ์ เริ่มตั้งแต่วันที่ ๘ ถึงวันที่ ๑๒ เดือนที่ ๑๒ ของฮิจญ์เราะฮ์ศักราช โดยมากหลังจากนั้นผู้ไปบำเพ็ญฮัจญ์จะเดินทางไปที่นครอัล- มดีนะฮ์ เพื่อเยี่ยมชมและนมาซที่มัสยิดนะบะวีย์ด้วย การบำเพ็ญฮัจญ์ในสถานที่และช่วงเวลาที่กำหนดไว้นั้นเป็นมหาสมาคมแห่งมนุษยชาติ ผู้มีความสามารถจะเดินทางไปถึงได้ คือ มีร่างกายแข็งแรง มีทรัพย์สำหรับการเดินทางไปกลับ ถ้าไม่ได้อยู่ตามเงื่อนไขนี้ก็ไม่ต้องไปบำเพ็ญฮัจญ์

ผู้ชายนุ่งเพียงผ้านุ่งและสวมผ้าพันกายที่ไม่มีรอยเย็บรวมเพียงสองผืนที่เป็นสีขาวเท่านั้น เรียกว่าชุด อิห์รอม ห้ามใช้ผ้าย้อมสีใด ๆ ส่วนผู้หญิงให้นุ่งผ้านุ่งสวมเสื้อคลุมกาย คลุมศีรษะ เปิดได้เฉพาะใบหน้า ฝ่ามือและข้อเท้า ใช้ได้เฉพาะผ้าสีขาวหรือสีดำเท่านั้น ทั้งชายและหญิงจะใช้ผ้าไหมแพรพรรณไม่ได้ ต่างเวียนรอบหินอัล- กะอ์บะฮ์ จากซ้ายไปขวาเจ็ดรอบ แล้วไปเดินบ้างวิ่งเหยาะ ๆ บ้าง ระหว่างเนินเขาอัศ- เศาะฟาและอัล- มัร์วะฮ์ซึ่งอยู่ใกล้ ๆ กันอีกเจ็ดรอบ ให้นมาซที่ลานของอัล- กะอ์บะฮ์แล้วกลับที่พัก ห้ามสวมหมวกหรือคลุมศีรษะ แต่ให้กางร่มกันร้อนได้ ห้ามสวมรองเท้าหุ้มส้น แต่สวมรองเท้าแตะได้ ห้ามเกี้ยวพาราสีกัน ด่าทอ ขโมย ทะเลาะเบาะแว้งหรือทำร้ายร่างกายกัน คนแก่ที่วิ่งไม่ได้จะนั่งแคร่หรือรถเข็นก็ได้ ดังนั้น การบำเพ็ญฮัจญ์จึงเป็นหลักสูตรสำหรับเสริมสร้างให้เป็นคนดีอย่างแท้จริง ที่สร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของชาวมุสลิม ๑,๐๐๐ ล้านคน วันที่สำคัญที่สุดของการบำเพ็ญฮัจญ์ คือ การชุมนุมกันที่ทุ่งอะเราะฟะฮ์ในเวลากลางวันของวันที่ ๙ เดือน ๑๒ ผู้ใดก็ตามที่ได้ปฏิบัติข้อบัญญัติต่าง ๆ ของการบำเพ็ญฮัจญ์ แต่ไม่ได้ไปชุมนุมในวันดังกล่าว ณ ทุ่งอะเราะฟะฮ์ ถือว่าผู้นั้นไม่ได้บำเพ็ญฮัจญ์ ใกล้ ๆ กับหินอัล- กะอ์บะฮ์มีบ่อน้ำซึมซับสำหรับดับกระหายซึ่งมีน้ำไหลตลอดมาหลายพันปีแล้ว ผู้ที่ได้บำเพ็ญฮัจญ์ครั้งแรกนั้นถือว่าได้กระทำตามศาสนาบัญญัติ ส่วนจะไปบำเพ็ญอีกกี่ครั้งจากนี้นั้นถือว่าเป็นการอาสา

หลักการทั้ง ๒ นี้ เป็นพื้นฐานอันจำเป็นสำหรับผู้นับถือศาสนาอิสลามทุกคนทั้งที่สืบทอดจากบิดามารดามาแต่เดิม หรือเพิ่งเข้ารับใหม่ก็ตาม จะต้องศึกษาให้เข้าใจโดยถ่องแท้และประพฤติปฏิบัติอย่างต่อเนื่อง ตามหลักปฏิบัติทั้ง ๕ ประการ บางคนก็ปฏิบัติได้ครบถ้วน บางคนก็หย่อนยาน แต่ถ้าผู้ใดละทิ้งหลักเอกเมื่อใดก็เป็นอันหมดสิ้นกัน เสมือนว่ากระโจมนั้นต้องยุบลงมาทันทีฉันนั้น

๓. ศาสนบุคคลและสาวกของศาสนาอิสลาม เนื่องจากศาสนาอิสลามไม่มีนักบวช ผู้สืบทอดศาสนา หลังจากศาสดามะหะหมัดได้สิ้นพระชนม์ไปแล้ว ทายาทของพระองค์ คือ เคาะลิฟะห์ หรือ กาหลิบ ได้แบ่งตามนิกายที่เกิดก่อนหลัง ดังนี้

- นิกายซุนนี นิกายแรกของมุสลิม ถือการปฏิบัติตามศาสดาไม่ว่าจะเป็นคำพูดหรือการกระทำ คำว่า “ซุนนี” มาจากคำว่า Sunnah ซึ่งหมายถึงแนวทางหรือแบบอย่างของศาสดามูฮัมหมัด ชาวซุนนีเชื่อว่าผู้นำศาสนาและประชาคมมุสลิมไม่จำเป็นต้องสืบเชื้อสายมาจากศาสดา แต่ควรคัดเลือกจากผู้ที่มีความรู้ ความสามารถ และความประพฤติดี โดยยอมรับให้ อะบู บักร์ (Abu Bakr) สหายสนิทของศาสดาเป็นกาหลิบคนแรกและให้ความสำคัญแก่บุคคลสำคัญเหล่านี้

๑) อะบูบักร์ อัศศิดดีก (Abu Bakr as- Siddiq) คือบุคคลสำคัญอย่างยิ่งในประวัติศาสตร์อิสลาม โดยท่านเป็นเคาะลีฟะฮ์ (ผู้นำ/ประมุข) คนแรกของโลกอิสลามต่อจากท่านนบีมูฮัมหมัด และเป็นหนึ่งในสหายที่ใกล้ชิดและจงรักภักดีต่อท่านนบีมากที่สุด

๒) อุมัร อิบนุ อัลค็อฏฏอบ (Umar ibn al- Khattab) คือเคาะลีฟะฮ์ (ประมุข) คนที่ ๒ ของโลกอิสลาม ต่อจากท่านอะบูบักร์ครับ ท่านได้รับการยกย่องว่าเป็นหนึ่งในผู้นำที่ทรงอิทธิพล ปรีชาสามารถ และสร้างรากฐานความยิ่งใหญ่ให้แก่จักรวรรดิอิสลามมากที่สุดในประวัติศาสตร์

๓) ท่านอุษมาน อิบนุ อัฟฟาน (Uthman ibn Affan) หรือที่มักออกเสียงสไตล์ตะวันตกหรือมลายูว่า โอธมัน/อุสมาน/ออสมัน คือเคาะลีฟะฮ์ (ประมุข) คนที่ ๓ ของโลกอิสลาม

๔) อิหม่ามฮะนาฟี (Imam Abu Hanafi) | ค.ศ. ๖๙๙– ๗๖๗ เป็นเจ้าสำนักฮานาฟี (Hanafi) ท่านเป็นผู้วางรากฐานคนแรกและขึ้นชื่อเรื่องการใช้เหตุผลและตรรกะ (Ray' รับฟังความเห็นเชิง

วิเคราะห์) เนื่องจากท่านพำนักอยู่ที่เมืองคูฟะฮ์ (อิรักในปัจจุบัน) ซึ่งเป็นศูนย์กลางความเจริญที่มีความหลากหลายทางวัฒนธรรมสูงมาก หากเรื่องใดไม่มีตัวบทระบุไว้ชัดเจน ท่านจะใช้วิธีการเปรียบเทียบเชิงตรรกะ (Qiyas) เพื่อหาทางออก พื้นที่ส่วนใหญ่ที่คนนับถือในปัจจุบัน ได้แก่ แถบเอเชียใต้ (อินเดีย ปากีสถาน บังกลาเทศ), ตุรกี, เอเชียกลาง และแถบบอลข่าน

๕) อิหม่ามมาลิกี (Imam Malik ibn Anas) | ค.ศ. ๗๑๑ – ๗๙๕ เป็นจ้าวสำนักมาลิกี (Maliki) ท่านเป็นปราชญ์แห่งเมืองนครมาดีนะฮ์ (เมืองของท่านนบี) ท่านจึงให้ความสำคัญกับวิถีชีวิตและแนวปฏิบัติของชาวเมืองมาดีนะฮ์ มาก ๆ เพราะท่านเชื่อว่าชาวเมืองมาดีนะฮ์ซึมซับพฤติกรรมมาจากท่านนบีโดยตรง แหล่งอ้างอิงของท่านจึงเน้นความดั้งเดิมและจริยวัตรที่สืบทอดกันมา พื้นที่ส่วนใหญ่ที่คนนับถือในปัจจุบัน ได้แก่ แอฟริกาเหนือ (โมร็อกโก แอลจีเรีย ตูนิเซีย) และแอฟริกาตะวันตก

๖) อิหม่ามชาฟิอี (Imam Al- Shafi'i) | ค.ศ. ๗๖๗ – ๘๒๐ เป็นจ้าวสำนักชาฟิอี (Shafi'i) ท่านเป็นลูกศิษย์ของอิหม่ามมาลิก และเป็นผู้ที่เดินทางไปศึกษาในหลายภูมิภาค ผลงานชิ้นเอกของท่านคือการ ผสมผสานระหว่างตัวบท (ฮะดีษ) และการใช้เหตุผล เข้าด้วยกันอย่างเป็นระบบ ท่านจัดระเบียบที่มาของกฎหมายอิสลามไว้อย่างชัดเจน พื้นที่ส่วนใหญ่ที่คนนับถือในปัจจุบัน เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (ไทย มาเลเซีย อินโดนีเซีย บรูไน), อียิปต์, เยเมน และแอฟริกาตะวันออก

๗) อิหม่ามฮัมบาลี (Imam Ahmad ibn Hanbal) | ค.ศ. ๗๘๐ – ๘๕๕ เป็นจ้าวสำนักฮัมบาลี (Hanbali) ท่านเป็นลูกศิษย์ของอิหม่ามชาฟิอี แนวคิดของท่านจะมีความ อนุรักษนิยมและยึดมั่นในตัวบทอย่างเคร่งครัด ท่านจะเน้นการปฏิบัติตามอัลกุรอานและพจนารถของท่านนบีอย่างตรงไปตรงมาที่สุด และจะหลีกเลี่ยงการใช้ทัศนะส่วนตัวหรือการตีความด้วยเหตุผลหากไม่จำเป็นจริง ๆ พื้นที่ส่วนใหญ่ที่คนนับถือในปัจจุบัน คาบสมุทรอาหรับ โดยเฉพาะซาอุดีอาระเบียและกาตาร์

- นิกายชีอะฮ์ คือที่แตกแยกออกมาจากนิกายซุนนี คำว่า ชีอะฮ์ ย่อมาจาก Shiat Ali แปลว่า พรรคพวกของอาลี กลุ่มนี้เชื่อว่าผู้นำสืบทอดตำแหน่ง เรียกว่า อิหม่าม จะต้องเป็นผู้ที่สืบสายเลือดมาจากศาสดามูฮัมหมัดเท่านั้น โดยเชื่อว่าศาสดาได้แต่งตั้ง อาลี บิน อบี ฏอลิบ (Ali bin Abi Talib) ซึ่งเป็นทั้งลูกพี่ลูกน้องและบุตรเขยของศาสดา ให้เป็นผู้นำที่ถูกต้องตามชอบธรรมเป็นคนแรก นิกายนี้ถือว่าอิหม่ามนั้นนอกจากจะเป็นผู้หมดมลทินจากบาป ยังเป็นสื่อกลางการติดต่อระหว่างมนุษย์กับพระเจ้า หลังจากสวรรคตของศาสดามูฮัมหมัด อิหม่ามที่สืบต่ออย่างถูกต้องตามความเชื่อของนิกายนี้มี ๑๒ คน ได้แก่ อาลี ลูกพี่ลูกน้องและบุตรเขยของท่านศาสดา, ฮาซัน บุตรคนโตของอิหม่ามอาลี, ฮูเซ็น น้องชายของอิหม่ามที่ ๒, อาลี ซัยนุลอาบิดีน บุตรของอิหม่ามที่ ๓, มูฮัมหมัด อัลบากีร บุตรของอิหม่ามที่ ๔, ยะฟัร อัลซอดิก บุตรของอิหม่ามที่ ๕, มูซา อัล กอซิม บุตรของอิหม่ามที่ ๖, อาลี อัลริดอ บุตรของอิหม่ามที่ ๗, มูฮัมหมัด อัลญะวาด บุตรของอิหม่ามที่ ๘, อาลี อัลฮาดี บุตรของอิหม่ามที่ ๙, อาซัน อัล- อัสการี บุตรของอิหม่ามที่ ๑๐ และ มุฮัมหมัด อัลมะฮ์ดี บุตรของอิหม่ามที่ ๑๑ หลังจากอาลีนั้น (อิมรอน มะลูลีม, ๒๕๒๔ และ จรัญ มะลูลีม, ๒๕๖๐)

๔. ศาสนสถาน ศาสนสถานที่มีความสำคัญและศักดิ์สิทธิ์ที่สุดในศาสนาอิสลาม มีอยู่ ๓ แห่ง ซึ่งเรียกว่า สามมัสยิดอันประเสริฐ (The Three Sacred Masjids) ทั้งในเชิงหลักการศรัทธาและการเป็นศูนย์กลางทางอารยธรรม โดยมีที่มา รายละเอียด และการอ้างอิงทางวิชาการและศาสนา ดังนี้

๑) มัสยิดอัลฮะรอม (Al- Masjid al- Haram) ตั้งอยู่ที่นครมักกะฮ์ ประเทศซาอุดีอาระเบีย เป็นศาสนสถานแห่งแรกที่ถูกสร้างขึ้นบนโลกเพื่อการเคารพภักดีต่อพระผู้เป็นเจ้า ภายในเป็นที่ตั้งของ

“อาคารกะอ์บะฮ์”(Kaaba) ซึ่งตามประวัติศาสตร์อิสลามระบุว่าสร้างขึ้นครั้งแรกในยุคนบีอาดัม และถูกบูรณะขึ้นใหม่โดยนบีอิบราฮิม (อับราฮัม) และนบีอิสมาอีล ลูกชายของท่าน สถานที่แห่งนี้คือศูนย์กลางที่มุสลิมทุกคนทั่วโลกต้องหันหน้าไปหาในเวลาปฏิบัติศาสนกิจ (เรียกว่า กิบลาฮ์) และเป็นสถานที่ประกอบพิธีฮัจญ์

๒) มัสยิดอันนบี (Al- Masjid an- Nabawi) ตั้งอยู่ที่นครมาดีนะฮ์ ประเทศซาอุดีอาระเบีย มักเรียกว่า มัสยิดศาสดา บุกเบิกและสร้างขึ้นโดยท่านนบีมูฮัมหมัดและบรรดาสหาย (เศาะฮาบะฮ์) ในปี ค.ศ. ๖๒๒ ทันทีหลังจากที่ท่านได้อพยพจากมักกะฮ์มายังมาดีนะฮ์ ในอดีตมัสยิดแห่งนี้ไม่ได้เป็นเพียงสถานที่ละหมาด แต่ยังทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางการปกครองรัฐอิสลามยุคแรก ศาลสถิตยุติธรรม และโรงเรียนสอนศาสนา จุดเด่นในปัจจุบันคือ โดมสีเขียว (The Green Dome) ซึ่งสร้างครอบอยู่เหนือตำแหน่งที่เป็น สุสานของท่านนบีมูฮัมหมัด และเคาะลีฟะฮ์สองท่านแรก (ท่านอะบูบักร์และท่านอุมัร)

๓) มัสยิดอัลอักศอ (Al- Masjid al- Aqsa) ตั้งอยู่ที่นครเยรูซาเล็ม ประเทศอิสราเอล คำว่า “อัลอักศอ” แปลว่า มัสยิดที่อยู่ไกลที่สุด ในทางประวัติศาสตร์และกฎหมายอิสลาม จะหมายรวมถึงบริเวณเนินเขาศักดิ์สิทธิ์ทั้งหมด (Haram al- Sharif) ซึ่งมีทั้งตัวอาคารมัสยิดและอาคาร โดมทองแห่งศิลา (Dome of the Rock) สถานที่แห่งนี้มีความสำคัญ ๓ ประการหลักคือ ๑) เป็นกิบลาฮ์แห่งแรกของอิสลาม (ก่อนที่พระเจ้าจะทรงมีโองการให้เปลี่ยนทิศทางไปยังมักกะฮ์) ๒) เป็นสถานที่เชื่อมโยงกับบรรดาศาสดาในอดีต (เช่น นบีสุลัยมานหรือโซโลมอน, นบีดาวูด, นบีอีซาหรือพระเยซู) ๓) เป็นจุดที่ท่านนบีมูฮัมหมัดเดินทางมาในคืน อิสรออ์และมิอ์รอจญ์ (The Night Journey) ก่อนที่ท่านจะเสด็จขึ้นสู่ฟากฟ้า

๕. ศาสนพิธี พิธีกรรมของศาสนาอิสลามเป็นการปฏิบัติตามพระประสงค์ของพระเจ้า เป็นการแสดงความเคารพ ความภักดี และการยืนยันความศรัทธาของมุสลิมที่มีต่อพระเจ้าด้วยความบริสุทธิ์ใจ อิมรอน มะลูลีม (๒๕๒๔) กล่าวไว้ว่า พิธีกรรมสำคัญของอิสลาม ได้แก่ หลักปฏิบัติในศาสนา มีรายละเอียด ดังต่อไปนี้

๑) พิธีฮัจญ์ ชาวมุสลิมผู้มีฐานะดี มีสุขภาพดี บรรลุศาสนภาพ กล่าวคือ ชายมีอายุ ๑๕ ปี หญิงมีอายุ ๑๙ ปีแล้วทุกคนควรหาโอกาสเดินทางไปประกอบพิธีฮัจญ์ ณ บัยตุลลอฮ์ นครมักกะฮ์ ประเทศซาอุดิอาระเบีย อย่างน้อย ๑ ครั้งในชีวิต จะเห็นได้ว่าในปีหนึ่ง ๆ มุสลิมทั่วโลกจะเดินทางไปประกอบพิธีฮัจญ์พร้อมกัน ๑ ครั้ง เริ่มตั้งแต่วันที่ ๘ ถึงวันที่ ๑๒ เดือนที่ ๑๒ ของฮิจญ์เราะฮ์ศักราช ดังรายรายละเอียดที่ได้กล่าวไว้แล้วในหลักคำสอนสำคัญ

๒) พิธีถือศีลอด พิธีถือศีลอดเป็นพิธีกรรมอย่างหนึ่งที่ชาวมุสลิมปฏิบัติในเดือนเราะมะฎอน (เดือนที่ ๙) ของฮิจญ์เราะฮ์ศักราช ตลอดทั้งเดือน โดยการอดอาหารการดื่มกินและเว้นการร่วมประเวณี และการทำชั่วต่าง ๆ อย่างเคร่งครัดเป็นพิเศษ ดังรายละเอียดที่กล่าวไว้แล้วในหลักคำสอนสำคัญ

๓) พิธีนมาซหรือละหมาด พิธีนมาซเป็นพิธีที่ชาวมุสลิมแสดงความเคารพต่อพระเจ้า เป็นกิจวัตรที่สำคัญที่สุด ต้องประกอบพิธีนี้วันละ ๕ ครั้ง ได้แก่เวลาเช้าตรู่ก่อนพระอาทิตย์ขึ้น เวลาเที่ยงวัน เวลาบ่าย เวลาพระอาทิตย์ตก และเวลาค่ำ

๔) พิธีบริจาคซะกาซ พิธีบริจาคซะกาซเป็นพิธีที่ชาวมุสลิมถือเป็นหน้าที่ในการที่จะต้องสละทรัพย์ของตนแบ่งปันให้แก่ผู้อื่น โดยบริจาคแก่ผู้คนอนาถา เด็กกำพร้า คนขัดสน ผู้มีหนี้สิน ผู้เผยแผ่ศาสนา ผู้เดินทางที่ขัดสน

๖. สัญลักษณ์ทางศาสนา เครื่องหมายหรือสัญลักษณ์ที่บ่งบอกว่าเป็นศาสนาไม่ปรากฏเพราะมุสลิมเคารพบูชาพระอัลเลาะห์องค์เดียวเท่านั้น นอกนั้นไม่มีการเคารพบูชารูปเคารพใด ๆ ศาสนาอิสลามจึงไม่มีสัญลักษณ์ใด ๆ ให้ศาสนิกเคารพบูชา แต่ที่เห็นรูป พระจันทร์ครึ่งเสี้ยวและมีดาวอยู่ข้างบน พบอยู่ทั่วไปตามสุเหร่าในประเทศมุสลิมนั้น ไม่ใช่สัญลักษณ์ทางศาสนา แต่เป็นเครื่องหมายของอาณาจักรอ๊อตโตมานเตอร์ก ซึ่งเป็นอาณาจักรเคยยิ่งใหญ่รุ่งเรืองมากในอดีต มีอำนาจครอบงำยุโรปตะวันออกและตะวันออกกลางทั้งหมด ตั้งแต่ศตวรรษที่ ๑๕ เป็นต้นมาจนถึงศตวรรษที่ ๒๐ บรรดาประเทศมุสลิมที่เคยอยู่ในอานาจของอาณาจักรอ๊อตโตมานเตอร์ก จึงยึดถือเอาเครื่องหมายนั้นเป็นสัญลักษณ์ของตนในฐานะเป็นชนชาติมุสลิมเหมือนกันสืบมา แต่อาจถือว่าเป็นสัญลักษณ์ของศาสนาอิสลามได้โดยอนุโลม

๔.๕ องค์ประกอบสำคัญของศาสนาพราหมณ์

ศาสนาพราหมณ์เป็นศาสนาประเภทที่นับถือพระเจ้าหรือเทวนิยมมีองค์ประกอบที่มักพบอยู่ ๖ ประการ ได้แก่

๑. ศาสดา ศาสนาพราหมณ์ไม่มีศาสดาผู้ก่อตั้งเหมือนศาสนาอื่น ๆ เพราะคำสอนต่าง ๆ พวกพราหมณ์หรือฤๅษีผู้ศักดิ์สิทธิ์ได้ยินหรือฟังมาจากพระเจ้า เรียกว่า ศรุติ ด้วยตนเอง แล้วมีการจดจำไว้และถ่ายทอดต่อกันทางความทรงจำ

๒. ศาสนธรรม หลักคำสอนสำคัญในศาสนาพราหมณ์ มีปรากฏในทั้งคัมภีร์ทั้งเก่าและใหม่ มีดังต่อไปนี้

- อาศรม หรือวิธีปฏิบัติของพราหมณ์ ๔

คัมภีร์พราหมณะและอรัณยกะ ได้บัญญัติวิถีชีวิตสำหรับบุคคลที่จะเป็นพราหมณ์โดยสมบูรณ์ โดยกำหนดเกณฑ์อายุคนไว้ ๑๐๐ ปี แบ่งช่วงของการใช้ชีวิตไว้ ๔ ตอน ๆ ละ ๒๕ ปี ช่วงชีวิตแต่ละช่วงเรียกว่า อาศรม หรือ วัย มี ๔ ขั้นตอน ดังนี้

๑) ขั้นพรหมจรรย์ ในขั้นตอนนี้ เด็กชายในตระกูลพราหมณ์ กษัตริย์และไวศยะที่มีอายุครบ ๕ ปี ๘ ปี หรือ ๑๖ ปีบริบูรณ์ จะต้องเข้าพิธีอุปานยัน คือ พิธีนำทารกเข้าสู่สถานศึกษาของครู ในพิธีนั้นเด็กจะต้องคล้องด้ายศักดิ์สิทธิ์ที่เรียกว่าสายธุรำ หรือยัชโญปวีต ซึ่งครูเป็นผู้สวมให้ เมื่อคล้องเรียบร้อยแล้วเท่ากับเป็นการประกาศตนเป็นพรหมจารี ตั้งหน้าประพฤติพรหมจรรย์ศึกษาเล่าเรียนอยู่ในสำนักของครูและต้องปฏิบัติตามกฎข้อบังคับของพรหมจารีอย่างเคร่งครัด จนอายุครบ ๒๕ ปี เป็นอันสิ้นภาวะพรหมจรรย์ เป็นพราหมณ์ จะเรียกสั้น ๆ ว่าเวลาแห่งการกระทำเพื่อตนเองคือการเล่าเรียนก็ได้

๒) ขั้นคฤหัสถ์ ในขั้นตอนนี้ พรหมจารีผู้ผ่านอาศรมที่ ๑ แล้ว ก็กลับมาสู่บ้านของตน ช่วยพ่อ-แม่ทำงาน แต่งงานเป็นหัวหน้าครอบครัว ประกอบอาชีพเลี้ยงครอบครัว ทำการบูชาเทวดาทุกเช้าค่ำ ชีวิตอยู่ภายใต้การควบคุมของเทพเจ้า จึงต้องกระทำแต่สิ่งที่ดีงาม ผู้ปฏิบัติกิจของพราหมณ์ผู้มีครอบครัว มาจนถึงขั้นเป็นผู้ครองเรือนนี้ เรียกว่าพราหมณ์บ้าน จะต้องปฏิบัติกิจตามกำหนด ๒๕ ปี

คือตั้งแต่อายุ ๒๖- ๕๐ ปี เมื่อต้องการจะบำเพ็ญเพียรที่ยิ่งขึ้นไปเพื่อต้องการความหลุดพ้นจะต้องออกจากบ้านเข้าป่า เข้าสู่อาศรมบำเพ็ญตนเป็นพราหมณ์ไพรต่อไป จะเรียกสั้น ๆ ว่าเวลากระทำเพื่อครอบครัวก็ได้

๓) ขั้นวานปรัสถ์ ในขั้นตอนนี้ คฤหัสถ์ผู้ต้องการแสวงหาความสงบสุขทางใจ ก็จะออกจากครอบครัวไปอยู่ในป่าบำเพ็ญสมาธิ โดยอาจจะกลับมาสู่ครอบครัวอีกก็ได้ และจะต้องปฏิบัติกิจตามกำหนด ๒๕ ปี คือตั้งแต่อายุ ๕๑- ๗๕ ปี จะเรียกสั้น ๆ ว่าเวลาแห่งการกระทำเพื่อสังคมและประเทศชาติก็ได้

๔) ขั้นสันยาสี ในขั้นตอนนี้ พราหมณ์ที่ปรารถนาความหลุดพ้น เรียกว่า โมกษะ จะออกจากครอบครัวไปอยู่ป่า ออกบวช เพื่อปฏิบัติธรรมขั้นสูง และไม่กลับมาสู่โลกียวิสัยอีกเลย เมื่อบวชแล้วจะสึกไม่ได้ บำเพ็ญสมาธิแสวงหาความหลุดพ้น อยู่ในช่วงอายุตั้งแต่ ๗๖ ปีขึ้นไป จะเรียกสั้น ๆ ว่าเวลาแห่งการกระทำเพื่อมนุษยชาติทั้งปวงก็ได้ (เสฐียร พันธรังษี, ๒๕๔๖)

- หลักคำสอนเรื่องตรีมูรติ

คำสอนเกี่ยวกับตรีมูรติหรือเทพเจ้าสามองค์ มีปรากฏอยู่แต่เดิมแล้วในคัมภีร์ฤคเวทคือ พระอัคนิ พระอินทร์ และพระสูรยะ ภายหลังพราหมณ์ได้ยกพระพรหมขึ้นเป็นใหญ่แต่เพียงผู้เดียว ต่อมาในสมัยต้นพุทธกาลจึงเกิดเทพเจ้าขึ้นมาใหม่อีก ๒ องค์คือพระศิวะ พวกอริยกะซึ่งอยู่ทางอินเดียภาคเหนือเป็นผู้สร้างขึ้นมีลักษณะนิสัยใจคอคล้ายกับพวกอริยกะ อีกองค์หนึ่งคือพระวิษณุ พวกพวกมิลักขะซึ่งอยู่ทางอินเดียภาคใต้เป็นผู้สร้างขึ้นมีลักษณะนิสัยใจคอคล้ายกับพวกมิลักขะ ดังนั้นในศาสนาพราหมณ์- ฮินดู จึงเกิดตรีมูรติขึ้นมาใหม่ ได้แก่ พระพรหม พระศิวะ และพระวิษณุ ซึ่งเทพเจ้าแต่ละองค์มีหน้าที่ ดังต่อไปนี้

๑) พระพรหม พระพรหมเป็นผู้สร้างมนุษย์และสรรพสิ่งทั้งหลายในโลก ในแนวคิดยุคแรก ๆ พระพรหมมีลักษณะที่ไม่มีตัวตน แต่ครั้นเวลาต่อมา พวกพราหมณ์ได้พบข้อบกพร่องว่า เมื่อพระพรหมไม่มีตัวตน ประชาชนเคารพบูชาไม่ได้ พวกพราหมณ์จึงได้กำหนดให้พระพรหมมีตัวตน มี ๔ พักตร์ สามารถมองดูได้ทั่วทิศ และเพื่อให้ประชาชนได้เคารพบูชา ดังนั้น ลักษณะของพระพรหมจึงเป็นทั้งนามธรรมและรูปธรรม กล่าวคือ พระพรหมที่มีลักษณะเป็นนามธรรมนั้น หมายถึงสิ่งที่เป็นแก่นแท้ของสรรพสิ่งในจักรวาล ส่วนพระพรหมที่เป็นรูปธรรมเป็นเทพเจ้าผู้ยิ่งใหญ่ เป็นผู้สร้างโลกและสรรพสิ่ง พระพรหมมีพระชายาชื่อพระสรัสวดี ซึ่งเป็นเทพีแห่งวาจาและการศึกษาเล่าเรียน เป็นผู้อุปถัมภ์ศิลปะวิทยาทั้งปวง (หลวงวิจิตรวาทการ, ๒๕๔๖)

๒) พระศิวะ พระศิวะ เป็นเทพเจ้าแห่งการทำลาย มีหลายชื่อ เช่น อิศวร รุทระ และนาฏราช เป็นต้น ประทับอยู่ที่ภูเขาไกรลาส มีโคนันทีเป็นพาหนะ และมีศิวลึงค์เป็นเครื่องหมายของพลังแห่งการสร้างสรรค์ ลักษณะของพระศิวะเป็นรูปฤๅษี มี ๔ กร นุ่งห่มหนังสัตว์ ประทับนั่งบนหนังเสือโคร่ง ถืออาวุธตรีศูล ธนู และคทาหัวกะโหลกมนุษย์ ห้อยพระศอด้วยประคำร้อยด้วยกะโหลก มีงูเป็นสังวาล พระศอมีสีดำสนิท กลางพระนลาฏมีพระเนตรดวงที่ ๓ ถ้าพระศิวะลืมพระเนตรดวงที่ ๓ เมื่อใด ไฟจะไหม้โลกเมื่อนั้น เหนือพระเนตรดวงที่ ๓ มีรูปพระจันทร์ครึ่งซีก พระศิวะมีพระชายาชื่ออุมา ซึ่งมีหลายลักษณะและมีรายชื่อเรียก เช่น ปารวตีเทวีผู้เป็นธิดาแห่งหิมวัตหรือหิมาลัย ทุรคาเทวีผู้เป็นเจ้าแม่แห่งสงคราม และกาลีเทวีผู้มีกายสีดำ เป็นต้น

๓) พระวิษณุ พระวิษณุหรือพระนารายณ์ เป็นเทพเจ้าผู้รักษาและคุ้มครองโลกให้เป็นสุข พระนารายณ์เป็นเทพเจ้าที่มีพลังทางทำนุบำรุงโลก เมื่อเวลาใดโลกเกิดยุคเข็ญ เมื่อเวลานั้น พระนารายณ์จะเสด็จไปช่วยบำบัดทุกข์ ปราบยุคเข็ญ เรียกว่า อวตาร พระนารายณ์ประทับอยู่ในเกษียรสมุทร มีพระยาอนันตราชเป็นบัลลังก์ ทรงครุฑเป็นพาหนะ มีพระชายาชื่อ ลักษมี ผู้เป็นเทพีแห่งความงาม ผู้อำนวยโชคลาภ ความมั่งคั่ง และผู้มีใจเมตตาปราณี เมื่อพระนารายณ์อวตารลงมาเป็นวามน ปรศุราม และพระราม พระชายาลักษมีก็เสด็จลงมาเป็นนางปทุมาหรือกมลา นางธรณี และนางสีดา ตามลำดับ

พระนารายณ์จะอวตารลงมาจากสวรรค์และเกิดเป็นสัตว์หรือมนุษย์ต่าง ๆ เพื่อช่วยเหลือโลก เรียกว่า นารายณ์อวตาร จำนวน ๑๐ ปาง ดังต่อไปนี้

ปางที่ ๑ มัตสยาวตาร ลงมาเกิดเป็นปลา เพื่อปราบยักษ์ชื่อ หยครีวะ ซึ่งทำให้มนุษย์หลงผิด จนเกิดน้ำท่วมโลก

ปางที่ ๒ กูรมาวตาร ลงมาเกิดเป็นเต่าในเกษียรสาคร (ทะเลน้ำนม) ให้หลังรองรับภูเขาชื่อ มันทาระ เทวดาใช้ลำตัวพญานาคมาต่อกันทำเป็นเชือกผูกภูเขาเพื่อใช้เป็นสายโยงสำหรับดึงภูเขาให้เคลื่อนไหว เพื่อกวนน้ำในมหาสมุทรจนกลายเป็นน้ำอมฤต

ปางที่ ๓ วราหาวตาร ลงมาเกิดเป็นหมูป่า เพื่อปราบยักษ์ หิรัณยากษะ ผู้จับโลกกดให้จมน้ำทะเล โดยใช้เขี้ยวดุนให้โลกพ้นน้ำ สัตว์โลกจึงได้เกิดมา

ปางที่ ๔ นรสิงหาวตาร ลงมาเกิดเป็นสัตว์ครึ่งคนครึ่งสิงห์ เพื่อปราบยักษ์ชื่อ หิรัณยกศิปุ ผู้ได้พรจากพระพรหมว่าจะไม่มีใครฆ่าให้ตายได้ จึงก่อความเดือดร้อนทั่ว ๓ โลก

ปางที่ ๕ วามนาวตาร ลงมาเกิดเป็นคนค่อมผู้มีฤทธิ์ เพื่อปราบยักษ์ชื่อ พลิ มิให้มีอำนาจครองโลกทั้งสาม และได้ไล่ยักษ์พลิให้ไปอยู่ใต้บาดาล

ปางที่ ๖ ปรศุรามาวตาร ลงมาเกิดเป็นรามผู้มีขวานเป็นสัญลักษณ์ เป็นบุตรของพราหมณ์ พยายามป้องกันไม่ให้กษัตริย์มีอำนาจเหนือวรรณะพราหมณ์ ได้ชำระโลกถึง ๒๑ ครั้ง เพื่อทำลายกษัตริย์

ปางที่ ๗ รามาวตาร ลงมาเกิดเป็นพระราม (รามจันทร์) ในมหากาพย์รามายณะ เพื่อปราบท้าวราพณ์หรือทศกัณฐ์

ปางที่ ๘ กฤษณาวตาร ลงมาเกิดเป็นพระกฤษณะ ผู้มีผิวกายดำ เป็นสารถีขับรถศึกให้อรชุน เพื่อปราบคนชั่วในมหากาพย์มหาภารตะ

ปางที่ ๙ พุทธาวตาร ลงมาเกิดเป็นพระพุทธเจ้า ประกาศหลักธรรมช่วยมนุษย์ให้พ้นทุกข์ซึ่งเป็นการปฏิรูปคำสอนของศาสนาพราหมณ์ เหตุผลที่ศาสนาฮินดูดึงเอาพระพุทธเจ้ามาเป็นอวตารปางหนึ่งของพระนารายณ์นั้น นับเป็นการกลืนพระพุทธศาสนาอีกวิธีหนึ่ง

ปางที่ ๑๐ กัลกยาวตาร หรืออัศวาวตาร ลงมาเกิดเป็นบุรุษอาชาไนยหรืออัศวินผู้ขี่ม้าขาว (กัลกี) ถือดาบอันมีฤทธิ์มีแสงแปลบปลาบดังดาวหาง เพื่อปราบคนชั่วและสถาปนาระบบธรรมะขึ้นใหม่ในโลก (สุชีพ ปุญญานุภาพ, ๒๕๔๕)

ศาสนาพราหมณ์- ฮินดูเชื่อว่า โลกมีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และสลายไปในที่สุด การบูชาเทพเจ้าทั้ง ๓ องค์เหล่านี้เป็นลักษณะของบุคลาธิษฐาน เป็นการบูชาเพื่อให้รู้แจ้งสภาวธรรม ๓ ประการ นั่นคือการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และสลายไปของโลกนั่นเอง

- หลักคำสอนเรื่องปรมาตมันหรือพรหมัน และชีวาตมัน

ศาสนาพราหมณ์- ฮินดู เชื่อว่า ปรมาตมัน บางครั้งเรียกว่า พรหมัน ปรมาตมันกับพรหมจึงเป็นสิ่งเดียวกัน มีฐานะเป็นวิญญาณดั้งเดิมหรือความจริงสูงสุดของโลกและสรรพสิ่งในโลก เพราะสรรพสิ่งมาจากปรมาตมันหรือพรหมัน ดำรงอยู่ และในที่สุดก็จะกลับคืนสู่ความเป็นหนึ่งเดียวกับปรมาตมันหรือพรหมัน ๆ เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นเอง ไม่มีรูปร่างปรากฏ มีอยู่ในสิ่งทั้งหลายทั้งปวง เป็นศูนย์รวมแห่งวิญญาณทั้งปวงเป็นความจริงแท้หรือสัจธรรมเพียงสิ่งเดียว ส่วนโลกและสรรพสิ่งล้วนเป็นสิ่งที่ไม่มีอยู่จริง เป็นเพียงมายาหรือภาพลวงตาที่มีอยู่เพียงชั่วครั้งคราวเท่านั้น

ส่วนชีวาตมัน เป็นตัวตนย่อย หรือวิญญาณที่มีอยู่ในสิ่งมีชีวิตไม่ว่าจะเป็นมนุษย์หรือสัตว์ วิญญาณของมนุษย์และสรรพสัตว์ย่อมเกิดมาจากวิญญาณสากลคือปรมาตมันหรือพรหมัน เมื่อวิญญาณที่ออกมาจากปรมาตมันหรือพรหมันแล้วต้องเข้าไปสิงสถิตอยู่ในรูปแบบต่าง ๆ ของสิ่งมีชีวิตนับชาติไม่ถ้วนและต้องมีลักษณะสภาวะที่ไม่เหมือนกันจนกว่าจะเข้าถึงความหลุดพ้น กระบวนการนี้เรียกว่า การเวียนว่ายตายเกิดหรือสังสารวัฏ ดังนั้น การที่อาตมันหรือชีวาตมันย่อยนี้เข้าไปรวมกับปรมาตมันหรือพรหมัน จึงจะเรียกว่า การพ้นจากทุกข์ ไม่มีการเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป

- หลักคำสอนการหลุดพ้นหรือโมกษะ

ศาสนาพราหมณ์- ฮินดู เชื่อว่า วิญญาณเป็นอมตะจึงไม่ตายตามร่างกาย การตายเป็นเพียงวิญญาณออกจากร่างกาย เพราะร่างกายเดิมไม่สามารถอาศัยอยู่ได้ วิญญาณก็จะไปถือเอาร่างใหม่หรือที่เรียกว่า เกิดใหม่ ดุจคนสวมเสื้อผ้าที่เก่าคร่ำคร่า ไปหาชุดใหม่สวมใส่ เรียกว่า สังสารวัฏ เวียนว่ายตายเกิดอยู่ร่ำไปตราบที่ยังไม่บรรลุความหลุดพ้น หรือโมกษะ ชาวฮินดูเชื่อว่า โมกษะเป็นจุดหมายสูงสุดของชีวิต ผู้เข้าถึงโมกษะจะไปอยู่กับพระพรหมชั่วนิรันดร ไม่ต้องมาเวียนว่าย ตายเกิดอีกต่อไป การปฏิบัติเพื่อบรรลุโมกษะนั้น มีหลักปฏิบัติ ๔ ประการ คือ

- กรรมมรรค (กรรมโยคะ) คือ การปฏิบัติด้วยการประกอบการงานตามหน้าที่ด้วยความขยันขันแข็ง ทำงานด้วยจิตใจสงบ ไม่หวังผลตอบแทนใด ๆ ผู้ปฏิบัติเรียก กรรมโยคิน

- ชยานมรรค (ชยานโยคะ) คือ การปฏิบัติเพื่อให้เกิดความรู้แจ้งเห็นจริงว่าว่า ปรมาตมันเป็นสิ่งเดียวที่มีอยู่ วิญญาณที่มีอยู่ในแต่ละบุคคล (ชีวาตมัน) เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับปรมาตมันหรือวิญญาณสากล

- ภักติมรรค (ภักติโยคะ) คือ ความจงรักภักดีต่อเทพเจ้าที่ตนเคารพนับถือ ผู้ปฏิบัติเรียกว่า ภักติโยคิน

- ราชมรรค (ราชโยคะ) คือ การปฏิบัติเกี่ยวกับการฝึกทางใจ บังคับใจให้อยู่ในอำนาจด้วยการบำเพ็ญโยคะ ผู้ปฏิบัติเรียกว่า ราชโยคิน (Warren Matthews, ๒๐๑๐)

๓. ศาสนบุคคล ในยุคพระเวท ศาสนบุคคลที่มีบทบาทสูงสุดในการรับสาส์นจากเทพเจ้าคือ ฤๅษี (Rishi) ซึ่งเป็นผู้หยั่งรู้และรวบรวมคำสวด ก่อนจะส่งต่อให้วรรณะพราหมณ์เป็นผู้ดูแลและประกอบพิธีกรรมบูชาไฟ ดังนั้น บุคคลที่มีบทบาทสำคัญจึงมี ๒ คือ ฤๅษีและพราหมณ์ ดังนี้

- ฤๅษี (Rishi) = ผู้ค้นพบ/ผู้รับสาส์น อยู่ในฐานะ “ต้นน้ำ” คือเป็นผู้บุกเบิก ไปเอาความรู้และโองการจากเทพเจ้าลงมาบนโลก (เน้นการฝึกจิต บำเพ็ญตบะ และหยั่งรู้)

- พราหมณ์ (Brahmin) = ผู้รักษา/ผู้ปฏิบัติ อยู่ในฐานะ “ปลายน้ำ” คือนำคัมภีร์และความรู้ที่พวกฤษีไปรับมา นำมาท่องจำต่อสืบทอดกันแปรรูปมาเป็น “พิธีกรรม” (Rituals) เพื่อทำหน้าที่สวดอ้อนวอนและดูแลเทวสถานในสังคมเมือง

ส่วนบุคคลอื่น ได้แก่ คุรุ สันยาสี หรือ สาธุ ก็จะมีบทบาทที่แตกต่างกันออกไปตามหน้าที่ โดยคุรุ เป็นผู้ชี้แนะทางจิตวิญญาณ ถ่ายทอดความรู้ระหว่างบุคคล ส่วนสันยาสีหรือสาธุเป็นเพียงผู้ฝึกจิตมุ่งสละทางโลกเพื่อเข้าสู่โมกษะ

๔. ศาสนสถาน ศาสนสถานที่สำคัญของศาสนาพราหมณ์จะแตกต่างกันไปตามภาษาและภูมิภาค เชษฐ์ ติงสัญชลี (๒๕๕๘) และ ศานติ ภักดีคำ (๒๕๕๘) ได้แบ่งไว้ดังนี้

- เทวสถาน (Devasthanam)/เทวาลัย (Devalaya) แปลตรงตัวว่า “ที่สถิตของเทพเจ้า” เป็นคำที่เข้าใจง่ายและใช้แพร่หลายที่สุดในประเทศไทย

- มนเทียร (Mandir) เป็นคำภาษาฮินดีที่นิยมใช้เรียกวัดหรือเทวสถานในอินเดียเหนือ (เช่น กาชีวิศวนาถมนเทียร)

- โกอิล (Kovil) เป็นคำในภาษาทมิฬ นิยมใช้เรียกเทวสถานในอินเดียใต้

๕. ศาสนพิธี ศาสนาพราหมณ์เป็นศาสนาที่มีพิธีกรรมเป็นส่วนประกอบสำคัญอย่างหนึ่งของศาสนา เพราะชาวฮินดูทุกวรรณะย่อมมีขนบธรรมเนียมประเพณีเฉพาะที่ต้องประพฤติตามที่กำหนดไว้สำหรับวรรณะของตน และกฎประเพณีส่วนรวม ที่ต้องปฏิบัติสำหรับทุกชั้นวรรณะ สุชีพ ปุญญานุภาพ (๒๕๔๕) เสถียร พันธรังษี (๒๕๔๖) เสถียรโกเศศ นาคะประทีป (๒๕๔๐) ได้แบ่งพิธีกรรมออกเป็น ๔ หมวด ดังนี้

- กฎสำหรับวรรณะ ศาสนาฮินดูมีกฎสำหรับวรรณะให้ปฏิบัติอย่างเคร่งครัดหลายเรื่อง เช่น

๑) กฎเกี่ยวกับการแต่งงาน จะแต่งงานนอกวรรณะของตนไม่ได้ แต่ผู้ชายเป็นพราหมณ์จะแต่งงานกับผู้หญิงในวรรณะอื่นได้ เรียกว่า อนุโลม ส่วนผู้หญิงเป็นพราหมณ์จะแต่งงานกับผู้ชายวรรณะอื่นไม่ได้ เรียกว่าปฏิโลม

๒) กฎเกี่ยวกับอาหารการกิน มีข้อกำหนดว่าสิ่งใดกินได้ สิ่งใดกินไม่ได้ และข้อกำหนดว่าบุคคลในวรรณะใดปรุงอาหารให้คนวรรณะใดกินไม่ได้ เช่น วรรณะพราหมณ์ไม่กินอาหารที่คนวรรณะอื่นทำ เป็นต้น

๓) กฎเกี่ยวกับการประกอบอาชีพ ต้องประกอบอาชีพที่กำหนดไว้สำหรับคนในวรรณะนั้น ๆ เท่านั้น

๔) กฎเกี่ยวกับสถานที่อยู่อาศัย ในสมัยโบราณมีกฎห้ามชาวฮินดูมีถิ่นฐานบ้านเรือนนอกเขตประเทศอินเดีย และห้ามเดินเรือในทะเล แต่ปัจจุบันไม่ถือกันแล้ว

- พิธีประจำบ้าน

พิธีนี้เป็นพิธีที่กำหนดไว้ในคัมภีร์มานวธรรมศาสตร์ หรือมนูศาสตร์เรียกว่า พิธีสังสการ เป็นพิธีกรรมที่คนในวรรณะกษัตริย์ วรรณะพราหมณ์และวรรณะไวศยะจะต้องทำโดยมีพราหมณ์หรือนักบวชเป็นผู้ทำพิธี จำนวน ๑๒ ประการ คือ

๑) ครฺภาธาน (ครรภาธาน) เป็นพิธีที่จัดขึ้นเมื่อตั้งครรภ์

๒) ปุสวน (ปุงสวัน) พิธีในเมื่อมีเครื่องแสดงให้เห็นว่าตั้งครรภ์เป็นบุตรชาย

๓) สีมนฺโตนฺนยน (สีมันโตนยัน) เป็นพิธีตัดผมของมารดาเมื่อตั้งครรภ์ ได้ถึงเดือนที่ ๔, ที่ ๖ และที่ ๘

๔) ชาตกรฺมนฺ (ชาตกรรม) เวลาเด็กเกิดจะเอาน้ำผึ้งและฆี คือน้ำมันเนยแตะลิ้นเด็ก ๓ ครั้ง

๕) นามกรณ (นามกรรม) พิธีตั้งชื่อเมื่อเด็กมีอายุได้ ๑๐ หรือ ๑๒ วัน

๖) นิษฺกฺรมณ (นิษกรมณ) พิธีนำเด็กออกไปดูแสงอาทิตย์ยามเช้า เมื่ออายุได้ ๔ เดือน

๗) อนฺนปฺราสน (อันนปราศัน) พิธีป้อนข้าวเด็ก เมื่ออายุได้ ๕ ถึง ๘ เดือน

๘) จูฑากรนมฺ (จูฑากรรม) พิธีโกนผมไว้จุก เมื่ออายุได้ ๓ ปี

๙) อุปนยน (อุปานยัน) พิธีพิธีคล้องยัชโญปวีต คือด้ายศักดิ์สิทธิ์ให้เป็นพราหมณ์โดยสมบูรณ์ พวกพราหมณ์จึงมีชื่ออีกอย่างหนึ่ง ว่า ทวิชะ แปลว่า เกิด ๒ ครั้ง คือครั้งแรกเกิดจากครรภ์มารดา และครั้งที่ ๒ เกิดเมื่อทำพิธีคล้องด้ายศักดิ์สิทธิ์ (ยัชโญปวีต)

๑๐) เกศานฺต (เกศานตกรรม) พิธีตัดผมหรือตัดจุก ถ้าเป็นพราหมณ์จะตัดเมื่ออายุ ๑๖ ปี ถ้าเป็นกษัตริย์ จะตัดเมื่ออายุ ๒๒ ปี ถ้าเป็นไวศยะจะตัดเมื่ออายุ ๒๔ ปี

๑๑) สมาวรฺตน (สมาวรรตน์) พิธีกลับบ้าน จัดขึ้นเมื่อเด็กหนุ่มสำเร็จการศึกษาจากอาจารย์

๑๒) วิวาหะ พิธีแต่งงาน

พิธีสังสการทั้ง ๑๒ ประการนี้ ชาวฮินดูผู้เป็นทวิชาติไม่ว่าจะเป็นพราหมณ์ กษัตริย์ แพศย์ คงปฏิบัติอยู่ใน ๔ พิธีเท่านั้น คือ พิธีนามกรรม พิธีอันนปราศัน พิธีอุปานยัน และพิธีวิวาหะ ที่เหลือนอกนั้นไม่ใคร่ปฏิบัติกันแล้ว ยกเว้นผู้ที่เคร่งครัดจริง ๆ เท่านั้น ส่วนวรรณะศูทรสามารถปฏิบัติได้เพียงพิธีอนฺนปฺราสน (อันนปราศัน) พิธีป้อนข้าวเด็ก เมื่ออายุได้ ๕ ถึง ๘ เดือนและวิวาหะ พิธีแต่งงานเท่านั้นเพราะเป็นหน้าที่ทางศาสนาอันจำเป็นต้องทำทุกวรรณะ และในบางส่วนของอินเดียเพิ่มพิธีเจาะหูและพิธีสวดคัมภีร์ศักดิ์สิทธิ์แห่งพระเวทเข้ามาอีกด้วยแต่ต้องทำภายหลังพิธีอุปนยนแล้ว ๔ วัน

- พิธีศราทธ์

พิธีศราทธ์เป็นพิธีทำบุญอุทิศให้มารดาบิดา หรือบรรพบุรุษผู้ล่วงลับไปแล้วด้วยข้าวบิณฑ์ (ก้อนข้าวสุก) กล่าวคือ เมื่อวิญญาณผู้ตายได้รับก้อนข้าวสุกแล้วจะเข้าสู่ร่างหยาบเรียกว่าสถูลสรีระ พ้นจากความเป็นเปรตเร่ร่อนกลายเป็นปีตฤหรือบิดรรวมกับเข้าบรรพบุรุษอื่น ๆ ที่ตายไปเป็นบิดรแล้ว ผู้ทำศราทธ์ถ้าเป็นลูกชายอาจช่วยพ่อให้พ้นจากขุมนรกที่เรียกว่าปุตตได้ ดังนั้นจึงเรียกลูกชายว่าบุตร คือผู้ช่วยพ่อให้พ้นจากนรกขุมปุตต ในวันที่ ๑๑ ของพิธีศราทธ์จะเป็นการรวมญาติของผู้ตายทั้งฝ่ายแม่และฝ่ายพ่อขึ้นไป ๓ ชั่วคน ลงมาอีก ๓ ชั่วคนและต้องทำพิธีเดือนละครั้งเรื่อยไปตลอดทั้งปี นอกจากนั้นยังมีพิธีศราทธ์เกี่ยวกับงานมงคลด้วยซึ่งจะทำหรืองดเว้นก็ได้ เช่น การทำเพื่อของบุตร การทำเพื่อความสวัสดีในคราวเดินทางไกล และการทำเพื่อบำเพ็ญความสุขสบายและเป็นสิริแก่ทรัพย์สมบัติ เป็นต้น

- พิธีบูชาเทวดา

ชาวฮินดูมีเทพเจ้าที่เคารพมากมายหลายองค์ ผู้ที่เกิดในวรรณะสูงสมัยก่อนได้บูชาพระศิวะและพระวิษณุ เป็นต้น เวลาต่อมาเกิดลัทธิอวตารขึ้น มีการบูชาพระกฤษณะและพระรามขึ้นอีก แต่บุคคลในวรรณะต่ำมักถูกกีดกันมิให้ร่วมบูชาเทพเจ้าของบุคคลในวรรณะสูง ดังนั้น บุคคลในวรรณะต่ำจึงต้องสร้างเทพเจ้าของตนเองขึ้น เช่น เจ้าแม่กาลี เทพลิง เทพงู เทพเต่า รุกขเทพ เทพช้าง เป็นต้น

การทำพิธีบูชานั้นก็มีความแตกต่างกันออกไปตามวรรณะ แต่บุคคลในวรรณะสูงมีพิธีในการบูชาพอจะกำหนดได้ ดังนี้

๑) สวดมนต์ภาวนา สนานกาย ชำระและสังเวยเทวดาทุกวัน สำหรับผู้เคร่งครัดในศาสนาต้องทำเป็นกิจวัตร ส่วนพวกที่ได้รับการศึกษาแผนใหม่มักไม่ค่อยปฏิบัติกัน

๒) พิธีสมโภช ถือศีล และวันศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งอาจแตกต่างกันออกไปในแต่ละนิกายและท้องถิ่น เพราะฉะนั้นจึงอาจพบฮินดูทำพิธีเหล่านี้เสมอมิได้ขาด

๓) การไปนมัสการบำเพ็ญกุศลตามเทวาลัยต่าง ๆ เพื่อแสดงความเคารพเทพเจ้าที่ตนนับถือ สำหรับบุคลที่เป็นสมัยใหม่ออกจะเลย ๆ ไปส่วนพวกที่เคร่งในลัทธิก็จะไปเทวาลัยเสมอ (เสถียร พันธรังษี, ๒๕๔๖), เสถียรโกเศศ นาคะประทีป, ๒๕๔๐)

๖. สัญลักษณ์ทางศาสนา สัญลักษณ์ของศาสนาพราหมณ์ที่สำคัญและเป็นกลาง ๆ ที่ทุกนิกายยอมรับก็คือ เครื่องหมายอันเป็นอักษรเทวนาครี ที่อ่านว่า โอม คำว่า โอม เป็นคำที่ศักดิ์สิทธิ์ที่สุดในศาสนาพราหมณ์ อันหมายถึงพระเจ้าทั้ง ๓ คือ อ อักษร ได้แก่ พระวิษณุหรือพระนารายณ์ อุ อักษร ได้แก่ พระศิวะหรือพระอิศวร ม อักษรได้แก่ พระพรหม

เพราะฉะนั้น การนำอักษรทั้ง ๓ คือ อ+อุ+ม เท่ากับ โอม สัญลักษณ์ดังกล่าวนี้บางครั้งเรียกว่า สวัสติ หรือ สวัสติกะ เครื่องหมาย โอม สัญลักษณ์แห่งพลังทั้ง ๓ จึงหมายถึง พระพรหม พระวิษณุ และพระศิวะ

มองผ่านองค์ประกอบของศาสนา ในปัจจุบัน (Contemporary Perspective) ได้เปลี่ยนผ่านจากอดีตที่เคยเน้นหนักในเรื่องของสถาบัน คัมภีร์ และการเมือง ไปสู่มิติที่เป็นเรื่องส่วนบุคคล จิตวิทยา และการปรับตัวเข้ากับโลกสมัยใหม่ มากยิ่งขึ้น นักสังคมวิทยาและนักปรัชญาศาสนาร่วมสมัยมองว่า ศาสนาในปัจจุบันไม่ได้สูญหายไปแต่กำลังเปลี่ยนรูปทรงไปสู่องค์ประกอบสำคัญ ๖ ด้าน ดังนี้

๑. มิติด้านประสบการณ์ตรงและจิตวิญญาณส่วนบุคคล คนปัจจุบัน โดยเฉพาะกลุ่ม Gen Z และ Millennials มักแยกคำว่า ศาสนา ออกจาก จิตวิญญาณ พวกเขาไม่ได้ยึดติดว่าต้องสังกัดนิกายใด แต่แสวงหาประสบการณ์ตรงที่ทำให้จิตใจสงบ เช่น การทำสมาธิ ความรู้สึกเป็นหนึ่งเดียวกับธรรมชาติ หรือการเยียวยาจิตใจ (Woodhead, 2020)

๒. มิติด้านจริยธรรมและการขับเคลื่อนสังคม หลักคำสอนในปัจจุบันถูกลดทอนเรื่องปาฏิหาริย์ลง แล้วแทนที่ด้วยการนำมาประยุกต์ใช้เพื่อแก้ปัญหาร่วมกันในโลก เช่น จริยธรรมสิ่งแวดล้อม (Eco- theology) การขับเคลื่อนเรื่องความเท่าเทียมทางเพศ หรือการตั้งคำถามต่อความยุติธรรมในสังคม ศาสนาในมุมมองคนปัจจุบันต้องใช้งานได้จริง ในการยกระดับคุณภาพชีวิตมนุษย์ (Ammerman, 2021)

๓. มิติด้านพิธีกรรมทางเลือกและวิถีชีวิต แม้พิธีกรรมดั้งเดิมที่โบสถ์หรือวัดจะลดความนิยมลง แต่ถูกทดแทนด้วยพิธีกรรมทางเลือกที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตคนเมืองและมีความยืดหยุ่นสูง เช่น การสวดมนต์สั้น ๆ ผ่านแอปพลิเคชัน การจัดมุมสงบในห้องส่วนตัว หรือการเข้าร่วมกิจกรรมบำบัดทางจิตวิญญาณ (พระมหาดนัย ปญฺญาคโม และ สมภาร พรมทา, ๒๕๖๕)

๔. มิติด้านการตีความเชิงสัญลักษณ์และจิตวิทยา เรื่องเล่า ตำนาน หรือคัมภีร์ทางศาสนา ในมุมมองของคนปัจจุบันมักถูกมองในฐานะ สัญลักษณ์หรืออุปลักษณ์เพื่อถอดรหัสในเชิงจิตวิทยาและ

ปรัชญาชีวิต มากกว่าการเชื่อว่าเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นจริงตามตัวอักษรแบบร้อยเปอร์เซ็นต์ (Smart, 2024)

๕. มิติด้านชุมชนและพื้นที่เสมือนจริง สถาบันศาสนาในปัจจุบันไม่ได้จำกัดอยู่แค่สิ่งก่อสร้าง (วัด โบสถ์ มัสยิด) แต่ขยายตัวไปสู่ชุมชนออนไลน์ คนปัจจุบันสร้างอัตลักษณ์และความรู้สึกผูกพันทางศาสนาผ่านกลุ่มโซเชียลมีเดีย การฟังพอดแคสต์ธรรมะ/หลักคิด หรือการเข้าร่วมพิธีกรรมผ่านระบบไลฟ์สตรีมมิง (Campbell, 2020)

๖. มิติด้านอัตลักษณ์ทางเลือกและการผสมผสาน คนรุ่นใหม่มีแนวโน้มที่จะมองศาสนาเป็นแบบ เมนูอาหาร คือการเลือกหยิบยกองค์ประกอบที่ดีหรือชอบจากหลาย ๆ ศาสนามารวมกัน เช่น นับถือคริสต์แต่ทำสมาธิแบบพุทธ และเชื่อเรื่องฮวงจุ้ย/จักรราศี เกิดเป็นอัตลักษณ์ทางศาสนาแบบผสมผสาน (Ammerman, 2021)

๔.๖ สรุปประจำบท

ศาสนาไม่ใช่เพียงแค่เรื่องของความเชื่อส่วนบุคคล แต่เป็นระบบโครงสร้างที่ทำหน้าที่ยึดเหนี่ยวจิตใจ วางรากฐานทางจริยธรรม กำหนดวิถีชีวิต และสร้างความเป็นปึกแผ่นให้แก่สังคม การที่ศาสนาสามารถคงอยู่และขับเคลื่อนสังคมไปได้นั้น จำเป็นต้องอาศัยกลไกและระบบโครงสร้างภายในที่เรียกว่า “องค์ประกอบของศาสนา” นักวิชาการด้านศาสนาได้จำแนกโครงสร้างพื้นฐานที่ประกอบกันขึ้นเป็นศาสนาไว้ ๕ บ้าง ๖ บ้าง ๗ บ้าง ๘ บ้าง แต่โดยแก่นแล้วจะครอบคลุมองค์ประกอบที่สำคัญหรือ องค์ประกอบที่มักพบ ๖ ประการ ได้แก่ ศาสดา ศาสนธรรม ศาสนบุคคล ศาสนสถาน ศาสนพิธี และสัญลักษณ์ทางศาสนา

๔.๗ คำถามประจำบท

๑. ศาสนาทุกศาสนาในโลกย่อมมีองค์ประกอบสำคัญที่มักพบร่วมกัน ๖ ประการ จงระบุองค์ประกอบทั้ง ๖ ประการนั้นมาให้ครบถ้วน และอธิบายความแตกต่างระหว่าง ศาสนา กับ ลัทธิ มาพอเข้าใจ

แนวคำตอบ

- องค์ประกอบสำคัญที่มักพบมี ๖ ประการ ได้แก่ ๑) ศาสดา ๒) ศาสนธรรม ๓) ศาสนบุคคล ๔) ศาสนสถาน ๕) ศาสนพิธี และ ๖) สัญลักษณ์ทางศาสนา

- ความแตกต่างระหว่างศาสนากับลัทธิ ข้อแตกต่างสำคัญคือความครบถ้วนขององค์ประกอบระบบความเชื่อใด ๆ ย่อมต้องมีองค์ประกอบทั้ง ๖ ประการนี้ครบถ้วนจึงจะดำรงฐานะเป็น ศาสนาได้ หากขาดองค์ประกอบใดองค์ประกอบหนึ่งไป (เช่น มีตัวบุคคลและแนวคิดแต่ไม่มี ศาสนสถานหรือสัญลักษณ์ที่เป็นระบบเด่นชัด) ระบบความเชื่อนั้นจะถือว่าเป็นได้เพียงลัทธิ เท่านั้น

๒. ศาสนบุคคล หรือ นักบวช มีบทบาทหน้าที่สำคัญอย่างไรในฐานะกลไกสืบทอดศาสนา และเหตุใดศาสนาที่ไม่มีนักบวชอย่างเป็นทางการ เช่น ศาสนาอิสลาม จึงยังสามารถคงองค์ประกอบของศาสนบุคคลไว้ได้ จงวิเคราะห์

แนวคำตอบ

- บทบาทหน้าที่ของศาสนบุคคล มีหน้าที่หลักในการเป็นสะพานเชื่อมระหว่างศาสนธรรม (คำสอน) กับศาสนิกชน โดยทำหน้าที่ศึกษาเล่าเรียนหลักธรรม ปฏิบัติตนเป็นแบบอย่าง เผยแผ่คำสอน และเป็นผู้ดำเนินศาสนพิธี เพื่อสืบทอดอายุของศาสนาไม่ให้เสื่อมสูญ

- กรณีศาสนาที่ไม่มีนักบวชเป็นทางการ แม้บางศาสนาจะไม่มีระบบนักบวชที่สละเรือนออกบวชแยกจากคฤหัสถ์อย่างเด่นชัด (เช่น ศาสนาอิสลาม) แต่ก็ยังคงองค์ประกอบของ “ศาสนบุคคล” ไว้ได้ผ่านผู้รู้ ผู้เชี่ยวชาญ หรือผู้นำทางศาสนา เช่น โต๊ะอิหม่าม หรือคณาจารย์ผู้ทรงความรู้ (อุลามาอ์) ซึ่งทำหน้าที่นำละหมาด อบรมสั่งสอน และจัดการดูแลศาสนพิธีภายในชุมชนเช่นเดียวกับนักบวช

๓. สัญลักษณ์ทางศาสนามีความสำคัญต่อจิตวิทยาของศาสนิกชนอย่างไร และจงยกตัวอย่างสัญลักษณ์ของศาสนาพุทธ ศาสนาคริสต์ และศาสนาอิสลาม พร้อมอธิบายความหมายที่ซ่อนอยู่มาพอสังเขป

แนวคำตอบ

- ความสำคัญเชิงจิตวิทยา สัญลักษณ์เป็นสิ่งจำลองหรือเครื่องหมายที่จับต้องได้ เพื่อใช้เป็นตัวแทนของสิ่งสูงสุดหรือหลักธรรมอันลึกซึ้ง ช่วยให้ศาสนิกชนเกิดความรู้สึกเคารพ เลื่อมใส เตือนสติ และเป็นศูนย์รวมจิตใจให้ระลึกถึงคำสอนได้ง่ายขึ้นโดยไม่ต้องอ่านคัมภีร์ตลอดเวลา ตัวอย่างและความหมาย

- พระพุทธศาสนา ธรรมจักร หมายถึง วงล้อแห่งพระธรรมที่ขับเคลื่อนไปเพื่อดับทุกข์ หรือพระพุทธรูป เป็นตัวแทนระลึกถึงพระคุณของพระพุทธเจ้า

- ศาสนาคริสต์ ไม้กางเขน หมายถึง ความรักและการเสียสละอันยิ่งใหญ่ของพระเยซูเพื่อไถ่บาปให้แก่มวลมนุษย์

- ศาสนาอิสลาม พระจันทร์เสี้ยวและดาว (มักปรากฏบนยอดมัสยิด) หมายถึง แสงสว่างและการนำทางของพระผู้เป็นเจ้าในความมืดมิด หรือความอ่อนน้อมถ่อมตน

๔. มีคำกล่าวว่า “ศาสนธรรม (คำสอน) คือหัวใจหลักของศาสนา แต่ศาสนพิธี (พิธีกรรม) คือเปลือกที่ช่วยปกป้องหัวใจนั้นไว้” นักศึกษาเข้าใจคำกล่าวนี้อย่างไร จงอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบทั้งสองนี้

แนวคำตอบ

- ศาสนธรรมเป็นหัวใจ เพราะเป็นสัจธรรม หลักศีลธรรม และปัญญาความรู้ที่เป็นแก่นแท้ในการแก้ปัญหาชีวิตและนำไปสู่จุดหมายสูงสุด (เช่น ความสงบ ความหลุดพ้น หรือความรอด)

- ศาสนพิธีเป็นเปลือกปกป้อง พิธีกรรมเป็นรูปแบบภายนอกที่จับต้องได้ ง่ายต่อการเข้าถึงของคนทุกระดับ ชุมชนสามารถมาร่วมมือกันได้ สร้างความสามัคคีและดึงดูดใจให้คนเข้าหาศาสนา

- ความสัมพันธ์ หากมีแต่แก่น (ศาสนธรรม) ไม่มีเปลือก (ศาสนพิธี) คนทั่วไปในสังคมอาจเข้าถึงคำสอนได้ยาก และขาดกิจกรรมที่เป็นรูปธรรมในการสืบทอด ทำให้ศาสนาเสื่อมสลายได้ง่าย แต่หากมีแต่เปลือก (พิธีกรรม) โดยละทิ้งแก่น (ไม่ปฏิบัติตามคำสอน) ศาสนาก็จะกลายเป็นเรื่องงมงาย ไร้สาระ ดังนั้น ทั้งสององค์ประกอบจึงต้องเกื้อกูลกัน เปลือกช่วยห่อหุ้มและดึงดูดคนเข้ามา เพื่อที่จะได้ศึกษาเรียนรู้แก่นแท้ในลำดับถัดไป

๕. ศาสนสถาน ไม่ได้ทำหน้าที่เพียงแค่เป็นสถานที่ประทับของสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือสถานที่ประกอบพิธีกรรมเท่านั้น จงวิเคราะห์บทบาทของศาสนสถานในฐานะศูนย์กลางทางสังคม วัฒนธรรม และศิลปกรรม ของชุมชนตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

แนวคำตอบ

ศาสนสถาน (เช่น วัด โบสถ์ มัสยิด หรือเทวสถาน) มีบทบาทขับเคลื่อนสังคมหลายมิติ ดังนี้

- มิติทางสังคม เป็นศูนย์รวมของคนในชุมชนในการพบปะสังสรรค์ ประชุมปรึกษาหารือระงับข้อพิพาท และในอดีตยังทำหน้าที่เป็นโรงเรียน (สถาบันการศึกษา) รวมถึงสถานสงเคราะห์ผู้ยากไร้
- มิติวัฒนธรรมและประเพณี เป็นพื้นที่รองรับการจัดงานเทศกาลประเพณีประจำปี ขนบธรรมเนียมท้องถิ่น ทำให้เกิดการส่งต่อวิถีชีวิตจากรุ่นสู่รุ่น
- มิติศิลปกรรมและสถาปัตยกรรม เป็นแหล่งรวบรวมภูมิปัญญา ช่างศิลป์ และศาสตร์ขั้นสูงของแต่ละยุคสมัย ไม่ว่าจะเป็นงานประติมากรรม ภาพจิตรกรรมฝาผนัง หรือสถาปัตยกรรมการก่อสร้างที่วิจิตรบรรจง ซึ่งสะท้อนถึงศรัทธาอันสูงสุดของมนุษย์ในสังคมนั้น ๆ

๔.๘ อ้างอิงประจำบท

คณะสงฆ์จีนนิกาย. (๒๕๓๑). พุทธศาสนามหายาน. มูลนิธิสังฆประชานุเคราะห์.

จรัญ มะลูลีม. (๒๕๖๐). ความขัดแย้งซุนนี- ชีอะฮ์: มิติทางศาสนา การเมือง และความมั่นคงในตะวันออกกลาง. สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

เชษฐ์ ติงสัญชลี. (๒๕๕๘). ประวัติศาสตร์ศิลปะอินเดีย. เมืองโบราณ.

ดิเรก กุลสิริสวัสดิ์. (๒๕๓๙). เอกสารการสอนชุดวิชาความเชื่อและศาสนาในสังคมไทยหน่วยที่ ๑๑. มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.

เดือน คำดี. (๒๕๔๑). ศาสนศาสตร์. สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.

ธรรมกาย. (๒๕๕๐). ศาสนศึกษา. มหาวิทยาลัยธรรมกาย แคลิฟอร์เนีย.

ธีรยุทธ สุนทรา. ๒๕๔๐. พุทธศาสนามหายานในประเทศไทย จีนนิกายและอนัมนิกาย. มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

ประพจน์ อัศวิรุฬการ. (๒๕๔๖). โพธิสัตวจรรยา : มรรคาเพื่อประชาชน. สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). (๒๕๔๓). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลศัพท์. มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). (๒๕๔๓). พุทธธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๙. มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระมหาดนัย ปญญาคโม, และ สมภาร พรมทา. (๒๕๖๕). มิติทางศาสนากับสังคมไทยในยุคดิจิทัล. วารสารปรัชญาและศาสนา, ๗(๒), ๔๕- ๖๒.

พิมพ์ ออฟเซ็ท เพรส จำกัด.

ภัทรพร สิริกาญจนและคณะ. (๒๕๔๖). ความรู้พื้นฐานทางศาสนา. พิมพ์ครั้งที่ ๔. โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (๒๕๔๐). พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย เล่ม ๔,๘,๑๐,๑๑,๑๒, ๑๔,๑๕,๒๐,๒๒,๒๕,๒๙. มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

ราชบัณฑิตยสถาน. (๒๕๔๖). พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒. นานมีบุคส์พับลิเคชั่นส์.

ศานติ ภักดีคำ. (๒๕๕๘). ปราสาทขอมในเมืองไทย: ประวัติศาสตร์ ศิลปะและสถาปัตยกรรม. มติชน.

ส. ศิวรักษ์. (๒๕๔๒). ความเข้าใจเรื่องมหายาน. ศูนย์ไทยธิเบต.

สุชีพ ปุญญานุภาพ. (๒๕๔๕). ประวัติศาสตร์ศาสนา. สำนักพิมพ์รวมสาส์น.

เสฐียร พันธรังษี. (๒๕๔๖). ศาสนาเปรียบเทียบ. พิมพ์ครั้งที่ ๘. สำนักพิมพ์สุขภาพใจ.

เสฐียรโกเศศ นาคะประทีป. (๒๕๔๐). ลัทธิของเพื่อน. พิราบ.

เสถียร โพธินันทะ. (๒๕๒๒). ปรัชญามหายาน. สำนักพิมพ์บรรณาคาร.

เสรี พงศ์พิศ. (๒๕๒๙). ศาสนาคริสต์. โรงพิมพ์เอดิสัน.

แสง จันทร์งาม. (๒๕๔๒). ศาสนศาสตร์. พิมพ์ครั้งที่ ๓. สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช.

หลวงวิจิตรวาทการ. (๒๕๔๖). ศาสนาสากล เล่ม ๑- ๒. อุษาการพิมพ์.

อภิชัย โพธิประสิทธิศาสตร์. (๒๕๓๙). พุทธศาสนามหายาน. โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

อิมรอน บิยูซุฟ และ อลีย์ บิน อิบรอฮีม. (๒๕๔๖). คู่มือศาสนาอิสลาม. พิมพ์ครั้งที่ ๒. โรง

อิมรอน มะลูลีม. (๒๕๒๔). ศาสนาอิสลามเบื้องต้น. โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

Ammerman, N. T. (2021). *Studying lived religion: Contexts and practices*. New York University Press.

Campbell, H. A. (Ed.). (2020). *Digital religion: Understanding religious practice in digital media worlds* (2nd ed.). Routledge.

Matthews, W. (2010). *World religions*. Wadsworth Cengage Learning.

Smart, N. (2024). *The world's religions* (3rd ed.). Cambridge University Press.

Woodhead, L. (2020). *An introduction to Christianity* (2nd ed.). Cambridge University Press.

ภาพประกอบเนื้อหาท้ายบท

ภาพที่ ๑-๔ ภาพ Ai ภาพพระไตรปิฎกฉบัตมหามหามกุฏราชวิทยาลัย มูลนิธิมหามกุฏ / ภาพพระปางไสยาธ ณ วิหารลายคำ วัดเจดีย์หลวงวรวิหาร เชียงใหม่ และภาพ Ai การศึกษาคัมภีร์ใบลานอักษรธรรมล้านนา/

ที่มา : https://gemini.google.com/app/23a49d54a3c0b927?hl=th

ภาพที่ ๕-๙ ภาพ Ai คัมภีร์พระเวท พราหมณ์-ฮินดู /พระคัมภีร์ใบเบิลชาวคริสต์/ และภัมภรีอัลกุรอาลห์ของมุสลิม/พิธีบูชาไฟของนักบวชพรหามณ์ในเมืองพาราณสี/ ศาสนิกชนชาวคริสต์เข้าโบสในวันอาทิตย์และอิสลามกำลังละมาด

ที่มา : https://gemini.google.com/app/cd38d5c4736d7d8d

แผนการสอนประจำบทที่ ๕ ศาสนากับศาสตร์ร่วมสมัย

๑. การจัดความสอดคล้องของผลลัพธ์การเรียนรู้ (Alignment of Learning Outcomes)

ความสอดคล้อง LLO ๕.๑ - ๕.๒ ตอบสนองโดยตรงต่อ CLO ๓ (ประเมินบทบาทและการดำรงอยู่ของศาสนาในศตวรรษที่ ๒๑ ท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลงของศาสตร์ร่วมสมัย)

องค์ประกอบที่ได้รับการพัฒนา

ทักษะ (Skills) ทักษะการคิดอย่างมีวิจารณญาณ (Critical Thinking) ในการเปรียบเทียบญาณวิทยาข้ามศาสตร์ และทักษะการบูรณาการความรู้ (Integration of Knowledge)

ลักษณะบุคคล (Attributes) บุคลิกภาพเชิงวิชาการที่น่าเชื่อถือในการนำเสนอทรรศนะ การมีใจกว้างยอมรับความแตกต่างทางกระบวนทัศน์ (Open-mindedness) และการมีจิตสำนึกทางจริยธรรมต่อเทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม

๒. ตารางการออกแบบการเรียนการสอน (Instructional Design Table)

หัวข้อย่อย	ผลลัพธ์การเรียนรู้ระดับบทเรียน (LLOs)	กิจกรรมการเรียนรู้ (TLAs)	การประเมินผล (ATs)
๕.๑ - ๕.๔ กระบวนทัศน์และญาณวิทยา ความสัมพันธ์ระหว่างศาสนา ปรัชญา และวิทยาศาสตร์	LLO ๕.๑ วิเคราะห์และเปรียบเทียบวิธีวิทยาในการเข้าถึงความจริงตลอดจนขอบเขตเป้าหมายของศาสนา ปรัชญา และวิทยาศาสตร์ได้	บรรยายเชิงปฏิสัมพันธ์ (Interactive Lecture) และวิเคราะห์กรณีศึกษาเปรียบเทียบโลกทัศน์ทางวิทยาศาสตร์ (ประจักษ์นิยม) กับศาสนา (ความเชื่อ/ญาณทัศน์) ผ่านตารางวิเคราะห์	การทดสอบย่อย (Quiz) วัดความเข้าใจกระบวนทัศน์จุดร่วม และจุดต่างของทั้ง ๓ ศาสตร์
๕.๕ - ๕.๘ การบูรณาการข้ามศาสตร์ พุทธ อิสลาม คริสต์ พราหมณ์ กับศาสตร์ร่วมสมัย (เช่น เทคโนโลยี AI, นิเวศวิทยา, ฟิสิกส์ควอนตัม)	LLO ๕.๒ ประยุกต์ใช้หลักทฤษฎีทางศาสนาเพื่ออธิบายและเสนอแนวทางแก้ไขข้อท้าทายของศาสตร์ร่วมสมัยในศตวรรษที่ ๒๑ ได้	Problem-Based Learning (PBL) กำหนดโจทย์ปัญหาแห่งศตวรรษที่ ๒๑ (เช่น จริยธรรม AI, วิกฤตสิ่งแวดล้อม, เทคโนโลยีพันธุวิศวกรรม) ให้นักศึกษาใช้มุมมองของแต่ละศาสนามาวิเคราะห์หาทางออก	รายงานจุดยืนทางวิชาการ (Position Paper) การบูรณาการศาสนากับศาสตร์ร่วมสมัย

๓. เกณฑ์การวัดและประเมินผล (Evaluation Criteria)

Formative Assessment การทดสอบย่อย (Quiz) เกี่ยวกับธรรมชาติและปัญหาความสัมพันธ์ระหว่างศาสนา ปรัชญา และวิทยาศาสตร์

Summative Assessment รายงานจุดยืนทางวิชาการ (Position Paper)

สัดส่วนคะแนน การใช้ทฤษฎีทางศาสนาอธิบายข้อท้าทายทางศาสตร์ร่วมสมัย ๖๐%, ความสมเหตุสมผลของข้อเสนอแนะและการบูรณาการข้ามศาสตร์ ๔๐%

ชิ้นงานที่ประเมิน รายงานจุดยืนทางวิชาการ (Position Paper) ประเด็นการบูรณาการศาสนากับศาสตร์ร่วมสมัย (เทคโนโลยี/นิเวศวิทยา/วิทยาศาสตร์สุขภาพ)

ประเด็นการประเมิน	ดีเยี่ยม (๔)	ดี (๓)	พอใช้ (๒)	ปรับปรุง (๑)
การประเมินประเด็นท้าทายของศาสตร์ร่วมสมัย (LLO ๕.๑, ๕.๒)	วิเคราะห์ข้อจำกัดของศาสตร์ร่วมสมัยและความท้าทายที่มีต่อหลักศาสนา (เช่น AI, Bioethics, สิ่งแวดล้อม) ได้อย่างเฉียบคมและลึกซึ้ง	เข้าใจประเด็นท้าทายทางศาสตร์ร่วมสมัย แต่การวิเคราะห์ผลกระทบเชิงลึกต่อหลักศาสนายังขาดความชัดเจนบางส่วน	ระบุปัญหาได้เพียงผิวเผิน ขาดความเข้าใจในทฤษฎีวิทยาศาสตร์ หรือวิธีวิทยาของศาสตร์ร่วมสมัย	ตีความประเด็นปัญหาท้าทายผิดพลาด หรือนำเสนอข้อเท็จจริงทางวิทยาศาสตร์/ศาสนาคลาดเคลื่อน
การแสดงจุดยืนและการใช้ทฤษฎีสนับสนุน	แสดงจุดยืนชัดเจนสนับสนุนด้วยทฤษฎีทางศาสนา (เช่น อหิงสา, นิเวศเทววิทยา, กฎปฏิจจสมุปบาท) อย่างมีตรรกะและเชื่อมโยงสู่ทางออก	แสดงจุดยืนชัดเจน แต่การนำหลักธรรมหรือทฤษฎีทางศาสนามาสนับสนุนยังขาดน้ำหนักเชิงวิชาการ	จุดยืนคลุมเครือ ให้เหตุผลโดยอิงความรู้สึกส่วนตัวมากกว่าการใช้ทฤษฎีทางศาสนาหรือปรัชญา	ไม่มีจุดยืนที่ชัดเจน ขัดแย้งในตัวเอง หรือปฏิเสธศาสตร์ร่วมสมัยอย่างไม่มีเหตุผล (งมงาย)
ความรอบด้านและการบูรณาการข้ามศาสตร์	มองปัญหาครบทุกมิติ บูรณาการวิธีวิทยาของวิทยาศาสตร์เข้ากับมิติทางจริยธรรมและจิตวิญญาณของศาสนาได้อย่างสมดุล	พิจารณาปัญหาได้หลายแง่มุม พยายามบูรณาการศาสตร์ต่าง ๆ แต่ยังข้ามประเด็นสำคัญเชิงจริยธรรมไปบางส่วน	มองปัญหาเพียงมุมมองเดียว ยึดติดกับกระบวนทัศน์แบบขัดแย้ง (Conflict Model) ระหว่างศาสนากับวิทยาศาสตร์	มีอคติ ปฏิเสธความคิดเห็นต่างอย่างสิ้นเชิง หรือมองว่าศาสตร์ใดศาสตร์หนึ่งต้องทำลายอีกศาสตร์หนึ่ง

๔. ทรัพยากรและสื่อการเรียนรู้

แหล่งค้นคว้าหลัก

กีรติ บุญเจือ. (๒๕๔๕). *ปรัชญาและศาสนศาสตร์ร่วมสมัย: มุมมองจากคริสตศาสนา*. สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยอัสสัมชัญ.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต). (๒๕๕๑). *พระพุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์*. มูลนิธิพุทธธรรม.

สมภาร พรมทา. (๒๕๕๒). *วิทยาศาสตร์กับศาสนา*. สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย.

สมศักดิ์ บุญมา. (๒๕๖๕). *ปรัชญาและศาสนาเปรียบเทียบ*. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

แหล่งค้นคว้าเสริม

Capra, F. (2020). *The tao of physics: An exploration of the parallels between modern physics and Eastern mysticism* (Updated ed.). Shambhala Publications.

Grim, J., & Tucker, M. E. (2014). *Ecology and religion*. Island Press.

Newberg, A. (2018). *Neurotheology: How science can enlighten us about spirituality*. Columbia University Press.

บทที่ ๕
ศาสนากับศาสตร์ร่วมสมัย

๕.๑ บทนำ

นับตั้งแต่รุ่งอรุณแห่งอารยธรรม มนุษย์มีความปรารถนาอันแรงกล้าในการแสวงหาความจริง (Truth) และพยายามทำความเข้าใจต่อปรากฏการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นรอบตัว การแสวงหาความจริงนี้ได้จำแนกแยกย่อยออกเป็นศาสตร์สำคัญสายต่าง ๆ ตามบริบทและพัฒนาการของยุคสมัย โดยมี “ศาสนา” เป็นรากฐานทางปัญญาดั้งเดิมที่ทำหน้าที่อธิบายความจริงสูงสุดและเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจของมนุษย์มาอย่างยาวนาน ทว่าเมื่อโลกก้าวเข้าสู่ยุคสมัยใหม่และยุคร่วมสมัย การอุบัติขึ้นของวิทยาศาสตร์ และ ปรัชญาร่วมสมัย ได้เข้ามามีบทบาทสำคัญในการท้าทาย ปรับเปลี่ยน และสร้างระเบียบวิธีคิดแบบใหม่ในการเข้าถึงความจริง ส่งผลให้เกิดคำถามสำคัญว่า ท่ามกลางกระแสธารของศาสตร์ร่วมสมัยที่เน้นการพิสูจน์เชิงประจักษ์และการใช้เหตุผลอย่างสุดโต่ง ศาสนาจะยังคงมีพื้นที่และคุณค่าอย่างไรในโลกปัจจุบัน

แม้ว่าทั้งศาสนา ปรัชญา และวิทยาศาสตร์จะมีจุดร่วมสูงสุดร่วมกันในการสร้างองค์ความรู้เพื่อตอบสนองความต้องการของมนุษย์ แต่ในมิติเชิงลึกกลับพบว่าแต่ละศาสตร์มีรูปแบบและมาตรการในการมุ่งสู่ความจริงที่แตกต่างกันอย่างสิ้นเชิง สมศักดิ์ บุญมา (๒๕๖๕) ได้จำแนกความสัมพันธ์และปมปัญหาของศาสตร์เหล่านี้ไว้ว่า ในขณะที่วิทยาศาสตร์เน้นความจริงด้านปริมาณที่จับต้องได้เพื่อนำไปใช้ประโยชน์และควบคุมธรรมชาติในชีวิตประจำวัน และปรัชญาเน้นการใช้สติปัญญาและญาณวิทยาเพื่อค้นหาคุณค่าและความหมาย แต่ศาสนากลับให้ความสำคัญกับการหยั่งรู้และการเข้าถึงกฎเกณฑ์ที่แท้จริงของธรรมชาติเพื่อมุ่งสู่ความรอดพ้น ปัญหาในโลกปัจจุบันจึงมักเกิดจากการที่แต่ละศาสตร์ต่างล่วงล้ำขอบเขตและนำมาตรวัดในศาสตร์ของตนไปวิพากษ์หรือตัดสินความจริงของศาสตร์อื่น เช่น การที่วิทยาศาสตร์มองว่านามธรรมในศาสนาเป็นเรื่องที่จับต้องไม่ได้หากขาดการทดลอง หรือการที่ปรัชญามองว่าศาสนาตั้งอยู่บนฐานของความเชื่อมากกว่าเหตุผล

วิกฤตการณ์ทางความคิดดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่า ปัญหาหลายประการในยุคปัจจุบันไม่สามารถแก้ไขได้ด้วยศาสตร์ใดศาสตร์หนึ่งเพียงลำพัง การแก้ไขปัญหาระดับกายภาพอาจต้องพึ่งพาวิทยาศาสตร์ และการวิเคราะห์โครงสร้างความคิดที่ซับซ้อนอาจต้องอาศัยปรัชญา แต่สำหรับการจัดการกับรากเหง้าของปัญหาชีวิตและจิตใจ ศาสนายังคงมีระเบียบวิธีเฉพาะในการเดินเข้าหาธรรมชาติของปัญหาเพื่อดับทุกข์ (สมศักดิ์ บุญมา, ๒๕๖๕) ดังนั้น การศึกษาเปรียบเทียบศาสนากับศาสตร์ร่วมสมัยจึงมีความจำเป็นอย่างยิ่ง ไม่ใช่เพื่อหาข้อสรุปว่าศาสตร์ใดเหนือกว่าศาสตร์ใด หากแต่เป็นการวิเคราะห์ให้เห็นถึงพรมแดนทางปัญญา จุดร่วม และจุดต่าง เพื่อให้แต่ละศาสตร์สามารถทำหน้าที่เกื้อกูลและเติมเต็มซึ่งกันและกัน อันจะนำไปสู่การสร้างท่าทีที่เหมาะสมในการแสวงหาความจริงของมนุษยชาติอย่างรอบด้านและยั่งยืนต่อไป

๕.๒ ธรรมชาติและปัญหาเรื่องความสัมพันธ์

กำเนิดและพัฒนาการของการแสวงหาความจริงของมนุษย์ในโลกนี้ สามารถแบ่งเป็นศาสตร์สำคัญ ๆ ได้สามสาย ได้แก่ ปรัชญา ศาสนา และวิทยาศาสตร์แขนงต่าง ๆ โดยมีหลักการเกี่ยวกับแต่ละศาสตร์และสามารถจำแนกเป็นประเด็นสำคัญของธรรมชาติและปัญหาเรื่องเปรียบเทียบความสัมพันธ์ของศาสตร์ต่าง ๆ ได้ ๓ ประเด็น ดังต่อไปนี้

๑. ความสัมพันธ์ด้านมิติทางเป้าหมาย แม้ว่าแต่ละศาสตร์ในโลกนี้ต่างมีเป้าหมายเหมือนกัน คือ การแสวงหาความจริง แต่เป็นการมุ่งสู่ความจริง ในมิติที่ต่างกัน เช่น ปรัชญาเน้นด้านคุณค่า และความหมายของความจริง แต่ศาสนาเน้นความจริงเพื่อมุ่งสู่ความรอดพ้น ส่วนวิทยาศาสตร์เน้นความจริงด้านปริมาณ และมุ่งประเด็นคุณลักษณะ เพื่อการนำไปใช้ในชีวิตประจำวัน จะเห็นว่าแต่ละศาสตร์นั้นต่างมีประเภทและรูปแบบแตกต่างกันออกไป แต่จุดมุ่งหมายหรือจุดหมายปลายทางของแต่ละศาสตร์กับมีเป้าประสงค์เดียวกันนั้นคือการสร้างองค์ความรู้ต่าง ๆ เพื่อหาความจริง ให้กับมนุษย์ได้นำไปใช้เพื่อให้เกิดผลสัมฤทธิ์ในสิ่งที่เป็นเป้าหมายหรือวัตถุประสงค์ในเรื่องนั้น ๆ แตกต่างกันออกไป

๒. ความสัมพันธ์ด้านหลักการความจริง แต่ละศาสตร์จึงมีคำถามต่อความจริงตามรูปแบบและธรรมชาติของตน กล่าวคือ แต่ละศาสตร์ต่างมีวิธีการ และมาตรการ มุ่งสู่ความจริงตามรูปแบบของตน ตามลักษณะที่เป็นดังเช่น

๑) ปรัชญา ให้ความสำคัญต่อการเข้าใจความจริง ด้วยการใช้เหตุผล โดยมีพื้นฐานว่ามนุษย์มีสติปัญญา ที่สามารถเข้าใจความจริง เป็นต้น

๒) ศาสนา ให้ความสำคัญต่อการเผยแสดงแนวทางการหยั่งรู้ ที่มนุษย์ได้รับจากความเป็นจริงสูงสุดหรือการที่มนุษย์บำเพ็ญตนจนบรรลุถึงความจริง โดยมีพื้นฐานบนความเชื่อศรัทธาต่อความเป็นจริงสูงสุดหรือต่อคำสอนในหลักศาสนาและวิธีการขององค์ศาสดาที่มีลักษณะและรูปแบบพิเศษแตกต่างกันออกไป

๓) วิทยาศาสตร์ ให้ความสำคัญต่อความจริงที่นำไปใช้เป็นประโยชน์ต่อชีวิตประจำวัน เพื่อการควบคุมและทำนายผลที่จะเกิดขึ้น บนประสบการณ์ระดับประสาทสัมผัส ได้แก่ การใช้ทฤษฎี เริ่มจากการกำหนดปัญหา แล้วตั้งสมมติฐาน จากนั้นรวบรวมข้อมูล โดยแยกประเภทและการวิเคราะห์ข้อมูล เสร็จแล้วค่อยประเมินผลสรุปผลและการนำไปใช้ให้เกิดประโยชน์

๓. ความสัมพันธ์ด้านรูปแบบความจริง แต่ละศาสตร์ต่างยืนยันว่าข้อมูลที่ตนได้รับ เป็นหนทางสู่การบรรลุถึงความจริงอัน เป็นความรู้ที่ถูกต้อง ตอบสนองธรรมชาติในศาสตร์ของตน แต่คำถามที่ตามมาคือแล้วความรู้ที่แต่ละศาสตร์บรรลุถึงความจริงสูงสุดนั้นคือจุดใด หากปรัชญาให้เหตุผลว่า ความจริงสูงสุดคือองค์ความรู้ใหม่ที่ได้รับจากการแสวงหาด้วยหลักญาณวิยา จึงบรรลุถึงความจริง ในขณะที่ศาสนาก็ยกประเด็นความจริงสูงสุดคือกฎเกณฑ์ธรรมชาติ การบรรลุถึงความจริงของธรรมชาติ คือความจริงของศาสนา ตรงกันข้าม วิทยาศาสตร์ กับมองว่านามธรรมใด ๆ ไม่อาจจับต้องได้หากขาดการพิสูจน์ด้วยทฤษฎี การจะบรรลุถึงความจริงใด ๆ ได้ต้องมีการพิสูจน์ ตามหลักการทฤษฎี เช่น กำหนดปัญหา ตั้งสมมุติฐาน รวมรวมข้อมูล วิเคราะห์สังเคราะห์ โดยทดสอบทดทองแล้วค่ายสรุปผล วิทยาศาสตร์จึงจะให้การยอมรับว่าการเข้าถึงข้อมูลความจริงนั้นจริงแท้หรือไม่

ดังนั้น สิ่งที่กล่าวมานี้จึงเป็นสิ่งที่ไม่อาจหาข้อสรุปใด ๆ ได้ในเชิงเปรียบเทียบหากแต่เพียงเป็นการให้เห็นความสัมพันธ์ในศาสตร์ต่าง ๆ ว่าเมื่อมีรูปแบบและแนวทางที่จะแสวงหาความจริงใด ๆ ใน

โลกนี้ หากความจริงนั้นเป็นความจริงเพื่อให้ได้มาซึ่งคำตอบหรือการบรรลุวัตถุประสงค์ และนำไปใช้แก้ปัญหาในการดำเนินชีวิตแต่วัน วิทยาศาสตร์ก็คงเป็นคำตอบเบื้องต้น ในขณะที่หากต้องการแก้ปัญหาที่ซับซ้อนและต้องใช้ทักษะไหวพริบหรือความสามารถด้านสติปัญญาระดับสูงขึ้น ระดับนี้คงต้องพึ่งศาสตร์ปรัชญาเข้ามาช่วย แต่ความเป็นจริงคือปัญหาที่เกิดขึ้นและทุกครั้งที่เราใช้กระบวนการแก้ปัญหาไม่ว่าจะใช้รูปแบบวิทยาศาสตร์หรือ รูปแบบแนวคิดทางปรัชญา แต่พอนำมาวิเคราะห์ในมุมลึกจะเห็นว่าเราไม่ได้แก้ปัญหาที่แท้จริง หากแต่เป็นวิธีการก้าวข้ามปัญหา หรือ วิธีการมองไม่ให้เห็นปัญหา สรุปคือ ปัญหาทั้งหลายทั้งปวงยังคงอยู่ ในขณะที่ศาสนากับใช้วิธีเข้าไปหาปัญหาด้วยวิธีการของธรรมชาติของปัญหา แล้วค่อยมองหาจุดเกิดของปัญหา และค่อย ๆ หาแนวทางในการดับปัญหานั้น ๆ ให้สิ้นไปทีเล็กละน้อย เหมือนการดับเพลิงที่กำลังลุกไหม้ด้วยการกำจัดเชื้อแห่งไฟก่อน แล้วมาสร้างแนวป้องกันไฟ จากนั้นค่อยกำจัดเชื้อไฟที่เป็นเถ่าถ่านที่ถูกทับถมอยู่ด้านล่าง รื้อค้นดับเชื้อไฟที่เหลืออยู่ให้สิ้นซาก ปัญหาทุกปัญหาในทางศาสนาจึงกำหนดเป็นวิถีแห่งสุขและทุกข์ บุญหรือบาป เพื่อให้เข้าใจง่าย ๆ ตามหลักการดำเนินชีวิตนั่นเอง

๔. ความสัมพันธ์ด้านปัญหาแนวคิดทฤษฎี ปัญหาด้านมุมมองของศาสตร์ต่าง ๆ ในโลกปัจจุบัน มีการล่วงล้ำการแสวงหาความจริงเกินมิติในกรอบของแต่ละศาสตร์ รวมถึงการนำวิธีการและมาตรการในศาสตร์ของตนไปใช้กับศาสตร์อื่น เช่น ปรัชญาเห็นว่าศาสนา ไม่ค่อยมีเหตุมีผล มีแต่ความเชื่อ ศาสนาเห็นว่าปรัชญาเน้นแต่เหตุผล จะได้ความจริงทั้งครบได้อย่างไร วิทยาศาสตร์เห็นว่าสามารถนำมาแทนที่ศาสนาและปรัชญาได้ เป็นต้น

จึงต้องมีการพิจารณาถึงความสัมพันธ์ของศาสตร์ต่าง ๆ ว่าเป็นอย่างไร แต่ละศาสตร์ควรมีท่าทีอย่างไร เพื่อว่าแต่ละศาสตร์จะได้ไม่นำมาซึ่งความสับสน ความขัดแย้งในการแสวงหาความจริงของมนุษย์ แต่ตรงกันข้าม ให้แต่ละศาสตร์มีส่วนช่วยเหลือเกื้อกูลเพื่อตอบสนองความต้องการแสวงหาความจริงของมนุษย์

๕.๓ ความสัมพันธ์ระหว่างศาสนากับปรัชญา

ในประวัติศาสตร์มนุษยชาติ เราจะเห็นถึงความสัมพันธ์ใกล้ชิดระหว่างปรัชญาและศาสนา แม้ว่าบางครั้งจะมีการถกเถียง โต้แย้งความรู้ของกันและกัน ในขณะเดียวกัน เราพบถึงความเกื้อหนุนเกื้อกูลกันและกันระหว่างปรัชญาและศาสนา จนบางครั้งแทบจะแยกจากกันไม่ออก บางครั้งมีข้อเปรียบเทียบว่าศาสนาและปรัชญาเหมือนไก่กับไข่ ซึ่งยังไม่มีคำตอบชี้ชัดว่าอะไรเกิดก่อนกัน และนั้นก็เป็นประโยคเดียวกับศาสนาและปรัชญา ทั้งสองมีความสัมพันธ์กันอย่างไร ในที่นี้จะจำแนกประเด็นสำคัญของศาสนาและปรัชญามาอธิบายเพื่อให้เห็นเกิดความรู้ความเข้าใจอย่างท่องแท้ว่าองค์ความรู้แบบไหนเป็นปรัชญาและอะไรคือแก่นแท้ของศาสนาที่แท้จริง จำนงค์ อดิวัฒนสิทธิ์ (๒๕๖๒), เดือน คำดี (๒๕๔๕), สมภาร พรมทา (๒๕๔๖), ธิติพงศ์ มีทอง (๒๕๖๒) Edwards, (1972) ได้ศึกษาในประเด็นต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

๕.๓.๑ ความหมายและคุณค่าของศาสนา

การศึกษาศาสนศาสตร์เป็นการศึกษาเกี่ยวกับแนวคิดและหลักธรรมคำสอนของศาสนาโดยกำหนดบทบาทและขอบเขตของศาสนาในฐานะเป็นศาสตร์หนึ่งของมนุษย์ ที่มีจุดหมายคือ “วิถีสู่การ

บรรลุถึงความจริงสูงสุด” หรือ ความรอดพ้นนั่นเอง โดยกำหนดขอบเขตด้านเนื้อหาและประเด็นสำคัญดังนี้

๑) ความหมายของศาสนา นิยามของศาสนา มีหลากหลายแนวความคิด เช่น ศาสนา คือ วิถีชีวิต (Way of life) ที่ประกอบด้วยความเชื่อและเหตุผล ที่มุ่งสู่ความจริงเพื่อความรอดพ้น จึงมีลักษณะ “เน้นวิถีสู่ความรอดพ้น”, ศาสนา เป็นระบบความเชื่อที่พัฒนาให้มีเหตุผลมากขึ้น, ศาสนาเป็นเรื่องของศีลธรรมบ้าง เป็นเรื่องของความรู้สึกบ้าง เป็นเรื่องของการเน้นกฎเกณฑ์ ข้อบังคับให้ปฏิบัติบ้าง

๒) นิยามของศาสนา คำว่า ศาสนา จะมีนิยามศัพท์ที่หลากหลาย แต่สิ่งที่เราควรใส่ใจคือแก่นแท้ของศาสนา คือ การมุ่งสู่ความรอดพ้น ไม่ใช่ในระดับความคิด ความเข้าใจ แต่ศาสนาเป็นเรื่องระดับจิตใจที่มนุษย์มีความปรารถนาที่จะบรรลุความบรมสุขเที่ยงแท้ ถาวร นิรันดร ความเชื่อที่อ ๆ อย่างเดียวไม่เคยช่วยให้เราเกิดความซาบซึ้งในอะไรได้ แต่ต้องอาศัยการไตร่ตรองเนื้อหาคำสอนด้วยจิตใจอย่างลึกซึ้งและนำไปปฏิบัติในการดำเนินชีวิตประจำวัน

๓) คุณค่าของศาสนา ศาสนาคือ คำตอบของชีวิต สิ่งที่ศาสนาสนใจคือ จิตใจ ที่ลึกลับซับซ้อนในตัวมนุษย์ ศาสนาสอนว่าชีวิตมนุษย์ไม่ใช่สิ่งที่มีคุณค่าในตัวเอง แต่ชีวิตนั้นจะมีคุณค่าเมื่อไปเชื่อมโยงหาสิ่งที่ยิ่งใหญ่กว่านั้น สิ่งที่ยิ่งใหญ่นี้แต่ละศาสนาสอนไม่เหมือนกัน บางศาสนาสอนว่าสิ่งที่ยิ่งใหญ่นั้น คือ พระเจ้า บ้างก็สอนว่าเป็นนิพพาน แต่ในความหมายรวม ๆ หมายถึง ภาวะที่ยิ่งใหญ่เกินขอบเขตโลกแห่งผัสสะ (Transcendent) ศาสนาทั้งหลายแม้จะสอนต่างกันแต่จุดเน้นเหมือนกัน คือ สอนให้มองเห็นคุณค่าและความสำคัญของ “ความจริงสูงสุด” เป็นนิรันดรภาพ ซึ่งเป็นจุดหมายปลายทางแท้จริงของชีวิต ศาสนาจึงเน้นเรื่องความเชื่อศรัทธาแห่งจิตใจที่พัฒนาอย่างเป็นระบบ มีโครงสร้างเป็นสถาบันที่สำคัญอันหนึ่งของสังคมมนุษยชาติ ซึ่งจะเห็นว่าคุณค่าและความสำคัญของศาสนานั้นหากจัดในฐานะในประเด็นความสำคัญหลัก ๆ ได้ดังนี

๓.๑ ศาสนาในฐานะที่เป็นเรื่องของความเชื่อศรัทธาแห่งจิตใจ ศาสนาจึงมีคุณค่าในฐานะเป็นหลัก หรือแนวทางการดำเนินชีวิตของมนุษย์

๓.๒ ศาสนาในฐานะที่เป็นสถาบัน ศาสนาจึงมีอิทธิพลต่อสังคม จารีตประเพณี วัฒนธรรม หรือแม้กระทั่งกฎหมาย

ดังนั้น นักปรัชญาหลายท่านไม่เห็นด้วยที่มองศาสนาในแง่สถาบัน เพราะทำให้มนุษย์ยึดติดแต่ เปลือกจนลืม แก่นสาระของศาสนา ทำให้มนุษย์ยึดติดแต่เพียงกรอบ หรือการปฏิบัติตามตัวบทกฎเกณฑ์ จนลืมไปว่าศาสนามีบทบาทในฐานะเป็นคำตอบชีวิต ที่เป็นหลักหรือแนวทางเพื่อให้มนุษย์ดำเนินชีวิตเพื่อมุ่งสู่ความจริงสูงสุด อันเป็นเป้าหมายชีวิตอย่างแท้จริง

จึงสรุปได้ว่า คุณค่าของศาสนาคือ คำตอบของชีวิตที่ช่วยให้มนุษย์สำนึกตนเองว่า ชีวิตยังมีคุณค่าและความหมาย แม้ภาวะในปัจจุบันอาจเต็มด้วยความทุกข์ ความเจ็บปวด แต่มนุษย์มีศักยภาพภายใน อาศัยความสัมพันธ์กับภาวะที่ยิ่งใหญ่ความจริงสูงสุดทั้งพระเจ้าและนิพพานที่สามารถทำให้มนุษย์บรรลุถึงชีวิตที่สมบูรณ์ได้

๔. หลักการของศาสนาเหตุผลและความเชื่อศรัทธา ที่มาของความรู้ในแต่ละศาสตร์ ต่างมีทั้งส่วนที่เหมือนและต่างกัน เช่น ในกรณีความรู้ทางศาสนา สิ่งที่เป็นแก่นสารของความรู้เชิงศาสนา คือ ความรู้ที่มุ่งสู่การดับทุกข์หรือความรอดพ้น สิ่งที่ศาสนาเน้นคือ ความรู้ที่นำไปสู่การปฏิบัติตนสู่ความ

รอดพ้น ซึ่งมีความคาบเกี่ยวกันระหว่างความรู้ ความเข้าใจในระดับสติปัญญา และลงลึกในระดับจิตใจสู่ชีวิตที่เป็นจริงของแต่ละบุคคล

๔.๑ เหตุผลในศาสนา สิ่งที่ทำให้ศาสนาไม่งมงาย แม้ว่าศาสนาจะเป็นระบบความเชื่อที่พัฒนาให้มีเหตุผลมากขึ้น แต่เราปฏิเสธไม่ได้ว่ารากเหง้าของศาสนาคือไสยศาสตร์ และแม้ปัจจุบันความเชื่อบางอย่างของศาสนายังคงแฝงไว้ในลักษณะที่คล้าย ๆ ไสยศาสตร์ แต่ในขณะเดียวกัน อย่าลืมว่าศาสนาเป็นหลักหรือแนวทางสู่ความจริงสูงสุด ที่ต้องมีการประพฤติปฏิบัติในชีวิตประจำวัน จึงมีความจำเป็นต้องมีการตีความหลักธรรมของศาสนาให้ทันยุคและเหมาะสมในแต่ละกรณี จึงต้องมีการอธิบายหลักธรรมของศาสนาให้สามารถเข้าใจได้มากขึ้นตามเหตุผล เพื่อเป็นแนวทางให้ผู้นับถือศาสนาแต่ละคนสามารถนำไปประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมกับสถานการณ์ตามบริบทของชีวิตในเหตุผลดังต่อไปนี้

๔.๑.๑ เนื่องจากศาสนามีทั้งส่วนที่เป็นหลักธรรมและหลักปฏิบัติที่ออกมาในรูปของระเบียบ กฎเกณฑ์ แต่ในขณะเดียวกัน ในฐานะที่มนุษย์มีสติปัญญา มนุษย์ย่อมตั้งคำถามเสมอว่าหลักเกณฑ์ ข้อปฏิบัติที่ศาสนาระบุให้ทำนั้น “เราทำไปทำไม”

๔.๑.๒ หลักธรรมและหลักปฏิบัติของศาสนา มีลักษณะเป็นหลักการกว้าง ๆ ในขณะที่ศาสนิกชนมีบริบท มีสถานการณ์ชีวิตไม่เหมือนกัน ศาสนิกชนจึงจำเป็นต้องรู้ เข้าใจคุณค่าและความหมายของหลักธรรมและหลักปฏิบัติต่าง ๆ ว่ามีจุดหมายเพื่ออะไร เพื่อสามารถนำไปประยุกต์ใช้กับสถานการณ์ชีวิตของแต่ละคน

ดังนั้น เหตุผลจึงเป็นหลักการสำคัญประการหนึ่งของศาสนา เพราะถ้าศาสนาไม่มีเหตุผลหรือไม่สามารถอธิบายได้ด้วยเหตุผล สิ่งที่เราเข้าใจว่าเป็นศาสนานั้น จะเป็นเพียงแค่ไสยศาสตร์นำไปสู่การปฏิบัติอย่างไม่มีเหตุผล สะท้อนถึงการมีความเชื่อแบบตาบอด งมงายที่ประพฤติปฏิบัติแบบตาม ๆ กันไป จนมองข้ามคุณค่าและความหมายของการประพฤติปฏิบัติตามหลักธรรมของศาสนา

๔.๒ ความเชื่อศรัทธา หลักการสำคัญของศาสนา เนื่องจากศาสนาเป็นวิถีชีวิตที่เป็นหลักธรรมและหลักการดำเนินชีวิต เพื่อมุ่งสู่เป้าหมายตามคุณค่าและความหมายตามแนวทางและอุดมคติของแต่ละศาสนา ความรู้ในเชิงศาสนาจึงไม่ได้เป็นแบบรู้เพื่อรู้ แต่เป็นรู้เพื่อนำไปปฏิบัติสู่อุดมคติของชีวิตเพื่อกำหนดวิถีการดำเนินชีวิตสู่เป้าหมายตามรูปแบบของแต่ละศาสนา หลักการสำคัญที่สุดของศาสนาจึงไม่ได้อยู่แค่ระดับประสบการณ์ทางประสาทสัมผัส หรือตามหลักเหตุผลที่สมเหตุสมผลแบบตรรกวิทยา แต่ขึ้นอยู่กับความเชื่อและศรัทธาด้วยสติปัญญาของแต่ละบุคคล ดังนี้

๔.๒.๑ ความจริงในศาสนา เป็นความจริงที่ประจักษ์ด้วยใจ ที่พิสูจน์ไม่ได้ทั้งหมดด้วยประสบการณ์ทางประสาทสัมผัสหรือตามหลักเหตุผลทางตรรกวิทยา ความจริงในศาสนาต้องเข้าใจผ่านจิตใจหรือมิติภายในตัวมนุษย์ที่บอกไม่ได้ชัดเจนว่าเป็นอะไร

๔.๒.๒ ความจริงในศาสนาเป็นเรื่องของจิตใจที่มีความสัมพันธ์กับความจริงสิ่งสูงสุดที่เราจำเป็นต้องปลดปล่อยตนเองไปสู่ความจริงในศาสนานั้น ๆ และเมื่อเรามีความสัมพันธ์กับความจริงสูงสุดนั้นแล้ว เราจะพบคุณค่าและความหมายที่สวยงามของชีวิต ที่ทำให้เราพร้อมที่จะอุทิศตนสู่ความจริงสูงสุดนั้น

๔.๒.๓ เมื่อผู้นับถือศาสนาได้เข้าสู่ความจริงในศาสนาแล้ว เขาจะสำนึกว่าสิ่งที่เขาได้สัมพันธ์ นั้นเป็นความจริงโดยไม่สนใจที่จะพิสูจน์อีกต่อไป

๔.๓ ความเหมือนและความต่างกันของปรัชญากับศาสนา จุดเริ่มต้นและเป้าหมายของปรัชญาและศาสนามีลักษณะคล้ายคลึงกัน คือ การมุ่งสู่ความจริงสูงสุด แต่มีรายละเอียดที่ต่างกัน นั่นคือทั้งปรัชญาและศาสนา สะท้อนให้เห็นถึงคุณลักษณะตามธรรมชาติของมนุษย์ที่มักตั้งคำถามและพยายามตอบคำถาม โดยเฉพาะคำถามเกี่ยวกับคุณค่าและความหมายชีวิต โดยมีรายละเอียดดังนี้

๔.๓.๑ ปรัชญาสนใจปัญหาเรื่องคุณค่าและความหมาย โดยอาศัยหลักการตามหลักเหตุและผล เพื่อตอบสนองคำถามด้านสติปัญญาในการแสวงหาความจริง คำตอบเกี่ยวกับความจริงเชิงปรัชญาไม่ได้เรียกร้องว่าจะต้องยอมรับเป็นมติสากลของทุกคน คำตอบเชิงปรัชญาจึงไม่ใช่คำตอบสำเร็จรูปที่ทุกคนต้องตอบเหมือนกัน แต่ปรัชญาสนใจ คำถาม เพื่อกระตุ้นให้มนุษย์สำนึกว่าตนเองมีสติปัญญาที่คิดหาเหตุผลได้ ดำเนินชีวิตอย่างมีหลักเหตุผล

๔.๓.๒ ศาสนาสนใจปัญหาเกี่ยวกับความจริงเพื่อความรอดพ้น ความจริงหรือคำตอบที่ศาสนาให้จึงเป็นมติสากลของศาสนานั้น ๆ ที่เรียกร้องให้ผู้นับถือศาสนานั้น ๆ ถือปฏิบัติ โดยศาสนาจะให้หลักประกันว่า ถ้าคุณเชื่อและปฏิบัติตามหลัก คุณได้ประสบกับความรอดพ้น

๔.๓.๓ ทั้งปรัชญาและศาสนาต่างเรียกร้องให้มนุษย์สำนึกถึงคุณค่าและความหมายชีวิต ใช้ชีวิตอย่างมีสำนึกและรับผิดชอบ โดยไม่จำกัดกรอบแต่เพียงความสุขกายเท่านั้น แต่เน้นถึงความสุขใจในการพบความจริง โดยกำหนดจุดมุ่งหมายของมนุษย์ไว้แตกต่างกันดังนี้

๔.๓.๔ ปรัชญาเรียกร้องให้มนุษย์ใช้ศักยภาพด้านสติปัญญาเพื่อค้นหาความจริงอันเป็นคำตอบของตนเอง สิ่งที่ปรัชญาเน้นคือ คำถาม เพื่อกระตุ้นให้มนุษย์รู้จักคิด ใช้สติปัญญาเพื่อหาคำตอบให้กับชีวิตและรับผิดชอบต่อคำตอบของตน

๔.๓.๕ ศาสนาเรียกร้องให้มนุษย์มุ่งสู่ความจริง ด้วยการมีความสัมพันธ์กับความจริงสูงสุด ที่เรียกร้องให้เราออกจากตนเอง รู้จักควบคุมและบังคับตนเอง เพื่อสร้างความสัมพันธ์อันนำสู่การบรรลุถึงความจริงสูงสุดนั้น

ดังนั้น ศาสนากับปรัชญาจึงมีความสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่น จนบางครั้งยากต่อการแยกจากกัน และในประวัติศาสตร์ ดูเหมือนว่าศาสนาจะใช้ปรัชญาเป็นเครื่องมือด้วยซ้ำ จนลืมไปว่าแต่ละศาสตร์ต่างมีธรรมชาติและเป้าหมายเฉพาะและวิธีการของตนในการแสวงหาความจริง ไม่ต้องแปลกใจที่พบว่ามีนักปรัชญาจำนวนมากที่พยามใช้หลักเหตุผลในการแสวงหาความจริง และได้ทุ่มเทชีวิตของตนต่อการนับถือศาสนา แต่ในขณะเดียวกัน มีนักปรัชญาจำนวนมากเช่นกัน ใช้สติปัญญามุ่งสู่ความจริงตามหลักเหตุผล และตัดสินใจทิ้งศาสนา เพราะมองศาสนาว่าเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาชีวิต ปรัชญาและศาสนาไม่ได้ขัดแย้งกัน เพียงแต่ว่าเราตีกรอบของปรัชญาและศาสนาแบบไหน มองบริบทของศาสตร์ทั้งสองภายใต้พื้นฐานของอะไร รวมถึงเรามีความรู้เข้าใจต่อกรอบ/บริบทของปรัชญาและศาสนามากน้อยแค่ไหน เพื่อให้เห็นความชัดเจนได้สรุปเป็นตารางเปรียบเทียบความแตกต่างระหว่างศาสนากับปรัชญา ดังนี้

หัวข้อการเปรียบเทียบ	ศาสนา	ปรัชญา
จุดเริ่มต้น	เริ่มต้นด้วยความศรัทธา (Faith) หรือความต้องการพ้นจากความกลัวและความทุกข์	เริ่มต้นด้วยความสงสัย (Doubt) และการตั้งคำถามต่อสิ่งรอบตัว
วิธีการเข้าถึงความจริง	อาศัย ความเชื่อ ญาณทัศน์ หรือวิวรณ์จากอำนาจเหนือธรรมชาติ	อาศัย เหตุผล ตรรกะ และประสบการณ์เชิงประจักษ์ในการวิเคราะห์
ลักษณะของคำตอบ	เป็น ปลายปิด (Final) เป็นสัจธรรมเบ็ดเสร็จในคัมภีร์ที่ไม่อาจโต้แย้ง	เป็น ปลายเปิด (Open-ended) พร้อมเปลี่ยนแปลงเมื่อมีเหตุผลที่ดีกว่า
การนำไปสู่การปฏิบัติ	มุ่งเน้นการรู้เพื่อนำไปสู่การปฏิบัติ (วิถีชีวิต) เพื่อความรอดพ้น	มุ่งเน้นการรู้เพื่อความรู้ (รู้แจ้งในทฤษฎี) อาจจบลงด้วยการปฏิบัติหรือไม่ก็ได้
ระบบสถาบัน	มีพิธีกรรม คัมภีร์ และนักบวช มีโครงสร้างสถาบันทางสังคมที่ชัดเจน	ไม่มีพิธีกรรม หรือสถาบันที่ตายตัว เป็นเรื่องของปัจเจกบุคคลสูง
เป้าหมายของความสุข	เสนอความสุขจากการหลุดพ้น หรือ ความสุขในโลกหน้า/หลังความตาย	เสนอความสุขที่ได้รับจากความกระจ่างแจ้งทางปัญญา ในปัจจุบัน

ตารางที่ ๕.๑ การเปรียบเทียบความสัมพันธ์ระหว่างศาสนากับปรัชญา

๕.๔ ความสัมพันธ์ระหว่างศาสนากับวิทยาศาสตร์

วิทยาศาสตร์และปรัชญาต่างมีธรรมชาติของตน วิทยาศาสตร์ไม่ใช่ปรัชญา เพราะว่ามันเจาะจงศึกษาความจริงเพื่อนำไปใช้สู่ประโยชน์ในการดำเนินชีวิต นักวิทยาศาสตร์ไม่ได้มุ่งความสนใจไปที่คำถามที่เป็นปัญหาของปรัชญา อย่างเช่น ความจริงคืออะไร จะรู้ได้อย่างไรว่าอะไรคือความจริงแท้ และวิทยาศาสตร์ยังปฏิเสธทฤษฎีการค้นหาความจริงแบบปรัชญาโดยตรง เพราะวิทยาศาสตร์สนใจทำการศึกษาค้นคว้าทดลองตามหลักการของตน เพื่อตอบปัญหาในสิ่งที่วิทยาศาสตร์สนใจ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต) (๒๕๕๐), จำนงค์ อดิวัฒนสิทธิ์ (๒๕๖๒), เดือน คำดี (๒๕๔๕), สมภาร พรมทา (๒๕๔๖), พระปลัดวุฒิพงษ์ ผลไม้. (๒๕๖๒), Ferngren, G. B. (Ed.) (2002) ได้ศึกษาในประเด็นต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

๕.๔.๑ ความหมายและคุณลักษณะของวิทยาศาสตร์ วิทยาศาสตร์ถือกำเนิดจากความต้องการความรู้ใหม่เพิ่มเติมจากความรู้เดิม โดยมีหลักการว่า สิ่งที่มีอยู่ เป็นสิ่งที่มนุษย์สามารถรู้เข้าใจและอธิบายได้ แต่เดิมวิทยาศาสตร์แฝงตัวอยู่ในปรัชญา และค่อย ๆ แยกตัวออกมาโดยกำหนดบริบทของตนในการแสวงหาความรู้โดยใช้ประสบการณ์ทางประสาทสัมผัสเป็นพื้นฐานในการแสวงหาความจริง ความรู้เชิงวิทยาศาสตร์เป็นการศึกษาปรากฏการณ์และข้อเท็จจริงที่เกิดขึ้น เพื่อเป็นข้อมูลในการทำนายสิ่งที่จะเกิดขึ้นในรูปแบบของการตั้งสมมติฐาน เพื่อทดสอบหรือคาดการณ์สิ่งที่จะเกิดขึ้น

โดยมีพื้นฐานบนข้อเท็จจริงที่ไม่ได้ขึ้นอยู่กับอคติหรือความรู้สึกส่วนตัวของแต่ละคน ในแง่นี้เราจึงบอกได้ว่าความรู้ที่ได้จากวิทยาศาสตร์ เป็นความรู้ที่เป็นสากล เราให้นิยามความหมายบางประการของวิทยาศาสตร์เพื่อให้เข้าใจบริบทชัดเจนขึ้นตามความหมายมี ๓ นิยามต่อไปนี้

๑) หมายถึง กระบวนการคิดค้นความจริงอย่างเป็นระบบ

๒) หมายถึง องค์ความรู้เกี่ยวกับกฎเกณฑ์และความจริง อาศัยกระบวนการทางวิทยาศาสตร์ แล้วนำมาประมวลความรู้เพื่อให้ชนรุ่นหลังศึกษาค้นคว้าต่อยอดและการนำไปประยุกต์ใช้อำนวยความสะดวกต่อการดำเนินชีวิตประจำวัน

๓) หมายถึง องค์ความรู้สากลที่เป็นระบบ เป็นสากลและสามารถพิสูจน์ผลได้แน่นอนตายตัว โดยไม่ขึ้นกับสภาพแวดล้อมบุคคลเวลาและสถานที่

จากความหมายบางประการที่ยกมาข้างต้น จึงอาจกล่าวได้ว่าวิทยาศาสตร์เป็นทฤษฎีหนึ่งที่แยกแนวคิดจากปรัชญา ในทฤษฎีการแสวงหาความรู้และความจริงของมนุษย์ โดยวิทยาศาสตร์ใช้หลักการแนวคิดที่ต้องอาศรัยกระบวนการที่ต้องใช้ประสาทสัมผัสในการทดสอบและทดลองหาความจริงในสิ่งต่าง ๆ ก่อนนำมาสรุปผลแล้วนำไปใช้ และวิทยาศาสตร์ก็ให้การยอมรับความรู้และผลการค้นหาความจริงด้วยวิธีการนี้ว่าเป็นความรู้ และความจริงแท้สากล พิสูจน์ได้

๕.๔.๒ บทบาทและคุณค่าของวิทยาศาสตร์ วิทยาศาสตร์ในฐานะเป็นกระบวนการค้นคว้าหาความจริง มีบทบาทหน้าที่สำคัญ ๒ ประการ คือ

๑) การอธิบายปัญหาเกี่ยวกับปรากฏการณ์ต่าง ๆ สิ่งนั้นเกิดขึ้นได้อย่างไร

๒) การคาดการณ์สิ่งที่มีแนวโน้มว่าจะเกิดขึ้นในอนาคต ถ้ามีเหตุปัจจัยที่เกี่ยวข้องถ้ามีเหตุปัจจัยแบบนั้น ผลที่จะเกิดขึ้นตามมาจะเป็นอย่างนั้น

๕.๔.๓ ลักษณะความรู้เชิงวิทยาศาสตร์ หากเราอยากรู้ว่าความรู้ที่เราได้ศึกษามาเป็นความรู้แบบใดและจะรู้ได้อย่างไรว่าอันไหนคือองค์ความรู้แบบปรัชญา แบบศาสนา และหรือศาสตร์อื่น ๆ โดยเฉพาะวิทยาศาสตร์ที่กำลังกล่าวถึงอยู่นี้ มีวิธีการหรือต้องใช้เกณฑ์วัดอย่างไรบ้าง ถึงจะเรียกว่าความรู้ลักษณะเชิงวิทยาศาสตร์ เพื่อให้เกิดความเข้าใจแก่ผู้ศึกษาจึงได้สรุปไว้ ๔ ลักษณะดังนี้

๑) มีความเป็นสากล (Universality) กล่าวคือ ได้รับการยอมรับทั่วไป เป็นความจริงที่ได้ไม่ขึ้นกับสภาพแวดล้อม บุคคล เวลาหรือสถานที่

๒) มีความเป็นปรนัย (Objectivity) กล่าวคือ เป็นความรู้ที่เป็นหลักการโดยไม่ขึ้นกับอารมณ์ ความรู้สึกของแต่ละคน

๓) มีความแน่นอน (Consistency) กล่าวคือ เป็นความรู้ที่แน่นอน ตายตัว ผลการค้นคว้ามีลักษณะเป็นเอกภาพในทุกมุมโลก

๔) ความสมเหตุสมผล (Verifiability) กล่าวคือ เป็นความรู้ที่จะต้องมีผลลัพธ์ในทำนองเดียวกัน ถ้ามีเหตุปัจจัยทำนองเดียวกัน

๕.๔.๓ กระบวนการความรู้เชิงวิทยาศาสตร์ เรามักจะมีคำถามใช้เชิงความรู้แบบวิทยาศาสตร์ว่าเป็นความรู้จริงแท้สากลจริงไหม ทำไมทฤษฎีทางวิทยาศาสตร์จึงมั่นใจว่าองค์ความรู้ที่ผ่านกระบวนการหาความรู้เชิงวิทยาศาสตร์เท่านั้นเป็นความรู้จริงแท้สากล พิสูจน์ได้ จับต้องน้ำไปใช้ประโยชน์ได้จริง เพื่อให้เป็นบทสรุปในประเด็นสำคัญนี้ จึงได้เรียบเรียงกระบวนการความรู้เชิงวิทยาศาสตร์ไว้มีลำดับ ๕ ขั้นตอนสำคัญ ดังนี้

๑) การกำหนดปัญหา เกี่ยวกับสิ่งที่เราอยากจะรู้เกี่ยวกับความจริง

๒) การตั้งสมมติฐาน หรือความเป็นไปได้ที่สิ่งนั้นจะเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง

๓) การรวบรวมข้อมูล ให้มากที่สุด เท่าที่จะทำได้

๔) การวิเคราะห์ข้อมูล และการแยกประเภท

๕) การประเมินผล และการนำไปใช้

กระบวนการทั้ง ๕ นี้คือการเข้าถึงความรู้เชิงวิทยาศาสตร์ที่ได้รับการยอมรับว่าเป็นความรู้จริงสากล เชื่อถือและนำมาใช้ให้เกิดประโยชน์สูงสุดในเชิงวิชาการในศาสตร์ต่าง ๆ มากมายในปัจจุบัน แต่สำหรับแนวคิดเชิงปรัชญาและศาสนายังถือว่าเป็นกระบวนการเข้าถึงความจริงแบบสสารนิยมหรือวัตถุนิยมเท่านั้นเอง เป็นเพียงกระบวนทัศน์และทฤษฎีทางวิทยาศาสตร์มิอาจเป็นถึงความจริงแท้และความจริงสากลได้

๕.๔.๔ ความเหมือนและความต่างของปรัชญากับวิทยาศาสตร์ ปรัชญาและวิทยาศาสตร์ต่างมีพื้นฐานบนความจริงที่มนุษย์ตั้งคำถามและพยามศึกษาหาคำตอบในประเด็นโจทย์ที่สอดคล้องกับบริบทตามธรรมชาติของตน โดยสรุปภาพรวมประเด็นฐานะแบบกว้าง ๆ ไว้ได้ ๒ อย่าง ดังนี้

๑) ในฐานะที่ปรัชญาและวิทยาศาสตร์ เป็นศาสตร์ ย่อมมีจุดหมาย คือ การแสวงหาความจริง อันเป็นคุณลักษณะโดยทั่วไปของทุกศาสตร์ แต่ความจริงที่ปรัชญาและวิทยาศาสตร์มุ่งตอบนี้มีรายละเอียดด้านคำถาม และวิธีการตอบที่แตกต่างกัน กล่าวคือ โดยจำแนกย่อยเป็น ๒ ลักษณะ คือ

๑.๑) ในขณะที่ปรัชญาตั้งคำถามว่า ความจริงคืออะไร รู้ได้อย่างไรและเอาอะไรมาตัดสินความจริงอันเป็นคำถามที่พิจารณาถึงคุณค่าและความหมายของความจริง โดยยึดสิ่งนั้นเป็นศูนย์กลาง โดยไม่ใส่ใจว่าความจริงของสิ่งนั้นจะเป็นประโยชน์ต่อการนำไปใช้ในชีวิตหรือไม่ ในขณะที่วิทยาศาสตร์ตั้งคำถามว่า ความจริงเป็นอย่างไร จะนำไปใช้ประโยชน์ได้อย่างไรอันเป็นคำถามที่ยึดมนุษย์เป็นศูนย์กลางในการตั้งและตอบคำถาม วิทยาศาสตร์จึงสนใจคำตอบในรายละเอียดของสิ่งนั้นเพื่อนำไปใช้เป็นประโยชน์ต่อการอำนวยความสะดวกในการดำเนินชีวิตในปัจจุบัน/อนาคตความมั่นคงความปลอดภัยในชีวิต

๑.๒) ปรัชญาจะเน้นการแสวงหาความจริงโดยอาศัยสติปัญญา ตามหลักเหตุ- ผล ใช้ตรรกวิทยาเป็นเครื่องมือ มุ่งสู่มโนภาพสากลของสิ่งนั้น ในขณะที่วิทยาศาสตร์เน้นประสบการณ์ที่สามารถพิสูจน์ได้ในระดับประสาทสัมผัส เพื่อค้นหากฎเกณฑ์ของธรรมชาติ เพื่อควบคุมหรือคาดการณ์สิ่งที่จะเกิดขึ้น

๒) ความรู้ด้านปรัชญาและวิทยาศาสตร์ ต่างสะท้อนถึงคุณลักษณะพิเศษของมนุษย์ในฐานะเป็นผู้มีสติปัญญา พยายามศึกษาค้นคว้าหาคำตอบเกี่ยวกับความจริง แต่สิ่งที่ปรัชญาและวิทยาศาสตร์ใส่ใจมีรายละเอียดต่างกันใน ๒ ลักษณะ ดังนี้

๒.๑) ปรัชญาเน้นการตั้งคำถามและตอบตามเหตุ- ผล นำสู่หลักการและแนวทางการดำเนินชีวิต คำตอบจึงยังไม่ขีดเส้นตายสิ้นสุด แต่ยังมีคำตอบที่สามารถโต้แย้งได้ไม่สิ้นสุด ในขณะที่วิทยาศาสตร์จะพิจารณาคำถาม และตอบให้จบเป็นประเด็น ๆ ไป คำตอบที่ได้รับมีลักษณะเป็นสากล

๒.๒) ปรัชญาสะท้อนถึงธรรมชาติของมนุษย์ที่เป็นอะไรมากกว่ากฎเกณฑ์หรือหลักการที่ตายตัว ไม่สามารถคาดเดาล่วงหน้าได้ทั้งหมด เพราะมนุษย์มีสติปัญญา มีความสำนึก มีเสรีภาพที่สามารถตัดสินใจเลือกวิถีชีวิตของตน ในขณะที่วิทยาศาสตร์สะท้อนให้เห็นถึงคุณลักษณะของมนุษย์ที่ยังคงมีความต้องการในระดับประสาทสัมผัส ที่จำเป็นต้องได้รับการสนองความต้องการ

๕.๔.๕ สรุปความสัมพันธ์ของปรัชญากับวิทยาศาสตร์ ในฐานะที่ปรัชญาเป็นศาสตร์แห่งศาสตร์ทั้งหลาย ก่อนที่จะรู้ว่าสิ่งนั้นเป็นอย่างไร ต้องรู้ก่อนว่าสิ่งนั้นเป็นอะไร เราจึงพอจะมองเห็นภาพความสัมพันธ์ระหว่างปรัชญาและวิทยาศาสตร์ ปรัชญาเป็นเหมือนกับ มารดา ที่มีวิทยาศาสตร์เป็นดัง บุตร วิทยาศาสตร์เป็นการต่อยอดความรู้ความจริงของมนุษย์ เพื่อการประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวัน

ดังนั้น ระหว่างศาสนา กับวิทยาศาสตร์ ย่อมมีทั้งส่วนที่เหมือนและส่วนที่แตกต่างกัน สามารถสรุปเป็นประเด็นได้ดังนี้

ประเด็นเปรียบเทียบ	**ศาสนา (Religion)**	**วิทยาศาสตร์ (Science)**
๑. มิติของความจริงที่มุ่งเน้น	มุ่งแสวงหาความจริงใน มิตินามธรรมและจิตวิญญาณ เน้นคุณค่าทางศีลธรรมและการเข้าถึงความจริงสูงสุดเพื่อ มุ่งสู่ความรอดพ้น จากความทุกข์	มุ่งแสวงหาความจริงใน มิติกายภาพและสสาร เน้นความจริงด้าน ปริมาณและคุณลักษณะ เพื่อการนำไปประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวัน
๒. เครื่องมือและวิธีการ	ให้ความสำคัญกับ ความเชื่อศรัทธาและการหยั่งรู้ (Faith & Intuition) บนประสบการณ์ระดับจิต หรือยอมรับตามหลักคำสอนและวิธีการขององค์ศาสดา	ให้ความสำคัญกับประสบการณ์ระดับประสาทสัมผัส (Empirical Evidence) เริ่มจากการกำหนดปัญหา ตั้งสมมติฐาน รวบรวมข้อมูล ทดลอง วิเคราะห์ และสรุปผล
๓. ท่าทีต่อสิ่งที่เป็นนามธรรม	ยอมรับการมีอยู่ของสิ่งที่เป็นนามธรรม (เช่น บาป- บุญ จิตวิญญาณ สุข- ทุกข์เชิงลึก) โดยอิงกับกฎเกณฑ์ธรรมชาติที่พร้อมให้เดินเข้าไปพิสูจน์ด้วยวิถีปฏิบัติ	ปฏิเสธหรือปฏิบัติต่อสิ่งที่เป็นนามธรรมว่า ไม่สามารถจับต้องได้หากขาดการพิสูจน์ด้วยทฤษฎี จะยอมรับข้อมูลก็ต่อเมื่อผ่านการทดสอบทดลองแล้วเท่านั้น

ตารางที่ ๕.๒ การเปรียบเทียบความสัมพันธ์ระหว่างศาสนากับวิทยาศาสตร์

๕.๕ พุทธศาสนากับศาสตร์ร่วมสมัย

ในยุคโลกาภิวัตน์ที่ขับเคลื่อนด้วยความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีและวิทยาศาสตร์กระแสหลัก “ศาสตร์สมัยใหม่” ได้ก้าวเข้ามาเป็นเครื่องมือหลักของมนุษยชาติในการแสวงหาความจริงเชิงกายภาพ การพัฒนาวัตถุ และการอำนวยความสะดวกในชีวิตประจำวัน อย่างไรก็ดี ท่ามกลางความเจริญรุ่งเรืองทางวัตถุ กลับพบว่ามนุษย์ในสังคมร่วมสมัยต้องเผชิญกับวิกฤตการณ์ทางจิตใจ

ความเครียด และความทุกข์เชิงซ้อนที่ทวีความรุนแรงยิ่งขึ้น ปรากฏการณ์ดังกล่าวส่งผลให้เกิดกระแสการหันกลับมาศึกษาและทบทวน “พระพุทธศาสนา” ในฐานะระบบปัญญาตะวันออกที่ไม่เพียงแต่เป็นศาสนาแห่งศรัทธา หากแต่มีลักษณะเป็นศาสตร์แห่งการศึกษาค้นคว้าทางจิตและธรรมชาติของชีวิต การโคจรมาพบกันระหว่างพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นอารยธรรมปัญญาดั้งเดิม กับศาสตร์สมัยใหม่ซึ่งเป็นระเบียบวิธีคิดยุคปัจจุบัน จึงเป็นประเด็นท้าทายทางวิชาการที่ได้รับความสนใจอย่างกว้างขวางในปัจจุบัน

แม้ว่าทั้งพระพุทธศาสนาและศาสตร์สมัยใหม่ (โดยเฉพาะวิทยาศาสตร์และจิตวิทยา) จะมีจุดร่วมกันในการมุ่งสร้างองค์ความรู้เพื่อดับความไม่รู้และตอบสนองเป้าหมายของมนุษย์ ทว่าเมื่อพิจารณาในมิติญาณวิทยาและการประยุกต์ใช้กลับมีพรมแดนที่แยกขาดจากกัน สมศักดิ์ บุญมา (๒๕๖๕) ได้ชี้ให้เห็นถึงธรรมชาติต่างมิติของศาสตร์เหล่านี้ว่า ในขณะที่วิทยาศาสตร์มุ่งแสวงหาความจริงเชิงปริมาณและคุณลักษณะของสสารผ่านประสบการณ์ระดับประสาทสัมผัสและการทดลอง เพื่อการควบคุมและทำนายผลในระดับกายภาพ แต่ศาสนากลับให้ความสำคัญกับการเข้าถึงกฎเกณฑ์ที่แท้จริงของธรรมชาติเพื่อมุ่งสู่ความรอดพ้น ปมความขัดแย้งในโลกปัจจุบันมักเกิดจากการที่วิทยาศาสตร์สมัยใหม่พยายามล่วงล้ำขอบเขต โดยมองว่าสิ่งใดก็ตามที่เป็นนามธรรมและไม่สามารถพิสูจน์ด้วยเครื่องมือทางทฤษฎีถือเป็นสิ่งที่ไม่จริงแท้ ซึ่งท่าทีดังกล่าวทำให้อารยธรรมปัญญาของมนุษย์ขาดความสมดุล

นอกจากนี้ ในมิติของการจัดการกับปัญหาชีวิต พระพุทธศาสนาและศาสตร์สมัยใหม่มีกระบวนทัศน์ที่ต่างกันอย่างมีนัยสำคัญ การแก้ปัญหาตามแนวทางศาสตร์สมัยใหม่อาจช่วยให้มนุษย์ก้าวข้ามหรือหลบเลี่ยงปัญหาเฉพาะหน้าได้ในระดับหนึ่ง แต่ในเนื้อแท้แล้วปัญหายังคงอยู่ ในทางตรงกันข้าม พระพุทธศาสนามีระเบียบวิธีในการเดินเข้าหาธรรมชาติของปัญหาโดยตรง เพื่อค้นหาจุดกำเนิดและค่อย ๆ “ดับที่เชื้อไฟ” ผ่านหลักอริยสัจ ๔ ดังนั้น การศึกษาเปรียบเทียบพระพุทธศาสนากับศาสตร์สมัยใหม่จึงไม่ได้มีวัตถุประสงค์เพื่อลดทอนคุณค่าของศาสตร์ใดศาสตร์หนึ่ง หรือเพื่อพิสูจน์ว่าพุทธศาสตร์มีความเป็นวิทยาศาสตร์มากน้อยเพียงใด หากแต่มุ่งหมายที่จะแสวงหา “จุดเชื่อมประสาน” (Convergence) เพื่อให้ศาสตร์สมัยใหม่ได้นำเอาระบบการฝึกฝนจิตและปัญญาทางพุทธศาสนาไปเติมเต็มมิติด้านจิตวิญญาณ และช่วยให้มนุษย์สามารถเผชิญหน้ากับโลกสมัยใหม่ได้อย่างรู้เท่าทัน มีดุลยภาพ และเข้าถึงสันติสุขที่แท้จริง

ปราชญ์ด้านพุทธศาสนาหลายท่านได้แสดงทัศนะว่าคำสอนของพุทธศาสนาไม่ได้มีความขัดแย้งกับวิทยาศาสตร์แต่มีลักษณะแห่งการเข้าถึงความจริงที่ตรงจุดของศาสตร์แห่งตนซึ่งบางอย่างวิทยาศาสตร์ก็ยังเข้าไปไม่ถึง พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต) (๒๕๕๑) และ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตฺโต) (๒๕๖๑) ได้ชี้ให้เห็นว่า ทั้งพระพุทธศาสนาและวิทยาศาสตร์มีทั้ง “จุดร่วมที่ใกล้ชิดกันมาก” และ “จุดแยกที่วิทยาศาสตร์ยังก้าวไปไม่ถึง” โดยแบ่งออกเป็น ๔ ประเด็นหลักดังนี้

๑. จุดร่วม ท่าทีแห่งปัญญาและการยอมรับกฎธรรมชาติ

- กฎแห่งเหตุและผล (Law of Cause and Effect) วิทยาศาสตร์เชื่อว่าสิ่งทั้งหลายในจักรวาลดำเนินไปตามกฎเกณฑ์แห่งเหตุและผล ไม่ได้เกิดขึ้นจากดลบันดาลของอำนาจลึกลับ ซึ่งตรงกับหลัก “อิทัปปัจจยตา” และ “ปฏิจจสมุปบาท” ในพระพุทธศาสนาที่ว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี”

- เสรีภาพทางความคิด (ท่าทีแบบกาลามสูตร) วิทยาศาสตร์จะไม่เชื่ออะไรลอย ๆ จนกว่าจะได้ทดลองพิสูจน์ ซึ่งสอดรับกับ “กาลามสูตร” ของพระพุทธศาสนาที่ไม่ให้เชื่อเพียงเพราะฟังตามกันมา เป็นตำรา หรือแม้แต่เป็นครูอาจารย์ แต่ท้าทายให้เข้ามาพิสูจน์ด้วยตนเอง (เอหิปัสสิโก)

๒. จุดแยก ความจำกัดของพรมแดนความรู้ จุดต่างสำคัญในเรื่อง “ขอบเขตของการศึกษา” (Domain of Knowledge) เอาไว้ว่า วิทยาศาสตร์ศึกษาโลกภายนอก มุ่งเน้นการศึกษาสสารและพลังงานที่วัดค่าจับต้องได้ด้วยประสาทสัมผัสและเครื่องมือขยายขีดความสามารถ แต่วิทยาศาสตร์ยังไม่สามารถก้าวข้ามไปอธิบายโลกแห่งจิตและนามธรรม ได้อย่างสมบูรณ์ ส่วนพระพุทธศาสนาศึกษาโลกภายใน มุ่งเน้นการศึกษาธรรมชาติของจิตและเจตสิก การทำงานของขันธ์ ๕ และกิเลส เพื่อเข้าใจความจริงของชีวิตทั้งหมด

๓. จุดต่างทางเป้าหมาย “รู้เพื่อควบคุมธรรมชาติ” VS “รู้เพื่อหลุดพ้น” วิทยาศาสตร์ มุ่งแสวงหาความจริงเพื่อนำความรู้ไปควบคุมและจัดการธรรมชาติภายนอก เพื่อสนองความต้องการและสร้างความสะดวกสบายแก่สสาร (ซึ่งบางครั้งกลายเป็นการทำลายธรรมชาติ) ส่วน พระพุทธศาสนามุ่งแสวงหาความจริงเพื่อควบคุมตนเองและดับทุกข์ภายใน ให้มนุษย์สามารถอยู่ร่วมกับธรรมชาติได้อย่างเกื้อกูลและเข้าถึงอิสรภาพทางจิตใจ (นิพพาน)

๔. วิกฤตของวิทยาศาสตร์ที่ไม่มีจริยธรรม ท่านได้เตือนสติโลกสมัยใหม่ไว้ว่า วิทยาศาสตร์แยกตัวออกจากจริยธรรม (Ethics) มุ่งแต่ความจริงเชิงตัวเลขและวัตถุ ทำให้วิทยาศาสตร์ตกเป็นเครื่องมือของ “โมหะ” (ความอยากได้ อยากครอบครอง) และ “ตัณหา” จนนำไปสู่การสร้างเทคโนโลยีทำลายล้างหรือการตักตวงผลประโยชน์ ดังนั้น วิทยาศาสตร์จึงจำเป็นต้องมีจริยธรรมเชิงพุทธ เข้าไปกำกับทิศทาง เพื่อให้การพัฒนาวิทยาศาสตร์เป็นไปเพื่อสันติภาพที่แท้จริงของมนุษยชาติ

๕.๖ ศาสนาอิสลามกับศาสตร์ร่วมสมัย

แม้ว่าทั้งศาสนาอิสลามและศาสตร์สมัยใหม่จะมีเป้าหมายส่วนหนึ่งร่วมกันในการแสวงหาความจริงและสร้างความเข้าใจต่อปรากฏการณ์ธรรมชาติเพื่อผลสัมฤทธิ์ในการดำเนินชีวิต แต่ในมิติญาณวิทยา (Epistemology) กลับมีระเบียบวิธีที่ต่างกันอย่างมีนัยสำคัญ สมศักดิ์ บุญมา (๒๕๖๕) ได้จำแนกความสัมพันธ์เชิงพรมแดนปัญญาไว้ว่า ในขณะที่วิทยาศาสตร์สมัยใหม่มุ่งเน้นการเข้าถึงความจริงเชิงปริมาณและคุณลักษณะของสสารผ่านประสบการณ์ระดับประสาทสัมผัสและการทดลองเพื่อประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวัน แต่ศาสนาจะให้ความสำคัญกับคำถามเชิงคุณค่า การเข้าถึงกฎเกณฑ์ธรรมชาติ และมุ่งสู่ความรอดพ้น ปัญหาความขัดแย้งเชิงทฤษฎีในปัจจุบันมักเกิดจากการล่วงล้ำขอบเขต (Overstepping Boundaries) โดยฝ่ายวิทยาศาสตร์กระแสหลักมักปฏิเสธสิ่งที่เป็นนามธรรมและมองว่าสิ่งที่ไม่สามารถพิสูจน์ด้วยเครื่องมือทางทฤษฎีถือเป็นสิ่งที่ไม่จริงแท้ ในทรรศนะของอิสลาม ความจริงสูงสุดมีที่มาจากสองแหล่งหลัก คือ วจนะแห่งพระผู้เป็นเจ้า (พระมหาคัมภีร์อัลกุรอาน) และสัญญาณแห่งธรรมชาติในจักรวาล (อายาต) วิทยาศาสตร์กระแสหลักจึงไม่อาจนำมาแทนที่สัจธรรมแห่งศรัทธาได้ หากแต่เป็นเพียงเครื่องมือเสริมในการทำความเข้าใจสรรพสิ่งที่พระองค์ทรงสร้างขึ้นเท่านั้น

ยิ่งไปกว่านั้น ในมิติของการจัดการกับวิกฤตการณ์และปัญหาของมนุษยชาติ กระบวนทัศน์ของศาสตร์สมัยใหม่และศาสนาอิสลามมีจุดแยกที่สำคัญ การแก้ไขปัญหาด้วยกระบวนการทาง

วิทยาศาสตร์หรือเทคโนโลยีเพียงลำพัง อาจเป็นเพียงวิธีการก้าวข้ามหรือเบี่ยงเบนความสนใจจากรากเหง้าของปัญหา ทำให้เนื้อแท้ของปัญหาทางจิตใจและสังคมยังคงอยู่ ในทางตรงกันข้าม กรอบแนวคิดทางศาสนามีระเบียบวิธีในการเดินเข้าหาธรรมชาติของปัญหาโดยตรง เพื่อค้นหาจุดเกิดและค่อย ๆ ดับที่เชื้อไฟเบื้องล่างให้สิ้นซาก (สมศักดิ์ บุญมา, ๒๕๖๕) โดยอิสลามมุ่งแก้ไขปัญหาที่ “หัวใจและวิญญาณ” ผ่านการสร้างความยำเกรงต่อพระผู้เป็นเจ้า (ตักวา) ควบคู่ไปกับการใช้หลักปัญญาจริยศาสตร์ ด้วยเหตุนี้ การศึกษาเปรียบเทียบและการบูรณาการศาสนาอิสลามกับศาสตร์สมัยใหม่จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่ง ไม่ใช่เพื่อปรับเปลี่ยนหลักการศรัทธาให้โอนอ่อนตามความผันผวนของทฤษฎีวิทยาศาสตร์ หากแต่เป็นการนำกรอบจริยธรรมอิสลาม (อัล- อัคลาก) เข้าไปกำกับการใช้ศาสตร์สมัยใหม่ เพื่อให้วิทยาการและเทคโนโลยีเหล่านั้นขับเคลื่อนไปในทิศทางที่สร้างสรรค์ ปลอดภัย และเกื้อกูลต่อสันติภาพอันแท้จริงของมนุษยชาติตามเจตนารมณ์แห่งสัจธรรม

ในโลกยุคปัจจุบันหรือที่เรียกว่าศตวรรษที่ ๒๑ นั้นการปฏิรูปการจัดการเรียนรู้เป็นเครื่องมือที่สำคัญในการพัฒนาเสริมสร้างศักยภาพผู้เรียนให้มีความพร้อมในการดำเนินชีวิตในยุคเทคโนโลยีดิจิทัล ซึ่งส่งผลกระทบต่อการเรียนอิสลามศึกษาอย่างแน่นอน ผู้สอนอิสลาม ถือว่ามีความจำเป็นในหลากหลายแขนงวิชาที่ต้องเข้าสู่กระบวนการปฏิรูปการจัดการเรียนรู้ เนื่องจากอิสลามศึกษาเป็นสาขาวิชาที่ทำหน้าที่หลายสถานะในสังคม ทั้งในแง่ของการพัฒนาคนเพื่อการเข้าเป็นสมาชิกของสังคมแล้ว ยังเป็นกลไกหลักของสถาบันศาสนาซึ่งเป็นสถาบันสำคัญของสถาบันทางสังคมอีกด้วย (Nila Nirawana, 2023) ดังนั้น ผู้สอนอิสลามศึกษาต้องมีทักษะในยุคเทคโนโลยีดิจิทัล เพื่อเป็นแก่นขับเคลื่อนสู่ ความสำเร็จในการปฏิรูปการจัดการเรียนรู้อิสลามศึกษา บทบาทของครูที่มีต่อนักเรียนในยุคเทคโนโลยีดิจิทัล ครูต้องมีบทบาทสำคัญในการช่วยให้นักเรียนพัฒนาทักษะความรู้ด้านเทคโนโลยีดิจิทัลที่ดี ให้นักเรียนมีความเข้าใจเกี่ยวกับการใช้เทคโนโลยีอย่างชาญฉลาด และความปลอดภัยทางดิจิทัล นอกจากนี้ยังควรช่วยให้นักเรียน เข้าใจแหล่งข้อมูลที่เชื่อถือได้และพัฒนาทักษะในการประเมินความถูกต้องและความถูกต้องของข้อมูลที่พบใน โลกดิจิทัล (ซัยฟุดดีน แยนา, 2564)

อย่างไรก็ตาม ท่ามกลางความท้าทายและการเปลี่ยนแปลงที่ เกิดขึ้นในยุคดิจิทัล ครูยังต้องเข้าใจถึงความสำคัญของการพัฒนาความตระหนักรู้ทางจิตวิญญาณของนักเรียน ด้วย ครูควรช่วยนักเรียนใช้เทคโนโลยีเป็นหนทางในการกระชับความสัมพันธ์กับพระเจ้าและเพิ่มความเข้าใจใน ศาสนาให้ลึกซึ้งยิ่งขึ้น ดังนั้นบทบาทของครูที่มีต่อนักเรียนในยุคดิจิทัล ได้แก่ การพัฒนาความรู้ด้านดิจิทัล การ แนะแนวทางศีลธรรมและจริยธรรม การใช้เทคโนโลยี ในการเรียนรู้และการพัฒนาจิตสำนึก ครูต้องวางแผน ก่อนสอน ระหว่างสอน และหลังสอน จะต้องศึกษาทำความเข้าใจเกี่ยวกับหลักสูตร คูมือ เอกสารประกอบการ สอน และการประเมินผลการสอนที่เหมาะสม พร้อมที่จะเผชิญกับความท้าทายและพัฒนาแนวทางที่เกี่ยวข้อง กับการเปลี่ยนแปลงของสังคม (เกษตรชัย และหีม, ๒๕๕๔) ซัยฟุดดีน แยนา, ฮูซีน ฮาซาณัณฑ์, เดช คำเคน และ อิบบรอเฮง อาลฮูเซน (2566) ได้เสนอการจัดการเรียนรู้อิสลามศึกษาในยุคเทคโนโลยีดิจิทัล ไว้ดังนี้

- กลยุทธ์ในการใช้เทคโนโลยีดิจิทัลในการจัดการเรียนรู้อิสลามศึกษา

การมีกลยุทธ์การใช้เทคโนโลยีดิจิทัลเพื่อการจัดการเรียรู้ในวิชาอิสลามศึกษามีความสำคัญอย่างมาก เทคโนโลยีและสื่อดิจิทัลมีบทบาทสำคัญในการเรียนรู้และการสอนช่วยให้นักเรียนมีโอกาสในการเข้าถึง ทรัพยากรการเรียนรู้อย่างกว้างขวางที่สามารถสอบถามได้ตลอดเวลา ไม่ว่าจะเป็น

เว็บไซต์ วิดีโอ หรือแอป พลิเคชันที่เกี่ยวข้องกับวิชาอิสลามศึกษา ซึ่งช่วยส่งเสริมการเรียนรู้ในระยะยาวได้อย่างมีประสิทธิภาพ การ สร้างความสนใจและการมีส่วนร่วม เทคโนโลยีสามารถใช้เป็นเครื่องมือในการสร้างประสบการณ์การเรียนรู้ที่ น่าสนใจและมีส่วนร่วม เช่น การใช้แอปพลิเคชันที่มีการตอบสนองต่อการเรียนรู้ของนักเรียน หรือการสร้างเกม ที่ใช้ในการเรียนรู้เนื้อหาที่ต้องการ (Muh Ibnu Sholeh, 2023) การทำให้การเรียนรู้เป็นประสบการณ์แบบ บุคคล การใช้เทคโนโลยีการสอนช่วยให้สามารถปรับปรุงการสอนให้เป็นไปตามความต้องการและความสนใจ ของนักเรียนแต่ละคน โดยสามารถปรับการนำเสนอเนื้อหา การให้ข้อมูล หรือกิจกรรมการเรียนรู้ให้เหมาะสม กับนักเรียนแต่ละคน การสร้างทักษะการเรียนรู้สมัยใหม่ การใช้เทคโนโลยีการสอนช่วยให้นักเรียนได้ฝึกฝน ทักษะการใช้เทคโนโลยีและการสื่อสารในสมัยปัจจุบัน ซึ่งเป็นทักษะที่สำคัญในการทำงานและชีวิตประจำวันใน สมัยปัจจุบัน การเพิ่มความรู้ในเชิงลึก การใช้เทคโนโลยีการสอนช่วยให้สามารถเข้าถึงข้อมูลและทรัพยากรที่มี ความเชื่อถือได้จากทั่วโลก ซึ่งช่วยเสริมสร้างความรู้ในเชิงลึกในเรื่องของวิชาอิสลามศึกษาอย่างมีประสิทธิภาพ การมีกลยุทธ์การใช้เทคโนโลยีการสอนในวิชาอิสลามศึกษาไม่เพียงแค่ช่วยให้การเรียนรู้มีประสิทธิภาพและ สนุกสนานขึ้น แต่ยังเป็นเครื่องมือที่สำคัญในการเตรียมความพร้อมให้กับนักเรียนในสมัยปัจจุบันให้เต็มที่ทั้งใน ด้านทักษะการใช้เทคโนโลยีและความรู้ในเรื่องของวิชาอิสลามศึกษาในโลกที่เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว (Samsul Rani, 2023).

การใช้สื่อดิจิทัลในการจัดการเรียนรู้อิสลามศึกษา

การใช้สื่อดิจิทัลในการจัดการเรียนรู้อิสลามศึกษา เช่น การใช้สื่อการสอนแบบดิจิทัล เป็นเครื่องมือที่มี ประสิทธิภาพในการส่งเสริมการเรียนรู้และเข้าใจในหลาย ๆ ด้าน เหตุผลที่การใช้เทคโนโลยีการสอนเป็น ประโยชน์สำคัญได้แก่

๑) การทำให้เรียนรู้มีความเพลิดเพลิน การใช้สื่อการสอนแบบดิจิทัล เช่นวิดีโอการสอน, ภาพประกอบ ที่มีเสียงเครื่องมือที่มีประสิทธิภาพในการทำให้นักเรียนมีความสนใจและตื่นตื่นในการเรียนรู้. การใช้เทคโนโลยี การสอนในการพัฒนาการเรียนรู้ในวิชาอิสลามศึกษามีความสำคัญอย่างมากในยุคปัจจุบัน เนื่องจากการนำ เทคโนโลยีมาใช้ในการสอนไม่เพียงแต่ทำให้กระบวนการเรียนรู้มีประสิทธิภาพมากขึ้นเท่านั้น แต่ยังช่วยสร้าง ประสบการณ์การเรียนรู้ที่น่าสนใจและมีความเพลิดเพลินสำหรับนักเรียนอีกด้วย การใช้สื่อการสอนแบบดิจิทัล เช่น วิดีโอการสอน ภาพประกอบที่มีเสียง และเครื่องมือที่มีประสิทธิภาพในการสอน มีผลทำให้กระบวนการ เรียนรู้ในวิชาอิสลามศึกษามีความสนุกสนานและน่าสนใจมากขึ้น นักเรียนมีโอกาสได้สัมผัสกับบทเรียนที่ หลากหลายและมีการนำเสนอที่สมบูรณ์ขึ้น ทำให้พัฒนาทักษะและความรู้ได้อย่างเต็มที่ (Sembiring, 2024). การใช้เทคโนโลยีในการสอนยังช่วยสร้างการเรียนรู้ที่เป็นอิสระและสะดวกสบายขึ้นสำหรับนักเรียน โดยที่พวก เขาสามารถเข้าถึงข้อมูลและบทเรียนได้ทุกที่ทุกเวลาตามความสะดวก ไม่ว่าจะเป็นผ่านทางคอมพิวเตอร์ แท็บ เล็ต หรือโทรศัพท์มือถือ เรียนรู้ไม่จำกัดเวลาและสถานที่เป็นปัจจัยที่ช่วยสร้างการเรียนรู้ที่ยืดหยุ่นและ หลากหลายได้อย่างมากขึ้น นอกจากนี้ เทคโนโลยียังช่วยให้การสอนในวิชาอิสลามศึกษาเป็นไปอย่างมี ประสิทธิภาพมากขึ้น โดยที่ครูสามารถสร้างบทเรียนที่มีความสมดุลระหว่างทฤษฎีและปฏิบัติ และมีโอกาสใน การใช้เครื่องมือและแอปพลิเคชันที่ช่วยให้การสอนเป็นไปอย่างเป็นระบบและมีประสิทธิภาพ (Musyafak, 2023) ดังนั้นการใช้เทคโนโลยีการสอนในวิชาอิสลามศึกษาไม่เพียงเพิ่ม

คุณค่าและประสิทธิภาพให้กับ กระบวนการเรียนรู้เท่านั้น แต่ยังช่วยสร้างประสบการณ์การเรียนรู้ที่น่าสนใจและมีความเพลิดเพลิน ทำให้ นักเรียนมีความสนใจและตื่นเต้นในการเรียนรู้มากขึ้น

๒) การเข้าถึงข้อมูลอย่างรวดเร็ว สื่อการสอนแบบดิจิทัลช่วยให้นักเรียนสามารถเข้าถึงข้อมูลได้ทันที โดยไม่จำเป็นต้องรอในการเข้าถึงห้องสมุดหรือแหล่งข้อมูลอื่น ๆ การใช้เทคโนโลยีการสอนในการศึกษาวิชา อิสลามมีความสำคัญอันมากมายในยุคปัจจุบันที่เต็มไปด้วยความแข่งขันและความเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วใน สาขาการเรียนรู้และการสอน การนำเทคโนโลยีเข้ามาใช้ในกระบวนการสอนไม่เพียงแต่ช่วยให้การเรียนรู้เป็นไป อย่างมีประสิทธิภาพ แต่ยังเสริมสร้างความสามารถในการเข้าถึงข้อมูลอย่างรวดเร็วและสะดวกสบายให้กับ นักเรียนในวิชาอิสลามศึกษา การใช้สื่อการสอนแบบดิจิทัลช่วยให้นักเรียนสามารถเข้าถึงข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับ วิชาอิสลามได้ทันที โดยไม่จำเป็นต้องรอในการเข้าถึงห้องสมุดหรือแหล่งข้อมูลอื่น ๆ ซึ่งเป็นปัญหาที่นักเรียนบาง คนอาจพบเมื่อต้องการศึกษาหรือสืบค้นเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับวิชานี้ในขณะที่ไม่สามารถเข้าถึงทรัพยากรการ เรียนรู้ในโลกภายนอกได้ การมีกลยุทธ์การใช้เทคโนโลยีการสอนในการสร้างสื่อการเรียนที่มีคุณภาพและเข้าถึง ได้ง่ายจะช่วยให้การศึกษาวิชาอิสลามเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพและมีคุณภาพมากยิ่งขึ้น นอกจากนี้ การใช้เทคโนโลยีการสอนยังช่วยให้การสอนเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น โดยทำให้สามารถปรับการสอนให้ เหมาะสมกับลักษณะของนักเรียนแต่ละคนได้มากขึ้น และช่วยให้การเรียนรู้เป็นไปอย่างน่าสนใจและมีความสุข มากยิ่งขึ้น ดังนั้น การมีกลยุทธ์การใช้เทคโนโลยีการสอนในการศึกษาวิชาอิสลามเป็นสิ่งที่สำคัญอย่างยิ่งในการ สร้างพื้นที่การเรียนรู้ที่เต็มไปด้วยความสะดวกสบายและความเป็นไปได้ในการเรียนรู้ของนักเรียนในยุคปัจจุบัน และอนาคต. (Turnip, 2023)

๓) การปรับใช้การเรียนได้สะดวก สื่อการสอนแบบดิจิทัลสามารถปรับแต่งได้ให้เข้ากับสถานการณ์การ เรียนรู้แต่ละรูปแบบ เช่นการสร้างโมดูลการเรียนการสอนที่ตอบสนองต่อความต้องการและระดับความเข้าใจ ของนักเรียน การใช้เทคโนโลยีการสอนในวิชาอิสลามศึกษามีความสำคัญอันโดดเด่นในการปรับปรุง กระบวนการการเรียนรู้ของนักเรียนอย่างมีประสิทธิภาพ โดยเฉพาะในสมัยที่เทคโนโลยีเป็นสิ่งที่ไม่อาจ หลีกเลี่ยงได้ในชีวิตประจำวันของเรา การนำเทคโนโลยีการสอนเข้าสู่ห้องเรียนไม่เพียงแต่เสริมสร้าง ประสบการณ์การเรียนรู้ที่น่าสนใจและมีเพลิดเพลิน แต่ยังช่วยสร้างการเรียนรู้ที่มีประสิทธิภาพและเป็น ประโยชน์อย่างยิ่งต่อนักเรียนในการเรียนรู้เกี่ยวกับศาสนาและวัฒนธรรมอิสลาม (Alfian, 2023) หนึ่งใน ความสำคัญของการใช้เทคโนโลยีการสอนในวิชาอิสลามศึกษาคือความสามารถในการปรับเปลี่ยนและปรับ เนื้อหาการเรียนรู้ให้เข้ากับสถานการณ์และความต้องการของนักเรียนในแต่ละช่วงเวลา ด้วยเทคโนโลยีการสอน แบบดิจิทัล อาจจะสร้างโมดูลการเรียนการสอนที่มีความยืดหยุ่นและสามารถปรับแต่งได้ตามความต้องการของ ผู้เรียนแต่ละคน จากการปรับเปลี่ยนรูปแบบการนำเสนอเนื้อหา การใช้สื่อต่าง ๆ เช่น วิดีโอ ภาพถ่าย แผนภาพ เป็นต้น การใช้เทคโนโลยีทำให้เกิดประสบการณ์การเรียนรู้ที่มีความหลากหลายและน่าสนใจอย่างแท้จริง สำหรับนักเรียน อีกประเด็นหนึ่งที่สำคัญคือการสร้างโอกาสให้กับนักเรียนที่มีระดับความเข้าใจและวิธีการ เรียนรู้ที่แตกต่างกันได้ใช้เทคโนโลยีการสอนเพื่อปรับปรุงการเรียนรู้ของตนเองให้มีประสิทธิภาพสูงสุด ด้วยการปรับแต่งและสร้างเครื่องมือการเรียนรู้ที่ตอบสนองต่อความต้องการและระดับความเข้าใจของนักเรียน ทำให้ ทุกคนสามารถเข้าถึงข้อมูลและความรู้ในวิชาอิสลามศึกษาได้อย่างมีประสิทธิภาพและเหมาะสมกับความ ต้องการและสภาพแวดล้อมการเรียนรู้ของตนเอง ดังนั้น

การใช้เทคโนโลยีการสอนในวิชาอิสลามศึกษาไม่ เพียงแต่เพิ่มคุณค่าให้กับกระบวนการการเรียนรู้อย่างทั่วไป แต่ยังช่วยเสริมสร้างการเรียนรู้ที่มีประสิทธิภาพ และเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อนักเรียนในการศึกษาเกี่ยวกับศาสนาและวัฒนธรรมอิสลามอย่างมีคุณภาพ (Helandri, 2024)

๔) การสร้างสรรค์และแบ่งปันความรู้ นักเรียนสามารถมีโอกาสในการสร้างเนื้อหาการเรียนรู้ของตนเอง และแบ่งปันกับผู้อื่นผ่านช่องทางออนไลน์ เช่นการสร้างวิดีโอการอธิบายหรือบทความที่เกี่ยวข้องกับวิชานั้น ๆ การใช้เทคโนโลยีการสอนเพื่อส่งเสริมการเรียนรู้ในวิชาอิสลามศึกษาเป็นสิ่งที่มีความสำคัญอย่างยิ่งในยุค ปัจจุบัน เนื่องจากเทคโนโลยีได้มีบทบาทสำคัญในการเปลี่ยนแปลงวิธีการเรียนรู้และการสอนให้เข้าสอดคล้อง กับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและเทคโนโลยีที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็ว การที่นักเรียนสามารถมีโอกาสในการ สร้างสรรค์เนื้อหาการเรียนรู้ของตนเองและแบ่งปันกับผู้อื่นผ่านช่องทางออนไลน์เป็นอีกหนึ่งวิธีที่สามารถสร้าง ประสบการณ์การเรียนรู้ที่มีคุณค่าและนำเสนอข้อมูลที่หลากหลายให้กับผู้เรียนได้อย่างมีประสิทธิภาพ การใช้ เทคโนโลยีเพื่อสนับสนุนการเรียนรู้ในวิชาอิสลามศึกษาช่วยให้นักเรียนมีโอกาสในการศึกษาและทำความเข้าใจ เกี่ยวกับปรัชญาและคุณค่าทางศาสนาที่เกี่ยวข้อง การสร้างสรรค์เนื้อหาการเรียนรู้เป็นโอกาสที่นักเรียนจะได้ทำ ความเข้าใจเรื่องราวและสังเกตุการณ์ในชีวิตประจำวันที่สอดคล้องกับหลักการและคุณค่าของอิสลาม นอกจากนี้ การเรียนรู้ผ่านช่องทางออนไลน์ยังเปิดโอกาสให้นักเรียนได้ศึกษาข้อมูลจากแหล่งที่มีความเชี่ยวชาญ และหลากหลาย ทำให้การเรียนรู้เป็นไปอย่างเพลิดเพลินและท้าทาย การสร้างวิดีโอการอธิบายหรือบทความที่ เกี่ยวข้องกับวิชาอิสลามศึกษาและแบ่งปันผ่านช่องทางออนไลน์เป็นวิธีที่สามารถสร้างการเรียนรู้ที่มี ประสิทธิภาพและน่าสนใจ ผ่านการสร้างสรรค์เนื้อหาเหล่านี้ นักเรียนสามารถแสดงความคิดเห็นและ ข้อเสนอแนะของตนเอง โดยทำให้เกิดการสร้างสรรค์และพัฒนาไอเดียที่น่าสนใจมากขึ้น ทั้งนี้ยังช่วยสร้างความ ร่วมมือระหว่างนักเรียนและเพิ่มความเข้าใจในหัวข้อที่ศึกษาอยู่ ดังนั้น การมีกลยุทธ์การใช้เทคโนโลยีการสอน ในวิชาอิสลามศึกษาที่เน้นการสร้างสรรค์และแบ่งปันความรู้เป็นสิ่งจำเป็นที่ช่วยสร้างสภาพแวดล้อมการเรียนรู้ ที่น่าสนใจและท้าทาย ซึ่งจะเป็นประโยชน์อย่างมากในการกระตุ้นความคิดสร้างสรรค์และการพัฒนาทักษะการ เรียนรู้ที่จำเป็นในการปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงของโลกในยุคปัจจุบันและอนาคต (พีระพงษ์ แสวงศรี, ๒๕๖๖)

๕) การทำให้การเรียนรู้เป็นเรื่องที่ใช้ชีวิตประจำวัน การใช้เทคโนโลยีการสอนในวิชาอิสลามศึกษา สามารถเชื่อมโยงกับประสบการณ์ชีวิตประจำวันของนักเรียนได้ ทำให้การเรียนรู้มีความสมเหตุสมผลและ สามารถนำไปใช้ในชีวิตประจำวันได้จริง การใช้เทคโนโลยีการสอนในวิชาอิสลามศึกษาไม่เพียงแค่เป็นเครื่องมือ เพื่อส่งเสริมการเรียนรู้ในห้องเรียนเท่านั้น แต่ยังเป็นกลไกที่สามารถเชื่อมโยงการเรียนรู้ในวิชานี้กับ ประสบการณ์ชีวิตประจำวันของนักเรียนได้อย่างมีนัยสำคัญ โดยทำให้การเรียนรู้เป็นเรื่องที่สอดคล้องและ สมเหตุสมผลต่อชีวิตประจำวันของพวกเขาเอง (Sukana, 2024) ความสำคัญของการมีกลยุทธ์การใช้เทคโนโลยี การสอนในวิชาอิสลามศึกษามีหลายประการที่น่าพูดถึง ขอเสนอเหตุผลที่สำคัญดังต่อไปนี้

๑) เชื่อมโยงกับประสบการณ์ชีวิตประจำวัน การใช้เทคโนโลยีการสอนสามารถช่วยให้นักเรียนเชื่อมโยง ความรู้ที่ได้รับในชั้นเรียนกับประสบการณ์ในชีวิตประจำวันของพวกเขาได้อย่างมีนัยสำคัญ เช่น การใช้งาน โปรแกรมคอมพิวเตอร์เพื่อศึกษาเกี่ยวกับศาสนาอิสลามในชีวิตประจำวันของพวกเขา

๒) สร้างความสนใจและการมีส่วนร่วม การใช้เทคโนโลยีการสอนที่น่าสนใจและสร้างสถานการณ์การ เรียนรู้ที่นักเรียนสามารถมีส่วนร่วมได้จะช่วยส่งเสริมความสนใจและการมีส่วนร่วมของพวกเขาในการเรียนรู้ อิสลามศึกษา

๓) สร้างทักษะการใช้ชีวิตประจำวัน การใช้เทคโนโลยีการสอนในวิชาอิสลามศึกษาช่วยสร้างทักษะที่ นักเรียนสามารถนำไปใช้ในชีวิตประจำวันได้จริง เช่น การใช้งานโปรแกรมหรือแอปพลิเคชันที่เกี่ยวข้องกับ การศึกษาเฉพาะทางในอิสลาม

๔) เพิ่มประสิทธิภาพในการเรียนรู้ การใช้เทคโนโลยีการสอนสามารถเพิ่มประสิทธิภาพในการเรียนรู้ ของนักเรียนได้ โดยทำให้ข้อมูลที่สอนเข้าใจได้ดียิ่งขึ้นและเกิดการจดจำที่ยาวนานมากขึ้น ดังนั้น

การมีกลยุทธ์การใช้เทคโนโลยีการสอนในวิชาอิสลามศึกษาไม่เพียงแค่เป็นเครื่องมือสำหรับการ สอนแบบดั้งเดิม แต่ยังเป็นเครื่องมือที่สามารถเชื่อมโยงการเรียนรู้ในวิชากับประสบการณ์ชีวิตประจำวันของ นักเรียนได้อย่างมีประสิทธิภาพและมีคุณค่าในการพัฒนาทักษะและความรู้ให้กับนักเรียนในสถานการณ์ทาง การศึกษาและชีวิตประจำวันได้อย่างเหมาะสม ด้วยเหตุผลเหล่านี้ การใช้เทคโนโลยีการสอนแบบดิจิทัลในวิชา อิสลามศึกษาเป็นกลยุทธ์ที่มีประสิทธิภาพในการส่งเสริมการเรียนรู้และเข้าใจอย่างมีประสิทธิภาพและมี คุณภาพสูง อย่างไรก็ตาม การใช้เทคโนโลยีนั้นผู้สอนยังต้องมีการควบคุมและการดูแลอย่างเหมาะสมเพื่อให้เกิด ประโยชน์สูงสุดในการเรียนรู้ของนักเรียนในระยะยาว

การใช้แพลตฟอร์มออนไลน์ในการจัดการเรียนรู้อิสลามศึกษา

การใช้แพลตฟอร์มการเรียนรู้ออนไลน์เช่น Moodle, Google Classroom, หรือ Microsoft Teams เป็นต้น เป็นวิธีที่ดีในการจัดการเนื้อหาการเรียนรู้ สามารถอัปโหลดวิดีโอ, วัสดุการเรียนรู้, และการทำ แบบทดสอบเพื่อให้นักเรียนสามารถเข้าถึงได้ง่าย และสามารถติดตามความก้าวหน้าได้อย่างมีประสิทธิภาพ การใช้เทคโนโลยีสื่อสาร การใช้โปรแกรมการสื่อสารออนไลน์เช่น Zoom, Skype, Google meet, facebook หรือ Line เป็นต้น สามารถช่วยให้ครูและนักเรียนสามารถสื่อสารกันได้อย่างมีประสิทธิภาพ และเพิ่ม ประสิทธิภาพในการสอนและการเรียนรู้ การใช้เกมและแอพพลิเคชั่นการเรียนรู้ การใช้แอพพลิเคชั่นและเกม การเรียนรู้ที่เกี่ยวข้องกับวิชาอิสลามศึกษา เช่น Quran Academy, Muslim Pro, Islamhouse, หรือ Islamic GPS เป็นต้น สามารถเสริมสร้างประสบการณ์การเรียนรู้ที่น่าสนใจและมีส่วนได้เสียร้างให้กับนักเรียน การใช้ สื่อการสอนแบบอินเตอร์แอคทีฟ การใช้วิดีโอการสอน ภาพถ่าย และแผนผังอินเตอร์แอคทีฟเพื่ออธิบายหรือ สร้างความเข้าใจในเรื่องศาสนาอิสลาม สามารถเสริมสร้างการเรียนรู้แบบมีเชิงปฏิบัติและเติบโตในศาสนาได้ การใช้สื่อการเรียนรู้แบบทรงพลัง การใช้สื่อการเรียนรู้แบบทรงพลัง เช่น การใช้เอกสารอ้างอิงที่มีคุณภาพสูง ภาพถ่าย หรือวีดีโอการสอนจากผู้เชี่ยวชาญ สามารถช่วยเสริมสร้างความเข้าใจและความเชี่ยวชาญในเรื่อง ศาสนาได้ การผสมผสานเทคโนโลยีการสอนในวิชาอิสลามศึกษาด้วยวิธีการเหล่านี้สามารถช่วยให้การเรียนรู้มี ความหลากหลายและน่าสนใจมากขึ้นสำหรับนักเรียน และช่วยสร้างพื้นที่การเรียนรู้ที่สร้างสรรค์และเติบโต ในทางศาสนาได้ดีขึ้น (Ashari, 2024)

การพัฒนาเครื่องมือดิจิทัลการเพื่อการจัดการเรียนรู้อิสลามศึกษา

การใช้เทคโนโลยีการสอนในวิชาอิสลามศึกษาสามารถทำได้โดยใช้กลยุทธ์ต่าง ๆ เพื่อเสริมสร้าง ประสบการณ์การเรียนรู้ที่มีคุณภาพสูง โดยมีเครื่องมือสร้างสื่อการสอนเป็นส่วนสำคัญที่ช่วยให้การเรียนรู้ เป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพดังนี้ การใช้แพลตฟอร์มการเรียนออนไลน์ การสร้างคลาสออนไลน์หรือแพลตฟอร์ม การเรียนร่วมสามารถช่วยให้นักเรียนสามารถเข้าถึงเนื้อหาการเรียนรู้ได้ตลอดเวลา และสามารถเรียนรู้ได้ตาม รอบตามความสะดวกของตนเอง การใช้วิดีโอและมัลติมีเดีย การสร้างวิดีโอหรือเนื้อหามัลติมีเดียที่เน้นการ อธิบายและแสดงตัวอย่างต่าง ๆ เช่น การบรรยายเกี่ยวกับศาสนาอิสลาม การแสดงภาพประกอบ หรือวีดีโอ เรื่องสั้นเกี่ยวกับประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมอิสลาม การใช้แอปพลิเคชันการเรียนรู้ มีหลายแอปพลิเคชันที่ ออกแบบมาเพื่อช่วยในการเรียนรู้เกี่ยวกับศาสนาอิสลาม เช่น แอปพลิเคชันที่ให้ข้อมูลเกี่ยวกับการดำเนินชีวิต และปฏิบัติศาสนา และแอปพลิเคชันที่ให้คำแนะนำในการศึกษาอัลกุรอาน และฮาดีศอีต์ (เดช คำเคน, ๒๕๖๔) การใช้เกมการเรียนรู้ การสร้างเกมการเรียนรู้ที่เกี่ยวข้องกับศาสนาอิสลาม เช่น เกมที่ทดสอบความรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์อิสลาม หรือเกมที่ให้มีสมมติฐานในการตัดสินใจตามศาสนา การใช้สื่อสังคมออนไลน์ การสร้าง ชุมชนการเรียนรู้ออนไลน์ผ่านโซเชียลมีเดีย เช่น กลุ่มออนไลน์ในเฟสบุ๊คหรือช่องทางการสื่อสารอื่น ๆ ที่ใช้ใน การแลกเปลี่ยนความรู้และประสบการณ์การใช้เทคโนโลยีการสอนในวิชาอิสลามศึกษามีประโยชน์อย่างมากใน การเพิ่มประสิทธิภาพในการเรียนรู้และเข้าใจเนื้อหาของวิชานี้อย่างลึกซึ้ง โดยเฉพาะในการเปิดโอกาสให้ผู้เรียน สามารถเข้าถึงข้อมูลและทราบถึงความหมายของศาสนาและวัฒนธรรมอิสลามได้อย่างถูกต้องและครอบคลุม (Permana, 2024)

แนวทางการใช้เครื่องมือดิจิทัลที่สำคัญ ๆ ในการจัดการเรียนรู้ในยุคเทคโนโลยีดิจิทัล สำหรับครูสอน อิสลามศึกษา มี ๔ แนวทางได้แก่

๑) การพัฒนาสื่อการเรียนรู้ Authoring Tools ในการจัดทำสื่อการเรียนรู้ สำหรับนักเรียนโดยอยู่ใน รูปของโปรแกรมต่าง ๆ ซึ่งโปรแกรมเหล่านี้ จะช่วยในการรวบรวมจัดลำดับและนำเสนอเนื้อหาข้อมูลความรู้ที่ อยู่ในรูปแบบต่าง ๆ เช่น ข้อความ (Text) ภาพนิ่ง (Image) ภาพเคลื่อนไหว (Animation) วีดิทัศน์ (Video) เสียง (Sound) ซึ่งหากสื่อที่ครูจัดทำมีสื่อหลายชนิดจะ เรียกว่า “สื่อผสม” (Multimedia) โปรแกรมที่ ใช้ จัดการสื่อต่าง ๆ เหล่านี้ได้แก่ โปรแกรม Microsoft Office เช่น Word/Excel/PowerPoint เป็นต้น ใช้ใน การนำเสนอเนื้อหาให้กับนักเรียน โปรแกรม Adobe Captivate ใช้จัดทำสื่อคอมพิวเตอร์ช่วยสอน (CAI) โปรแกรมผลิต E- book ได้แก่ Desktop Author หรือ Adobe Acrobat เป็นต้น โปรแกรมตัดต่อวิดีโอ เช่น Adobe Premier Capcut โปรแกรมบันทึกการทำงานของหน้าจอ เช่น Camtasia

๒) เทคโนโลยีการนำเสนอข้อมูล Presentation Tools เป็นเครื่องมือสำหรับครูในการนำเสนอข้อมูล ต่าง ๆ ของครูไปยังผู้เรียนโดยใช้ระบบ และอุปกรณ์เทคโนโลยีเช่น ใช้อุปกรณ์คอมพิวเตอร์ในการนำเสนอ ข้อมูลให้กับนักเรียนโดยผ่านทางเครื่องฉาย (Projector) หรือ Smartboard หรือโทรทัศน์ที่มีจอขนาดใหญ่ คอมพิวเตอร์หรืออุปกรณ์สื่อสารเคลื่อนที่ (Mobile devices) ในการนำเสนอข้อมูลให้กับนักเรียนผ่านทาง ระบบออนไลน์ อุปกรณ์โสตทัศนูปกรณ์ที่มีอยู่ในห้องเรียน ห้องปฏิบัติการ ห้องประชุม ฝากข้อมูลไว้ในระบบ ออนไลน์เช่น เว็บไซต์ของครู เว็บไซต์ของโรงเรียน ระบบ จัดเก็บข้อมูลออนไลน์ (Cloud) หรือเว็บฝากสื่อเช่น Youtube Slideshare ใช้

ระบบจัดการเรียนรู้ (Learning Management System : LMS) เช่น Moodle Google Classroom - Yammer เป็นต้น

๓) เทคโนโลยีส่งเสริมการเรียนรู้ในชั้นเรียน Tools in the Classroom เป็นเครื่องมือสำหรับครูและ นักเรียนในกระบวนการจัดการเรียนการสอนในชั้นเรียน โดยเน้นหลักการมีปฏิสัมพันธ์ (Interactive) การ เรียนรู้เชิงรุก (Active Learning) โดยใช้ เครื่องมือและอุปกรณ์ทางเทคโนโลยีต่าง ๆ ได้แก่ การใช้กระดาน อัจฉริยะ (Smartboardหรือ Active board) ที่ให้ผู้เรียนมีโอกาสปฏิบัติ นำเสนอ ฯลฯ ในชั้นเรียน โปรแกรม ถามตอบในชั้นเรียนผ่านระบบอินเตอร์เน็ต เช่น Kahoot! ใช้โปรแกรมวัดและประเมนผลในชั้นเรียน ระบบ อินเตอร์เน็ต เช่น Socrative โปรแกรมถามตอบหรือระดมความเห็นในชั้นเรียนผ่านระบบอินเตอร์เน็ต เช่น Padlet หรือเครื่องมือในกลุ่ม Google เช่น Google Form, Google Sheet โปรแกรมสร้างแผนผังความคิด (Mind map) เช่น X- Mind Free Mind โปรแกรมคำนวณและนำเสนอแผนภูมิเชิงสถิติ เช่น Excel โปรแกรม จับเวลา ใช้กำหนด/ควบคุมเวลาในการทำกิจกรรมของนักเรียน โปรแกรมสืบค้นข้อมูล เช่น Search engine ต่าง ๆ

๔) เทคโนโลยีการจัดทำแหล่งข้อมูล Resources Development Tools เป็นเครื่องมือสำหรับครูใน การจัดเก็บข้อมูลเพื่อใช้เป็นแหล่งข้อมูล/แหล่งเรียนรู้ของนักเรียน ซึ่งมีลักษณะต่าง ๆ ดังนี้ แหล่งข้อมูลใน ระบบออนไลน์ที่จัดเก็บแบบ Cloud Computing Google Drive/Sheet/Form/Doc/Slide One Drive - Dropbox Youtube Slideshare Website Wix.com WordPress แนวทางการจัดการเรียนรู้อิสลามศึกษาในยุคเทคโนโลยีดิจิทัล การเป็น “ครูยุคดิจิทัล” จะต้องปรับตัวให้เท่าทันกับเทคโนโลยีดิจิทัล ต้องมีความพร้อมที่จะเรียนรู้สิ่ง ใหม่ ๆ ที่เกิดจากการเปลี่ยนแปลงในโลกยุคปัจจุบัน อีกทั้งในเรื่องของเครื่องมือ สื่ออุปกรณ์ การสื่อสารทางเทคโนโลยีสารสนเทศ และการแสวงหาความรู้ที่ทันสมัยอยู่ตลอดเวลา ล้วนเป็นสิ่งที่ท้าทายและต้องพัฒนา ตัวเองอยู่ตลอดเวลา และต้องตระหนักพฤติกรรมของนักเรียนในยุคปัจจุบันที่เติบโตมาพร้อมกับเทคโนโลยีใน ยุคดิจิทัล ดังนั้น ถือเป็นสิ่งที่จำเป็นและสำคัญต่อครูที่จะต้องเข้าถึงเทคโนโลยีและรู้เท่าทันดิจิทัจไม่ใช่เพียงแต่ เพื่อการสร้างแนวทางการเรียนรู้ใหม่ ๆ เท่านั้น แต่ยังต้องเป็นไปเพื่อการรู้เท่าทันนักเรียนในยุคดิจิทัลอีกด้วย

ดังนั้นสรุปได้ว่า แนวทางการจัดการเรียนรู้อิสลามศึกษาที่ครูจะต้องให้ความสำคัญเพื่อให้ทันต่อการ เปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของนักเรียนในยุคเทคโนโลยีดิจิทัล ดังนี้

๑) ส่งเสริมและพัฒนาทักษะเทคโนโลยีดิจิทัลให้กับครูผู้บริหารสถานศึกษาจะต้องให้ความสำคัญกับ การเปลี่ยนของของเทคโนโลยีดิจิทัลที่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว ควรส่งเสริมพัฒนาครูผู้สอนให้มีการ อบรมเชิงปฏิบัติ แลกเปลี่ยนประสบการณ์ระหว่างสถานศึกษา และสร้างเครือข่ายความรู้ระหว่างครูต่างสถาบัน หรือหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เช่น มีกลุ่มไลน์ เฟสบุ๊ก และช่องยูทูป เป็นการแลกเปลี่ยน เช่น การจัดการเรียนรู้ (Knowledge Management: KM) เพื่อรวมตัวกันทำงานเป็นที ม (Professional Learning Community: PLC) โดยใช้เทคโนโลยี และการสื่อสารเป็นเครื่องมือในการทำงานร่วมกัน ซึ่งจะช่วยให้ครูไม่ จำกัดเพียงวิธีการสอนของตนเองเท่านั้น แต่ยังได้เรียนรู้วิธีการสอนจากสถานศึกษาอื่น ๆ มาประยุกต์ใช้ให้ เหมาะสมกับบริบทของตนเอง

๒) ครูต้องพัฒนาตนเองในด้านเทคโนโลยีดิจิทัลอยู่ตลอดเวลา เนื่องจากในสภาพปัจจุบันการศึกษา เน้นการใช้ทักษะเทคโนโลยีอย่างแพร่หลาย เมื่อพิจารณาผลดีของการนำเทคโนโลยี

สารสนเทศมาใช้ในการ จัดการเรียนรู้จะช่วยให้การจัดการเรียนรู้มีประสิทธิภาพมากขึ้น เช่น ออกแบบและสร้างการจัดการเรียนรู้ การ ติดต่อสื่อสาร การเผยแพร่เนื้อหา บทเรียน การนำเสนอ สื่อการเรียนการสอน การสืบค้นข้อมูล และการ เผยแพร่ผลงานของนักเรียน นอกจากนี้ ยังเป็นเครื่องมือช่วยให้ครูสร้างสังคมของการทำงานเป็นทีมระหว่างครู กับองค์ต่าง ๆ ให้มีความสะดวกรวดเร็วมากยิ่งขึ้น เช่น การประชุมสัมมนา การติดต่อสื่อสาร การนำเสนอ และ เผยแพร่ความรู้ จะเห็นได้ว่า ทักษะด้านเทคโนโลยีดิจิทัลของครูมีความสำคัญเป็นอย่างมากในยุคปัจจุบัน ครู ควรพัฒนาตนเองให้มีความรู้ความสามารถในการประยุกต์ใช้เป็นเครื่องมือสังคมแห่งการเรียนรู้รวมถึงใช้ในการ จัดการเรียนการสอนที่สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมการเรียนรู้ของนักเรียนในยุคปัจจุบัน

๕.๗ ศาสนาคริสต์กับศาสตร์ร่วมสมัย

ความสัมพันธ์ระหว่างศาสนาคริสต์และศาสตร์ร่วมสมัยในศตวรรษที่ ๒๑ กำลังก้าวข้ามผ่านกระบวนทัศน์แบบเก่าที่เคยมองว่า “ศาสนาและวิทยาศาสตร์ต้องขัดแย้งกันอย่างสิ้นเชิง” (Conflict Model) ไปสู่ยุคสมัยแห่งการเสวนาและการบูรณาการข้ามศาสตร์ (Interdisciplinary Dialogue) ในบริบทสังคมไทยและสากล นักวิชาการเริ่มตระหนักว่าความขัดแย้งในอดีต เช่น กรณีพิพาททางดาราศาสตร์หรือทฤษฎีวิวัฒนาการ เป็นเพียงผลผลิตของการตีความที่แยกส่วน ทว่าในปัจจุบัน โลกทัศน์ทางวิทยาศาสตร์และหลักความเชื่อของศาสนาคริสต์สามารถทำหน้าที่เกื้อหนุนซึ่งกันและกันได้ โดยวิทยาศาสตร์มุ่งอธิบายกลไกการทำงานของธรรมชาติ ในขณะที่คริสตศาสนศาสตร์มุ่งค้นหาความหมายและคุณค่าของการดำรงอยู่ (จิรพัฒน์ ประพันธ์วิทยา, ๒๕๕๘)

เมื่อพิจารณาในมิติของศาสตร์ร่วมสมัย (Contemporary Sciences) ความก้าวหน้าอย่างก้าวกระโดดของวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีได้โยนคำถามสำคัญกลับมายังเทววิทยาคริสเตียนในหลายด้าน ด้านแรกคือ วิทยาศาสตร์กายภาพและจักรวาลวิทยา การค้นพบกฎฟิสิกส์ที่ละเอียดอ่อนและเอื้อต่อการมีชีวิต ทำให้นักคิดร่วมสมัยสามารถอธิบายแนวคิดเรื่อง “พระผู้สร้าง” ในมุมมองที่สอดคล้องกับวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ได้อย่างมีเหตุผล (กีรติ บุญเจือ, ๒๕๔๕) ด้านที่สองคือ ชีวจริยศาสตร์ (Bioethics) และเทคโนโลยีการแพทย์ ความสามารถในการตัดต่อพันธุกรรมมนุษย์ (CRISPR) หรือการโคลนนิ่ง ท้าทายแนวคิดเรื่องคุณค่าและศักดิ์ศรีของมนุษย์ในฐานะ “ภาพลักษณ์ของพระเจ้า” (Imago Dei) ส่งผลให้คริสตจักรต้องเข้ามามีส่วนร่วมในการกำหนดขอบเขตทางจริยธรรมร่วมกับนักวิทยาศาสตร์เพื่อไม่ให้การพัฒนาละเลยมิติจิตวิญญาณ (สิริกร มณีรินทร์, ๒๕๖๑) และด้านสุดท้ายคือ วิทยาศาสตร์สิ่งแวดล้อม ซึ่งนำไปสู่การก่อตัวของ “เทววิทยานิเวศ” (Eco- Theology) ที่มุ่งตีความหลักคำสอนเพื่อร่วมมือกับศาสตร์สมัยใหม่ในการแก้ไขวิกฤตการณ์ทางธรรมชาติและสร้างการพัฒนาที่ยั่งยืน (สุรศักดิ์ ศิริรักษ์, ๒๕๖๔)

การเผชิญหน้ากันระหว่างความเชื่อทางศาสนากับความก้าวหน้าของศาสตร์ร่วมสมัย ส่งผลให้ศาสนศาสตร์คริสเตียนต้องทำการปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์และวิธีวิทยาในการอธิบายความจริงเพื่อตอบสนองต่อโลกทัศน์ยุคหลังนวยุค (Postmodern) ที่เปลี่ยนไป โดยมุ่งเน้นการใช้เหตุผลเชิงปรัชญาเพื่อสร้างพื้นที่ในการเสวนาและบูรณาการความรู้ร่วมกับศาสตร์สมัยใหม่อย่างมีเอกภาพ (กีรติ บุญเจือ, ๒๕๔๕) ดังนั้น เราจะพบว่าปราชญ์ตะวันตกที่นับถือศาสนาคริสต์พยายามหาแนวทางอธิบายเชิงเหตุลเพื่อให้ศาสนิกได้เข้าใจว่าคัมภีร์สอนแบบนี้สามารถอธิบายหรือปรับเปลี่ยนไปตามยุคสมัยได้

อย่างไร เห็นได้ชัดตอน เอากัสตีนนำแนวคิดของเพลโตมาอธิบายศาสนาคริสต์ หรืออไควนัสนำแนวคิดของอริสโตเติลมาอธิบายศาสนาคริสต์ ยิ่งไปกว่านั้นเมื่อวิทยาศาสตร์เกิดขึ้นและพัฒนามาตามลำดับยิ่งทำให้ปราชญ์ทางคริสตศาสนาทำงานอย่างหนักเพื่อหาช่องทางอธิบายคำสอนให้เข้ากับศาสตร์ร่วมสมัยได้ สุดท้ายก็พยายามประณีประนอมกันได้อย่างลงตัวโดยอธิบายในเชิงจริยศาสตร์และได้ข้อสรุปอย่างน่าพอใจ โดยเฉพาะประเด็นที่ท้าทายในโลกยุคปัจจุบันเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมอันเปลี่ยนแนวคิดจากรูปแบบเดิมจากความสัมพันธ์ระหว่างพระเจ้ากับมนุษย์, มนุษย์กับมนุษย์ หรือ มนุษย์กับสัตว์ มาเป็นมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม จากการยึดมนุษย์เป็นจุดศูนย์กลางมาเป็นการยึดสิ่งแวดล้อมหรือนิเวศเป็นจุดศูนย์กลาง มีผู้ศึกษาประเด็นต่าง ๆ ที่น่าสนใจ

สุรศักดิ์ ศิริรักษ์ (๒๕๖๔) ได้ศึกษาเกี่ยวกับ เทววิทยานิเวศ (Eco- Theology) การตีความพระคัมภีร์คริสเตียนเพื่อตอบสนองต่อวิกฤตสิ่งแวดล้อมร่วมสมัย งานวิจัยชิ้นนี้มุ่งเน้นไปที่การแก้ปัญหาข้อกล่าวหาในอดีต (เช่น แนวคิดของ Lynn White Jr.) ที่เคยบอกว่า ศาสนาคริสต์เป็นต้นเหตุของวิกฤตสิ่งแวดล้อมเพราะคำสอนในปฐมกาลที่ให้มนุษย์ “ครอบครองแผ่นดินโลก” บทความในลักษณะนี้จึงมุ่ง “ตีความพระคัมภีร์ใหม่” (Re- interpretation) เพื่อตอบสนองต่อวิกฤตร่วมสมัย โดยมีประเด็นหลัก ๓ ด้านดังนี้

๑. จากผู้ครอบครอง (Dominion) สู่ผู้ดูแลรักษา (Stewardship) เปลี่ยนมุมมองจากการที่มนุษย์คิดว่าตนเองมีสิทธิ์ขาดในการล้างผลาญธรรมชาติเพื่อประโยชน์ส่วนตน มาสู่การเป็นผู้จัดการหรือผู้ดูแลรักษา (Steward) ที่พระเจ้าทรงฝากฝังให้ดูแลโลกสิ่งสร้างอย่างรับผิดชอบ มนุษย์ไม่ใช่เจ้าของโลก แต่พระเจ้าทรงเป็นเจ้าของ

๒. คุณค่าภายในของธรรมชาติ (Intrinsic Value of Creation) การตีความพระคัมภีร์ร่วมสมัยชี้ให้เห็นว่า ในหนังสือปฐมกาล ทุกครั้งที่พระเจ้าทรงสร้างสิ่งต่าง ๆ (พืช สัตว์ ทะเล) ก่อนที่จะมีมนุษย์ พระองค์จะทรงตรัสว่า “มันดีนัก” แสดงว่าธรรมชาติต่าง ๆ มีคุณค่าในตัวเองในสายพระเนตรของพระเจ้า ไม่ใช่มีคุณค่าก็ต่อเมื่อมนุษย์นำไปใช้ประโยชน์เท่านั้น

๓. บาปเชิงโครงสร้างต่อสิ่งแวดล้อม (Ecological Sin) ขยายความหมายของคำว่า “บาป” จากเดิมที่เป็นเรื่องระหว่างมนุษย์กับพระเจ้า หรือมนุษย์กับมนุษย์ ให้ครอบคลุมไปถึง “การทำลายธรรมชาติสิ่งสร้าง” ซึ่งถือเป็นการทำลายและไม่เคารพต่อฝีพระหัตถ์ของพระผู้สร้างด้วย

กีรติ บุญเจือ (๒๕๔๕) ได้เขียนผลงานเรื่องปรัชญาและศาสนศาสตร์ร่วมสมัย มุมมองจากคริสตศาสนา งานเรื่องนี้ถือเป็นงานวิชาการระดับคลาสสิกของไทยที่วางรากฐานการเข้าใจคริสตศาสนาผ่านวิวัฒนาการทางปรัชญาตะวันตก แก่นความคิดหลักและโครงสร้างที่หนังสือเล่มนี้ใช้สะท้อนมุมมองคริสตศาสนาต่อศาสตร์ร่วมสมัยให้เข้าใจได้อย่างชัดเจน หนังสือเล่มนี้มุ่งเน้นการอธิบายว่า ศาสนศาสตร์คริสเตียนไม่ใช่สิ่งหยุดนิ่งแต่มีการปรับตัวและใช้ปรัชญาในแต่ละยุคสมัยเป็นเครื่องมือในการอธิบายความเชื่อ (Faith Seeking Understanding) เพื่อตอบสนองต่อความก้าวหน้าของศาสตร์และโลกทัศน์ที่เปลี่ยนไป ดังนี้

๑. การปะทะกันของนวัตกรรมทางปัญญา (ก้าวสู่ความร่วมสมัย) ในอดีตคริสตศาสนาเคยใช้ปรัชญายุคโบราณและยุคกลาง (เช่น แนวคิดของเพลโตและอริสโตเติล) เป็นฐาน แต่เมื่อโลกเข้าสู่ยุควิทยาศาสตร์และ ปรัชญานวยุค ที่เน้นเหตุผลนิยมและประจักษ์นิยม ศาสนศาสตร์คริสเตียนจึงต้องปรับตัวอย่างขนานใหญ่เพื่อไม่ให้กลายเป็นเรื่องงมงายในสายตาของวิทยาศาสตร์กระแสหลัก

๒. กระบวนทัศน์แบบ “นว- ทอมัส” (Neo- Thomism) และการยอมรับวิทยาศาสตร์

ความพยายามของคริสตจักร (โดยเฉพาะคาทอลิก) ในการฟื้นฟูปรัชญาของนักบุญโทมัส อควินัส มาปัดฝุ่นใหม่ในศตวรรษที่ ๒๐ เพื่อสร้างสะพานเชื่อมกับศาสตร์ร่วมสมัย โดยเน้นย้ำว่าความเชื่อและเหตุผลไม่ขัดแย้งกัน พระเจ้าทรงสร้างทั้งธรรมชาติ และเปิดเผยความจริงเหนือธรรมชาติ ดังนั้น ความจริงที่แท้จริงย่อมไม่ขัดแย้งกันเอง วิทยาศาสตร์ช่วยให้มนุษย์เข้าใจความอัศจรรย์ของสิ่งสร้าง (Creation) ได้ลุ่มลึกยิ่งขึ้น

๓. คริสตศาสนศาสตร์ในยุคหลังนวยุค (Postmodern Theology)

ศาสตร์ร่วมสมัยในปัจจุบันเริ่มเปลี่ยนผ่านจากยุคโมเดิร์นที่เชื่อในความจริงหนึ่งเดียวแข็งที่อเข้าสู่ยุคโพสต์โมเดิร์น (Postmodern) ที่เน้นความหลากหลายและการตีความ และเข้ากันได้กับศาสนศาสตร์ร่วมสมัย เช่น จิตวิทยา สังคมวิทยา และมานุษยวิทยา ที่สำคัญ เน้นประสบการณ์ตรงและการปฏิบัติ เน้นการใช้ศาสนาเพื่อเยียวยาปัญหาร่วมสมัยของมนุษย์ เช่น วิกฤตศรัทธา ความโดดเดี่ยวในโลกเทคโนโลยี และการต่อสู้เพื่อความยุติธรรมในสังคม

จิรพัฒน์ ประพันธ์วิทยา (๒๕๕๘) ได้ศึกษาเรื่องวิทยาศาสตร์กับศาสนา มุมมองเชิงเปรียบเทียบระหว่างโลกทัศน์ทางวิทยาศาสตร์และศาสนาคริสต์ งานวิชาการที่เปรียบเทียบโลกทัศน์ (Worldviews) ระหว่างวิทยาศาสตร์และศาสนาคริสต์ จะมุ่งเน้นไปที่ ๓ ประเด็นสำคัญ

๑. วิธีวิทยาในการค้นหาความจริง (Epistemology) โลกทัศน์วิทยาศาสตร์ เชื่อในประจักษ์นิยม (Empiricism) การสังเกต การทดลอง และเหตุผลเชิงตรรกะ สิ่งที่เป็นจริงต้องสามารถพิสูจน์ซ้ำและวัดค่าได้ โลกทัศน์คริสตศาสนา เชื่อในความจริงที่เปิดเผยจากพระเจ้า (Divine Revelation) ผ่านทางพระคัมภีร์, ประสบการณ์ทางจิตวิญญาณ, และความเชื่อ (Faith)

๒. มุมมองต่อจักรวาลและธรรมชาติ (Cosmology) โลกทัศน์วิทยาศาสตร์ มองจักรวาลเป็นระบบกลไก (Mechanical Universe) ที่ดำเนินไปตามกฎฟิสิกส์และธรรมชาติ โดยไม่มีจุดมุ่งหมายล่วงหน้า (Teleology) โลกทัศน์คริสตศาสนา มองว่าจักรวาลมีระเบียบ มีจุดเริ่มต้น (Creation) และถูกออกแบบอย่างมีเป้าหมายโดยพระผู้สร้าง เพื่อเป็นที่อยู่อาศัยของสิ่งสร้าง

๓. การหาจุดร่วมและการประนีประนอม (Integration) งานเขียนลักษณะนี้ส่วนใหญ่จะสรุปในตอนท้ายว่า แม้ทั้งสองศาสตร์จะมีวิธีวิทยาที่ต่างกัน แต่ไม่ได้จำเป็นต้องขัดแย้งกันเสมอไป (ตามแนวคิดของนักคิด เช่น Ian Barbour หรือ John Polkinghorne) วิทยาศาสตร์ช่วยให้เราเข้าใจ กลไกของโลก ส่วนศาสนาคริสต์ช่วยให้เราเข้าใจคุณค่า ความหมาย และจริยธรรม ในการใช้ชีวิตอยู่ในโลกนั้น

สิริกร มณีรินทร์ (๒๕๖๑) ได้ศึกษาเกี่ยวกับชีวจริยศาสตร์กับมุมมองทางศาสนา ความท้าทายของการดัดแปรพันธุกรรมในศตวรรษที่ ๒๑ ในหนังสือเล่มนี้เกี่ยวกับเทววิทยาคริสตศาสนาใช้โต้ตอบกับเทคโนโลยีพันธุวิศวกรรมในศตวรรษที่ ๒๑ ใจความสำคัญ ในมุมมองคริสตศาสนาต่อการดัดแปรพันธุกรรม เมื่อวิทยาศาสตร์ร่วมสมัยสามารถตัดต่อยีน (CRISPR- Cas9) หรือปรับเปลี่ยนพันธุกรรมสิ่งมีชีวิตได้ ทางชีวจริยศาสตร์คริสเตียนจะเผชิญกับจุดตัดสำคัญ ๓ ด้าน

๑. ศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์และภาพลักษณ์ของพระเจ้า (Imago Dei) มนุษย์ถูกสร้างขึ้นตามพระฉายาของพระเจ้า การดัดแปรพันธุกรรมในตัวอ่อนมนุษย์ (Germline Modification) กำลังตั้งคำถามว่า มนุษย์กำลังทำตัวเป็นพระผู้สร้างเสียเองหรือไม่ และการปรับแต่งพันธุกรรมเพื่อความ

สวยงามหรือความฉลาด (Enhancement) อาจทำลายคุณค่าแท้จริงภายในของมนุษย์ที่พระเจ้าทรงมอบให้

๒. ขอบเขตระหว่างการรักษาโรคกับการยกระดับสายพันธุ์ การบำบัดรักษา (Therapy) คริสตศาสนาส่วนใหญ่ เห็นด้วยและสนับสนุน หากเป็นการดัดแปรพันธุกรรมเพื่อรักษาโรคทางพันธุกรรม รักษามะเร็ง หรือบรรเทาความทุกข์ทรมานของเพื่อนมนุษย์ เพราะถือเป็นพันธกิจในการเยียวยา (Healing Ministry), การยกระดับ (Enhancement) ไม่สนับสนุน หากทำเพื่อเลือกเพศ เลือกสีตา หรือเพิ่มไอคิว เพราะจะนำไปสู่ความเหลื่อมล้ำทางสังคม และมองมนุษย์เป็นเพียงสินค้าสำเร็จรูปที่สั่งผลิตได้

๓. ความยุติธรรมในการเข้าถึงสาธารณสุข (Social Justice) เทคโนโลยีพันธุวิศวกรรมร่วมสมัยมีค่าใช้จ่ายสูงมาก ในเชิงจริยธรรมจึงเกิดคำถามว่า เทคโนโลยีนี้จะกลายเป็นสิทธิพิเศษเฉพาะคนรวย จนนำไปสู่สภาวะความเหลื่อมล้ำทางพันธุกรรม (Genetic Inequality) หรือไม่ ซึ่งขัดกับหลักความรักและความเท่าเทียมในสายพระเนตรของพระเจ้า

๕.๘ ศาสนาพราหมณ์กับศาสตร์ร่วมสมัย

ในกระแสธารปัญญาของมนุษยชาติ โลกทัศน์และระบบปรัชญาของศาสนาพราหมณ์นับเป็นหนึ่งในอารยธรรมที่มีความเก่าแก่และหยั่งรากลึกที่สุด ทว่าเมื่อโลกก้าวเข้าสู่ศตวรรษที่ ๒๑ วิทยาการและศาสตร์ร่วมสมัย (Contemporary Sciences) ต่าง ๆ กลับหันมาให้ความสนใจและถอดรหัสภูมิปัญญาอินเดียโบราณเหล่านี้อย่างมีนัยสำคัญ เนื่องจากความโดดเด่นของปรัชญาพราหมณ์ไม่ได้แยกโลกแห่งจิตวิญญาณออกจาก โลกแห่งวัตถุ หากแต่มองสรรพสิ่งเป็นหนึ่งเดียวในลักษณะองค์รวม (Holistic Worldview) กระบวนทัศน์เช่นนี้สอดคล้องกับแนวคิดวิชาการสมัยใหม่ที่เริ่มก้าวข้ามการมองความจริงแบบแยกส่วน และพยายามสร้างพื้นที่เสวนาข้ามศาสตร์เพื่ออธิบายปรากฏการณ์ทางธรรมชาติและจิตใจของมนุษย์ให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น (สมภาร พรมทา, ๒๕๕๒)

เมื่อพิจารณาจุดตัดระหว่างศาสนาพราหมณ์กับศาสตร์ร่วมสมัยในปัจจุบัน จะพบการเชื่อมโยงอันน่าทึ่งใน ๓ มิติหลัก มิติแรกคือ ฟิสิกส์สมัยใหม่และจักรวาลวิทยา แนวคิดเรื่อง พราหมณ์ (Brahman) ในฐานะสภาวะความจริงสูงสุดอันเป็นพลังงานต้นกำเนิดของสรรพสิ่ง และแนวคิดเรื่องมายา (Maya) ที่มองว่าโลกวัตถุถักทอขึ้นจากความสัมพันธ์และความไม่คงที่ มีความสอดรับอย่างยิ่งกับกลศาสตร์ควอนตัมและทฤษฎีสัมพัทธภาพที่มองว่าสสารและพลังงานสามารถแปรเปลี่ยนสลับสับเปลี่ยนกันได้ตลอดเวลา (ฟริตจอฟ คาปรา, 2548) มิติที่สองคือ ประสาทวิทยาศาสตร์ (Neuroscience) และจิตวิทยาร่วมสมัย ศาสตร์แห่งการฝึกจิตและการทำสมาธิโยคะ (Yoga and Meditation) ซึ่งมีรากฐานมาจากคัมภีร์อุปนิษัท ได้รับการศึกษาวิจัยผ่านเครื่องมือแพทย์สมัยใหม่และพบว่ามีผลต่อการปรับเปลี่ยนโครงสร้างสมอง ช่วยพัฒนาสุขภาวะทางจิตและการตระหนักรู้ในตนเองอย่างมีเหตุผล และมิติสุดท้ายคือ นิเวศวิทยาและวิทยาศาสตร์สิ่งแวดล้อม หลักการ อหิงสา (Ahimsa) และการเคารพธรรมชาติในฐานะสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เช่น การบูชาพระแม่คงคาหรือพระแม่ธรณี ได้ถูกนำมาประยุกต์ใช้เป็นฐานคิดของ นิเวศวิทยาแนวลึก (Deep Ecology) เพื่อสร้างจิตสำนึกทางจริยธรรมในการปกป้องโลกจากวิกฤตการณ์ทางธรรมชาติร่วมสมัย (พระครูใบฎีกาอำนาจ โอภาโส, ๒๕๖๒)

ฟริตจอฟ คาปรา (2548) ได้อธิบายถึงความสัมพันธ์ระหว่างศาสนาตะวันออกกับฟิสิกส์ได้อย่างลงตัวในหนังสือ เต๋าแห่งฟิสิกส์ บทสำรวจความคล้ายคลึงกันระหว่างฟิสิกส์สมัยใหม่กับวิถีแห่งรหัสยลัทธิของตะวันออก โดยเสนอว่ากระบวนทัศน์ของฟิสิกส์สมัยใหม่ (ศตวรรษที่ ๒๐ เป็นต้นมา) กำลังนำพาเราไปสู่โลกทัศน์ที่สอดคล้องอย่างน่าทึ่งกับรหัสยลัทธิ (Mysticism) หรือศาสนาและปรัชญาของตะวันออก ในอดีต ฟิสิกส์กระแสหลักแบบนิวตัน (Newtonian Physics) มองโลกแบบแยกส่วนเหมือนเครื่องจักรกล (Mechanical Worldview) ที่สสารประกอบขึ้นจากก้อนอิฐที่แข็งเกร็งและแยกขาดจากผู้สังเกต ทว่า ฟิสิกส์สมัยใหม่ได้ทลายภาพนั้นลง และหันมามองโลกเป็น เครือข่ายความสัมพันธ์อันเป็นหนึ่งเดียวและไม่หยุดนิ่ง ซึ่งเป็นภาพเดียวกับที่ปราชญ์ตะวันออก (พราหมณ์-ฮินดู) เห็นมานานนับพันปี หนังสือเล่มนี้แบ่งการเปรียบเทียบจุดตัดระหว่าง ฟิสิกส์สมัยใหม่ และปรัชญาตะวันออก ออกเป็น ๔ ประเด็นหลัก

๑. ความเป็นหนึ่งเดียวของสรรพสิ่ง (The Unity of All Things) ฟิสิกส์สมัยใหม่ กลศาสตร์ควอนตัมพิสูจน์ว่า เราไม่สามารถแยก อนุภาค ออกจากสภาพแวดล้อมหรือ ผู้สังเกต ได้อย่างเด็ดขาด ทุกสิ่งสัมพันธ์และส่งอิทธิพลถึงกันเป็นโครงข่ายสากล (Quantum Entanglement) ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดเรื่อง พราหมณ์ (Brahman) ในศาสนาพราหมณ์- ฮินดูที่มองว่าไม่มีสิ่งใดดำรงอยู่ได้ด้วยตัวเองอย่างเอกเทศ แต่ทุกสรรพสิ่งล้วนอิงอาศัยกันและกัน

๒. โลกวัตถุคือมายาและการเปลี่ยนแปลง (The Dynamic Universe) ฟิสิกส์สมัยใหม่ ทฤษฎีสัมพัทธภาพของไอน์สไตน์ (Relativity) ชี้ว่า มวลและพลังงานคือสิ่งเดียวกัน สสารที่ดูเหมือนหยุดนิ่ง แท้จริงแล้วคือพลังงานที่กำลังสั่นสะเทือนด้วยความเร็วสูง จักรวาลจึงไม่ใช่สิ่งแข็งทื่อ แต่คือกระบวนการที่เคลื่อนไหวไม่หยุดนิ่ง สอดคล้องกับแนวคิดเรื่อง มายา (Maya) ของพราหมณ์- ฮินดู ที่ว่าโลกวัตถุไม่ได้เที่ยงแท้ที่ไหลเวียนแปรเปลี่ยนตลอดเวลาผ่านพลังหยิน- หยาง

๓. การก้าวข้ามกรอบแนวคิดเรื่องพื้นที่และเวลา (Beyond Space and Time) ฟิสิกส์สมัยใหม่ อวกาศ (Space) และเวลา (Time) ไม่ใช่สิ่งสัมบูรณ์ที่แยกจากกัน แต่หลอมรวมกันเป็นมิติที่สี่ เรียกว่า ปริภูมิ- เวลา (Space- Time Continuum) ซึ่งบิดโค้งได้ตามแรงโน้มถ่วง สอดคล้องกับเรื่องในสภาวะการทำสมาธิขั้นสูง (เช่น ซาโตริ หรือ สมาธิ) ผู้ปฏิบัติจะก้าวข้ามความรับรู้เรื่องเวลาในอดีต/อนาคต และพื้นที่ใกล้/ไกล ไปสู่สภาวะ ปัจจุบันขณะอันเป็นนิรันดร์ ซึ่งเป็นอิสระจากข้อจำกัดทางกายภาพ

๔. การร่ายรำของพระศิวะ (The Cosmic Dance) ฟิสิกส์สมัยใหม่ ฟิสิกส์อนุภาคระดับต่ำกว่าอะตอม (Subatomic Physics) พบว่าอนุภาคมีการเกิด- ดับ และทำลายล้างกันอยู่ตลอดเวลาเพื่อแปรเปลี่ยนรูปแบบพลังงาน ศาสนาตะวันออกใช้ภาพ ศิวนาฏราช (The Cosmic Dance of Shiva) เป็นสัญลักษณ์แทนฟิสิกส์ยุคใหม่ การร่ายรำของพระศิวะคือภาพสะท้อนของการสร้างสรรค์และการทำลายล้างของพลังงานในจักรวาลที่ดำเนินไปเป็นวัฏจักรอย่างไม่มีที่สิ้นสุด

สมภาร พรมทา (๒๕๕๒) ได้อธิบายแนวคิดเรื่องศาสนาตะวันออกกับวิทยาศาสตร์ไว้ในหนังสือ วิทยาศาสตร์กับศาสนา ไว้ว่า

๑. วิธีวิทยาในการค้นหาความจริง (Epistemological Comparison) วิธีการเข้าถึงความจริงของวิทยาศาสตร์ ใช้ระบบ ประจักษ์นิยม (Empiricism) และ เหตุผลนิยม (Rationalism) สิ่งที่เป็นความจริงต้องตรวจสอบได้ผ่านประสาทสัมผัสภายนอก (รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส) หรือเครื่องมือ

ขยายขอบเขตประสาทสัมผัส และต้องพิสูจน์ซ้ำได้ (Replicability) ส่วนของศาสนาตะวันออก ยอมรับระบบเหตุผลและการสังเกตเช่นกัน แต่ขยายขอบเขตไปสู่ ประสบการณ์ภายใน หรือ จิตตปัญญาญาณ ซึ่งเป็นการใช้จิตที่ฝึกฝนดีแล้ว (เช่น การทำสมาธิ หรือ โยคะ) เป็นเครื่องมือส่องดูความจริงขั้นปรมัตถ์ โดยศาสนาตะวันออกมองว่าประสาทสัมผัสภายนอกของมนุษย์นั้นจำกัดและอาจหลอกเราได้

๒. โลกทัศน์และโครงสร้างของจักรวาล (Cosmological Worldviews) วิทยาศาสตร์ยุคเก่า (นิวตัน) มองจักรวาลเป็นกลไกนาฬิกาขนาดใหญ่ที่มีกฎเกณฑ์ตายตัว แยกส่วน และคาดเดาได้ ทว่า วิทยาศาสตร์ยุคใหม่ (ฟิสิกส์ควอนตัม/ฟิสิกส์อนุภาค) เริ่มทลายภาพนั้นลงและพบว่าสสารไม่ได้แข็งทื่อ แต่แปรเปลี่ยนและสัมพันธ์กับจิตของผู้สังเกต ส่วนศาสนาตะวันออก มองจักรวาลในลักษณะ พลวัต และองค์รวม (Dynamic & Holistic) ทุกสรรพสิ่งไม่มีสิ่งใดแยกขาดจากกันอย่างแท้จริง แต่ถักทออิงอาศัยกัน (เช่น กฎปฏิจจสมุปบาท หรือ พลังแห่งพราหมณ์) การเปลี่ยนกระบวนทัศน์ของฟิสิกส์ควอนตัมจึงเป็นการขยับเข้าใกล้โลกทัศน์แบบศาสนาตะวันออกมากขึ้น

๓. ขอบเขตและจุดประสงค์ที่แตกต่าง (The Boundaries of Purpose) วิทยาศาสตร์ มุ่งตอบคำถามว่าโลกและธรรมชาติทำงานอย่างไร (How) มีกลไกทางกายภาพแบบไหน เพื่อนำความรู้นั้นไปควบคุมหรือดัดแปลงธรรมชาติเพื่อความสะดวกสบายทางวัตถุ ส่วนศาสนาตะวันออก มุ่งตอบคำถามว่ามนุษย์ควรดำเนินชีวิตอย่างไร (How to live) และคุณค่าของการดำรงอยู่คืออะไร โดยมีเป้าหมายสูงสุดคือ การดับทุกข์ หรือ การหลุดพ้น (Liberation/Moksha/Nirvana) ซึ่งเป็นมิติทางจิตใจและจริยธรรมที่วิทยาศาสตร์ไม่สามารถให้คำตอบได้

จากจากต้นพบว่าแม้วิทยาศาสตร์และศาสนาตะวันออกจะแตกต่างกันแต่ก็ไม่ใช่ศัตรูที่ต้องหักล้างกัน กล่าวคือวิทยาศาสตร์ที่ขาดศาสนา (ขาดจริยธรรมและจิตวิญญาณ) อาจกลายเป็นวิทยาศาสตร์ที่ตาบอด นำพาไปสู่การสร้างอาวุธทำลายล้าง วิกฤตสิ่งแวดล้อม และการมองมนุษย์เป็นเพียงก้อนสสารที่ไร้หัวใจ ศาสนาที่ปฏิเสธวิทยาศาสตร์ (ปฏิเสธเหตุผลเชิงประจักษ์) ก็จะกลายสถานะเป็นความงมงาย ไร้เหตุผล และเป็นเรื่องไสยศาสตร์

พระครูใบฎีกาอำนาจ โอภาโส (๒๕๖๒) ได้อธิบายเรื่องศาสนาพราหมณ์กับศาสตร์สมัยใหม่ในเรื่อง การประยุกต์ใช้จริยธรรมสิ่งแวดล้อมในศาสนาตะวันออกเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน โดยสรุปเป็นประเด็นสำคัญได้ดังนี้

๑. รากเหง้าของวิกฤตสิ่งแวดล้อมเกิดจากกระบวนทัศน์ วิกฤตการณ์ทางธรรมชาติในปัจจุบัน (เช่น ภาวะโลกร้อน การสูญเสียความหลากหลายทางชีววิทยา) ไม่ได้เกิดจากความผิดพลาดทางเทคนิค แต่อยู่ที่ โลกทัศน์แบบมนุษย์เป็นศูนย์กลาง (Anthropocentrism) ของสังคมยุคโมเดิร์น ที่มองว่ามนุษย์คือผู้ครอบครองและแยกขาดจากธรรมชาติ โดยมองธรรมชาติเป็นเพียงทรัพยากรที่มีไว้ให้ตักตวง ซึ่งวิทยาศาสตร์สิ่งแวดล้อมยุคปัจจุบันเพียงอย่างเดียวไม่สามารถแก้ปัญหานี้ได้ หากมนุษย์ยังไม่เปลี่ยนทัศนคติภายใน

๒. จริยธรรมสิ่งแวดล้อมในศาสนาพราหมณ์- ฮินดู ศาสนาพราหมณ์- ฮินดูมีหลักการที่สอดคล้องกับแนวคิดนิเวศวิทยาแนวลึก (Deep Ecology) อย่างลุ่มลึก ผ่าน ๒ กระบวนทัศน์หลัก ได้แก่ หลักอหิงสา (Ahimsa) การไม่เบียดเบียน ไม่เพียงแต่ใช้กับมนุษย์ด้วยกัน แต่ขยายขอบเขตไปถึงสิ่งมีชีวิตทุกชนิด พืชพรรณ และระบบนิเวศ การทำลายธรรมชาติจึงถือเป็นการละเมิดกฎจริยธรรมอย่างร้ายแรง และการนับถือธรรมชาติในฐานะสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ปรัชญาพราหมณ์มองว่าทุกสรรพสิ่งมี

กระแสแห่งความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับพราหมณ์ (Brahman) การบูชาแม่น้ำ (พระแม่คงคา) แผ่นดิน (พระแม่ธรณี) หรือต้นไม้ศักดิ์สิทธิ์ ไม่ใช่เรื่องงมงาย แต่เป็นกุศโลบายทางจริยธรรมที่ทำให้มนุษย์เกิดความยำเกรง เคารพ และไม่กล้าทำลายสิ่งแวดล้อม

๓. การประยุกต์ใช้เพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน (Sustainable Development) การจะบรรลุเป้าหมายการพัฒนาที่ยั่งยืน ได้นั้น ต้องเกิดจาก การบูรณาการข้ามศาสตร์ระหว่างวิทยาศาสตร์สิ่งแวดล้อมและจริยธรรมศาสนา โดย วิทยาศาสตร์สิ่งแวดล้อมทำหน้าที่ให้ ข้อมูลและเครื่องมือทางกายภาพ ส่วนจริยธรรมศาสนาตะวันออกทำหน้าที่ให้แรงขับเคลื่อนทางจิตวิญญาณ ปรับเปลี่ยนพฤติกรรมจากภายใน เปลี่ยนมนุษย์จาก “ผู้ทำลาย/ผู้ครอบครอง” มาเป็น “ผู้ปกป้องและดูแลรักษา”

ปัจจุบันความสัมพันธ์ระหว่าง “ศาสนากับศาสตร์ร่วมสมัย” ได้เปลี่ยนผ่านจากยุคแห่งการขัดแย้ง (Conflict) ไปสู่ยุคแห่ง “การเสวนาและการประสานความร่วมมือ” คนปัจจุบันไม่ได้มองว่าศาสนากับวิทยาศาสตร์ต้องแยกขาดจากกัน แต่พยายามหาจุดร่วมเพื่ออธิบายมิติอันซับซ้อนของมนุษย์และจักรวาล การศึกษาในปัจจุบันระบุว่า ศาสนากับศาสตร์ร่วมสมัยเชื่อมโยงกันใน ๔ มิติสำคัญดังนี้

๑. ศาสนากับประสาทวิทยาศาสตร์และจิตวิทยา ปัจจุบันมีการนำเครื่องมือทางวิทยาศาสตร์มาศึกษาผลลัพธ์ของศาสนาในเชิงรูปธรรม เช่น การใช้เครื่อง fMRI สแกนสมองของผู้ทำสมาธิหรือสวดมนต์ ซึ่งศาสตร์ร่วมสมัยพบว่ากิจกรรมทางศาสนาช่วยลดการทำงานของสมองส่วนอามิกดาลาที่ควบคุมความเครียด และเพิ่มความหนาของสมองส่วนหน้า ที่ควบคุมอารมณ์ เกิดเป็นศาสตร์ใหม่อย่างประสาทวิทยาศาสตร์เชิงจิตวิญญาณ (Newberg, 2018)

๒. ศาสนากับฟิสิกส์ร่วมสมัยและจักรวาลวิทยา แนวคิดเรื่องจักรวาลในศาสนาตะวันออก (เช่น พุทธ พราหมณ์- ฮินดู) ที่มองว่าสรรพสิ่งไม่มีอยู่จริงอย่างโดดเดี่ยว แต่เกิดขึ้นและดับไปเป็นพลังงานที่ถักทอร้อยเรียงกัน ได้กลายมาเป็นจุดเชื่อมโยงกับฟิสิกส์ควอนตัม ในปัจจุบันนักวิทยาศาสตร์และนักปรัชญาเริ่มใช้แนวคิดควอนตัมอธิบายเรื่องจิตสำนึก (Consciousness) และความสัมพันธ์ระหว่างผู้สังเกตกับวัตถุ ซึ่งคล้ายคลึงกับหลักอภิปรัชญาในศาสนา (Capra, ๒๐๒๐)

๓. ศาสนากับนิเวศวิทยาและวิกฤตสิ่งแวดล้อม ท่ามกลางวิกฤตการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ (Climate Change) ศาสตร์สิ่งแวดล้อมปัจจุบันเริ่มตระหนักว่า ลำพังเพียงเทคโนโลยีไม่สามารถแก้ปัญหาได้ จึงเกิดการผสานรวมกับศาสนาเรียกว่านิเวศวิทยาแนวลึก (Deep Ecology) หรือนิเวศเทววิทยา (Eco- theology) โดยการนำหลักคำสอนเรื่องความเคารพในธรรมชาติ การไม่เบียดเบียน และการมองมนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของระบบนิเวศ (ไม่ใช่เจ้านายของธรรมชาติ) มาขับเคลื่อนจิตสำนึกทางสิ่งแวดล้อม (Grim & Tucker, 2014)

๔. ศาสนากับเทคโนโลยีดิจิทัลและปัญญาประดิษฐ์ ในยุคปัจจุบัน เทคโนโลยีไม่ได้ควบคุมแค่โลกกายภาพ แต่เข้ามาเปลี่ยนวิถีของศาสนา เกิดพิธีกรรมบนโลกเสมือน การใช้ AI ในการวิเคราะห์และแปลคัมภีร์ รวมถึงการตั้งคำถามในเชิงจริยธรรมร่วมสมัย เช่น ปัญญาประดิษฐ์มีจิตวิญญาณหรือไม่ ซึ่งทำให้นักศาสนศาสตร์ต้องทำงานร่วมกับนักพัฒนาเทคโนโลยีเพื่อกำหนดทิศทางทางจริยธรรมของมนุษยชาติ (Campbell, 2020)

๕.๙ สรุปประจำบท

ศาสนากับศาสตร์สมัยใหม่เปรียบเสมือนหน้าต่างสองบานที่มองออกไปเห็นทิวทัศน์เดียวกัน วิทยาศาสตร์ที่ขาดศาสนาจะกลายเป็นวิทยาศาสตร์ที่ไร้หัวใจและขาดความรับผิดชอบ ส่วนศาสนาที่ปฏิเสธวิทยาศาสตร์ก็จะกลายเป็นเรื่องงมงายไร้เหตุผล การบูรณาการร่วมกันอย่างมีดุลยภาพจึงเป็นทางออกสำคัญในการนำพามนุษยชาติไปสู่ความเจริญทั้งทางวัตถุและจิตวิญญาณอย่างยั่งยืน ดังแนวคิดของ ฟริตจอฟ คาปรา (2548) ที่ว่าในอดีต โลกทัศน์แบบกลไกนิยม (Mechanical Worldview) ยุคนิวตัน มักทำให้เกิดภาพจำว่าศาสนาและวิทยาศาสตร์เป็นปฏิปักษ์ต่อกันอย่างสิ้นเชิง (Conflict Model) ทว่าเมื่อศาสตร์สมัยใหม่ก้าวเข้าสู่ยุคฟิสิกส์ควอนตัม จักรวาลวิทยาร่วมสมัย และทฤษฎีสัมพัทธภาพ ภาพของโลกวัตถุที่เคยแข็งทื่อได้ทลายลง กลายเป็นโลกทัศน์ที่เน้น ความสัมพันธ์และพลวัตที่เป็นหนึ่งเดียว ซึ่งมีความสอดคล้องอย่างน่าทึ่งกับหลักปรัชญาดั้งเดิมของศาสนา ส่งผลให้กระบวนทัศน์ในปัจจุบันเปลี่ยนผ่านเข้าสู่ยุคแห่งการเสวนาและการบูรณาการข้ามศาสตร์ (Interdisciplinary Dialogue) ที่มองว่าทั้งสองศาสตร์สามารถทำหน้าที่เกื้อหนุนซึ่งกันและกันได้ (กีรติ บุญเจือ, ๒๕๔๕)

แม้จะมีความต่างในเรื่องของวิธีวิทยา แต่มีเป้าหมายแบบเดียวกัน เมื่อพิจารณาในมิติญาณวิทยา (Epistemology) ทั้งสองศาสตร์มีเครื่องมือในการเข้าถึงความจริงที่แตกต่างกัน แต่ความแตกต่างทางวิธีวิทยานี้ไม่ได้หมายถึงความขัดแย้ง แต่คือการแบ่งขอบเขตความเชี่ยวชาญ โดยศาสตร์สมัยใหม่ช่วยให้ศาสนามีฐานคิดที่สมเหตุสมผลและไม่ตกไปเป็นความงมงาย ขณะที่ศาสนาทำหน้าที่ส่งมอบเข็มทิศทางจริยธรรมให้แก่และเป้าหมายสูงสุดของชีวิตให้แก่ศาสตร์สมัยใหม่

๕.๑๐ คำถามประจำบท

๑. แม้ว่า “ศาสนา” “ปรัชญา” และ “วิทยาศาสตร์” จะมีจุดมุ่งหมายร่วมกันในการแสวงหาความจริง (Truth) ให้แก่มนุษยชาติ จงเปรียบเทียบความแตกต่างของทั้ง ๓ ศาสตร์นี้ในมิติของ วิธีการเข้าถึงความจริง และ ขอบเขตของความจริง

แนวคำตอบ

ความแตกต่างของทั้ง ๓ ศาสตร์ สามารถจำแนกได้ดังนี้

- ศาสนา วิธีการเข้าถึง อาศัยศรัทธา (Faith) การเปิดเผยจากสิ่งเบื้องบน (Revelation) โองการศาสดา หรือการฝึกฝนจิตภายใน (สมาธิ/ปัญญา), ขอบเขตความจริง ครอบคลุมทั้งความจริงทางศีลธรรม และ ความจริงสูงสุด (Ultimate Truth) ที่เป็นนามธรรมและเรื่องจิตวิญญาณ เช่น พระเจ้า นิพพาน โลกหน้า

- ปรัชญา วิธีการเข้าถึง อาศัยการใช้เหตุผลเชิงตรรกะ (Logic) การคิดใคร่ครวญ และการวิพากษ์วิจารณ์โดยไม่มีข้อจำกัดทางศรัทธา, ขอบเขตความจริง มุ่งหาความจริงเชิงหลักการ คุณค่า ความหมายของชีวิต และระบบคิด ซึ่งบางเรื่องอาจเป็นนามธรรมที่วิทยาศาสตร์ยังพิสูจน์ไม่ได้

- วิทยาศาสตร์ วิธีการเข้าถึง อาศัยระเบียบวิธีทางวิทยาศาสตร์ (Scientific Method) ได้แก่ การสังเกต การตั้งสมมติฐาน การทดลอง และการเก็บข้อมูลเชิงประจักษ์ (Empirical Evidence), ขอบเขตความจริง จำกัดอยู่เฉพาะ ความจริงเชิงวัตถุ หรือปรากฏการณ์ทางกายภาพที่สามารถจับต้อง วัดมูลค่า และพิสูจน์ซ้ำได้ในเชิงปริมาณเท่านั้น

๒. ทฤษฎีวิวัฒนาการ (Theory of Evolution) ของชาลส์ ดาร์วิน และทฤษฎีบิกแบง (Big Bang Theory) ส่งผลกระทบและท้าทายความเชื่อพื้นฐานของศาสนาประเภทเทวนิยมอย่างไร และเหตุใดศาสนาอเทวนิยม (เช่น พระพุทธศาสนา) จึงได้รับผลกระทบจากทฤษฎีเหล่านี้น้อยกว่า

แนวคำตอบ

- ผลกระทบต่อศาสนาเทวนิยม ทฤษฎีเหล่านี้สั่นคลอนความเชื่อเรื่อง การสร้างโลกและมนุษย์โดยพระเจ้า (Creationism) เนื่องจากดาร์วินชี้ว่ามนุษย์วิวัฒนาการมาจากสิ่งมีชีวิตเซลล์เดียวและลิง ไม่ได้ถูกสร้างขึ้นมาในรูปมนุษย์โดยสมบูรณ์ และทฤษฎีบิกแบงชี้ว่าจักรวาลเกิดจากกระบวนการทางฟิสิกส์และการระเบิดครั้งใหญ่ ไม่ใช่ฝีพระหัตถ์ของพระเจ้า ส่งผลให้โองการในคัมภีร์ดั้งเดิมถูกตั้งคำถามอย่างหนัก

- เหตุผลที่ศาสนาอเทวนิยมได้รับผลกระทบน้อยกว่า เพราะศาสนาอเทวนิยม (เช่น พุทธศาสนา) ไม่ได้ยึดโยงอยู่กับพระเจ้าผู้สร้าง แต่เชื่อในกฎแห่งความเป็นเหตุเป็นผล (อิทัปปัจจยตา/ปฏิจจสมุปบาท) และมองว่าจักรวาลมีลักษณะเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และเสื่อมสลายไปตามวัฏจักรธรรมชาติ การที่วิทยาศาสตร์บอกว่าจักรวาลเกิดจากการระเบิดหรือสิ่งมีชีวิตมีการปรับตัวเพื่ออยู่รอด จึงสอดคล้องกับหลักไตรลักษณ์ (อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา) และกฎธรรมชาติที่มีอยู่เดิมในคำสอน

๓. แนวคิด สติศึกษา (Mindfulness Studies) ในฐานะสะพานเชื่อมระหว่างศาสนากับวิทยาศาสตร์ร่วมสมัย จงวิเคราะห์ว่าแนวคิดการฝึกสติในศาสนาตะวันออก ถูกเปลี่ยนผ่านไปสู่เครื่องมือบำบัดทางวิทยาศาสตร์การแพทย์และจิตวิทยาตะวันตก (เช่น แนวคิดของ Jon Kabat-Zinn) ได้อย่างไร และส่งผลดีต่อคนในสังคมเมืองอย่างไร

แนวคำตอบ

- การเปลี่ยนผ่านสู่แนวคิดวิทยาศาสตร์ วิทยาศาสตร์ตะวันตก โดยเฉพาะ ดร.จอน คาแบท-ซินน์ (Jon Kabat- Zinn) ได้นำหลักการฝึกสติ (Mindfulness) ออกมาจากบริบทของพิธีกรรมทางศาสนาหรือความเชื่อเรื่องภพภูมิ โดยตัดทอนให้เหลือเพียง “เครื่องมือฝึกจิตให้อยู่กับปัจจุบันขณะอย่างไม่ตัดสิน” จากนั้นนำไปทดลองเชิงการแพทย์และสแกนสมอง จนพบว่าช่วยลดความเครียด บำบัดอาการซึมเศร้า และเพิ่มประสิทธิภาพการทำงานของสมองได้จริง (เรียกว่า MBSR) ทำให้กลายเป็นศาสตร์สากลที่คนทุกศาสนายอมรับได้

- ผลดีต่อคนในสังคมเมือง สังคมเมืองเต็มไปด้วยความเร่งรีบ การแข่งขัน และแรงกดดัน ส่งผลให้เกิดภาวะหมดไฟ (Burnout) และโรคทางจิตเวชสูง การนำสติศึกษามาประยุกต์ใช้ช่วยให้คนเมืองมีเครื่องมือในการจัดการอารมณ์ ลดความวิตกกังวล สร้างสมดุลระหว่างชีวิตและการทำงาน (Work- Life Balance) และเกิดสุขภาวะทางจิตที่ดีขึ้น

๔. ท่ามกลางวิกฤตการณ์ “เทคโนโลยีดิจิทัลกลืนกินโลก (Digital Disruption)” มนุษย์สามารถเข้าถึงข้อมูลธรรมะได้อย่างรวดเร็วผ่าน AI และ Social Media แต่ในขณะเดียวกันเทคโนโลยีนี้ก็สร้างปัญหาใหม่ ๆ เช่น ภาวะติดหน้าจอ หรือความห่างเหินในความสัมพันธ์ จงวิเคราะห์ว่า ศาสนาจะสามารถทำหน้าที่เยียวยาหรือช่วยให้มนุษย์รู้เท่าทันเทคโนโลยีได้อย่างไร

แนวคำตอบ

ศาสนาสามารถทำหน้าที่เป็นกัลยาณมิตรและเครื่องมือรู้เท่าทันเทคโนโลยีได้ในมิติต่าง ๆ ดังนี้

- การใช้ สติ ในการรับสื่อ (Digital Mindfulness) ศาสนาสอนให้มีสติสัมปชัญญะ การรู้เท่าทันอารมณ์ตนเองเมื่อใช้เทคโนโลยี ช่วยควบคุมไม่ให้หลงไปกับดราม่าในโลกออนไลน์ หรือไม่ให้จมอยู่กับอัลกอริทึมที่กระตุ้นความโลภและความโกรธ

- การตระหนักถึงความพอดี (Moderation/สันโดษ) นำหลักจริยธรรมมาประยุกต์ใช้ในการจัดสรรเวลา (Digital Detox) เพื่อลดการยึดติดกับยอดไลก์หรือวัตถุนิยมในโลกโซเชียล แล้วหันมาให้เวลากับความสัมพันธ์ที่แท้จริงรอบตัว

- การแปลงเทคโนโลยีเป็นเครื่องมือเผยแผ่เชิงบวก แทนที่จะปฏิเสธเทคโนโลยี ศาสนิกชนและผู้นำศาสนาต้องใช้พื้นที่ดิจิทัลในการสร้างสรรค์เนื้อหา (Content) ที่ช่วยสร้างความสงบใจ มอบข้อคิดเตือนสติ เพื่อคานอำนาจกับกระแสเนื้อหาที่มุ่งเน้นความรุนแรงหรือความบันเทิงที่มอมเมา

๕. จงวิเคราะห์ความท้าทายของศาสนากับการก้าวเข้าสู่ยุคปฏิวัติอุตสาหกรรม ๕.๐ (Human- Robot Coexistence) ซึ่งเป็นยุคที่หุ่นยนต์ หุ่นยนต์ปัญญาประดิษฐ์ (AI) และมนุษย์ต้องทำงานร่วมกันอย่างแนบแน่น ศาสนาจะยังมีบทบาทสำคัญในเรื่องใดที่หุ่นยนต์และ AI ไม่สามารถทดแทนมนุษย์ได้

แนวคำตอบ

แม้ AI และหุ่นยนต์ในยุค ๕.๐ จะมีความฉลาดและสามารถคิดวิเคราะห์คำนวณข้อมูลธรรมะหรือปรัชญาได้ดีเยี่ยม แต่ศาสนายังคงมีบทบาทสำคัญในมิติที่เทคโนโลยีเลียนแบบไม่ได้ ดังนี้

- ความเห็นอกเห็นใจและความเมตตาที่แท้จริง AI สามารถเลียนแบบคำพูดที่ไพเราะได้ แต่ไม่สามารถรู้สึกถึงความทุกข์ ความเจ็บปวด หรือความสูญเสียร่วมกับมนุษย์ได้ ศาสนาในมิติของการปลอบประโลมและการเยียวยาจิตใจผ่านจิตวิญญาณสู่จิตวิญญาณจึงเป็นสิ่งที่หุ่นยนต์ทดแทนไม่ได้

- ระบบจริยธรรมและการตัดสินใจเชิงคุณค่า การตัดสินใจบางอย่างในชีวิตไม่ได้มีเพียงแค่ขาว หรือ ดำ (๐ กับ ๑) แต่ต้องการมิติทางมโนธรรม ศีลธรรม และความเสียสละ ซึ่งศาสนาจะเป็นรากฐานสำคัญในการกำหนดกรอบจริยธรรม (AI Ethics) ให้แก่นักพัฒนาเพื่อไม่ให้เทคโนโลยีหันมาทำลายล้างมนุษย์

- การบรรลุความสงบภายในขั้นสูงสุด การเข้าถึงสัจธรรมหรือการปล่อยวางความทุกข์เป็นประสบการณ์เฉพาะตน (ปัจจัตตัง) ที่ต้องเกิดจากการลงมือปฏิบัติฝึกฝนจิตใจของมนุษย์เอง หุ่นยนต์ไม่สามารถบรรลุธรรมแทนมนุษย์ได้ มนุษย์จึงยังต้องเข้าหาศาสนาเพื่อแสวงหาความหมายสูงสุดของชีวิตต่อไป

๕.๑๑ อ้างอิงประจำบท

กีรติ บุญเจือ. (๒๕๔๕). ปรัชญาและศาสนศาสตร์ร่วมสมัย: มุมมองจากคริสตศาสนา. สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยอัสสัมชัญ.

เกษตรชัย และหีม.(๒๕๕๔). พฤติกรรมการสอนของครูภาษาอาหรับในโรงเรียนเอชนสอนศาสนา อิสลานสามจังหวัดชายแดนใต้. วารสารสงขลานครินทร์ ฉบับสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์. ๑๗(๔), ๕๖๑- ๕๗๓.

จำนงค์ อดิวัฒนสิทธิ์. (๒๕๖๒). ปรัชญาทางสังคมแห่งพระพุทธศาสนา. สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

จิรพัฒน์ ประพันธ์วิทยา. (๒๕๕๘). วิทยาศาสตร์กับศาสนา: มุมมองเชิงเปรียบเทียบระหว่างโลกทัศน์ทางวิทยาศาสตร์และศาสนาคริสต์. วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยรังสิต, ๑๑(๒), ๔๕- ๕๘.

ซัยฟุดดีน แยนา, ฮูซีน ฮาซาณัณฑ์, เดช คำเคน, อิบบรอเฮง อาลฮูเซน. (๒๕๖๖). การจัดการเรียนรู้อิสลามศึกษาในยุคเทคโนโลยีดิจิทัลวารสาร. วารสาร อัล- ฮิกมะฮฺ, ๑๘(๓๕), ๑- ๑๕.

ซัยฟุดดีน แยนา.(๒๕๖๔). การพัฒนาการจัดการเรียนรู้อิสลามศึกษาโดยใช้โครงงานและเทคโนโลยีสารสนเทเป็นฐานเพื่อส่งเสริมทักษะความคิดสร้างสรรค์เชิงนวัตกรรม. วารสาร อัล- ฮิกมะฮฺ, ๑๑(๒๒), ๙- ๒๑.

เดช คำเคน. (๒๕๖๔). การพัฒนาเว็บแอปพลิเคชันเพื่อการจัดการเรียนรู้บูรณาการสาระอิสลามศึกษาระดับ ประถมศึกษาตามแนวคิด Qaimt Model. วารสาร อัล- ฮิกมะฮฺ. ๑๑(๒๒), ๔๕๕- ๔๗๐.

เดือน คำดี. (๒๕๔๕). ศาสนศาสตร์. สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.

ธิติพงศ์ มีทอง. (๒๕๖๒). มุมมองความสัมพันธ์ระหว่างปรัชญาและศาสนา. ใน รายงานสืบเนื่องจากการประชุมวิชาการระดับชาติ ครั้งที่ ๑๑ มหาวิทยาลัยราชภัฏนครปฐม (น. ๑๔๘๖- ๑๔๙๓). มหาวิทยาลัยราชภัฏนครปฐม.

พระครูใบฎีกาอำนาจ โอภาโส. (๒๕๖๒). การประยุกต์ใช้จริยธรรมสิ่งแวดล้อมในศาสนาตะวันออกเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน. วารสารมหาจุฬานาครทรรศน์, ๖(๘), ๓๘๒๕- ๓๘๓๙

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต). (๒๕๕๐). พุทธศาสนาในฐานะของวิทยาศาสตร์ (พิมพ์ครั้งที่ ๖). โรงพิมพ์สหธรรมิก.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต). (๒๕๕๑). พระพุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์. มูลนิธิพุทธธรรม.

พีระพงษ์ แสวงศรี. (๒๕๖๖). การศึกษาการยอมรับและใช้งานเทคโนโลยีปัญญาประดิษฐ์กับระบบการศึกษาของนักเรียนระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต. มหาวิทยาลัยมหิดล.

ฟริตจอฟ คาปรา. (๒๕๔๘). เต๋าแห่งฟิสิกส์: บทสำรวจความคล้ายคลึงกันระหว่างฟิสิกส์สมัยใหม่กับวิถีแห่งรหัสยลัทธิของตะวันออก. โกมลคีมทอง.

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตฺโต). (๒๕๖๑). พระพุทธศาสนาในฐานะเป็นรากฐานของวิทยาศาสตร์ (พิมพ์ครั้งที่ ๑๕). สำนักพิมพ์ธรรมสภา.

สมภาร พรมทา. (๒๕๔๖). ปรัชญาสังคมและการเมือง. สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สมภาร พรมทา. (๒๕๕๒). วิทยาศาสตร์กับศาสนา. สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย.

สมศักดิ์ บุญมา. (๒๕๖๕). ปรัชญาและศาสนาเปรียบเทียบ. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

สิริกร มณีรินทร์. (๒๕๖๑). ชีวจริยศาสตร์กับมุมมองทางศาสนา: ความท้าทายของการดัดแปรพันธุกรรมในศตวรรษที่ ๒๑. สำนักพิมพ์สถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข.

สุรศักดิ์ ศิริรักษ์. (๒๕๖๔). เทววิทยานิเวศ (Eco- Theology): การตีความพระคัมภีร์คริสเตียนเพื่อตอบสนองต่อวิกฤตสิ่งแวดล้อมร่วมสมัย. วารสารศาสนศาสตร์คริสเตียน, ๑๘(๑), ๑๑๒- ๑๓๕.

Alfian, R. N., & Ilma, M. (2023). Menakar peluang dan tantangan dalam membidik strategi pendidikan Islam di era globalisasi. *MA'ALIM: Jurnal Pendidikan Islam*, *4*(1), 71–83.

Ashari, A., Buntu, A., Windarsih, Y., & Trianto, M. (2024). Pendampingan penggunaan platform gamifikasi untuk pembuatan media evaluasi pembelajaran online. *Jurnal Abdidas*, *5*(1), 26–32.

Campbell, H. A. (Ed.). (2020). *Digital religion: Understanding religious practice in digital media worlds* (2nd ed.). Routledge.

Capra, F. (2020). *The tao of physics: An exploration of the parallels between modern physics and Eastern mysticism* (Updated ed.). Shambhala Publications.

Ferngren, G. B. (Ed.). (2002). *Science & religion: A historical introduction*. Johns Hopkins University Press.

Grim, J., & Tucker, M. E. (2014). *Ecology and religion*. Island Press.

Helandri, J., & Supriadi, S. (2024). Implementasi nilai-nilai pendidkan Islam dalam konteks modern: Tinjauan terhadap praktik dan tantangan. *Ta'lim: Jurnal Studi Pendidikan Islam*, *7*(1), 93–116.

Musyafak, M., & Subhi, M. R. I. (2023). Strategi pembelajaran Pendidikan Agama Islam dalam menghadapi tantangan di era Revolusi Industri 5.0. *Asian Journal of Islamic Studies and Da'wah*, *1*(2), 373–398.

Newberg, A. (2018). *Neurotheology: How science can enlighten us about spirituality*. Columbia University Press.

Nirwana, N. (2023). Peran guru Pendidikan Agama Islam di era digital. *Jurnal Pendidikan Profesi Guru Agama Islam*, 234–241.

Permana, B. S., Hazizah, L. A., & Herlambang, Y. T. (2024). Teknologi pendidikan: Efektivitas penggunaan media pembelajaran berbasis teknologi di era digitalisasi. *Khatulistiwa: Jurnal Pendidikan dan Sosial Humaniora*, *4*(1), 19–28.

Rani, S. (2023). Transformasi komunikasi dakwah dalam era digital: Peluang dan tantangan dalam pendidikan Islam kontemporer. *AL-MIKRAJ: Jurnal Studi Islam dan Humaniora*, *4*(1), 207–216.

Sembiring, T. B., Dewi, R. D. L. P., Gugat, R. M. D., Febrian, W. D., Amrizal, A., & Ansori, A. (2024). Peningkatan kapasitas dosen dalam pendidikan berbasis teknologi: Workshop dan pelatihan mendalam. *Community Development Journal: Jurnal Pengabdian Masyarakat*, *5*(1), 581–590.

Sholeh, M. I. (2023). Integrasi teknologi dalam manajemen pendidikan Islam: Meningkatkan kinerja guru di era digital. *Jurnal Tinta: Jurnal Ilmu Keguruan Dan Pendidikan*, *5*(2), 104–126.

Sukana, S. (2024). Transformasi pengawas Pendidikan Agama Islam (PAI) di era digital: Tantangan dan peluang tahun 2024. *Jurnal Pendidikan Tambusai*, *8*(1), 3955–3965.

Turnip, R. S. (2023). Peningkatan literasi digital di kalangan pelajar: Pengenalan dan praktik penggunaan teknologi pendidikan. *Jurnal Review Pendidikan dan Pengajaran (JRPP)*, *6*(4), 2302–2310.

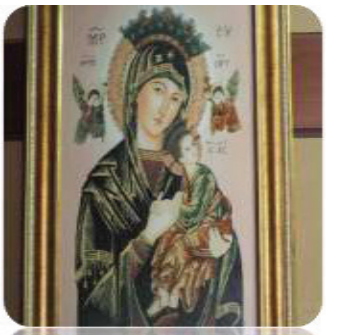
ภาพประกอบเนื้อหาท้ายบท

ภาพที่ ๑-๔ (ภาพ Ai แถวบน-กลาง) ภาพอินโฟกราฟฟิก ศาสนากับศาสตร์ร่วมสมัย / เศียรพระพุทธรูปในต้นโพธิ์ วัดศรีมหาธาตุ อยุทธยา/พระปฏิมาในพระวิหาร/ และศิวะเทพเจ้า ณ วัดเทพมนเทียร /

ที่มา : https://gemini.google.com/app/23a49d54a3c0b927?hl=th)

ภาพที่ ๕-๗ (ภาพ Ai แถวล่าง) มหาปรัชญาเมธีกรีกโบราณ โสคาตีส -เพลโต - อริสโตเติล (Socrates -Plato -Aristotle)/นักบวชฮินดู (Shadu) /และภาพวาดพระแม่มารีและพระกุมารเยซู (Virgin and Child Icon) ณ อาสนวิหารพระหฤทัยเชียงใหม่ / *ที่มา* : https://gemini.google.com/app/cd38d5c4736d7d8d)

แผนการสอนประจำบทที่ ๖
บทบาทและการดำรงอยู่ของศาสนาในศตวรรษที่ ๒๑

๑. การจัดความสอดคล้องของผลลัพธ์การเรียนรู้

ความสอดคล้อง LLO ๖.๑ - ๖.๓ ตอบสนองโดยตรงต่อ CLO ๓ (ประเมินบทบาทและการดำรงอยู่ของศาสนาในศตวรรษที่ ๒๑ ท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลงของศาสตร์ร่วมสมัยและเทคโนโลยีดิจิทัล)

องค์ประกอบที่ได้รับการพัฒนา

ความรู้ ทฤษฎีฆราวาสนิยม ศาสนากับสื่อดิจิทัล และปัญหาความท้าทายร่วมสมัย

ทักษะ การรู้เท่าทันสื่อ (Media Literacy) และการบูรณาการหลักธรรมกับนวัตกรรม

ลักษณะบุคคล การมีวิจารณญาณในการบริโภคสื่อ จริยธรรมทางเทคโนโลยี และความรับผิดชอบต่อสังคมออนไลน์

๒. ตารางการออกแบบการเรียนการสอน

หัวข้อย่อย	ผลลัพธ์การเรียนรู้ระดับบทเรียน (LLOs)	กิจกรรมการเรียนรู้ (TLAs)	การประเมินผล (ATs)
๖.๑ - ๖.๒ บทบาทของศาสนาในศตวรรษที่ ๒๑ ทฤษฎีฆราวาสนิยม, ยุคหลังทางโลก (Post-Secular), และการปรับตัวของศาสนา	LLO ๖.๑ วิเคราะห์สถานะและบทบาทของศาสนาที่เปลี่ยนแปลงไปท่ามกลางกระแสฆราวาสนิยมและการเมืองโลกได้	Flipped Classroom & Discussion วิเคราะห์บทความ “The Paradox of Religion” และถกเถียงประเด็นการกลับมาของศาสนาในเวทีโลก	การทดสอบย่อย (Quiz) วัดความเข้าใจทฤษฎีทางสังคมวิทยาศาสนา
๖.๓ ปัญหาความท้าทายของศาสนาในยุคดิจิทัล ข่าวปลอม, ความน่าเชื่อถือของข้อมูล, ผลกระทบต่อค่านิยม	LLO ๖.๒ ประเมินปัญหาและความท้าทายทางจริยธรรมที่สถาบันศาสนาต้องเผชิญในยุคดิจิทัลได้	Case-Based Learning (CBL) วิเคราะห์กรณีศึกษาข่าวปลอมทางศาสนาบนโซเชียลมีเดีย และผลกระทบต่อวิถีพุทธ	รายงานกลุ่มย่อย การถอดบทเรียนกรณีศึกษาข่าวปลอม
๖.๔ - ๖.๕ การประยุกต์หลักธรรมกับเทคโนโลยีดิจิทัล การพัฒนาทักษะดิจิทัล, การใช้เทคโนโลยีอย่างมีสติ (มัชฌิมาปฏิปทา, โยนิโสมนสิการ)	LLO ๖.๓ ประยุกต์ใช้หลักพุทธธรรมเพื่อสร้างภูมิคุ้มกันดิจิทัลและออกแบบแนวทางการเผยแผ่ที่สร้างสรรค์ได้	Project-Based Learning (PBL) ออกแบบโครงงานผลิตสื่อธรรมะดิจิทัลหรือแคมเปญรณรงค์การใช้เทคโนโลยีอย่างมีสติ	นำเสนอโครงงานสื่อธรรมะดิจิทัล (Digital Dharma Project)

๓. เกณฑ์การวัดและประเมินผล

Formative Assessment การสังเกตการณ์อภิปรายกลุ่มและการวิเคราะห์กรณีศึกษา (Rubric: ความสามารถในการเชื่อมโยงทฤษฎีสังคมวิทยา ๕๐%, ทักษะการรู้เท่าทันสื่อ ๕๐%)

Summative Assessment โครงงานสื่อธรรมะดิจิทัลและการประยุกต์หลักธรรม (Digital Dharma Project)

สัดส่วนคะแนนชิ้นงาน การวิเคราะห์ปัญหาท้าทาย ๓๐%, การประยุกต์หลักธรรม (สติ/สมาธิ/ปัญญา) ๔๐%, ความคิดสร้างสรรค์และจริยธรรมของสื่อ ๓๐%

ชิ้นงานที่ประเมิน โครงงานสื่อธรรมะดิจิทัลและการประยุกต์หลักธรรม (Digital Dharma Project)

ประเด็นการประเมิน	ดีเยี่ยม (๔)	ดี (๓)	พอใช้ (๒)	ปรับปรุง (๑)
การวิเคราะห์ความท้าทายยุคดิจิทัล (LLO ๖.๑, ๖.๒)	ระบุปัญหาได้ชัดเจน (เช่น ข่าวปลอม, พุทธพาณิชย์) วิเคราะห์ผลกระทบเชิงโครงสร้างต่อศาสนาได้อย่างลึกซึ้งและมีข้อมูลอ้างอิง	ระบุปัญหาและผลกระทบได้ถูกต้อง แต่อาจขาดการเชื่อมโยงกับทฤษฎีการสื่อสารหรือยุคหลังทางโลก (Post-Secular)	ระบุปัญหาได้เพียงกว้างๆ ขาดความเฉพาะเจาะจง หรือมองไม่เห็นความเชื่อมโยงกับสถาบันศาสนา	ระบุปัญหาคลาดเคลื่อน ไม่เข้าใจบริบทความท้าทายของเทคโนโลยีที่มีต่อศาสนา
การประยุกต์หลักธรรมเพื่อสร้างภูมิคุ้มกัน (LLO ๖.๓)	ประยุกต์ใช้หลักธรรม (เช่น โยนิโสมนสิการ, สติปัฏฐาน) ได้อย่างแม่นยำเพื่อแก้ปัญหาการบริโภคสื่อได้อย่างเป็นรูปธรรม	เลือกใช้หลักธรรมได้สอดคล้องกับปัญหา แต่แนวทางการนำไปปฏิบัติในชีวิตประจำวันยังไม่ชัดเจนนัก	ระบุหลักธรรมได้ แต่อธิบายความหมายคลาดเคลื่อน หรือไม่สัมพันธ์กับการแก้ปัญหาในยุคดิจิทัล	ไม่มีการประยุกต์ใช้หลักธรรม หรือนำเสนอหลักธรรมผิดพลาดอย่างสิ้นเชิง
คุณภาพและจริยธรรมของสื่อที่ออกแบบ	สื่อที่ออกแบบมีความน่าสนใจ ทันสมัย สื่อสารธรรมะได้กระชับ (Micro-content) และปฏิบัติตามจริยธรรมออนไลน์อย่างเคร่งครัด	สื่อมีความน่าสนใจและสื่อสารได้ดี แต่อาจขาดความคิดสร้างสรรค์ หรือรูปแบบยังไม่ดึงดูดคนรุ่นใหม่	สื่อที่ออกแบบเป็นรูปแบบดั้งเดิม ไม่ดึงดูด ขาดการกลั่นกรองเนื้อหาให้น่าเชื่อถือ	ชิ้นงานไม่สมบูรณ์ เนื้อหาบิดเบือน หรือลอกเลียนแบบผลงานผู้อื่น (Plagiarism)

๔. ทรัพยากรและสื่อการเรียนรู้

แหล่งค้นคว้าภาษาไทย

กฤติยา ถ้ำทอง. (๒๕๖๕). พลังยุวพุทธอาสาเพื่อการตื่นรู้สื่อข่าวปลอมในยุคดิจิทัล. *วารสารวิชาการสถาบันพัฒนาพระวิทยากร,* ๕(๒), ๗๒–๘๖.

จิตรลดา บุรารัตน์. (๒๕๖๓). *การบริหารทรัพยากรมนุษย์ในยุคดิจิทัล: แนวคิด ทฤษฎี และการประยุกต์ใช้.* สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ฉัตรสุดา ส่องแสงเจริญ. (๒๕๖๗). รูปแบบการเผยแผ่ธรรมะสำหรับคนรุ่นใหม่เชิงพุทธบูรณาการ. *วารสารมจร บาฬีศึกษาพุทธโฆสปริทรรศน์,* ๑๐(๒), ๒๘๕–๓๐๒.

ปณัชญา ลีลายุทธ และ รังษี สุทนต์. (๒๕๖๓). นวัตกรรมการสื่อสารธรรมะผ่านแอปพลิเคชันพระโพธิญาณเถร (ชา สุภทฺโท). *วารสารบัณฑิตศึกษาปริทรรศน์,* ๑๖(๒), ๑๑๓–๑๒๘.

พระครูโกวิทอรรถวาที, พระครูสุตธรรมวิภัช, และ พระครูวิภัชธรรมคุณ. (๒๕๕๗). กระบวนการเสริมคุณธรรมจริยธรรมของชุมชนบ้านดอนดู่ ตำบลดอนดู่ อำเภอหนองสองห้อง จังหวัดขอนแก่น. *วารสารธรรมทรรศน์,* ๑๔(๓), ๘๙–๑๐๒.

พระครูวินัยธรปัญญา ปญฺญาวโร, และ บุญเตือน ทรัพย์เพชร. (๒๕๖๔). การศึกษาวิเคราะห์คุณค่าและบทบาทของวรรณกรรมท้องถิ่นที่มีต่อการปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมในสังคมไทยร่วมสมัย. *วารสารมจร มนุษยศาสตร์ปริทรรศน์,* ๗(๒), ๑๔๕–๑๕๘.

พระมหาชูชาติ จิรสุทฺโธ. (๒๕๖๕). การบูรณาการการสื่อสารเพื่อการเผยแผ่พระพุทธศาสนาผ่านสื่อสังคมออนไลน์ของพระสงฆ์ในสังคมไทย. *วารสารมจร บาฬีศึกษาพุทธโฆสปริทรรศน์,* ๘(๑), ๒๑๑–๒๒๔.

พระอักขราภิศุทธิ์ สิริวฑฺฒโน, พระครูปลัดประถม กิตฺติภทฺโท, และ พระครูใบฎีกานิติทัศน์ ปสนฺโน. (๒๕๖๔). แนวทางการพัฒนาการบริหารงานตามหลักธรรมาภิบาลของโรงเรียนปริยัติธรรมแผนกสามัญศึกษา จังหวัดอุบลราชธานี. *วารสารมจร อุบลปริทรรศน์,* ๖(๒), ๔๐๕–๔๑๖.

พระอานนท์ อานนฺโท. (๒๕๖๗). แนวทางการเผยแผ่พระพุทธศาสนาด้วยภาษาอังกฤษผ่านเทคโนโลยีดิจิทัลในศตวรรษที่ ๒๑. *วารสารรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย,* ๔(๑), ๗๓–๘๗.

มณีนุช ภูยังดี, สุมาลี ศรีพุทธรินทร์, และ จารุวรรณ เขียวน้ำชุม. (๒๕๖๔). สภาพปัจจุบัน สภาพที่พึงประสงค์ และแนวทางพัฒนาการใช้เทคโนโลยีดิจิทัลเพื่อการบริหารจัดการสถานศึกษาของโรงเรียนสังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษานครพนม เขต ๑. *วารสารรัชต์ภาคย์,* ๑๕(๔๐), ๒๔๙–๒๖๓.

เมธี เชษฐ์วิสุต. (๒๕๖๒). สื่อสังคมออนไลน์กับการเผยแผ่พระพุทธศาสนา. *วารสารพุทธศาสน์ศึกษา,* ๑๐(๒), ๕๒๑–๕๓๐.

สมหมาย นิลขำ. (๒๕๖๕). บทบาทของพระสงฆ์ในการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมของเยาวชนในสังคมดิจิทัล. *วารสารธรรมทรรศน์,* ๒๒(๒), ๑๑๕–๑๒๘.

สุวิมล รอดพ่วง และคณะ. (๒๕๖๖). การพัฒนาสมรรถนะการจัดการเรียนรู้ในศตวรรษที่ ๒๑ เพื่อส่งเสริมคุณลักษณะอันพึงประสงค์ของเยาวชนไทย. *วารสารศึกษาศาสตร์ปริทรรศน์,* ๓๘(๑), ๑๑๒–๑๒๕.

แหล่งค้นคว้าภาษาต่างประเทศ

AJHSSR. (2024). The role of religion in addressing contemporary social and political issues. *American Journal of Humanities and Social Sciences Research (AJHSSR)*, *8*(10), 196–199. https://www.ajhssr.com/wp-content/uploads/2024/10/S24810196199.pdf

Arnando, P. T. (2021). The development of Buddhist learning skill for future of the youth. *Academic MCU Buriram Journal*, *6*(2), 331–345.

Battista, D. (2024). *TikTok politics: Influenze e interazioni sociali* [TikTok politics: Influences and social interactions]. Mimesis.

Birher, N. (2025). The return of the soul - The role of religion in regulating social life. *Religions*, *16*(2), 252. https://doi.org/10.3390/rel16020252

Cam, T. T. (2022). *The transformation of Buddhist philosophy and monastic education in modern Southeast Asia*. Vietnam Buddhist University Press.

Cambridge University. (2023). Religions – theistic and non-theistic. In *The ocean of truth* (Chap. 8). Cambridge University Press & Assessment. https://www.cambridge.org/core/books/ocean-of-truth/religions-theistic-and-nontheistic/0B3EEC634ABBFF2AABC14618FAFDBB4E

Equality and Inclusion Unit. (2017). *Briefing note: Atheism, agnosticism & theisms*. University of Leeds. https://equality.leeds.ac.uk/wp-content/uploads/sites/64/2017/06/Briefing-note-Atheism.pdf

Growth English. (2026). *The role of religion in contemporary society* (Lesson 36). Growth English. https://growthenglish.com/36-the-role-of-religion-in-contemporary-society/

Krüger, J. S. (2018). *Signposts to silence. Metaphysical mysticism: Theoretical map and historical pilgrimages*. AOSIS. https://doi.org/10.4102/aosis.2018.bk52

Limaye, S., Johnstone, C. J., & Kayama, M. (2024). *Disability as diversity in India: Theory, practice, and lived experience*. Taylor & Francis.

Phrakrusunthornsangkhapinit, & Phrakhrubhaitighaatippanangorn Laolee. (2020). The integration of Buddhist principles for community development and moral enhancement in contemporary society. *Journal of MCU Human Sciences Review*, *6*(1), 8–20.

Phrawachirahamakun, Rungwong, N., & Horakul, P. (2026). Beyond secularization: Religion's dynamic status and contested roles in the first quarter of the 21st century. *Procedia of Multidisciplinary Research*, *4*(5), 5.

RAIS. (2024). The role of religion in contemporary society – Mapping a research itinerary. *RAIS Journal for Social Sciences*, *8*(2), 169–174. https://journal.rais.education/index.php/raiss/article/download/203/168/364

Rees, J. (2011). *The next big thing: Why religion may (not) shape international relations in the 21st century*. ResearchOnline@ND.

Religion News Service. (2025, December 31). *Religion in 2026: RNS reporters on what they expect to cover in the coming year*. https://religionnews.com/2025/12/31/religion-in-2026-rns-reporters-on-what-they-expect-to-cover-in-the-coming-year/

ResearchGate. (2025). *The role of religion in society: Influence, evolution, and contemporary challenges*. ResearchGate GmbH. https://www.researchgate.net/publication/399841564_THE_ROLE_OF_RELIGION_IN_SOCIETY_INFLUENCE_EVOLUTION_AND_CONTEMPORARY_CHALLENGES

Wang, L., Chen, X., & Analytical Group. (2024). *Artificial intelligence in modern education: Frameworks, applications, and challenges*. Springer.

บทที่ ๖
บทบาทและการดำรงอยู่ของศาสนาในศตวรรษที่ ๒๑

๖.๑ บทนำ

นับตั้งแต่ศตวรรษที่ ๒๐ เป็นต้นมา ทฤษฎีการทำให้เป็นทางโลก (Secularization Theory) มักคาดการณ์ไว้ว่า ความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี และการพัฒนาสู่ความทันสมัย (Modernization) จะส่งผลให้บทบาทของศาสนาค่อย ๆ ลดน้อยถอยลงและถูกจำกัดพื้นที่ให้อยู่เพียงเรื่องส่วนบุคคล (Privatization) อย่างไรก็ตาม เมื่อโลกก้าวเข้าสู่ศตวรรษที่ ๒๑ ปรากฏการณ์ระดับโลกกลับแสดงให้เห็นในทิศทางตรงกันข้าม โลกปัจจุบันไม่ได้เปลี่ยนผ่านไปสู่ความไร้ศาสนาอย่างสิ้นเชิง แต่กำลังเผชิญกับภาวะ “การกลับมาของศาสนา” (Religious Resurgence) หรือที่นักสังคมวิทยาเรียกว่า ยุคหลังหลังสมัยใหม่- ทางโลก (Post- Secular Turn) ซึ่งศาสนายังคงดำรงอยู่และทวีความสำคัญในฐานะพลังขับเคลื่อนทางสังคม การเมือง และวัฒนธรรมอย่างซับซ้อน (Phrawachirahamakun, Rungwong, N., & Horakul, P., 2026)

ในศตวรรษที่ ๒๑ นี้ บทบาทของศาสนาได้แปรเปลี่ยนสภาพไปตามพลวัตของโลกยุคโลกาภิวัตน์และนวัตกรรมดิจิทัล ศาสนาไม่ได้แยกขาดจากศาสตร์สมัยใหม่ หากแต่ผสมผสานและใช้เครื่องมือทางเทคโนโลยีเพื่อเผยแผ่และสร้างเครือข่ายความเชื่อในระดับนานาชาติ (พระอานนท์ อานนฺโท, ๒๕๖๗) ในขณะเดียวกัน ท่ามกลางวิกฤตการณ์ระดับโลก เช่น การเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ ความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจ และความเปราะบางทางจิตใจของมนุษย์ในสังคมบริโภคนิยม หลักปรัชญาและจริยธรรมทางศาสนาได้ถูกนำกลับมาบูรณาการเพื่อเป็นกรอบคิดในการแก้ไขปัญหาสังคมและสิ่งแวดล้อม (Arnando, 2021) ศาสนาจึงไม่ได้ทำหน้าที่เพียงแค่ระเบียบวินัยหรือพิธีกรรมความเชื่อเท่านั้น แต่ยังทำหน้าที่เป็นระบบควบคุมบรรทัดฐานสังคม (Normative System) ร่วมกับกฎหมายและจริยธรรม เพื่อเยียวยาจิตวิญญาณและสร้างความรับผิดชอบต่อส่วนรวม (Birher, 2025)

กระนั้นก็ตาม การดำรงอยู่ของศาสนาในยุคปัจจุบันย่อมมาพร้อมกับความท้าทายและความลักลั่น (Ambivalence) ด้านหนึ่งศาสนาเป็นบ่อเกิดแห่งสันติภาพ การพัฒนาจิตใจ และความร่วมมือระหว่างศาสนา (Interfaith Dialogue) แต่อีกด้านหนึ่ง ความเป็นชาตินิยมทางศาสนา (Religious Nationalism) และการตีความหลักคำสอนอย่างสุดโต่ง ก็กลายเป็นชนวนเหตุของความขัดแย้งทางภูมิรัฐศาสตร์ระดับโลกเช่นกัน (Rees, 2011) การศึกษาบทบาทและการดำรงอยู่ของศาสนาในศตวรรษที่ ๒๑ จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องพิจารณาอย่างรอบด้าน เพื่อทำความเข้าใจว่าความเชื่ออันเป็นรากเหง้าของมนุษยชาติจะปรับตัว นำทาง หรือขับเคลื่อนสังคมโลกที่กำลังเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วนี้ไปในทิศทางใด

๖.๒ บทบาทของศาสนาในศตวรรษที่ ๒๑

ทฤษฎีทางสังคมวิทยาคลาสสิกหลายทฤษฎีทำนายว่าระดับความศรัทธาทางศาสนาในสังคมตะวันตกจะลดลงเนื่องจากกระบวนการทำให้ศาสนาเป็นแบบชาวบ้านหรือที่เรียกว่าฆราวาสนิยม อย่างไรก็ตาม แม้ว่าสังคมจะมีความเป็นฆราวาสมากขึ้นแต่คนส่วนใหญ่ยังคงอ้างว่าตนเองนับถือ

ศาสนา การปะทะกันระหว่างค่านิยมทางฆราวาสและทางศาสนาในสังคมสมัยใหม่ก่อให้เกิดปัญหาที่ยากต่อการแก้ไข

ความสัมพันธ์ที่ขัดแย้งระหว่างศาสนาและฆราวาสนิยมเป็นหัวข้อถกเถียงกันมานานกว่าศตวรรษ ไม่ต้องสงสัยเลยว่า ฆราวาสนิยมเกิดขึ้นเพื่อตอบโต้ศาสนาหรือสถาบันทางศาสนาที่มองว่าเรื่องเหนือธรรมชาติไม่เกี่ยวข้องกับชีวิตมนุษย์บนโลก นักวิชาการส่วนใหญ่ศึกษาฆราวาสนิยมในฐานะอุดมการณ์ทางการเมืองมากกว่าศาสนา ดังนั้นจึงมีการตั้งสมมติฐานว่าเมื่อสังคมเจริญก้าวหน้า อิทธิพลของศาสนาจะลดลง อย่างไรก็ตาม ตรงกันข้ามกับความคาดหวัง ศาสนาก็ได้ปรับตัวเพื่อรับมือกับความท้าทายที่เกิดจากฆราวาสนิยมหรือศาสนาฆราวาสเช่นกัน

ศาสนาต่าง ๆ มักปรับตัวเพื่อรับมือกับความท้าทายของศาสนาทางโลก เนื่องจากฆราวาสนิยมให้คุณค่ากับเหตุผล หลักฐานทางวิทยาศาสตร์ และการแยกศาสนาออกจากรัฐ ศาสนาต่าง ๆ จึงอาจปรับเปลี่ยนความเชื่อ การปฏิบัติ หรือประเพณีของตนเพื่อให้ยังคงมีความเกี่ยวข้องและตอบสนองต่อประเด็นร่วมสมัย ตัวอย่างเช่น บางศาสนาอาจมีจุดยืนที่เปิดกว้างและก้าวหน้ามากขึ้นในประเด็นทางสังคม เช่น สิทธิของกลุ่ม LGBTQ+ สิทธิสตรี และสิ่งแวดล้อม เพื่อดึงดูดคนรุ่นใหม่และรักษาความสำคัญในโลกที่เปลี่ยนแปลงไป ตัวอย่างเช่น สมเด็จพระสันตะปาปาฟรานซิสตรัสว่า บุคคลที่เป็นเกย์ไม่ควรถูกกีดกันออกจากสังคม แต่ควรได้รับการบูรณาการ พระองค์ตรัสว่า “ถ้าคน ๆ หนึ่งเป็นเกย์และแสวงหาพระเจ้าและมีเจตนาดีใครเล่าจะตัดสินเขาได้”

ดังนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่า ฆราวาสนิยม เช่นเดียวกับศาสนาอื่น ๆ มุ่งที่จะเข้ามาแทนที่ศาสนาแบบดั้งเดิม โดยเน้นที่การคิดอย่างมีเหตุผลและเสรีภาพส่วนบุคคล นักวิชาการอย่าง ออกุสต์ กองต์, เอมิล เดิร์กไคม์ และแม็กซ์ เวเบอร์ เคยทำนายว่าศาสนาจะเสื่อมถอยลงเมื่อสังคมก้าวหน้า แต่ความเข้าใจของพวกเขาเกี่ยวกับฆราวาสนิยมว่าเป็นเพียงปรัชญาทางการเมืองนั้นผิดพลาด พวกเขาไม่ยอมรับว่าฆราวาสนิยมเป็นศาสนาในตัวเอง ดังนั้น วิสัยทัศน์ของพวกเขาเกี่ยวกับสังคมที่เป็นฆราวาสอย่างสมบูรณ์จึงยังไม่เป็นจริง และศาสนาแบบดั้งเดิมก็ไม่ได้หายไป อย่างไรก็ตาม ศาสนาเหล่านี้ต้องปรับตัวให้เข้ากับความท้าทายที่เกิดจากการเกิดขึ้นของฆราวาสนิยม สิ่งสำคัญที่ควรทราบคือ เช่นเดียวกับการเกิดขึ้นของศาสนาใหม่ไม่ได้กำจัดศาสนาเดิม การเพิ่มขึ้นของฆราวาสนิยมก็ไม่จำเป็นต้องทำให้ศาสนาแบบดั้งเดิมลดลง แต่ต้องตระหนักว่าศาสนาฆราวาส จะเป็นศาสนาที่โดดเด่นในศตวรรษที่ ๒๑ (Shafi Md Mostofa, 2566)

แม้ศาสนาจะปรากฏตัวอย่างโดดเด่นและมีอิทธิพลอย่างมากในศตวรรษที่ ๒๑ แต่ในท้ายที่สุดศาสนาจะยังคงอยู่ภายใต้ (Subordinate) โครงสร้างหลักและอุดมการณ์ทางการเมืองระดับโลกที่ควบคุมโดยรัฐชาติ (State- centric) และระบบที่เป็นทางโลก (Secular) อยู่ดี พลังของศาสนาจึงถูกจัดสรรให้ทำหน้าที่เป็นฟันเฟืองสนับสนุนหรือเป็นประเด็นที่รัฐต้องบริหารจัดการ มากกว่าที่จะก้าวขึ้นมาเป็นผู้ปฏิวัติหรือเปลี่ยนโฉมหน้าโครงสร้างความสัมพันธ์ระหว่างประเทศยุคใหม่ มีนักวิชาการได้เสนอแนวคิดที่เกี่ยวข้องกับเรื่องนี้ อาทิ

John A. Rees (2011) จากมหาวิทยาลัย Notre Dame Australia ได้เขียนบทความวิชาการเรื่อง “The Next Big Thing Why religion may (not) shape international relations in the ๒๑st century” สรุปได้ ๓ ประเด็น

๑. บริบท การเติบโตแบบก้าวกระโดดของศาสนาในเวทีโลก (The Resurgence) บทความเริ่มต้นด้วยการชี้ให้เห็นว่า ในช่วงไม่กี่ทศวรรษที่ผ่านมา การศึกษาเรื่องศาสนาในสาขาความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ (IR) เติบโตขึ้นอย่างรวดเร็วแบบก้าวกระโดด ขณะเดียวกัน กลุ่มผู้กำหนดนโยบายระดับโลกก็เริ่มตระหนักถึงบทบาทของ “ตัวแสดงทางศาสนา” (Religious Actors) และวาระขับเคลื่อนทางศาสนามากขึ้น จนเกิดสมมติฐานร่วมกันในหมู่นักวิชาการว่า ศาสนากำลังจะกลายเป็นพลังหลักในการจัดระเบียบการเมืองโลกในอนาคต

๒. ข้อโต้แย้งหลัก ความย้อนแย้งของระบบการเมืองโลก (The Paradox) แม้จะมีแนวโน้มดังกล่าว แต่การกลับมาของศาสนาอาจไม่ได้เปลี่ยนโครงสร้างการเมืองโลกอย่างสิ้นเชิง แต่อาจจะเข้าไปช่วยตอกย้ำและเสริมความแข็งแกร่งให้กับระบบเดิมที่เป็นอยู่ (Secular System) ด้วยเหตุผลทางประวัติศาสตร์และความย้อนแย้ง (Paradox) ดังนี้

- รากฐานเดิมของระบบสากล ระบบความสัมพันธ์ระหว่างประเทศสมัยใหม่ (เช่น ระบบเวสต์ฟาเลีย - Westphalian System) เกิดขึ้นมาเพื่อควบคุมและจำกัดขอบเขตไม่ให้ศาสนาเข้ามาสร้างความขัดแย้งในทางการเมือง

- การปรับตัวของผู้กำหนดนโยบาย เมื่อศาสนากลับมามีบทบาทในศตวรรษที่ ๒๑ ผู้กำหนดนโยบายในปัจจุบันอาจจะเลือกเดินตามแนวทางนีโอ- เวสต์ฟาเลีย (Neo- Westphalian Turn) คือ การพยายามสร้างการเมืองที่เป็นทางโลก (Secular) ที่เปิดกว้างมากขึ้น โดยดึงพลังและเครือข่ายของศาสนาเข้ามาใช้ประโยชน์ในระบบ แต่ในขณะเดียวกันก็ยังมีกลไกคอยควบคุมและกักเก็บพลังทางการเมืองของศาสนาไว้ไม่ให้เกินขอบเขต

๓. กรอบแนวคิดสำคัญ เพื่อให้เข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างศาสนาและการเมืองโลกในยุคปัจจุบัน Rees ได้นำเสนอแนวคิดเพื่อหลีกเลี่ยงการมองโลกแบบแยกขั้ว (สุดโต่งว่าโลกจะกลายเป็นทางโลกทั้งหมด หรือโลกจะถูกขับเคลื่อนด้วยศาสนาทั้งหมด) ผ่าน ๒ แนวคิดหลัก

- โลกยุคศาสนา- ทางโลกควบคู่ โลกปัจจุบันไม่ได้เปลี่ยนผ่านเป็นเส้นตรงไปสู่ความไร้ศาสนา แต่เกิดปรากฏการณ์ที่พื้นที่บางส่วนของโลกมีความเป็นทางโลกมากขึ้น ในขณะที่บางส่วนกลับมีความเป็นศาสนาเข้มข้นขึ้นทั้งสองสิ่งนี้ดำรงอยู่และส่งอิทธิพลต่อกันและกันในระบบการเมืองโลก

- ความลักลั่นของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ศาสนาในเวทีโลกมีสภาวะสองด้านเสมอ คือสามารถเป็นได้ทั้งพลังในการสร้างสรรค์ (เช่น การสร้างสันติภาพ, การทูตวัฒนธรรม, งานมนุษยธรรม) และพลังในการทำลายล้าง (เช่น สงครามความขัดแย้ง, การก่อการร้าย, ลัทธิสุดโต่ง)

ในทัศนะของ John A. Rees เขาพยายามจะแสดงให้เห็นว่าแม้ปัจจุบันผู้ที่ยังสนใจในคำสอนทางศาสนาอย่างลึกซึ้งแม้จะมีเป็นจำนวนมาก แต่เนื่องจากโลกในยุคปัจจุบันได้เปลี่ยนไป จึงทำให้คนกลุ่มหนึ่งพยายามนำเสนอแนวทางปฏิบัติทางศาสนาให้ง่ายขึ้นเพื่อให้คนอีกกลุ่มหนึ่งที่มีความเป็นฆราวาสเต็มตัวได้เข้าใจความหมายทางศาสนามากยิ่งขึ้น แต่แทนที่จะดีขึ้นกลับทำให้ผู้ที่สนใจในศาสนามีใจออกห่างไปสนใจแบบฆราวาสมากยิ่งขึ้น ส่วนผู้ที่สนใจศาสนาจึงพยายามปฏิบัติตามหลักศาสนาให้เข้มข้นขึ้นเพื่อให้ศาสนาแบบดั้งเดิมดำรงอยู่ ซึ่งปัจจุบันยังคงเป็นแบบนี้

Phrawachirahamakun, Rungwong, N., & Horakul, P., (2026) ทำการศึกษาเรื่อง Beyond Secularization Religion's Dynamic Status and Contested Roles in the First Quarter of the ๒๑st Century ยิ่งได้ชี้ให้เราเห็นชัดเจนว่า ศาสนาแบบดั้งเดิมไม่ได้เลือนหายไป แต่

กำลังเผชิญกับการปรับเปลี่ยนรูปแบบ (Profound Transformations) ที่มีความยืดหยุ่นสูง และปรับตัวเข้ากับยุคสมัยอย่างเป็นพลวัต จนเกิดปรากฏการณ์ที่เรียกว่าจุดเปลี่ยนสู่ยุคหลังทางโลก (Post- Secular Turn) และศาสนาในศตวรรษที่ ๒๑ เป็นปรากฏการณ์ทางสังคมที่มีหลายแง่มุม (Multifaceted Social Phenomenon) เช่น การเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างและความพยายามเปิดพื้นที่ให้ผู้หญิงก้าวขึ้นมามีบทบาทนำในสถาบันศาสนามากขึ้น, ปัญหาความขัดแย้งและการตีความหลักคำสอนที่นำไปสู่ความรุนแรงและปัญหาระดับภูมิรัฐศาสตร์มากขึ้น, การที่ศาสนาถูกนำไปผูกโยงกับอัตลักษณ์ทางการเมืองและรัฐชาติเข้มข้นขึ้นในหลายภูมิภาค และความพยายามสร้างความร่วมมือและการสื่อสารระหว่างกลุ่มความเชื่อที่แตกต่างเพื่อสันติภาพมากขึ้น ซึ่งทั้งหมดนี้ล้วนมีศักยภาพในการเป็นตัวขับเคลื่อนได้ทั้ง “ความขัดแย้ง” และ “ความร่วมมือ” ในเวลาเดียวกัน ศาสนาจึงยังคงเป็นพลังสำคัญที่มีชีวิตชีวาในการหล่อหลอมสังคม การเมือง และวัฒนธรรมในระดับโลก การทำความเข้าใจพลวัตเหล่านี้อย่างลึกซึ้งและเท่าทัน จึงเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่งสำหรับนักวิชาการ ผู้กำหนดนโยบาย และผู้นำทางศาสนาในยุคปัจจุบัน

สำหรับพุทธศาสนาได้มีการประยุกต์คำสอนเพื่อให้เข้ากับยุคปัจจุบัน โดยการบูรณาการร่วมกันระหว่างภาษาอังกฤษ (ในฐานะสื่อกลางระดับสากล) และเทคโนโลยีดิจิทัล (ในฐานะช่องทางและเครื่องมือ) เป็นกลยุทธ์สำคัญที่ช่วยเพิ่มประสิทธิภาพและขยายวงกว้างในการเข้าถึงการเผยแผ่หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาอย่างมีนัยสำคัญในศตวรรษที่ ๒๑ ทำให้หลักธรรมสามารถเข้าถึงผู้คนทั่วโลกได้อย่างรวดเร็ว ไร้พรมแดน และทันต่อความเปลี่ยนแปลงของสังคมโลก ดังนี้

๑) บทบาทพระสงฆ์กับการเรียนรู้ศตวรรษที่ ๒๑

ปัจจุบันกระบวนการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ได้ก้าวเข้าสู่ยุคแห่งการเรียนรู้ในศตวรรษที่ ๒๑ เป็นยุคแห่งความเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วของเทคโนโลยี สังคม และรูปแบบการสื่อสาร การเผยแผ่พระธรรมคำสอนจึงจำเป็นต้องมีการปรับกระบวนการให้สอดคล้องกับวิถีชีวิตของผู้คนในยุคดิจิทัล เพื่อให้การเรียนรู้ทางพระพุทธศาสนามีความร่วมสมัยและเข้าถึงได้อย่างกว้างขวาง

ในปัจจุบัน มีโครงการและกิจกรรมการเผยแผ่จำนวนมากที่สามารถถือเป็น “Best Practice” ของการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในยุคใหม่ เพราะไม่เพียงมุ่งเนื้อหาทางธรรม แต่ให้ ความสำคัญกับกระบวนการเรียนรู้การทำงานร่วมกัน การตัดสินใจเป็นกลุ่ม การสื่อสารเชิงสร้างสรรค์ และการแก้ปัญหาอย่างมีสติ โดยมุ่งให้ผู้เข้าร่วมกิจกรรมสามารถเข้าถึงสาระธรรมได้ในระยะเวลาอันสั้น แต่เกิดผลการดำเนินงานเช่นนี้สื่อถึงแนวคิดการเผยแผ่เชิงปฏิบัติที่มีประสิทธิภาพและเหมาะสมกับจริตของผู้เรียนในยุคปัจจุบัน มารู้จักแนวปฏิบัติที่ดี Best Practice ดังนี้

แนวปฏิบัติที่ดี (Best Practice) คือวิธีการหรือขั้นตอนการปฏิบัติที่นำพาองค์กรไปสู่ความสำเร็จหรือความเป็นเลิศตามเป้าหมาย โดยเป็นที่ยอมรับในวงวิชาการ/วิชาชีพ และมีหลักฐานความสำเร็จชัดเจน ซึ่งต้องมีการบันทึกเป็นเอกสารและเผยแพร่เพื่อให้ผู้อื่นนำไปใช้ประโยชน์ได้โดย แหล่งกำเนิดของ Best Practice มาจาก ๓ ปัจจัยหลัก ได้แก่

- ปัจจัยตัวบุคคล เกิดจากการเรียนรู้ ความริเริ่มสร้างสรรค์ การแก้ปัญหาที่ดีและการได้รับข้อเสนอแนะจากผู้บริหาร/เพื่อนร่วมงาน ซึ่งนำไปสู่การสร้างวิธีการใหม่หรือดีกว่าเดิม

- ปัจจัยอุปสรรค เกิดจากความกดดันหรือสิ่งกีดขวางการทำงานที่กระตุ้นให้เกิดการแสวงหากระบวนการหรือแนวทางใหม่ ๆ ในการแก้ไขปัญหาและเอาชนะอุปสรรค

- ปัจจัยแรงบันดาลใจ เกิดจากความต้องการพัฒนาหรือค้นหาวิธีการใหม่ ๆ เพื่อสร้างความพึงพอใจและเพิ่มประสิทธิภาพการทำงานให้ดีกว่าเดิม (รู้จักแนวปฏิบัติที่ดี Best Practice, ออนไลน์)

การจัดการความรู้ที่สำคัญคือการเปลี่ยน Best Practice ที่เป็นความรู้ในตัวบุคคล (Tacit Knowledge) ให้กลายเป็น ความรู้ที่ปรากฏแจ้ง หรือเอกสาร (Explicit Knowledge) เช่น คู่มือหรือรายงาน เพื่อป้องกันปัญหาเมื่อบุคลากรลาออกหรือโยกย้าย ทำให้พนักงานใหม่สามารถเข้าถึงและใช้ความรู้เพื่อต่อยอดงานได้ทันที ซึ่งเป็น วงจรการพัฒนาองค์กรให้ก้าวหน้าอย่างไม่มีที่สิ้นสุด ที่ผู้บริหารระดับสูงให้ความสำคัญ

พระพุทธศาสนาจึงควรพัฒนารูปแบบการเผยแผ่ให้ตอบสนองต่อบริบททางสังคม เศรษฐกิจ และสิ่งแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว โดยอาศัยเทคโนโลยีและสื่อดิจิทัลเป็นเครื่องมือ สำคัญในการสื่อสาร เช่น การจัดปาฐกถาธรรมออนไลน์ การเผยแผ่ธรรมะผ่านสื่อสังคมออนไลน์ การจัดรายการสนทนาธรรมผ่านเฟซบุ๊ก ยูทูบ หรือแพลตฟอร์มอื่น ๆ การสร้างแอปพลิเคชันธรรมะ และการเผยแพร่คำสอนผ่านระบบพอดแคสต์ เพื่อให้ผู้คนสามารถเข้าถึงธรรมะได้ทุกที่ทุกเวลาเพียงมีอุปกรณ์เชื่อมต่ออินเทอร์เน็ต เช่น คอมพิวเตอร์ แท็บเล็ต หรือโทรศัพท์มือถือ

นอกจากการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในยุคโลกาภิวัตน์ยังควรมุ่งสร้างเครือข่ายสังคมพระพุทธศาสนา (Buddhist Social Network) ที่เอื้อต่อการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างพุทธบริษัททั่วโลก โดยไม่กระทบต่อหลักธรรมคำสอนดั้งเดิม แต่กลับเป็นการเสริมพลังให้พระพุทธศาสนาเข้าถึงใจผู้คนได้ กว้างขวางและลึกซึ้งยิ่งขึ้น ผู้รับสารสามารถเลือกรับฟังธรรมะตามเวลาและความสะดวกของตนเอง รวมทั้งสามารถซักถามข้อสงสัยผ่านช่องทางออนไลน์ หรือศึกษาพระธรรมเพิ่มเติมจากเว็บไซต์พระพุทธศาสนาที่มีหลายภาษาเพื่อรองรับผู้สนใจจากนานาชาติ ที่สำคัญบริบทการเรียนรู้ศตวรรษที่ ๒๑ กับบทบาทพระสงฆ์ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ความยั่งยืนของพระพุทธศาสนาต้องอาศัยพุทธบริษัททั้ง ๔ ร่วมขับเคลื่อน โดยมีพระสงฆ์เป็นแกนกลาง ของการสื่อธรรม การจัดการเรียนรู้ และการเป็นแบบอย่างทางจริยธรรม

๒) เทคโนโลยีดิจิทัล ความหมายและบทบาทในยุคปัจจุบัน

เทคโนโลยีดิจิทัลในปัจจุบันไม่ใช่แค่เรื่องของคอมพิวเตอร์หรืออินเทอร์เน็ตอีกต่อไป แต่ได้กลายเป็นส่วนหนึ่ง ของชีวิตประจำวันของผู้คนอย่างลึกซึ้ง โดยทั่วไปแล้ว เทคโนโลยีดิจิทัลหมายถึงเครื่องมือ ระบบ หรืออุปกรณ์ที่ช่วยให้ สามารถสร้าง ประมวลผล จัดเก็บ และถ่ายโอนข้อมูลได้ในรูปแบบดิจิทัล ซึ่งข้อมูลเหล่านี้มักถูกแปลงให้อยู่ในรูปของ รหัสเลขฐานสอง (๐ และ ๑) เพื่อให้คอมพิวเตอร์สามารถจัดการได้อย่างรวดเร็วและแม่นยำ (Limaye, S., Johnstone, C. J., & Kayama, M. (2024)

อุปกรณ์ที่อยู่ภายใต้ขอบเขตของเทคโนโลยีดิจิทัลมีหลากหลาย ตั้งแต่คอมพิวเตอร์ส่วนบุคคล แท็บเล็ต สมาร์ทโฟน กล้องดิจิทัล เครื่องคิดเลข ไปจนถึงซอฟต์แวร์ แอปพลิเคชัน เทคโนโลยีเสมือนจริง (VR) เทคโนโลยีเสริม จริง (AR) รวมถึงปัญญาประดิษฐ์ (AI) และอินเทอร์เน็ต ซึ่งทั้งหมดนี้ล้วนทำหน้าที่สำคัญในการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการ สื่อสาร การเรียนรู้ และการใช้ชีวิตของมนุษย์ในศตวรรษที่ ๒๑ ในมุมมองของแวดวงวิชาการ เทคโนโลยีดิจิทัลถูกอธิบาย ว่าเป็นระบบที่อาศัยกลไกอิเล็กทรอนิกส์และตรรกะที่ถูกตั้งโปรแกรมไว้ล่วงหน้าให้สามารถทำงานได้อย่างมีแบบแผน โดยมุ่งเน้นไปที่ความสามารถในการจัดการกับข้อมูลในทุกรูปแบบ ไม่ว่าจะเป็นการสร้าง แก้ไข หรือส่งต่อ

สำหรับบริบทในประเทศไทย มณีนุช ภูยังดี, สุมาลี ศรีพุทธรินทร์, และจารุวรรณ เขียวน้ำชุม (๒๕๖๔) ได้นิยามเทคโนโลยีดิจิทัลว่าเป็นการนำเทคโนโลยีสมัยใหม่เข้ามามีบทบาทในการดำเนินชีวิตของมนุษย์ ไม่ว่าจะเป็นการใช้คอมพิวเตอร์ สมาร์ทโฟน หรือสื่อ ออนไลน์ เพื่อเพิ่มประสิทธิภาพในการใช้ชีวิตและการทำงานให้สะดวกและทันสมัยมากขึ้น ขณะที่งานวิจัยในระดับสากลอย่าง Wang, L., Chen, X., & Analytical Group (2024) ได้ขยายความหมายของเทคโนโลยีดิจิทัลให้ ครอบคลุมมากยิ่งขึ้น โดยชี้ว่าเทคโนโลยีดิจิทัลรวมถึงระบบสารสนเทศและการสื่อสารสมัยใหม่ในรูปแบบต่าง ๆ เช่น ปัญญาประดิษฐ์ (AI), หุ่นยนต์, แพลตฟอร์มดิจิทัล, คลาวด์คอมพิวติ้ง, การพิมพ์ ๓ มิติ, บล็อกเชน, บิ๊กดาต้า, อินเทอร์เน็ตของสรรพสิ่ง (IOT), เทคโนโลยี VR, AR และเทคโนโลยีไซเบอร์รูปแบบใหม่ ๆ ซึ่งทั้งหมดมีบทบาทในการ เปลี่ยนแปลงวิธีการสื่อสาร การทำงาน และการเรียนรู้ของผู้คนในยุคนี้อย่างมาก

ดังนั้น เทคโนโลยีดิจิทัลคือหัวใจสำคัญของการเปลี่ยนผ่านเข้าสู่โลกยุคใหม่ ไม่เพียงแต่ทำให้ข้อมูล สามารถจัดการได้อย่างมีประสิทธิภาพ หากแต่ยังช่วยผลักดันให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทั้งในด้านเศรษฐกิจ สังคม การศึกษา และวิถีชีวิตของมนุษย์ เทคโนโลยีเหล่านี้จึงเป็นเครื่องมือสำคัญที่ทุกภาคส่วนต้องทำความเข้าใจและใช้ให้ เกิดประโยชน์สูงสุดในโลกที่เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วนี้

๓) การเผยแผ่ธรรมะในสังคมปัจจุบัน พัฒนาการและองค์ประกอบสำคัญ

การเผยแผ่ธรรมะ คือกระบวนการถ่ายทอดหลักคำสอนของพระพุทธเจ้าไปสู่ผู้คนทั่วไป เพื่อให้เกิดความ เข้าใจและสามารถนำคำสอนไปใช้เป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตอย่างมีสติและคุณธรรม แนวคิดเกี่ยวกับการเผยแผ่ ธรรมะนั้นไม่ได้หยุดนิ่ง หากแต่มีการปรับเปลี่ยนและพัฒนาตามบริบทของสังคมในแต่ละยุคสมัย โดยเป้าหมายสำคัญ ยังคงอยู่ที่การเสริมสร้างความศรัทธา ความเข้าใจที่ถูกต้อง และการเข้าถึงธรรมะอย่างแท้จริง

องค์ประกอบที่ทำให้การเผยแผ่ธรรมะมีประสิทธิภาพ งานวิจัยในปัจจุบันชี้ให้เห็นว่า การเผยแผ่ธรรมะจะมี ประสิทธิผลได้ จำเป็นต้องอาศัยหลายองค์ประกอบที่ทำงานร่วมกันอย่างลงตัว ได้แก่ ผู้เผยแผ่ธรรมะ ควรเป็นผู้ที่ ปฏิบัติดี ปฏิบัติชอบ มีความเข้าใจในพระธรรมวินัยอย่างลึกซึ้ง และสามารถเป็นแบบอย่างที่ดีให้แก่ผู้อื่น เนื้อหาธรรมะ ควรมีความกระชับ ชัดเจน และนำเสนอในภาษาที่เข้าถึงง่าย โดยเฉพาะสำหรับกลุ่มคนรุ่นใหม่ที่มีวิถีชีวิตและมุมมองที่ เปลี่ยนไป ช่องทางการสื่อสารต้องมีความหลากหลาย ทั้งในรูปแบบดั้งเดิม เช่น การแสดงธรรมในวัด การจัดกิจกรรม ทางศาสนา และในรูปแบบดิจิทัล เช่น โซเชียลมีเดีย เว็บไซต์ หรือแอปพลิเคชัน ลักษณะการสื่อสาร ควรเปิดกว้างให้มี ปฏิสัมพันธ์ ไม่ใช่แค่การพูดฝ่ายเดียว แต่ต้องเปิดโอกาสให้ผู้ฟังสามารถซักถามหรือแบ่งปันประสบการณ์ได้ (ฉัตรสุดา ส่องแสงเจริญ, ๒๕๖๗)

หากมองย้อนกลับไป การเผยแผ่ธรรมะในอดีตเริ่มต้นจากรูปแบบมุขปาฐะหรือการสอนแบบปากเปล่า ซึ่งเน้น การจดจำและถ่ายทอดต่อกันด้วยวาจา ต่อมาจึงเริ่มมีการบันทึกคำสอนเป็นลายลักษณ์อักษร และในเวลาต่อมาก็มีการ

ใช้สื่อสิ่งพิมพ์ หนังสือ และเอกสารธรรมะอย่างแพร่หลาย ในปัจจุบัน การเปลี่ยนแปลงทางเทคโนโลยีได้เปิดประตูใหม่ ให้กับการเผยแผ่ธรรมะ ไม่ว่าจะเป็นการใช้สื่อออนไลน์ เช่น เฟซบุ๊ก ยูทูบ เว็บไซต์ แอปพลิเคชัน หรือสื่อดิจิทัลรูปแบบ ต่าง ๆ เหล่านี้ช่วยให้คำสอนของ

พระพุทธศาสนาเข้าถึงกลุ่มคนได้หลากหลายมากขึ้น ทั้งในแง่ของช่วงวัย ภูมิภาค และ วิถีชีวิต (Ven.Ton That Cam, 2022)

ในยุคที่ผู้คนโดยเฉพาะคนรุ่นใหม่มีทางเลือกมากมายในการรับสาร แนวทางการเผยแผ่ธรรมะจึงจำเป็นต้อง ปรับให้สอดรับกับพฤติกรรมและความคาดหวังของกลุ่มเป้าหมายที่เปลี่ยนแปลงไป งานวิจัยในช่วงหลังชี้ว่า การสื่อสาร ธรรมะไม่ควรจำกัดอยู่แค่การฟังหรือการบรรยายเพียงฝ่ายเดียวอีกต่อไป หากแต่ควรเปิดพื้นที่ให้ผู้เรียนได้มีส่วนร่วม ลงมือปฏิบัติ และได้เรียนรู้ผ่านประสบการณ์จริง (Active Learning) มากกว่าการรับข้อมูลแบบนิ่งเฉย (Passive Learning) กิจกรรมที่ใช้ในการเผยแผ่ธรรมะจึงควรออกแบบให้หลากหลาย มีความยืดหยุ่น และเชื่อมโยงกับความ สนใจหรือปัญหาที่คนรุ่นใหม่เผชิญอยู่ ไม่ว่าจะเป็นเรืองความเครียด ความสัมพันธ์ หรือการค้นหาความหมายของชีวิต ทั้งนี้ การนำเทคโนโลยีเข้ามาช่วยก็เป็นอีกหนึ่งปัจจัยสำคัญ ไม่ว่าจะเป็นการใช้โซเชียลมีเดีย คลิปวิดีโอสั้น ๆ พอดแคสต์ หรือแอปพลิเคชันเพื่อการเรียนรู้ธรรมะ ก็ล้วนช่วยให้การสื่อสารเข้าถึงผู้ฟังได้ง่ายและมีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น (ฉัตรสุดา ส่องแสงเจริญ, ๒๕๖๗)

จากแนวโน้มเหล่านี้ เราจะเห็นได้ชัดว่า แนวคิดการเผยแผ่ธรรมะในยุคปัจจุบันกำลังเคลื่อนไปในทิศทางที่ ผสานระหว่างแก่นคำสอนดั้งเดิมกับนวัตกรรมการสื่อสารยุคใหม่ เป้าหมายไม่ใช่เพียงแค่ให้ผู้คนรู้ ธรรมะเท่านั้น แต่ ยังรวมถึงการทำให้ธรรมะ “เข้าใจง่าย เข้าถึงได้ และนำไปใช้ได้จริง” เพื่อให้หลักธรรมกลายเป็นเครื่องมือในการดำเนินชีวิตและเป็นพลังในการสร้างสังคมที่มีสติและเมตตามากยิ่งขึ้น

๔) ศาสนาในยุคดิจิทัล เมื่อเทคโนโลยีเปลี่ยนวิธีสื่อสารและสร้างความศรัทธา

เมื่อเทคโนโลยีดิจิทัลเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตประจำวันอย่างลึกซึ้ง โลกของศาสนาก็ไม่ได้อยู่นิ่งเฉย การ สื่อสารทางศาสนาในยุคนี้ได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก และหลากหลายทฤษฎีร่วมสมัยได้พยายามอธิบายการ เปลี่ยนแปลงนี้ไว้หลายแง่มุม

๑) ทฤษฎีสภาพแวดล้อมสื่อ (Media Ecology) แนวคิดนี้มองว่าสื่อไม่ใช่แค่ “ช่องทางส่งสาร” เท่านั้น แต่เป็นโครงสร้างพื้นฐานที่ส่งผลต่อวิธีคิด ภาษา และวัฒนธรรมโดยรวมของสังคม รวมถึงศาสนาด้วย เมื่อสื่อเปลี่ยน โครงสร้างการสื่อสารและความเชื่อก็เปลี่ยนตาม เช่นเดียวกับที่วัดไม่ได้มีแค่กำแพงและศาลาอีกต่อไป หากแต่อยู่ใน หน้าจอมือถือของเราด้วย

๒) ทฤษฎีการสื่อกลาง (Mediation) ตามทฤษฎีนี้ สื่อดิจิทัลกลายเป็นพื้นที่ใหม่ที่ทั้งผู้นำศาสนาและผู้ศรัทธาร่วมกันตีความหลักธรรมให้เข้ากับยุคสมัย เป็นพื้นที่สร้างบทสนทนาใหม่ ๆ เช่น พระภิกษุสามารถจัดไลฟ์ธรรมะ ปรับ เนื้อหาให้สั้น กระชับ และสื่อสารกับคนรุ่นใหม่ในภาษาที่เข้าใจง่าย

๓) ทฤษฎีการทำให้เป็นสื่อ (Mediatization) ทฤษฎีนี้อธิบายว่าศาสนาในยุคดิจิทัลต้องปรับตัวให้เข้ากับ รูปแบบและตรรกะของสื่อใหม่ เช่น การใช้โซเชียลมีเดียเพื่อเผยแผ่ธรรมะ การสร้างคอนเทนต์ที่ดึงดูดใจ และการ ตอบสนองต่อผู้ติดตามในเวลาจริง ส่งผลให้ศาสนาและสื่อมีอิทธิพลต่อกันและกัน (Krüger, J. S., ๒๐๑๘)

๔) ศาสนากับการปรับตัวในโลกออนไลน์ งานวิจัยในช่วงหลังพบว่า ศาสนาไม่ได้เป็นแค่ผู้รับผลกระทบจากเทคโนโลยีเท่านั้น แต่ยังใช้มันเป็นโอกาสในการสร้างพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์รูปแบบใหม่ เช่น การจัดพิธีกรรมเสมือน การสร้าง กลุ่มสนทนาธรรมบนแพลตฟอร์มออนไลน์ และการเผยแผ่หลักธรรม

ผ่าน TikTok หรือ YouTube ซึ่งช่วยให้เข้าถึงผู้คน ที่ไม่เคยก้าวเข้าวัดเลยด้วยซ้ำ (Battista, D., 2024)

๕) พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ดิจิทัล (Digital Sacred Space) โลกออนไลน์ได้กลายเป็นสถานที่ที่ศรัทธาและเทคโนโลยี มาบรรจบกัน ไม่ว่าจะเป็นการสวดมนต์ผ่าน Zoom การเข้าร่วม workshop ธรรมะบน Facebook หรือแม้กระทั่งการ นั่งสมาธิร่วมกันแบบออนไลน์ สิ่งเหล่านี้ทำให้พิธีกรรมและกิจกรรมทางศาสนาเข้าถึงได้ง่ายขึ้น ไม่จำกัดด้วยเวลาและ สถานที่

๖) โอกาสและความท้าทายของศาสนาในยุคดิจิทัล แน่นอนว่าการใช้เทคโนโลยีมาพร้อมกับความท้าทาย เช่น การบิดเบือนเนื้อหาศาสนา ความตื้นเขินของการปฏิบัติ หรือการกลายเป็น “สินค้า” ทางศาสนาในตลาดออนไลน์ อย่างไรก็ตาม หากใช้เทคโนโลยีอย่างสร้างสรรค์ ศาสนาก็สามารถแสดงพลังแห่งการปรับตัว และเป็นส่วนหนึ่งของการ เยียวยาใจคนในยุคที่วุ่นวายและเร่งรีบเช่นนี้ (Battista, D., 2024; Wang, L., Chen, X., & Analytical Group., 2024)

๖.๓ ปัญหาความท้าทายของศาสนาในยุคดิจิทัล

แม้ว่าเทคโนโลยีดิจิทัลจะเปิดประตูใหม่ ๆ ให้กับการเผยแผ่พระพุทธศาสนา แต่ในขณะเดียวกันก็ยังมีความท้าทายและปัญหาหลายอย่างที่เราต้องใส่ใจและหาทางแก้ไขอย่างรอบคอบ เพื่อให้การเผยแผ่ธรรมะผ่านช่องทางเหล่านี้ เกิดประสิทธิผลสูงสุด ดังต่อไปนี้

๑) การบิดเบือนเนื้อหาธรรมะและข่าวปลอม ในยุคสื่อออนไลน์ที่ทุกคนสามารถเผยแพร่ข้อมูลได้อย่าง รวดเร็วและกว้างขวาง ปัญหาการบิดเบือนเนื้อหาธรรมะ ข่าวปลอม หรือการตีความคำสอนผิดเพี้ยนจึงเกิดขึ้นบ่อยครั้ง เรื่องเหล่านี้ส่งผลให้ผู้คนเข้าใจหลักธรรมผิดไป และอาจก่อให้ เกิดความขัดแย้งในสังคมได้ งานวิจัยชี้ว่าการแพร่กระจาย ข่าวปลอมในโลกออนไลน์เกี่ยวกับศาสนาจำเป็นต้องอาศัยทักษะการรู้เท่าทันสื่อและการตรวจสอบข้อเท็จจริง อย่างรอบคอบ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกลุ่มเยาวชนที่เป็นผู้ใช้สื่อดิจิทัลหลัก งานวิจัยระดับสากลยังระบุว่า ราว ๕๗% ของ เนื้อหาศาสนาออนไลน์มีข้อมูลที่บิดเบือนหรือแสดงมุมมองที่มีอคติ ซึ่งก่อให้เกิดความกังวลว่า ผู้เรียนอาจได้รับคำสอน ที่ผิดเพี้ยนจนเกิดความสับสนและความเชื่อที่ไม่ถูกต้อง สำหรับในประเทศไทย พบว่าเยาวชนพุทธจำนวนไม่น้อยยังขาดทักษะในการวิเคราะห์แหล่งข้อมูลอย่างลึกซึ้ง ทำให้ตกเป็นเป้าหมายของข่าวปลอมได้ง่าย (กฤติยา ถ้ำทอง, ๒๕๖๕)

๒) ปัญหาความน่าเชื่อถือของแหล่งข้อมูล ข้อมูลทางศาสนาในโลกออนไลน์กลายเป็นเรื่องที่เราต้องให้ความสำคัญอย่างมาก เพราะทุกวันนี้มีเว็บไซต์และช่องทางเผยแพร่ข้อมูลศาสนาเป็นจำนวนมากที่เข้าถึงง่าย แต่กลับ ขาดการตรวจสอบและกลั่นกรองความถูกต้องอย่างจริงจัง ส่งผลให้ผู้รับสารอาจได้รับข้อมูลที่ผิดพลาด บิดเบือน หรือ ขัดแย้งกับหลักธรรมดั้งเดิมของพระพุทธศาสนา ข้อมูลเหล่านี้ที่ขาดมาตรฐานทำให้เกิดความสับสน โดยเฉพาะในกลุ่ม เยาวชน หรือผู้ที่ยังไม่มีพื้นฐานความรู้ทางศาสนาอย่างเพียงพอ งานวิจัยในประเทศไทยชี้ว่า การเผยแผ่พระพุทธศาสนา ผ่านสื่อสังคมออนไลน์ จำเป็นต้องให้ความสำคัญกับความถูกต้องของเนื้อหา และการนำเสนอที่ยึดหลักคุณธรรมจริยธรรม เพื่อป้องกันการบิดเบือนคำสอนและรักษาความน่าเชื่อถือของแหล่งข้อมูล (พระมหาชูชาติ จิรสุทฺโธ, ๒๕๖๕) นอกจากนี้ การเลือกใช้แหล่งข้อมูลที่เชื่อถือได้ เช่น เว็บไซต์ของวัดหรือสถาบันทางศาสนาที่ได้รับการรับรอง รวมถึง การอ้างอิงแหล่งข้อมูลที่ตรวจสอบได้ เป็นสิ่งสำคัญสำหรับการศึกษา

ธรรมะในยุคดิจิทัล การประเมินความน่าเชื่อถือ ควรดูจากความถูกต้องของเนื้อหา อำนาจหน้าที่ของผู้เผยแผ่ ความโปร่งใสในการนำเสนอ และการอัปเดตข้อมูลอย่าง สม่ำเสมอ เพื่อให้ผู้ศึกษาธรรมะได้รับข้อมูลที่ถูกต้องและสอดคล้องกับหลักธรรมแท้จริง

๓) การขาดปฏิสัมพันธ์เชิงลึกระหว่างพระสงฆ์กับญาติโยม นี่ถือเป็นความท้าทายสำคัญในการเผยแผ่ธรรมะยุคดิจิทัล แม้ว่าสื่อออนไลน์จะทำให้เราสามารถเข้าถึงคำสอนได้สะดวกขึ้น แต่การสื่อสารผ่านช่องทางดิจิทัลมัก ขาดมิติของประสบการณ์ตรงที่สำคัญ เช่น การสนทนาธรรมแบบตัวต่อตัว การร่วมกิจกรรมที่วัด หรือการปฏิบัติธรรม ด้วยกัน ซึ่งทั้งหมดนี้เป็นหัวใจสำคัญในการเรียนรู้และสร้างสายสัมพันธ์ทางจิตวิญญาณ (พระครูโกวิทอรรถวาที, พระครูสุตธรรมวิภัช, และ พระครูวิภัชธรรมคุณ, ๒๕๕๗) งานวิจัยชี้ให้เห็นว่า แม้สื่อสังคมออนไลน์และเทคโนโลยีดิจิทัลจะช่วยให้เกิดการเชื่อมโยงและแลกเปลี่ยน ข้อมูลได้อย่างกว้างขวาง แต่ก็ยังมีข้อจำกัดสำคัญด้านการสื่อสารที่ขาดการพบปะหน้าตา ขาดปฏิสัมพันธ์ทางอารมณ์ และไม่สามารถสังเกตภาษากายได้ ซึ่งสิ่งเหล่านี้มีความสำคัญต่อการสร้างความเข้าใจและความไว้วางใจ โดยเฉพาะใน กลุ่มเยาวชนที่ใช้สื่อออนไลน์เป็นหลัก งานวิจัยพบว่า กลุ่มนี้มีแนวโน้มที่จะสูญเสียทักษะการสื่อสารแบบพบหน้ากัน รวมถึงความสามารถในการสร้างความสัมพันธ์ลึกซึ้งกับพระสงฆ์และชุมชนพุทธ (Bhikkhuni Tran Thi Binh, 2025) แม้เทคโนโลยีจะช่วยอำนวยความสะดวกในการเผยแผ่ธรรมะ แต่ก็ยังไม่สามารถทดแทนประสบการณ์ทางจิตวิญญาณที่ เกิดจากการพบปะกันและการปฏิบัติธรรมร่วมกันในชีวิตจริงได้ ผลที่ตามมาอาจเป็นความสัมพันธ์ในชุมชนพุทธที่ อ่อนแอลง ความศรัทธาและความไว้วางใจระหว่างพระสงฆ์กับญาติโยมลดน้อยลง ซึ่งอาจส่งผลกระทบต่อการสืบทอด พระพุทธศาสนาในระยะยาว

๔) ผลกระทบต่อค่านิยมและวัฒนธรรมดั้งเดิม แม้ว่าการเผยแผ่ธรรมะผ่านสื่อดิจิทัลจะช่วยให้เข้าถึงผู้คนได้ กว้างขวางและรวดเร็วยิ่งขึ้น แต่ก็มีผลกระทบต่อค่านิยมและวัฒนธรรมดั้งเดิมของพระพุทธศาสนาในหลายแง่มุม ประการแรก การนำเสนอธรรมะในรูปแบบที่เน้นความรวดเร็ว กระชับ หรือความบันเทิง เช่น วิดีโอสั้น อินโฟกราฟิก หรือการไลฟ์สด อาจทำให้ความศักดิ์สิทธิ์ของพิธีกรรมและบรรยากาศทางศาสนาลดน้อยลง ผู้รับสารบางกลุ่มอาจรู้สึก ว่าคำสอนหรือพิธีกรรมถูกลดทอนความลึกซึ้งทางจิตวิญญาณ กลายเป็นเพียงเนื้อหาที่ดูเพื่อความบันเทิง หรือถูก บริโภคในเชิงวัฒนธรรมมากกว่า (ดาณุภา ไชพรธรรม, ๒๕๕๖) นอกจากนี้ การเผยแผ่ เนื้อหาศาสนาในโลกออนไลน์ อย่างเปิดเผย อาจทำให้ขนบธรรมเนียมการถ่ายทอดคำสอนแบบดั้งเดิมถูกละเมิด เช่น การนำเสนอข้อธรรมะโดยไม่ ผ่านการกลั่นกรอง หรือขาดบริบทที่เหมาะสม ส่งผลให้เกิดการตีความที่คลาดเคลื่อน หรือเนื้อหาที่ขัดแย้งกับวัฒนธรรม และค่านิยมของชุมชนท้องถิ่น อีกทั้ง การใช้สื่อดิจิทัลโดยไม่ระมัดระวัง อาจทำให้เกิดการรับวัฒนธรรมต่างชาติที่ไม่ สอดคล้องกับหลักธรรมและขนบธรรมเนียมไทย เช่น ความยึดติดกับวัตถุนิยม ความนิยมในสื่อบันเทิง หรือการแสดง ความเห็นรุนแรงในกลุ่มออนไลน์ ซึ่งล้วนส่งผลให้ค่านิยมทางศีลธรรมและจริยธรรมของสังคมพุทธอ่อนแอลง (เมธี เชษฐ์วิสุต, ๒๕๖๒)

๕) ปัญหาด้านจริยธรรมและการใช้เทคโนโลยีอย่างเหมาะสม แม้เทคโนโลยีดิจิทัลจะช่วยให้การเผยแผ่ พระพุทธศาสนาเข้าถึงผู้คนได้ง่ายและสะดวกขึ้น แต่ก็มีความท้าทายด้านจริยธรรมและการใช้เทคโนโลยีให้ถูกต้อง เหมาะสมที่ไม่ควรมองข้าม เทคโนโลยีเป็นเครื่องมือที่มีทั้งข้อดีและข้อเสีย หากเราใช้โดยไม่มีสติหรือขาดจริยธรรม อาจ ก่อให้เกิดปัญหาต่าง ๆ เช่น การละเมิดสิทธิส่วนบุคคล

การเผยแพร่ข้อมูลเท็จ การกลั่นแกล้งทางออนไลน์ หรือ แม้กระทั่งการใช้เทคโนโลยีในทางที่ขัดกับหลักศีลธรรมของพระพุทธศาสนา ด้วยเหตุนี้ การส่งเสริมให้ทุกคนใช้เทคโนโลยีอย่างมีสติและรับผิดชอบจึงเป็นเรื่องจำเป็นอย่างยิ่ง พระสงฆ์และผู้เผยแผ่ธรรมะควรยึดถือหลักธรรม เช่น การมีสติรู้ตัว (สัมมาสติ) และการควบคุมกาย วาจา ใจ (อินทรียสังวร) ในการใช้เทคโนโลยี เพื่อให้เทคโนโลยีเป็น เครื่องมือที่ช่วยส่งเสริมคุณธรรมและการพัฒนาจิตใจของผู้คนได้อย่างแท้จริง นอกจากนี้ การสร้างมาตรฐานทาง จริยธรรมสำหรับการเผยแผ่ธรรมะในโลกดิจิทัลก็เป็นสิ่งสำคัญที่จะช่วยป้องกันปัญหาที่อาจเกิดขึ้น และทำให้การใช้ เทคโนโลยีเป็นไปในทิศทางที่สอดคล้องกับหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา (Phrakrusunthornsangkhapinit, & Phrakhrubhaitighaatippanangorn Laolee, 2020)

ดังนั้น แม้ว่าสื่อดิจิทัลจะเป็นโอกาสใหม่ที่เปิดกว้างสำหรับการเผยแผ่ธรรมะ แต่ผู้เกี่ยวข้องทุกฝ่ายก็ควรตระหนักถึงผลกระทบที่อาจเกิดขึ้นกับค่านิยมและวัฒนธรรมดั้งเดิม พร้อมทั้งวางแนวทางการนำเสนอเนื้อหาธรรมะให้ โดยไม่ทิ้งรากฐานสำคัญของพระพุทธศาสนาเหมาะสมกับยุคสมัย

๖.๔ แนวทางการปรับตัวของศาสนาในยุคดิจิทัล

ปัญหาและความท้าทายที่เกี่ยวข้องกับการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในยุคดิจิทัลนี้ ชี้ให้เห็นอย่างชัดเจนว่า จำเป็นต้องเปิดรับการเปลี่ยนแปลง หากพระภิกษุ ผู้เผยแผ่ธรรมะ และชุมชนชาวพุทธสามารถประยุกต์ใช้เทคโนโลยี อย่างมีสติ มีเหตุผล และสร้างสรรค์ ความท้าทายเหล่านี้ก็สามารถเปลี่ยนให้เป็นโอกาสในการสื่อสารและเผยแผ่ หลัก ธรรมะได้อย่างมีประสิทธิภาพ วิธีนี้ไม่เพียงแต่จะขยายการเข้าถึงธรรมะให้กว้างขึ้นเท่านั้น แต่ยังช่วยธำรงรักษาคุณค่า และจริยธรรมทางพุทธศาสนาด้วยการปฏิบัติตนควบคู่ไปกับการดำรงชีวิตในสังคมที่กำลังเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว ดังนั้น ผู้เขียนจึงได้นำเสนอแนวทางและข้อเสนอแนะมากมาย เพื่อชี้นำการพัฒนาศักยภาพการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในยุคดิจิทัล เพื่อให้เกิดความยั่งยืนและสอดคล้องกับสถานการณ์ปัจจุบัน

๑) การพัฒนาทักษะดิจิทัลให้กับพระสงฆ์และผู้เผยแผ่ธรรมะ ในยุคนี้ ทักษะดิจิทัลถือเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับ พระสงฆ์และผู้เผยแผ่ธรรมะ เพราะช่วยให้สามารถใช้สื่อออนไลน์และเทคโนโลยีใหม่ ๆ ในการเผยแผ่คำสอนได้อย่างมี ประสิทธิภาพ ไม่ว่าจะเป็นการใช้โซเชียลมีเดีย การทำวิดีโอ หรือการสร้างเว็บไซต์ที่เข้าถึงกลุ่มเป้าหมายหลากหลาย การจัดอบรมหรือ workshop เกี่ยวกับทักษะเหล่านี้จึงเป็นเรื่องสำคัญ เช่น โครงการอบรม “Digital Monk Era” ใน ภูฏาน หรือนักธรรมะไทยที่เรียนรู้ผ่านแพลตฟอร์มออนไลน์ ซึ่งช่วยขยายโอกาสเผยแผ่ธรรมะทั้งในและนอกประเทศ นอกจากนี้ การพัฒนาทักษะดิจิทัลยังช่วยให้พระสงฆ์ปรับตัวกับการเปลี่ยนแปลงของสังคมและเทคโนโลยีได้ดี ลดความ เหลื่อมล้ำในการเข้าถึงข้อมูล และเสริมภาพลักษณ์ของพระพุทธศาสนาให้ดูทันสมัยและน่าเชื่อถือในสายตาคนยุคใหม่ เมื่อพระสงฆ์มีความรู้ด้านดิจิทัลมากขึ้น เทคโนโลยีจะกลายเป็นเครื่องมือสำคัญในการสืบสานและเผยแผ่หลักธรรม อย่างยั่งยืน (พระครูโกวิทอรรถวาที และคณะ, ๒๕๕๗)

๒) การสร้างมาตรฐานและตรวจสอบเนื้อหาธรรมะบนโลกออนไลน์ ในยุคที่ข้อมูลถูกส่งต่ออย่างรวดเร็ว และไร้ขอบเขต การสร้างมาตรฐานและการตรวจสอบเนื้อหาธรรมะจึงเป็นเรื่องสำคัญ เพื่อป้องกันการบิดเบือนคำสอน และรักษาความถูกต้องของหลักธรรม พระสงฆ์และผู้ดูแลสื่อควร

อ้างอิงเนื้อหาจากพระไตรปิฎกหรือแหล่งข้อมูลที่เชื่อถือได้ พร้อมระบุแหล่งที่มาอย่างชัดเจน เพื่อความโปร่งใสและง่ายต่อการตรวจสอบนอกจากนี้ ควรมีองค์กรหรือ คณะผู้ทรงคุณวุฒิที่ทำหน้าที่กำหนดมาตรฐานและตรวจสอบเนื้อหาธรรมะที่เผยแพร่ในสื่อออนไลน์ เช่น เว็บไซต์หรือแอปพลิเคชัน เพื่อให้มั่นใจว่าเนื้อหาตรงกับพระไตรปิฎกและหลักพระพุทธศาสนา การประเมินความน่าเชื่อถือของเนื้อหาควรดูที่ความมั่นคงและความต่อเนื่องของช่องทาง เช่น เพจ เฟซบุ๊ก ยูทูบ หรือเว็บไซต์ที่เผยแพร่สม่ำเสมออย่างน้อย ๒ ปี และมีผู้ดูแลเนื้อหาที่มีความรู้เฉพาะทางด้านพระพุทธศาสนาและจริยธรรม สิ่งเหล่านี้จะช่วยเสริมสร้างความน่าเชื่อถือ ป้องกันการเผยแพร่ข้อมูลผิด และรักษาคุณค่าของพระพุทธศาสนาในยุคดิจิทัลได้อย่างยั่งยืน (พระอักขราภิศุทธิ์ สิริวฑฺฒโน, พระครูปลัดประถม กิตฺติภทฺโท, และ พระครูใบฎีกานิติทัศน์ ปสนฺโน, ๒๕๖๔)

๓) การนำหลักธรรมมาใช้กับการใช้เทคโนโลยีอย่างมีสติ การนำหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนามาประยุกต์ใช้ในการใช้เทคโนโลยี ถือเป็นแนวทางสำคัญที่จะช่วยให้การใช้อุปกรณ์ดิจิทัลเกิดประโยชน์สูงสุด และลด ผลกระทบในทางลบต่อทั้งผู้ใช้และสังคมโดยรวม เช่น การใช้หลักมัชฌิมาปฏิปทา หรือทางสายกลาง สอนให้เราไม่ยึด ติดหรือหลงไปกับเทคโนโลยีจนเกินไป สัมมาสติที่เน้นการมีสติรู้ตัวตลอดเวลา และอินทรียสังวร ที่ช่วยให้เรารู้จัก ควบคุมกาย วาจา และใจขณะใช้งานเทคโนโลยี ตัวอย่าง เช่น การเลือกเสพสื่ออย่างมีวิจารณญาณ ไม่เชื่อหรือแชร์ ข่าวสารโดยไม่ตรวจสอบให้ชัดเจน การใช้สติควบคุมอารมณ์เมื่ออยู่บนโลกออนไลน์ และการกำหนดเวลาที่เหมาะสมในการใช้เทคโนโลยี นอกจากนี้ หลักเบญจธรรมและการเป็นกัลยาณมิตรยังช่วยชี้นำให้เราใช้เทคโนโลยีด้วยศีลธรรม งดเว้นจากการเบียดเบียนผู้อื่นในโลกออนไลน์ และส่งเสริมการเป็นผู้ใช้สื่อที่มีความรับผิดชอบต่อสังคม การฝึกสติและ ปัญญาอย่างสม่ำเสมอจะช่วยให้เราใช้เทคโนโลยีอย่างสร้างสรรค์ ไม่ตกเป็นเหยื่อของข่าวปลอมหรือกลลวงในโลก อินเทอร์เน็ต ด้วยการนำหลักธรรมมาใช้เช่นนี้ ผู้ใช้เทคโนโลยีจะสามารถควบคุมตนเอง ใช้เทคโนโลยีอย่างถูกต้อง ปลอดภัย และสร้างประโยชน์ให้กับทั้งตัวเองและสังคมได้อย่างแท้จริง (พระมหาชูชาติ จิรสุทฺโธ, ๒๕๖๕)

๔) การส่งเสริมการมีส่วนร่วมของชุมชนและสถาบันทางศาสนา การส่งเสริมให้ชุมชนและสถาบันทางศาสนาเข้ามามีส่วนร่วมถือเป็นกุญแจสำคัญที่จะทำให้การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในยุคดิจิทัลมีประสิทธิภาพและเข้าถึง ผู้คนได้มากขึ้น วัดและสำนักสงฆ์ควรได้รับการสนับสนุนให้เป็นศูนย์กลางการเรียนรู้และเผยแผ่ธรรมะผ่านเทคโนโลยี สารสนเทศ เช่น การจัดอบรมทักษะการใช้คอมพิวเตอร์และอินเทอร์เน็ตให้กับพระสงฆ์และพุทธศาสนิกชน นอกจากนี้ การใช้โซเชียลมีเดีย เว็บไซต์ หรือแอปพลิเคชันต่าง ๆ เป็นช่องทางสื่อสารและเผยแพร่ข่าวสาร รวมถึงจัดกิจกรรมทางศาสนาออนไลน์ ก็ช่วยเพิ่มโอกาสให้เข้าถึงผู้คนได้ง่ายขึ้น การสร้างเครือข่ายชุมชนธรรมะบนโลกออนไลน์ เช่น กลุ่ม Facebook, Line หรือ TikTok ยังช่วยให้พุทธศาสนิกชนสามารถแลกเปลี่ยนประสบการณ์ ซักถามข้อสงสัย และร่วม กิจกรรมทางศาสนาได้อย่างต่อเนื่อง ไม่จำกัดเวลาและสถานที่ วัดที่มีความพร้อมอาจพัฒนาเป็นศูนย์การศึกษา พระพุทธศาสนาออนไลน์ผ่านระบบ E-Learning หรือจัดกิจกรรมปฏิบัติธรรมออนไลน์ เพื่อเปิดโอกาสให้ผู้ที่สนใจ สามารถเข้าถึงธรรมะได้สะดวกและทั่วถึงมากขึ้น แนวทางนี้ไม่เพียงแต่ช่วยขยายขอบเขตการเผยแผ่ธรรมะ แต่ยังช่วยเสริมสร้างความเข้มแข็งและความสามัคคีในชุมชนพุทธ ให้สามารถสืบทอดและพัฒนาพระพุทธศาสนาในยุคสังคม ดิจิทัลได้อย่างยั่งยืน (พระครูวินัยธรปัญญา ปญฺญาวโร และบุญเตือน ทรัพย์เพชร, ๒๕๖๔)

๕) การวิจัยและพัฒนานวัตกรรมธรรมะดิจิทัล การนำเทคโนโลยีและนวัตกรรมใหม่ ๆ มาประยุกต์ใช้กับการเผยแผ่พระพุทธศาสนา เป็นก้าวสำคัญที่จะช่วยให้ธรรมะทันสมัยและตอบโจทย์ความต้องการของสังคมยุคใหม่ได้ดี ยิ่งขึ้น ตัวอย่างเช่น การพัฒนาแอปพลิเคชันธรรมะหรือแพลตฟอร์มออนไลน์ที่ทำให้ผู้สนใจเข้าถึงคำสอนและกิจกรรม ทางธรรมะได้ทุกที่ทุกเวลา ในประเทศไทย มีตัวอย่างที่ชัดเจนคือ แอปพลิเคชันของพระโพธิญาณเถร (ชา สุภทฺโท) ที่ นำเสนอเนื้อหาธรรมะในรูปแบบดิจิทัล ทำให้ผู้คนสามารถเรียนรู้ธรรมะได้สะดวกยิ่งขึ้น (ปณัชญา ลีลายุทธ และรังษี สุทนต์, ๒๕๖๓) นอกจากนี้ เทคโนโลยีปัญญาประดิษฐ์ (AI) ยังถูกนำมาใช้ช่วยวิเคราะห์และปรับเนื้อหาธรรมะให้ เหมาะสมกับผู้ใช้แต่ละคน รวมถึงการสร้างระบบตอบคำถามธรรมะแบบเรียลไทม์ และการจัดการเรียนการสอนผ่าน แพลตฟอร์มออนไลน์ เช่น RealSmart Academy อีกทั้งการสร้างห้องสมุดดิจิทัลฐานข้อมูลพระไตรปิฎก รวมถึง เครือข่ายนักวิชาการพุทธออนไลน์ ยังช่วยส่งเสริมการวิจัยและแลกเปลี่ยนความรู้ในระดับสากล ทำให้พระพุทธศาสนา เดินหน้าปรับตัวและรักษาความทันสมัยในยุคที่เทคโนโลยีเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วได้อย่างต่อเนื่อง

๖.๕ การประยุกต์หลักศาสนธรรมกับเทคโนโลยีดิจิทัล

ในสังคมยุคดิจิทัลที่เทคโนโลยีและสื่อดิจิทัลมีอิทธิพลต่อการดำเนินชีวิตของคนรุ่นใหม่ การประยุกต์หลักพุทธธรรมเพื่อเสริมสร้างความสมดุลทางจิตใจจึงเป็นแนวทางที่สำคัญในการ พัฒนาคุณภาพชีวิตที่ยั่งยืน การพัฒนาจิตใจในบริบทของสังคมยุคดิจิทัลสามารถเชื่อมโยงกับหลักพุทธธรรมได้อย่าง ลึกซึ้ง โดยเฉพาะหลักธรรมสำคัญ เช่น สติ (สติปัฏฐาน ๔) สมาธิ (สัมมาสมาธิ) และ ปัญญา (สัมมาทิฏฐิ) ซึ่งเป็นแกนหลักในการสริมสร้างความเข้มแข็งทางจิตใจ เพื่อให้สามารถเผชิญกับความท้าทายที่เกิดจากการใช้เทคโนโลยีในชีวิตประจำวัน ในสังคมยุคดิจิทัล ผู้คนเผชิญกับข้อมูลข่าวสาร ที่หลั่งไหลอย่างรวดเร็ว ทั้งในด้านบวกและด้านลบ ซึ่งอาจก่อให้เกิดความเครียด ความวิตกกังวล หรือแม้แต่ความรู้สึกโดดเดี่ยวจากการเปรียบเทียบตนเองกับผู้อื่นบนสื่อสังคมออนไลน์ หลักสติจึงมีบทบาทสำคัญในการช่วยให้ผู้คนตระหนักรู้ถึงอารมณ์และความคิดของตนเองแบบเรียลไทม์ ไม่ปล่อยให้จิตใจล่องลอยตามกระแสข้อมูลหรือหลงใหลกับภาพลวงตาบนโลกออนไลน์ สอดคล้องกับ งานวิจัยของสมหมาย นิลขำ (๒๕๖๕) ที่พบว่าการฝึกสติอย่างสม่ำเสมอช่วยลดภาวะความเครียดจากการ ใช้สื่อดิจิทัล และทำให้ผู้ใช้มีความสุขมากขึ้นจากการใช้เทคโนโลยีอย่างมีสมดุล นอกจากนี้ การเจริญสมาธิยังช่วยเสริมสร้างความมั่นคงทางจิตใจ ลดความฟุ้งซ่านและเพิ่มความสามารถในการมี สมาธิจดจ่อกับสิ่งที่สำคัญได้ดียิ่งขึ้น

นอกจากสติและสมาธิแล้ว หลัก สัมมาทิฏฐิ หรือการมีความเห็นที่ถูกต้องยังช่วยให้คนรุ่นใหม่ในสังคมดิจิทัลสามารถพิจารณาข้อมูลด้วยเหตุผล ไม่หลงเชื่อข่าวลวงหรือข้อมูลที่ไม่ได้รับการตรวจสอบ ซึ่งเป็นหนึ่งในปัญหาหลักของยุคข้อมูล ข่าวสาร การพัฒนาปัญญาผ่านการใคร่ครวญตามหลักอริยสัจ ๔ และไตรลักษณ์ ทำ ให้เกิดความเข้าใจที่ลึกซึ้งถึงธรรมชาติของสรรพสิ่ง และช่วยลดความทุกข์ที่เกิดจากการยึดติดกับสิ่ง สมมติบนโลกออนไลน์ งานวิจัยของ จิตรลดา บุรารัตน์ (๒๕๖๓) ชี้ให้เห็นว่า ผู้ที่มีความรู้เท่าทันสื่อและยึดหลัก สัมมาทิฏฐิจะมีความสามารถในการกรองข่าวสารได้ดียิ่งขึ้น พร้อมทั้งสามารถใช้เทคโนโลยีเพื่อสร้าง ประโยชน์ให้ตนเองและสังคมได้อย่างมีประสิทธิภาพ นอกจากนี้ การนำหลัก ขันติ (ความอดทน) และ เมตตา (ความกรุณา) มาใช้ร่วมด้วยจะช่วยให้เกิด

ความเข้าใจและยอมรับความคิดเห็นที่ แตกต่างในสังคมออนไลน์ ลดความขัดแย้งและสร้างสังคมดิจิทัลที่เอื้อต่อการอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข (สุวิมล รอดพ่วง, และคณะ, ๒๕๖๖)

เห็นได้ว่าในยุคดิจิทัลที่เทคโนโลยีและสื่อดิจิทัลมีบทบาทสำคัญต่อการดำเนินชีวิตของคนรุ่นใหม่ การประยุกต์ใช้หลักพุทธธรรม เช่น ความพอเพียง สติ และสมาธิ สามารถช่วยสร้าง ความสมดุลทางจิตใจและพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ยั่งยืนได้ โดยการฝึกสติในชีวิตประจำวันช่วยให้ผู้ใช้ สื่อดิจิทัลมีความระมัดระวัง ไม่ปล่อยให้ความรู้สึกถูกครอบงำจากสิ่งแวดล้อมออนไลน์การปฏิบัติ ธรรมในรูปแบบง่าย ๆ เช่น การทำสมาธิ และการพิจารณาธรรมะ ช่วยลดความเครียดและความ วิตกกังวลจากการใช้เทคโนโลยี อีกทั้งยังส่งเสริมความเข้าใจใน ความไม่เที่ยงของสิ่งต่าง ๆ ทำให้ สามารถยอมรับสภาวะที่เป็นจริงและมีความสุขอย่างสมดุลขณะเดียวกัน การพัฒนาของเทคโนโลยีสารสนเทศทำให้ ข้อมูลและข่าวสารแพร่กระจายอย่างรวดเร็ว ทั่วโลก ส่งผลให้โลกเชื่อมโยงกันมาก ขึ้นและกลายเป็นเหมือนชุมชนเดียวกัน เทคโนโลยีสมัยใหม่ยังสร้างโอกาสทางการศึกษาและการ เรียนรู้ ทำให้เข้าถึงแหล่งความรู้ได้ง่ายขึ้น จึงจำเป็นต้อง ใช้สื่อดิจิทัลอย่างมีสติ เพื่อให้เกิดประโยชน์ สูงสุดและไม่ตกเป็นเหยื่อของข้อมูลที่ไม่เหมาะสม

จากแนวคิดเบื้องต้นสามารถสรุปได้ดังนี้

๑. กลยุทธ์และการปรับตัวเชิงแพลตฟอร์ม ในยุคนี้ ช่องทางการสื่อสารทางศาสนาได้ย้ายฐานเข้าสู่พื้นที่ออนไลน์และสื่อสังคมออนไลน์ (Social Media) เช่น Facebook, YouTube, TikTok และแอปพลิเคชันพอดแคสต์ (Podcasts) การปรับตัวที่สำคัญมี ๓ มิติหลัก ดังนี้

- การทลายข้อจำกัดด้านเวลาและสถานที่ การไลฟ์สด (Live Streaming) การสวดมนต์ แซท ถาม- ตอบปัญหาธรรมะ หรือการจัดปฏิบัติธรรมออนไลน์ ช่วยให้พุทธศาสนิกชนและผู้สนใจจากทั่วทุกมุมโลกสามารถเข้าถึงเนื้อหาได้ในทันที ดังที่พระอานนท์ อานนฺโท (๒๕๖๗) ระบุว่า เทคโนโลยีดิจิทัลช่วยลดอุปสรรคเชิงภูมิศาสตร์และทำให้การเผยแผ่เป็นไปอย่างไรรู้ไร้พรมแดน

- การออกแบบเนื้อหาให้อ่านง่าย (Micro- content) การแปลงข้อธรรมที่ลึกซึ้งให้กลายเป็น “อินโฟกราฟิก” (Infographics) คลิปสั้น ๑ นาที หรือคำคมสั้น ๆ เพื่อสู้กับภาวะความสนใจระยะสั้น (Short Attention Span) ของผู้ใช้งานในปัจจุบัน

- การบูรณาการภาษาและวัฒนธรรมสากล การใช้ภาษาอังกฤษควบคู่กับสื่อดิจิทัล กลายเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่งในการขยายฐานการเผยแผ่ธรรมะสู่ระดับนานาชาติ เพื่อสร้างความเข้าใจร่วมกันในระดับโลก

๒. ความท้าทายและข้อควรระวังในพื้นที่ออนไลน์ แม้ว่าเทคโนโลยีดิจิทัลจะสร้างโอกาสมหาศาล แต่การเผยแผ่ธรรมะในยุคนี้ก็เผชิญความท้าทายรอบด้านเช่นกัน

- ความลักลั่นและประเด็นความเหมาะสม การนำเสนอธรรมะผ่านแพลตฟอร์มความบันเทิงบางครั้งอาจสร้างความลักลั่น (Ambivalence) ระหว่างความตลกขบขัน/ความสนุกสนานเพื่อดึงดูดความสนใจ กับ ความสำรวมและคุณค่าดั้งเดิมของสถาบันสงฆ์

- การตีความที่บิดเบือนและการดรามาออนไลน์ เสรีภาพในโลกดิจิทัลเปิดโอกาสให้เกิดการตั้งคำถามและวิพากษ์วิจารณ์อย่างรวดเร็ว หากเนื้อหาที่สื่อสารออกไปไม่รัดกุม อาจนำไปสู่ความเข้าใจผิดหรือความขัดแย้งในสังคมออนไลน์ได้ง่าย (Phrawachirahamakun, Rungwong, N., & Horakul, P., 2026)

๓. การสร้างภูมิคุ้มกันดิจิทัลด้วยหลักธรรม ในแง่ของผู้รับสาร เทคโนโลยีดิจิทัลทำหน้าที่เป็นดาบสองคมที่นำมาซึ่งภาวะข้อมูลท่วมท้น (Information Overload) และความเครียดจากโลกไซเบอร์ การพัฒนาเยาวชนและประชาชนให้รู้เท่าทันสื่อจึงต้องพึ่งพาปัญญาภายใน โดยการนำหลักภาวนา ๔ มาประยุกต์ใช้ (Arnando, P. T., 2021) โดยเฉพาะปัญญาภาวนา ผ่านกระบวนการ โยนิโสมนสิการ (การคิดอย่างมีเหตุผลและรู้เท่าทัน) ซึ่งจะช่วยให้ผู้คนในยุคดิจิทัลสามารถแยกแยะข่าวปลอม (Fake News) เสพสื่ออย่างมีสติ และใช้เทคโนโลยีในทางที่สร้างสรรค์ ไม่ตกเป็นทาสของสิ่งเร้าบนหน้าจอ

ดังนั้นในโลกยุคปัจจุบัน ศาสนายังคงเป็นสถาบันทางสังคมที่มีบทบาทสูงในการขับเคลื่อนชีวิตมนุษย์ ทั้งในระดับปัจเจกบุคคลและโครงสร้างเชิงมหภาค อย่างไรก็ตาม ศาสนาประเภทเทวนิยม (Theism) และ ศาสนาประเภทอเทวนิยม (Non- theism) ต่างมีบทบาทและทำหน้าที่ในสังคมร่วมสมัยที่ทั้งเกื้อหนุนและท้าทายความเปลี่ยนแปลงของโลก ดังนี้

- บทบาทในการสร้างกรอบศีลธรรมและระเบียบกฎหมาย โดยคำสอนของศาสนาเทวนิยมมักผูกติดกับเทวโองการ (Divine Command) ซึ่งยังคงเป็นรากฐานสำคัญของระบบกฎหมาย ค่านิยมทางสังคม และแนวคิดเรื่องสิทธิมนุษยชนในหลายภูมิภาค เช่น หลักความยุติธรรมในสังคมและจริยธรรมครอบครัว (AJHSSR, 2024)

- บทบาททางการเมืองและการขับเคลื่อนนโยบายสาธารณะ เช่น ผู้นำและสถาบันทางศาสนาเทวนิยมในบางประเทศมีอิทธิพลอย่างสูงต่อการตัดสินใจทางการเมืองและการกำหนดนโยบายสาธารณะ เช่น ข้อพิพาทเรื่องการทำแท้ง กฎหมายสมรส หรือการจัดการความขัดแย้งระหว่างประเทศ (Growth English, 2026)

- บทบาทในการจัดสวัสดิการสังคมและการกุศล บางประเทศเครือข่ายของศาสนาเทวนิยม (เช่น มูลนิธิคริสตจักร หรือกองทุนซะกาตในอิสลาม) ทำหน้าที่เป็นกลไกหลักในการบรรเทาทุกข์ มอบความช่วยเหลือด้านสาธารณสุข และการศึกษาแก่ผู้ยากไร้ทั่วโลก ซึ่งช่วยอุดรอยรั่วของสวัสดิการรัฐ (ResearchGate, 2025)

นอกจากนั้นในกลุ่มประเทศซีกโลกเหนือและกลุ่มคนรุ่นใหม่ มีแนวโน้มการลดบทบาทการเข้าโบสถ์หรือวัดตามกรอบประเพณีเดิม แต่เปลี่ยนท่าทีไปสู่การแสวงหาความหมายของชีวิตในรูปแบบปัจเจก หรือที่เรียกว่า “Spiritual but not religious” มีความเชื่อทางจิตวิญญาณแต่ไม่ผูกมัดกับศาสนาใดศาสนาหนึ่ง โดยหันมาประยุกต์ใช้หลักธรรมเชิงปฏิบัติ เช่น การฝึกสติ และการทำสมาธิแบบดั้งเดิมของศาสนาอเทวนิยม มาเป็นเครื่องมือบำบัดความเครียดและดูแลสุขภาวะทางจิตในชีวิตประจำวัน (Religion News Service, 2025) โดยเฉพาะในสังคมปัจจุบันที่เต็มไปด้วยความเร่งรีบและความเครียด หลักการฝึกสติ และการทำสมาธิจากศาสนาอเทวนิยมได้รับความนิยมอย่างสูงในระดับสากล โดยถูกนำไปประยุกต์ใช้ในจิตวิทยาตะวันตก การบำบัดทางการแพทย์ และองค์กรธุรกิจเพื่อพัฒนาศักยภาพมนุษย์ (RAIS, 2024) นอกจากนั้นศาสนาอเทวนิยมมีคำสอนเรื่องการไม่เบียดเบียน (อหิงสา) และความเชื่อมโยงกันของสรรพสิ่ง จึงถูกนำมาใช้เป็นฐานคิดในการสนับสนุนขบวนการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม และสิทธิสัตว์ในเวทีโลก (ResearchGate, 2025)

๖.๖ สรุปประจำบท

การดำรงอยู่ของศาสนาในศตวรรษที่ ๒๑ จะอาศัยการประกาศศาสนาในรูปแบบเดิม หรือปฏิบัติแบบเคร่งครัดแบบเก่าก็นับว่าดีอยู่แล้วแต่หากมีการประยุกต์หรือการบูรณาการคำสอนทางศาสนากับศาสตร์สมัยใหม่ได้ย่อมจะเป็นการเปิดโอกาสให้กลุ่มฆราวาสวิสัยหันมาสนใจศาสนามากยิ่งขึ้น ที่สำคัญการร่วมมือกันระหว่างศาสนิกเพื่อการพัฒนาองค์ความรู้และสร้างความมั่นคงให้กับสถาบันนับว่ามีความสำคัญเป็นอย่างมาก

ยกตัวอย่างพุทธศาสนา การบูรณาการเทคโนโลยีสมัยใหม่ เช่น AI และสื่อดิจิทัล โซเชียลมีเดีย เว็บไซต์ แอปพลิเคชัน หรือแพลตฟอร์มต่าง ๆ ในการเผยแผ่ธรรมะและสร้างนวัตกรรมการศึกษาเชิงพุทธจะช่วยขยายขอบเขตการเข้าถึงธรรมะในยุคดิจิทัล ทำให้พระพุทธศาสนายังคงมีบทบาทสำคัญในการพัฒนาจิตใจและสังคมอย่างต่อเนื่อง อีกทั้งสามารถขับเคลื่อนสังคมไปสู่ความยั่งยืน เสริมสร้างปัญญา และช่วยให้มนุษย์สามารถ ดำเนินชีวิตได้อย่างสมดุลและมีความสุขในโลกที่เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว

๖.๗ คำถามประจำบท

๑. ทฤษฎีการทำให้เป็นทางโลก (Secularization Theory) ของนักสังคมวิทยาคลาสสิก (เช่น Auguste Comte, Émile Durkheim และ Max Weber) คาดการณ์อนาคตของศาสนาไว้อย่างไร และปรากฏการณ์ในศตวรรษที่ ๒๑ ได้สะท้อนข้อเท็จจริงที่หักล้างหรือโต้แย้งทฤษฎีดังกล่าวอย่างไรบ้าง จงอธิบายโดยละเอียด

แนวคำตอบ

- การคาดการณ์ของทฤษฎีคลาสสิก ทฤษฎีการทำให้เป็นทางโลกดั้งเดิม คาดการณ์ไว้ว่าเมื่อสังคมก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี และการพัฒนาสู่ความทันสมัย (Modernization) บทบาทและอิทธิพลของศาสนาจะค่อย ๆ เสื่อมถอยลง ถูกจำกัดพื้นที่ให้อยู่เพียงเรื่องส่วนบุคคล (Privatization) และโลกจะเปลี่ยนผ่านไปสู่สังคมฆราวาสที่ไร้ศาสนาอย่างสมบูรณ์.

- ข้อเท็จจริงในศตวรรษที่ ๒๑ ที่หักล้าง ปรากฏการณ์ในศตวรรษที่ ๒๑ กลับแสดงให้เห็นในทิศทางตรงกันข้าม โลกไม่ได้ไร้ศาสนา แต่เผชิญกับภาวะ “การกลับมาของศาสนา” (Religious Resurgence) หรือ “จุดเปลี่ยนสู่ยุคหลังทางโลก” (Post- Secular Turn) ศาสนายังคงเป็นพลังขับเคลื่อนที่สำคัญทางสังคม การเมือง และวัฒนธรรม

- เหตุผลที่ทฤษฎีคลาสสิกผิดพลาด นักทฤษฎีดั้งเดิมมองว่าฆราวาสนิยมเป็นเพียงอุดมการณ์หรือปรัชญาทางการเมือง แต่แท้จริงแล้วฆราวาสนิยมทำหน้าที่เสมือน “ศาสนาทางโลก” (Secular Religion) รูปแบบหนึ่งที่เข้ามาแข่งขัน แต่อย่างไรก็ดี การเพิ่มขึ้นของฆราวาสนิยมไม่ได้ทำให้ศาสนาแบบดั้งเดิมเลือนหายไป เพียงแต่ทำให้ศาสนาเดิมต้องปรับตัว ยืดหยุ่น และแปรเปลี่ยนรูปแบบ (Profound Transformations) เพื่อตอบสนองต่อประเด็นร่วมสมัยและดำรงอยู่คู่ขนานไปกับโลกทางโลก.

๒. จากงานเขียนของ John A. Rees (2011) จงอธิบายความย้อนแย้ง (Paradox) ของระบบการเมืองโลกต่อบทบาทของศาสนา พร้อมทั้งอธิบายกรอบแนวคิด โลกยุคศาสนา- ทางโลกควบคู่ และความลักลั่นของสิ่งศักดิ์สิทธิ์พอสังเขป

แนวคำตอบ

- ความย้อนแย้งของระบบการเมืองโลก แม้ว่าบทบาทของศาสนาในเวทีโลกจะเติบโตแบบก้าวกระโดด (The Resurgence) แต่ Rees มองว่าศาสนาก็ไม่ได้ก้าวขึ้นมาปฏิวัติหรือเปลี่ยนโฉมหน้าโครงสร้างความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ (IR) ได้อย่างสิ้นเชิง. เนื่องจากระบบสากลเดิม (ระบบเวสต์ฟาเลีย) ถูกสร้างขึ้นมาเพื่อกักเก็บและควบคุมศาสนาไม่ให้สร้างความขัดแย้งทางการเมือง. ในศตวรรษที่ ๒๑ ผู้กำหนดนโยบายจึงเลือกใช้แนวทาง “นีโอ- เวสต์ฟาเลีย” (Neo- Westphalian Turn) คือดึงพลังเครือข่ายศาสนามาใช้ประโยชน์ในระบบทางโลก แต่ก็มีกลไกควบคุมไม่ให้ศาสนามีอำนาจเหนือรัฐชาติ.

- โลกยุคศาสนา- ทางโลกควบคู่ เป็นแนวคิดที่ปฏิเสธการมองโลกแบบแยกขั้ว (ที่จะมองว่าโลกเป็นทางโลกทั้งหมดหรือขับเคลื่อนด้วยศาสนาทั้งหมด) แต่ชี้ให้เห็นว่าโลกปัจจุบันมีทั้งพื้นที่ที่เป็นทางโลกมากขึ้น (Secularization) และพื้นที่ที่ศาสนาเข้มข้นขึ้น (Sacralization) ดำรงอยู่คู่กันและส่งอิทธิพลต่อกันและกัน.

- ความลักลั่นของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ หมายถึง สภาวะสองด้านของศาสนาในเวทีโลก ซึ่งสามารถเป็นได้ทั้งพลังในการสร้างสรรค์ (เช่น การสร้างสันติภาพ, งานมนุษยธรรม) และเป็นได้ทั้งพลังในการทำลายล้าง (เช่น สงครามความขัดแย้ง, ลัทธิสุดโต่ง) ในเวลาเดียวกัน.

๓. ในศตวรรษที่ ๒๑ พระพุทธศาสนาได้มีแนวทางเชิงกลยุทธ์อย่างไรในการปรับตัวเพื่อเผยแผ่หลักธรรมให้ทันต่อพลวัตของสังคมโลกยุคดิจิทัล จงวิเคราะห์องค์ประกอบหลักที่ช่วยขยายขอบเขตการเผยแผ่ศาสนา

แนวคำตอบ

- พระพุทธศาสนาได้ปรับกระบวนการเผยแผ่เพื่อให้สอดคล้องกับบริบทศตวรรษที่ ๒๑ โดยเน้นการผสมผสานและบูรณาการระหว่างสองเครื่องมือสำคัญ คือ

- การใช้ภาษาอังกฤษในฐานะสื่อกลางระดับสากล เพื่อรองรับผู้สนใจจากนานาชาติและช่วยทลายกำแพงทางภาษาในการสื่อสารสาระธรรมระดับโลก.

- การใช้เทคโนโลยีดิจิทัลและแพลตฟอร์มออนไลน์ แปรรูปจากการเผยแผ่แบบเดิม (เช่น การแสดงธรรมเฉพาะในวัด) ไปสู่รูปแบบดิจิทัล เช่น การปาฐกถาธรรมออนไลน์, สื่อสังคมออนไลน์ (Facebook, YouTube, TikTok), พอดแคสต์ และแอปพลิเคชันธรรมะ.

- ผลลัพธ์เชิงกลยุทธ์ การบูรณาการนี้ทำให้เกิดเครือข่ายสังคมพระพุทธศาสนา (Buddhist Social Network) ซึ่งช่วยลดข้อจำกัดในเรื่องของ “เวลาและสถานที่” ทำให้หลักธรรมเข้าถึงผู้รับสารทั่วโลกได้อย่างรวดเร็ว ไร้พรมแดน ขณะเดียวกันก็ปรับเปลี่ยนวิธีการเรียนรู้จากเดิมที่เป็นฝ่ายรับข้อมูลนิ่งเฉย (Passive Learning) มาเป็นการเปิดพื้นที่ให้ผู้ฟังมีปฏิสัมพันธ์ ซักถาม และเรียนรู้ผ่านประสบการณ์จริง (Active Learning) ที่เชื่อมโยงกับวิถีชีวิตคนรุ่นใหม่.

๔. แนวปฏิบัติที่ดี (Best Practice) ในการเผยแผ่ศาสนามีแหล่งกำเนิดมาจากปัจจัยใดบ้าง และกระบวนการจัดการความรู้ (Knowledge Management) มีความสำคัญอย่างไรในการเปลี่ยนผ่านความรู้ภายในองค์กรเพื่อความยั่งยืน

แนวคำตอบ

แหล่งกำเนิดของ Best Practice มาจาก ๓ ปัจจัยหลัก ได้แก่

- ปัจจัยตัวบุคคล เกิดจากการเรียนรู้ ความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ และการแก้ปัญหาเฉพาะตน รวมถึงการได้รับข้อแนะนำจากเพื่อนร่วมงานหรือผู้บริหาร.

- ปัจจัยอุปสรรค เกิดจากความกดดันหรือสิ่งกีดขวางในการทำงาน ที่กระตุ้นให้ต้องแสวงหากระบวนการหรือแนวทางใหม่ ๆ เพื่อเอาชนะปัญหา.

- ปัจจัยแรงบันดาลใจ เกิดจากความต้องการพัฒนาและค้นหาวิธีการใหม่ ๆ เพื่อเพิ่มประสิทธิภาพในการทำงานให้ดีขึ้นกว่าเดิม.

- ความสำคัญของการจัดการความรู้ หัวใจสำคัญของการจัดการความรู้คือการเปลี่ยนผ่านความรู้ในตัวบุคคล ซึ่งเป็นทักษะหรือประสบการณ์เฉพาะตัวของพระนักเผยแผ่ ให้กลายเป็น ความรู้ที่ปรากฏแจ้งในรูปแบบของเอกสาร รายงาน หรือคู่มือการทำงาน กระบวนการนี้มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อองค์กรสงฆ์ เพราะช่วยป้องกันปัญหาเมื่อบุคลากรหรือพระนักพัฒนาต้องลาออกหรือโยกย้าย ทำให้บุคลากรใหม่สามารถเข้าถึงฐานความรู้นั้นและนำไปปฏิบัติหรือต่อยอดงานได้ทันที เกิดเป็นวงจรการพัฒนาองค์กรอย่างไม่สิ้นสุด.

๕. แม้เทคโนโลยีดิจิทัลจะสร้างโอกาสในการเผยแผ่ธรรมะอย่างมหาศาล แต่ในขณะเดียวกันก็นำมาซึ่งปัญหาความท้าทายที่ส่งผลกระทบต่อความเชื่อและความศรัทธา จงระบุและอธิบายปัญหาความท้าทายหลัก ๒ ประการที่เกิดขึ้นในยุคดิจิทัล

แนวคำตอบ

ปัญหาความท้าทายหลัก ๒ ประการที่สถาบันศาสนาต้องเผชิญในยุคดิจิทัล ได้แก่

- การบิดเบือนเนื้อหาธรรมะและข่าวปลอม ในโลกออนไลน์ที่ทุกคนสามารถผลิตและส่งต่อข้อมูลได้อย่างรวดเร็ว นำไปสู่ปัญหาการบิดเบือนคำสอน การตีความผิดเพี้ยน หรือการสร้างข่าวปลอม ซึ่งผลวิจัยชี้ว่าเนื้อหาศาสนาออนไลน์จำนวนมากมีข้อมูลที่บิดเบือนหรือมีอคติ. สิ่งนี้ส่งผลให้ผู้รับสาร (โดยเฉพาะเยาวชนที่ขาดทักษะการรู้เท่าทันสื่อ) เกิดความสับสน ได้รับคำสอนที่ผิดพลาด และอาจกลายเป็นชนวนเหตุความขัดแย้งในสังคม.

- ปัญหาความน่าเชื่อถือของแหล่งข้อมูล เนื่องจากการเกิดขึ้นของเว็บไซต์และช่องทางออนไลน์ด้านศาสนามีจำนวนมากและเข้าถึงง่าย แต่แพลตฟอร์มเหล่านี้ส่วนใหญ่กลับ ขาดการตรวจสอบและกลั่นกรองความถูกต้องอย่างจริงจัง. เมื่อข้อมูลขาดมาตรฐานทางตำราหรือขาดการยึดหลักคุณธรรมจริยธรรมที่รัดกุม จึงส่งผลกระทบต่อความน่าเชื่อถือของภาพรวมศาสนา และทำให้ผู้รับสารที่ไม่มีพื้นฐานความรู้ทางศาสนาเพียงพอไม่สามารถแยกแยะได้ว่าสิ่งใดคือหลักคำสอนดั้งเดิมที่ถูกต้อง.

๖.๘ อ้างอิงประจำบท

กฤติยา ถ้ำทอง. (2022). พลังยุวพุทธอาสาเพื่อการตื่นรู้สื่อข่าวปลอมในยุคดิจิทัล. วารสารวิชาการสถาบันพัฒนา พระวิทยากร, ๕ (๒), ๗๒–๘๖.

จิตรลดา บุรารัตน์. (๒๕๖๓). การบริหารทรัพยากรมนุษย์ในยุคดิจิทัล: แนวคิด ทฤษฎี และการประยุกต์ใช้. สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ฉัตรสุดา ส่องแสงเจริญ. (๒๕๖๗). รูปแบบการเผยแผ่ธรรมะสำหรับคนรุ่นใหม่เชิงพุทธบูรณาการ. วารสาร มจร บาฬี ศึกษาพุทธโฆสปริทรรศน์, ๑๐ (๒), ๒๘๕- ๓๐๒.

ซาฟี่ เอ็มดี มอสโตฟา (Shafi Md Mostofa) (๒๕๖๖). ฆราวาสนิยม: ศาสนาแห่งศตวรรษที่ https://www.e- ir.info/2023/๐๔/๒๕/secularism- a- religion- of- the- ๒๑st-century/ .๒๕ เม.ย. ๒๕๖๖ สืบค้นเมื่อ ๙ มิถุนายน ๒๕๖๙.

ดาณุภา ไชพรธรรม. (๒๕๕๖). เทคโนโลยีดาบสองคม. สำนักพิมพ์มายิก.

ปณัชญา ลีลายุทธ และรังษี สุทนต์. (๒๕๖๓). นวัตกรรมการสื่อสารธรรมะผ่านแอปพลิเค

พระครูโกวิทอรรถวาที, พระครูสุตธรรมวิภัช, และ พระครูวิภัชธรรมคุณ. (๒๕๕๗). กระบวนการเสริมคุณธรรมจริยธรรมของชุมชนบ้านดอนดู่ ตำบลดอนดู่ อำเภอหนองสองห้อง จังหวัดขอนแก่น. วารสารธรรมทรรศน์, ๑๔(๓), ๘๙–๑๐๒.

พระครูวินัยธรปัญญา ปญฺญาวโร, และ บุญเตือน ทรัพย์เพชร. (๒๕๖๔). การศึกษาวิเคราะห์คุณค่าและบทบาทของวรรณกรรมท้องถิ่นที่มีต่อการปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมในสังคมไทยร่วมสมัย. วารสาร มจร มนุษยศาสตร์ปริทรรศน์, ๗(๒), ๑๔๕–๑๕๘.

พระโพธิญาณเถร (ชา สุภทฺโท). วารสารบัณฑิตศึกษาปริทรรศน์, ๑๖ (๒), ๑๑๓- ๑๒๘.

พระมหาชูชาติ จิรสุทฺโธ. (๒๕๖๕). การบูรณาการการสื่อสารเพื่อการเผยแผ่พระพุทธศาสนาผ่านสื่อสังคมออนไลน์ของพระสงฆ์ในสังคมไทย. วารสาร มจร บาฬีศึกษาพุทธโฆสปริทรรศน์, ๘(๑), ๒๑๑–๒๒๔.

พระอักขราภิศุทธิ์ สิริวฑฺฒโน, พระครูปลัดประถม กิตฺติภทฺโท, และ พระครูใบฎีกานิติทัศน์ ปสนฺโน. (๒๕๖๔). แนวทางการพัฒนาการบริหารงานตามหลักธรรมาภิบาลของโรงเรียนปริยัติธรรมแผนกสามัญศึกษา จังหวัดอุบลราชธานี. วารสาร มจร อุบลปริทรรศน์, ๖(๒), ๔๐๕–๔๑๖.

พระอานนท์ อานนฺโท (เปลือกเขียว). (๒๕๖๗). แนวทางการเผยแผ่พระพุทธศาสนาด้วยภาษาอังกฤษผ่านเทคโนโลยีดิจิทัลในศตวรรษที่ ๒๑. วารสารรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหามกุฏราช-วิทยาลัย, ๔(๑), ๗๓- ๘๗.

มณีนุช ภูยังดี, สุมาลี ศรีพุทธรินทร์, และจารุวรรณ เขียวน้ำชุม. (๒๕๖๔). สภาพปัจจุบัน สภาพที่พึงประสงค์ และแนวทางพัฒนาการใช้เทคโนโลยีดิจิทัลเพื่อการบริหารจัดการสถานศึกษาของโรงเรียนสังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษานครพนม เขต ๑. วารสารรัชต์ภาคย์, ๑๕(๔๐), ๒๔๙–๒๖๓.

เมธี เชษฐ์วิสุต. (๒๕๖๒). สื่อสังคมออนไลน์กับการเผยแผ่พระพุทธศาสนา. วารสารพุทธศาสน์ศึกษา, ๑๐(๒), ๕๒๑- ๕๓๐.

สมหมาย นิลขำ. (๒๕๖๕). บทบาทของพระสงฆ์ในการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมของเยาวชนในสังคมคดิจิทัล. วารสารธรรมทรรศน์, ๒๒(๒), ๑๑๕–๑๒๘.

สุวิมล รอดพ่วง, และคณะ. (๒๕๖๖). การพัฒนาสมรรถนะการจัดการเรียนรู้ในศตวรรษที่ ๒๑ เพื่อส่งเสริมคุณลักษณะอันพึงประสงค์ของเยาวชนไทย. วารสารศึกษาศาสตร์ปริทรรศน์, ๓๘(๑), ๑๑๒–๑๒๕.

AJHSSR. (2024). The role of religion in addressing contemporary social and political issues. *American Journal of Humanities and Social Sciences Research (AJHSSR)*, *8*(10), 196–199. https://www.ajhssr.com/wp-content/uploads/2024/10/S24810196199.pdf

Arnando, P. T. (2021). The development of Buddhist learning skill for future of the youth. *Academic MCU Buriram Journal*, *6*(2), 331–345.

Battista, D. (2024). *TikTok politics: Influenze e interazioni sociali* [TikTok politics: Influences and social interactions]. Mimesis.

Birher, N. (2025). The return of the soul - The role of religion in regulating social life. *Religions*, *16*(2), 252. https://doi.org/10.3390/rel16020252

Cam, T. T. (2022). *The transformation of Buddhist philosophy and monastic education in modern Southeast Asia*. Vietnam Buddhist University Press.

Cambridge University. (2023). Religions – theistic and non-theistic. In *The ocean of truth* (Chap. 8). Cambridge University Press & Assessment. https://www.cambridge.org/core/books/ocean-of-truth/religions-theistic-and-nontheistic/0B3EEC634ABBFF2AABC14618FAFDBB4E

Equality and Inclusion Unit. (2017). *Briefing note: Atheism, agnosticism & theisms*. University of Leeds. https://equality.leeds.ac.uk/wp-content/uploads/sites/64/2017/06/Briefing-note-Atheism.pdf

Growth English. (2026). *The role of religion in contemporary society* (Lesson 36). Growth English. https://growthenglish.com/36-the-role-of-religion-in-contemporary-society/

Krüger, J. S. (2018). *Signposts to silence. Metaphysical mysticism: Theoretical map and historical pilgrimages*. AOSIS. https://doi.org/10.4102/aosis.2018.bk52

Limaye, S., Johnstone, C. J., & Kayama, M. (2024). *Disability as diversity in India: Theory, practice, and lived experience*. Taylor & Francis.

Phrakrusunthornsangkhapinit, & Phrakhrubhaitighaatippanangorn Laolee. (2020). The integration of Buddhist principles for community development and moral enhancement in contemporary society. *Journal of MCU Human Sciences Review*, *6*(1), 8–20.

Phrawachirahamakun, Rungwong, N., & Horakul, P. (2026). Beyond secularization: Religion's dynamic status and contested roles in the first quarter of the 21st century. *Procedia of Multidisciplinary Research*, *4*(5), 5.

RAIS. (2024). The role of religion in contemporary society – Mapping a research itinerary. *RAIS Journal for Social Sciences*, *8*(2), 169–174. https://journal.rais.education/index.php/raiss/article/download/203/168/364

Religion News Service. (2025, December 31). *Religion in 2026: RNS reporters on what they expect to cover in the coming year*. https://religionnews.com/2025/12/31/religion-in-2026-rns-reporters-on-what-they-expect-to-cover-in-the-coming-year/

ภาพประกอบเนื้อหาท้ายบท

ภาพที่ ๑-๒ ภาพ Ai : อินโฟกราฟฟิกส์ และ ภาพคณะพระสงฆ์เถราวาท เดินธุดงเพื่อสันติภาพในประเทศสหรัฐอเมริกา (walk for peace) /

ที่มา : https://gemini.google.com/app/cd38d5c4736d7d8d / และ Shen Yu monkshen https://www.threads.com/@monkshen/post/DUQnJsZDVbv/the-walk-for-peace-is-approaching-its-final-steps-those-who-feel-called-are)

ภาพที่ ๓-๕ (ภาพ Ai : ธรรมะทอร์ค Monk Chat; Mbu.Lnc. /ภาพ Ai ; พระสงฆ์นิกายมหายานในเกาหลีใต้ ทำพิธีกรรมบวชหุ่นยนต์ (Ai) หุ่นยนต์มนุษย์กลายเป็นพระสงฆ์ในเกาหลีใต้ : r/nottheonion) และนักท่องเที่ยวกำลังเข้าชมวัดเก่าแก่ในประเทศญี่ปุ่น

ที่มา : https://gemini.google.com/app/cd38d5c4736d7d8d

ภาพที่ ๖-๘ ภาพนักศึกษาทัศนศึกษาพิธีกรรมในศาสนาพรหามณ์-ฮินดู ณ วิหารเทพมณเฑียร และฟังบรรยายศาสนาคริสต์ ณ โบสถ์พหฤทัย เชียงใหม่/ -ภาพเยาชนในชุดอียาฟร่วมสมัย ณ ศาสนสถานมัสยิด กรุงโซนเก่าหลีใต้

ที่มา : ภาพชุดกิจกรรมรายวิชาศาสนศึกษา,ทรงศักดิ์ พรมดี -ที่มา ประสบการณ์วัฒนธรรมฮาลาลในโซล - ทำความเข้าใจวัฒนธรรมอิสลาม - Klook ประเทศไทย klook.comklook.com/ และ https://gemini.google.com/app/cd38d5c4736d7d8d)

แผนการสอนประจำบทที่ ๗ บูรณาการภราดรภาพในศาสนา

๑. การจัดความสอดคล้องของผลลัพธ์การเรียนรู้

ความสอดคล้อง LLO ๗.๑ - ๗.๓ ตอบสนองต่อ CLO ๓ (ประเมินบทบาทและการดำรงอยู่ของศาสนาในการสร้างสันติภาพ) และเชื่อมโยงสู่เป้าหมายการอยู่ร่วมกันในสังคมพหุวัฒนธรรม

องค์ประกอบที่ได้รับการพัฒนา

ความรู้ นิยามและหลักการบูรณาการความร่วมมือทางศาสนา และหลักภราดรภาพในศาสนาพุทธ คริสต์ และอิสลาม

ทักษะ การวิเคราะห์เชิงเปรียบเทียบและการประยุกต์ใช้หลักเสวนาศาสนิกสัมพันธ์ (Interfaith Dialogue)

จริยธรรมและลักษณะบุคคล ความเคารพในศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ ความใจกว้าง ยอมรับความแตกต่าง (Open-mindedness) และความเป็นพลเมืองโลก (Global Citizenship)

๒. ตารางการออกแบบการเรียนการสอน

หัวข้อย่อย	ผลลัพธ์การเรียนรู้ (LLOs)	กิจกรรมการเรียนรู้ (TLAs)	การประเมินผล (ATs)
๗.๒ - ๗.๓ ความหมายของบูรณาการและภราดรภาพ	LLO ๗.๑ อธิบายความหมายและแนวคิดพื้นฐานของการบูรณาการภราดรภาพในมิติทางศาสนาและสังคมวิทยาได้	บรรยายเชิงปฏิสัมพันธ์ (Interactive Lecture) ถอดรหัสความหมายของคำว่าบูรณาการและภราดรภาพผ่านการระดมสมอง	การทดสอบย่อย (Quiz) ความเข้าใจนิยามและแนวคิดพื้นฐาน
๗.๔ - ๗.๖ ภราดรภาพในพุทธ คริสต์ และอิสลาม	LLO ๗.๒ วิเคราะห์และสกัดจุดร่วมทางจริยธรรมของแต่ละศาสนาที่ส่งเสริมความเป็นพี่น้องร่วมโลกได้	Jigsaw Reading & Group Discussion แบ่งกลุ่มศึกษาหลักธรรม (เมตตา/ทาน, ความรัก/ยุติธรรม, อัลกุรอาน/ฮะดีษ) และนำมาเชื่อมโยงจุดร่วม	ประเมินการอภิปราย การสกัดจุดร่วมทางจริยธรรมข้ามศาสนา
๗.๖ (ตอนปลาย) ความเป็นไปได้และข้อจำกัดของการบูรณาการภราดรภาพ	LLO ๗.๓ ประเมินความเป็นไปได้ ข้อจำกัด และแนวทางปฏิบัติจริงในการสร้างภราดรภาพในสังคมพหุวัฒนธรรม	Case-Based Learning (CBL) / Debate วิเคราะห์กรณีศึกษาความร่วมมือระหว่างศาสนาและอุปสรรคเชิงโครงสร้างนิกาย	บทความวิเคราะห์ (Reflection Paper) มุมมองต่อการสร้างสันติภาพผ่านภราดรภาพทางศาสนา

๓. เกณฑ์การวัดและประเมินผล

Formative Assessment ประเมินการอภิปรายกลุ่ม (Rubric: การใช้เหตุผลเชิงตรรกะ ๕๐%, การเคารพสิทธิและทรรศนะผู้อื่น ๕๐%)

Summative Assessment บทความวิเคราะห์ (Reflection Paper) เรื่อง “ความเป็นไปได้ในการบูรณาการภราดรภาพข้ามศาสนา”

สัดส่วนคะแนนชิ้นงาน การวิเคราะห์จุดร่วมและจุดต่างของหลักคำสอน ๔๐%, การประเมินข้อจำกัดเชิงโครงสร้าง ๔๐%, คุณภาพการเขียนเชิงวิชาการ ๒๐%

ชิ้นงานที่ประเมิน บทความวิเคราะห์ (Reflection Paper) เรื่อง ความเป็นไปได้ในการบูรณาการภราดรภาพข้ามศาสนาเพื่อสันติภาพ

ประเด็นการประเมิน	ดีเยี่ยม (๔)	ดี (๓)	พอใช้ (๒)	ปรับปรุง (๑)
การวิเคราะห์จุดร่วมทางจริยธรรม (LLO ๗.๑, ๗.๒)	สกัดหลักธรรม (พุทธ คริสต์ อิสลาม) ที่ส่งเสริมภราดรภาพได้อย่างลึกซึ้ง และเชื่อมโยงให้เห็นความเป็นสากลได้อย่างมีตรรกะ	สกัดหลักธรรมและเชื่อมโยงจุดร่วมได้ถูกต้อง แต่อาจให้น้ำหนักศาสนาใดศาสนาหนึ่งมากเกินไป	ระบุหลักธรรมของแต่ละศาสนาได้ แต่ขาดการสังเคราะห์หรือเชื่อมโยงให้เห็นจุดร่วมทางจริยธรรม	นำเสนอข้อมูลหลักธรรมผิดพลาด ไม่สามารถระบุจุดร่วมทางภราดรภาพได้
การประเมินความเป็นไปได้และข้อจำกัด (LLO ๗.๓)	วิเคราะห์ข้อจำกัดเชิงโครงสร้าง (เช่น สัจธรรมสัมบูรณ์เฉพาะกลุ่ม) และเสนอแนวทางปฏิบัติในระดับสังคมได้อย่างแหลมคม	วิเคราะห์ความเป็นไปได้และข้อจำกัดได้ดี แต่อาจขาดตัวอย่างหรือกรณีศึกษาเชิงประจักษ์ในสังคม	ระบุได้เพียงว่าทำได้หรือไม่ได้ ขาดการให้เหตุผลเชิงสังคมวิทยาหรือปรัชญาศาสนาสนับสนุน	ไม่มีการประเมินข้อจำกัด นำเสนอด้วยอคติ หรือเพ้อฝันโดยปราศจากฐานความเป็นจริง
คุณภาพการสะท้อนคิดและการเขียน	โครงสร้างบทความชัดเจน มีการตกผลึกทางความคิด (Self-Reflection) อ้างอิงแหล่งข้อมูลถูกต้องตามหลักวิชาการ	โครงสร้างบทความดี มีการสะท้อนคิด แต่อ้างอิงหรือการใช้ภาษาทางการมีข้อผิดพลาดเล็กน้อย	การเรียบเรียงวกวน เป็นการคัดลอกเนื้อหามาวางโดยไม่มีการสังเคราะห์ความคิดของตนเอง	ใช้ภาษาไม่เหมาะสม ขาดการอ้างอิง หรือลอกเลียนแบบผลงานผู้อื่น (Plagiarism)

๔. ทรัพยากรและสื่อการเรียนรู้

แหล่งค้นคว้าภาษาไทย

เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์. (๒๕๔๖). *การคิดเชิงบูรณาการ*. ซัคเซสมีเดีย.

จรัญ มะลูลีม. (๒๕๔๘, ๒๓–๒๙ ธันวาคม). รากฐานอารยธรรมของอิสลาม: ศึกษาจากชีวิตของศาสดามุฮัมมัด. *มติชนสุดสัปดาห์, ๒๖*(๑๓๒๓), ๒๙.

พระญาณวโรดม (ประยูร สนฺตงฺกุโร). (๒๕๔๓). *ศาสนาต่าง ๆ* (พิมพ์ครั้งที่ ๖). โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

ราชบัณฑิตยสถาน. (๒๕๔๖). *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒*. นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์.

วิมลรัตน์ สุนทรโรจน์. (๒๕๔๕). *เอกสารประกอบการสอนวิชา ๐๕๐๖๗๐๓ พัฒนาการเรียนการสอน*. ภาควิชาหลักสูตรและการสอน คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.

สถิระ ราชรินทร์. (๒๕๖๐). *แนวคิดภราดรภาพในพุทธปรัชญา*. [ดุษฎีนิพนธ์ปริญญาเอกที่ไม่มีการตีพิมพ์]. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

สมเด็จมหาวีระวงศ์ (พิมพ์ ธมฺมธรเถร). (๒๕๔๘). *สากลศาสนา*. โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

สำนักงานคณะกรรมการการอุดมศึกษา. (๒๕๕๘). *คู่มือการประกันคุณภาพการศึกษาภายใน*. ห้างหุ้นส่วนจำกัด ภาพพิมพ์.

สุรพศ ทวีศักดิ์. (๒๕๖๓). *ศาสนา การเมือง และความรุนแรง*. ศยามปัญญา.

แสง จันทร์งาม. (๒๕๔๒). *ศาสนศาสตร์* (พิมพ์ครั้งที่ ๓). ไทยวัฒนพานิช.

อมรรัตน์ สูนย์กลาง. (๒๕๔๔). *การพัฒนาคู่มือการจัดการเรียนการสอนแบบบูรณาการสำหรับครูประถมศึกษา*. [วิทยานิพนธ์ปริญญาโท ที่ไม่มีการตีพิมพ์]. มหาวิทยาลัยศิลปากร.

อรัญญา สุธาสิโนบล. (๒๕๔๕). *การจัดกิจกรรมการเรียนรู้แบบบูรณาการ*. คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.

แหล่งค้นคว้าภาษาต่างประเทศ

Francis. (2020). *Fratelli tutti: On fraternity and social friendship* [Encyclical letter]. Vatican Publishing House.

Hopfe, L. M., & Woodward, M. R. (2007). *Religions of the world*. Upper Saddle River.

Kung, H. (2010). *What I believe*. Continuum.

Oxford University. (2000). *Oxford advanced learner's dictionary of current English* (6th ed.). Oxford University Press.

Parliament of the World's Religions. (2023). *The 2023 parliament of the world's religions: A call to conscience*. https://parliamentofreligions.org/2023-parliament/

Phradharmakosajarn (Prayote Payutto). (2016). *Buddhadhamma: Extended version* (14th ed.). Mahachulalongkornrajavidyalaya University Press.

Pope Francis, & Al-Tayyeb, A. (2019). *A document on human fraternity for world peace and living together*. Vatican Press.

Seager, R. H. (1995). *The world's parliament of religions: The East-West encounter, Chicago, 1893*. Indiana University Press.

Tiwari, K. N. (1983). *Comparative religion*. Motilal Banarsidass.

บทที่ ๗
บูรณาการภราดรภาพในศาสนา

๗.๑ บทนำ

ในปริบทสังคมโลกยุคโลกาภิวัตน์ ความขัดแย้งในมิติต่าง ๆ โดยเฉพาะมิติด้านศาสนามีปรากฏการณ์อยู่ทั่วไปในโลก ความหลากหลายทางศาสนาและวัฒนธรรมก็ได้กลายมาเป็นทั้งความท้าทายและโอกาสสำคัญในการสร้างสันติภาพ ความขัดแย้งที่อ้างอิงอัตลักษณ์ทางศาสนามักทวีความรุนแรงเนื่องจากการขาดความเข้าใจและการยอมรับในความแตกต่าง (Kung, 2010) ดังที่ Kung กล่าวไว้ว่า “จะไม่มีสันติภาพระหว่างประชาชาติต่าง ๆ หากไม่มีสันติภาพระหว่างศาสนา และจะไม่มีสันติภาพระหว่างศาสนา หากไม่มีการเสวนา (Dialogue) ระหว่างศาสนา” ด้วยเหตุนี้ แนวคิดเรื่อง “ภราดรภาพ” (Fraternity/Brotherhood) หรือความรู้สึกผูกพันฉันพี่น้องของมนุษยชาติ จึงถูกนำมาใช้เป็นฐานคิดสำคัญในการขับเคลื่อนสังคมโลกให้เกิดความเกื้อกูลและยอมรับในคุณค่าของความเป็นมนุษย์อย่างเท่าเทียมกัน โดยไม่แบ่งแยกเชื้อชาติหรือศาสนา

คำว่าภราดรภาพในมิติทางศาสนาไม่ได้หมายถึงการทำให้ทุกศาสนากลายเป็นสิ่งเดียวกัน หากแต่คือการแสวงหาจุดร่วมและประสานจุดต่างผ่านกระบวนการบูรณาการหลักธรรมคำสอน (Interfaith Integration) เช่น พระพุทธศาสนาเน้นย้ำถึงหลักพรหมวิหารธรรมและเมตตากรุณาอันไม่มีประมาณต่อสรรพสัตว์ (Phradharmakosajarn, 2016) ซึ่งสอดรับกับสารตราพระสันตะปาปา Fratelli tutti ของคริสตจักรที่มุ่งเน้นการสร้างภราดรภาพและมิตรภาพทางสังคมเพื่อโอบรับผู้คนทุกกลุ่ม (Francis, 2020) การบูรณาการแนวคิดเหล่านี้ร่วมกันทำให้เห็นว่า ทุกศาสนาล้วนมีหมุดหมายร่วมกันในการปลดเปลื้องความทุกข์และสร้างความสงบสุขให้แก่โลก

การศึกษาในบทนี้จึงมุ่งเน้นให้เข้าใจแนวคิด ทฤษฎี และกระบวนการบูรณาการหลักธรรมเพื่อส่งเสริมภราดรภาพในสังคมพหุวัฒนธรรม ผ่านกลไกการเสวนาศาสนิกสัมพันธ์ และการประยุกต์ใช้ศาสนธรรมในการแก้ไขปัญหาความขัดแย้ง ซึ่งจะช่วยยกระดับให้สามารถพัฒนาตนเองสู่การเป็นพลเมืองโลกผู้ร่วมสร้างสรรค์สังคมที่เปี่ยมด้วยความเห็นอกเห็นใจ สันติภาพ และภราดรภาพอย่างยั่งยืน

๗.๒ ความหมายของคำว่า บูรณาการ

มีการให้ความหมายของคำว่า บูรณาการไว้เป็นจำนวนมาก อาทิ

เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์ (๒๕๔๖) การบูรณาการ (Integration) หมายถึง การผสมผสานองค์ความรู้ตั้งแต่ ๒ องค์ความรู้ขึ้นไปเข้าด้วยกันอย่างลงตัวและเป็น ระบบ ช่วยท าให้ผู้เรียนเกิดการเรียนรู้ Concept ในลักษณะที่ เชื่อมโยงกันอย่างบูรณาการ ตอบสนองธรรมชาติ ความต้องการ และความสนใจของผู้เรียน

วิมลรัตน์ สุนทรโรจน์ (๒๕๔๕) บูรณาการนั้นอาจพิจารณาได้เป็นสองนัย คือ ความหมายโดยทั่วไปของคำว่า บูรณาการ อีกประการหนึ่ง โดยนัยแรกบูรณาการ หมายถึง การทำให้สมบูรณ์ซึ่งอาจจะแยกขยาย ความเพิ่มเติมได้อีกว่า หมายถึง การทำให้หน่วยย่อย ๆ สัมพันธ์อิงอาศัยกันอยู่เข้ามาร่วมทำหน้าที่ อย่างประสานกลมกลืน เป็นองค์รวมหนึ่งเดียวที่มีความครบถ้วนสมบูรณ์ในตัวเอง

ส่วนความหมาย อีกนัยหนึ่งซึ่งกล่าวเฉพาะเจาะจงลงไปถึงองค์ความรู้ในสาขาวิชาทางการศึกษาศาสตร์หรือครุศาสตร์ บูรณาการย่อมหมายถึง การนำเอาศาสตร์สาขาวิชาต่าง ๆ ที่มีความสัมพันธ์กันมาผสมผสานเข้า ด้วยกันเพื่อประโยชน์ในการจัดหลักสูตรและจัดการเรียนการสอน หลักสูตรที่พัฒนาหรือดำเนินการ ด้วยวิธีบูรณาการแล้วเราเรียกว่า หลักสูตรแบบบูรณาการ (Integrated Curriculum) คือ หลักสูตร ที่นำเอาเนื้อหาของวิชาต่าง ๆ มาหลอมรวมเข้าด้วยกันทำให้เอกลักษณ์ของแต่ละรายวิชาหมดไป เกิดเป็นเอกลักษณ์ใหม่ของหลักสูตรโดยรวม เช่นเดียวกันกับการเรียนการสอนที่ดำเนินการด้วยวิธี บูรณาการ เราก็เรียกว่า การเรียนการสอนแบบบูรณาการ (Integration Instruction) คือ เน้นที่ องค์รวมของเนื้อหามากกว่าองค์รวมความรู้ของแต่ละรายวิชา และเน้นที่การเรียนรู้ของผู้เรียน เป็นสำคัญยิ่งกว่าการบอกเนื้อหาของครู

วิมลรัตน์ สุนทรโรจน์ (๒๕๔๕) บูรณาการ หมายถึง การทำให้สมบูรณ์ซึ่งเป็นการทำให้หน่วยย่อยต่าง ๆ ที่สัมพันธ์กันมาทำหน้าที่อย่างประสาน กลมกลืนเป็นองค์รวมหนึ่งเดียวที่ความครบถ้วนสมบูรณ์ในตัวเอง

อรัญญา สุธาสิโนบล (๒๕๔๕) การสอนแบบบูรณาการ หมายถึง การสอน แบบบูรณาการเป็นกระบวนการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างข้อเท็จจริง หลักการ และพฤติกรรม ที่สามารถนำไปใช้ให้เกิดประโยชน์ในชีวิตประจำวันได้ ดังนั้น

คณะกรรมการการอุดมศึกษา (การบูรณาการ(Integration) (๒๕๕๘) หมายถึง การประสานกลมกลืนกันของแผนกระบวนการ สารสนเทศ การจัดสรรทรัพยากร การปฏิบัติการ ผลลัพธ์ และการวิเคราะห์ เพื่อสนับสนุนเป้าประสงค์ที่สำคัญของสถาบัน (Organization- wide Goal)การบูรณาการที่ มีประสิทธิผลเป็นมากกว่าความสอดคล้องไปในแนวทางเดียวกัน (Alignment) ซึ่งการดำเนินการของแต่ละองค์ประกอบภายใน ระบบการจัดการ ผลการดำเนินการมีความเชื่อมโยงกันเป็นหนึ่งเดียวอย่าง สมบูรณ์

อมรรัตน์ สูนย์กลาง (๒๕๔๔) กล่าวว่าการบูรณาการหมายถึงลักษณะการผสมผสานประสบการณ์ การเรียนร์ให้มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงรวมกันเป็นหน่วยเดียวกันอย่างสมดุลนำไปสู่การแก้ปัญหาต่าง ๆ ได้ทำให้สามารถดำรงชีวิตอย่างเป็นสุข

จากนิยามข้างต้น สามารถสรุปความหมายของคำว่า การบูรณาการ ว่าหมายถึง การเรียนรู้ที่เชื่อมโยงศาสตร์หรือ เนื้อหาสาขาวิชาต่าง ๆ ที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันมาผสมผสานเข้าด้วยกันเพื่อให้เกิดความรู้ที่มี ความหมาย มีความหลากหลาย และสามารถนำไปใช้ประโยชน์ได้จริงในชีวิตประจำวัน

๗.๓ ความหมายของคำว่า ภราดรภาพ

มีการให้นิยามคำว่า ภราดรภาพ ไว้เป็นจำนวนมาก อาทิ

พจนานุกรมราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒ (๒๕๔๖) ได้ให้ความหมายของศัพท์คำว่า “ภราดรภาพ” โดยแยก ออกเป็นสองคำคือ ภราดร + ภาพ

ภราดร เป็นคำที่เขียนได้หลายคำ ได้แก่ “ภราดร, ภราดา, ภราตร, ภราตฤ แปลว่า พี่ชาย, น้องชาย มาจากคำว่า ภฺราตฺฤ ในภาษาสันสกฤตและคำว่า ภาตา, ภาตุ, ในภาษาบาลี”

ภาพ แปลว่า “ความมี, ความเป็น มาจากภาษาบาลีว่า ภาวะ มักใช้ในตอนท้ายของคำสมาส” เมื่อนำคำว่า ภราดร กับคำว่า ภาพ มารวมกันเป็น “ภราดรภาพ” แปลว่า “ความเป็นฉันพี่น้องกัน”, ความเป็นพี่น้องกัน, ความเป็นเสมือนพี่น้อง

OXFORD University (2000) ภราดรภาพตรงกับภาษาอังกฤษว่า “Fraternity” แปลว่า ความเป็นกลุ่มที่อยู่ร่วมกันมีความเชื่อถือให้เกียรติแก่กัน” มีความหมายได้ หลายอย่าง เช่นความรู้สึกเป็นมิตรและเอื้อเฟื้อที่แสดงออกระหว่างความเป็นสมาชิกในกลุ่ม Fraternity จึงหมายถึงความสัมพันธ์ของกลุ่มบุคคลที่ให้เกียรติกัน เป็นมิตรกัน เชื่อ และสนใจในสิ่งเดียวกัน

จากนิยามข้างต้น สามารถสรุปความหมายของคำว่า ภราดรภาพ ว่าหมายถึง การอยู่ร่วมกันของบุคคลที่มี ความสัมพันธ์กันเหมือนพี่น้องกันหรือเป็นพี่น้องกันมีการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ร่วมมือกัน และเป็นเรื่องเกี่ยวกับการปฏิบัติตนของบุคคลต่อบุคคลหรือต่อกลุ่มบุคคลที่แสดงออกถึงความใกล้ชิดสนิทสนม และเกื้อหนุนกัน เป็นต้น

เมื่อนำคำทั้ง ๓ คำ คือ บูรณาการ, ภราดรภาพ และ ศาสนา มารวมกัน เป็นบูรณาการภราดรภาพในศาสนา จึงไม่ใช่การเปลี่ยนหลักคำสอนของศาสนาใดศาสนาหนึ่ง แต่หมายถึงการดึงเอาจุดร่วมทางจริยธรรมของทุกศาสนา ที่สอนให้มนุษย์รัก เห็นใจ และเคารพในคุณค่าของกันและกัน มาเป็นเครื่องมือสร้างสมานฉันท์ สมานรอยร้าวทางสังคมและขับเคลื่อนสันติภาพเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข โดยไม่แบ่งแยกเชื้อชาติ

๗.๔ ภราดรภาพในพุทธศาสนา

ภราดรภาพ (Fraternity) เป็นแนวคิดที่มุ่งเน้นความเป็นพี่น้อง ความเสมอภาค และการอยู่ร่วมกันอย่างสันติในสังคม โดยส่งเสริมให้มนุษย์มีความรัก ความปรารถนาดี และความรับผิดชอบต่อกัน อันเป็นรากฐานสำคัญของการสร้างความสามัคคีและความสงบสุขในสังคม ในบริบทของพระพุทธศาสนา แม้จะไม่ได้ใช้คำว่า “ภราดรภาพ” โดยตรง แต่มีหลักธรรมหลายประการสะท้อนแนวคิดดังกล่าวอย่างชัดเจน และเป็นแนวทางในการสร้างความสัมพันธ์อันดีระหว่างบุคคลและการอยู่ร่วมกันอย่างเกื้อกูล สถิระ ราชรินทร (๒๕๖๐) ได้สรุปประเด็นเกี่ยวกับภราดรภาพในพุทธศาสนาและได้บทสรุปดังนี้

พุทธศาสนามองว่ามนุษย์สามารถพัฒนาให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ได้ และมนุษย์ที่ได้รับการพัฒนา จึงเป็นมนุษย์ที่จะมีจิตใจเมตตา โอบอ้อมอารีย์ สามารถปฏิบัติต่อเพื่อนมนุษย์ด้วยกันฉันพี่น้องได้ พุทธศาสนาถือว่า มนุษย์เป็นสัตว์โลกชนิดหนึ่งที่มีธรรมชาติคือความเป็นสัตว์ที่สามารถฝึกฝนพัฒนาตนเองได้ คือฝึกฝนพัฒนาด้านกายและฝึกฝนพัฒนาด้านปัญญาได้ ผลที่ได้จากการฝึกฝนพัฒนาใน แต่ละด้านจะส่งเสริมสนับสนุนซึ่งกันและกัน นั่นคือ กายและศีลที่ฝึกฝนพัฒนาได้แล้วเป็นประโยชน์อย่างมากต่อการฝึกฝนด้านจิตใจ จิตใจที่ฝึกฝนพัฒนาได้แล้วเป็นประโยชน์อย่างมากต่อการฝึกฝนพัฒนาด้านปัญญา ปัญญาที่ฝึกฝนพัฒนาได้สมบูรณ์แล้ว เป็นประโยชน์อย่างมากต่อการฝึกฝนอบรมพฤติกรรมและ จิตใจ

พุทธศาสนาสอนว่าภราดรภาพมีเหตุมาจากความเห็นใจกัน (เมตตา) ความเป็นมิตรกัน (กัลยาณมิตร) และการช่วยเหลือกัน (ทาน) ซึ่งเป็นคุณธรรมในการอยู่ร่วมกัน โดยจะเริ่มจากข้อใดข้อหนึ่งก่อนก็ได้ คือจะเกื้อหนุนต่อการเกิดภราดรภาพ ๓ ประการ คือการเห็นใจกันคือเห็นในคุณค่าและ

ศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ด้วยกันมีการปฏิบัติ ต่อกันด้วยเมตตาธรรมและความเป็นมิตรกันเป็นเหตุแห่งการเกิดภราดรภาพเพราะว่า ความเป็นพี่น้องกัน จะต้องมีความเอื้อเฟื้อ เกื้อกูลกันเป็นพื้นฐาน ดังนั้น ความเป็นมิตรกันจึงต้องมีในความเป็นพี่น้องโดยปริยาย ฉะนั้นความเป็นมิตรกันจึงเป็นบ่อเกิดแห่งภราดรภาพ ความเป็นมิตรที่ดีทางพุทธปรัชญาเรียกว่า “กัลยาณมิตร ความมีกัลยาณมิตรย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์อันยิ่งใหญ่เพื่อความดำรงมั่นไม่เสื่อมสูญ คุณสมบัติของผู้ที่เป็นกัลยาณมิตร จะนำพาสังคมและชุมชนไปสู่ภราดรภาพ ได้อย่างดียิ่ง และหลักการ ช่วยเหลือกันนี้ในทางพุทธปรัชญาเถรวาท เรียกว่า ทานคือการให้หรือการแบ่งปัน จากเหตุแห่งการเกิด ภราดรภาพในพุทธปรัชญา ตามที่กล่าวมาทำให้สามารถสรุปได้ว่า หลักปฏิบัติทั้ง ๓ ประการนั้น จะนำ ความเปลี่ยนแปลงมาสู่ตัวบุคคลและสังคมส่งผลต่อการดำเนินชีวิตไปในทางที่จะพัฒนาขึ้นจากเดิมที่ เป็นอยู่ เพราะการปฏิบัติตามคุณธรรม ที่กล่าวมานี้จะสร้างคุณประโยชน์ให้เกิดขึ้นแก่กันและกัน เป็นการ เสริมสร้างและพัฒนาคุณภาพชีวิตได้

หลักธรรมที่สร้างความเห็นใจ (เมตตา) สร้างความเป็นมิตร (กัลยาณมิตตธรรม) และหลักธรรมที่ส่งเสริมให้ช่วยเหลือกัน (ทาน) แท้จริงแล้วก็คืออุปกรณ์ในการทำลายจิตที่ประกอบด้วยความเห็นแก่ตัวของมนุษย์ หลักธรรมที่สร้าง ความเห็นใจมี เมตตาเป็นต้น เมตตาจะทำลายความโกรธ ความเกลียด อาฆาต พยาบาท เมตตา คือ ความเป็นมิตร ความปรารถนาดีต่อบุคคลอื่น โดยไม่จำเพาะเจาะจง เมตตาจะมีได้ต้องอบรมใน ชีวิตประจำวันนั่นเอง โดยเริ่มจากบุคคลที่ใกล้ตัวเราที่สุดแล้วค่อย ๆ ขยายวงกว้างออกไปขึ้นเรื่อย ๆ จนกระทั่งถึงบุคคลที่ไม่เป็นที่รักคือศัตรู หลักธรรมที่ส่งเสริมให้ช่วยเหลือกันมี ทานเป็นต้น ทานคือการ ช่วยเหลือกันด้วยวัตถุสิ่งของ ทานคือการให้ การเสียสละ การแบ่งปันเพื่อประโยชน์แก่คนอื่น ช่วยปลูกฝัง ให้เป็นคนที่ไม่เห็นแก่ตัว แบ่งปันกันจะเป็นอุปกรณ์ทำลายแก่ตัวของมนุษย์ มนุษย์ไม่อาจทำดีต่อผู้อื่นได้ เพราะความเห็นแก่ตัวที่เกิดจากตัณหาคือความทะยานอยากได้ เมื่อเกิดขึ้นแล้วทำให้จิตหิวโหยอยากได้ เกิดความดิ้นรน อยู่ไม่เป็นสุข หากหยุดยั้งไม่ได้ก็จะเป็นต้นเหตุให้ดิ้นรนแสวงหาสิ่งที่อยากได้มาสนอง ความต้องการ หรือเมื่อไม่ได้โดยวิธีชอบธรรมก็นำให้ไปทำความชั่วความไม่ดีงามต่าง ๆ เช่น ลักขโมย ทุจริต คอรัปชั่น โกง ปล้น จนถึงฆ่าคนตาย ต้องทำลายหลักธรรมที่ส่งเสริมให้ช่วยเหลือกันนั่น คือ ทาน เป็นต้น

๗.๕ ภราดรภาพในศาสนาคริสต์

ศาสนาคริสต์ เป็นศาสนาประเภทเทวนิยมคือเชื่อในพระเจ้าองค์เดียวคือพระยะโฮวาห์ มีหลักคำสอนที่สอดคล้องกับภราดรภาพโดย เน้นให้เกิดความรักกันของมนุษย์ หลักคำสอนดังกล่าว เช่น “จงรักเพื่อนบ้านเท่ากับรักตัวของท่านเอง จงทำสิ่งสารพัดแก่เขาอย่างที่ท่านปรารถนาให้เขาทำแก่ท่าน จงรักศัตรูของท่าน จงอวยพรแก่ผู้ที่แช่งด่าท่าน จงทำคุณความดีแก่ผู้ที่เกลียดชังท่าน และจงอวยพรให้แก่ผู้ประทุษร้ายเคี้ยวเข็ญท่าน” สมเด็จมหาวีระวงศ์ (พิมพ์ ธมฺมธรเถร) (๒๕๔๘) เป็นคำสอนที่ให้ความสำคัญต่อผู้อื่นเมื่อต้องการให้ตนเองเป็นเช่นไร ก็ต้องปฏิบัติต่อผู้อื่นเช่นนั้นและให้ปฏิบัติดีต่อทุกคน

พระบัญญัติที่สำคัญที่สุดในคริสต์ศาสนา คือ ความรักที่เปี่ยมด้วยเมตตาธรรม พระเยซูเจ้าได้ตรัสว่า “พระบัญญัติของเราคือให้ท่านทั้งหลายรักกัน เหมือนดังที่เราได้รักท่าน” ชาวคริสต์ที่ถือตามพระบัญญัติจึงต้องรักเพื่อนมนุษย์ตามแบบที่พระเยซูทรงรัก คือรักผู้ที่มีความทุกข์ ที่ยากจน ที่ขาด

แคลน ตามคำสอนที่ว่า “ทุกสิ่งที่ท่านทำแก่พี่น้องที่ต่ำต้อยของเรา ก็ได้ทำให้แก่เรา” ความรักที่เปี่ยมด้วยเมตตาจะเป็นแรงบันดาลใจให้มนุษย์เสียสละตนเอง และประสานความสัมพันธ์ระหว่างคุณค่าทางชีวิตฝ่ายจิต และ ความห่วงใยต่อความจำเป็นด้านวัตถุให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น ในพระคัมภีร์ได้มีคำกล่าวว่า “ชีวิตมนุษย์มี ความหมายก็ต่อเมื่อมนุษย์มีความจงรักภักดีต่อพระเจ้า จนถึงขั้นที่พร้อมจะคืนชีวิตแด่พระองค์ได้”

พระเยซูตรัสว่า การมอบคืนชีวิตแด่พระเจ้าต้องเป็นไปในรูปของการมอบทุกอย่างแม้แต่ชีวิตของตน ให้แก่พี่น้องของตน ตัวอย่าง กรณีที่เครื่องบินตกในแม่น้ำที่กรุงวอชิงตัน ผู้โดยสารที่ออกมาจากเครื่องได้ ต่างลอยคออยู่ในน้ำ มีผู้คนโยนเชือกให้แก่ผู้โดยสารเหล่านั้น ชายผู้หนึ่งจับเชือกได้ แต่แทนที่จะรีบดึงตัวเองเข้ามาสู่ฝั่ง เขากลับว่ายน้ำนำเชือกไปให้ผู้หญิงคนหนึ่ง ครั้นต่อมาเขาจับได้เชือกอีกครั้งหนึ่ง และ เขาก็นำไปให้ผู้หญิงอีกคนหนึ่ง หลังจากนั้นเขาก็จมน้ำ ผู้หญิงทั้งสองที่รอดชีวิตมาได้ยืนยันว่าไม่รู้จักชายผู้นั้น ความรักที่เปี่ยมไปด้วยเมตตา จนสละชีวิตเพื่อเพื่อนมนุษย์ได้เช่นนี้ ตรงกับเนื้อหาสาระของคำสอนของศาสนาคริสต์ ความรักต่อผู้ยากไร้ เป็นเรื่องที่คริสต์ศาสนาเน้นย้ำ หมายถึงทั้งความรักต่อผู้ยากจนทางวัตถุ และความยากจนทางวัฒนธรรมและศาสนาในรูปแบบต่าง ๆ ด้วยการแสดงความรัก ความเมตตา คือการให้ความช่วยเหลือต่าง ๆ แก่เพื่อนมนุษย์ที่มีความจำเป็นจะต้องได้รับคำสอนตามพันธสัญญาที่กล่าวว่า “ท่านได้รับมาโดยไม่เสียค่าตอบแทน ก็จงให้เขาโดยไม่รับค่าตอบแทนด้วย” การช่วยเหลือผู้ยากจน คือ การมีเมตตาธรรมต่อพี่น้อง คำสอนของศาสนาคริสต์มักจะเน้นเรื่องความสัมพันธ์ ระหว่าง ความรัก ความเมตตา รวมกับความยุติธรรมเสมอ เช่น “โดยเชื่อว่าเมื่อเราตอบสนองความจำเป็น (Need) ของผู้ที่ยากไร้ เราก็ให้สิ่งที่เป็นของเขานั่นเอง ซึ่งสิ่งนั้นมิใช่ของเรา เรากำลังปฏิบัติความยุติธรรม ยิ่งกว่าการปฏิบัติเมตตาธรรม”

นักบุญชาวกรีกคนหนึ่งเคยกล่าวไว้ว่า “สิ่งที่อยู่ในตู้กับข้าวของเรา เสื้อผ้า เครื่องใช้ในตู้ของเรามิได้เป็นของเรา แต่เป็นของเพื่อนผู้ยากไร้ของเรา “ใครโกรธพี่น้องของตนเอง ต้องถูกพิพากษาโทษ ถ้าใครพูดกับพี่น้องว่าไอ้โง่ ต้องถูกพิพากษาที่ศาลสูง แม้ถ้าใครพูดกับพี่น้องว่าไอ้บ้าต้องมีโทษถึงไฟนรก คนกล่าวโทษแก่เขาแต่ยังประพฤติระยำเหมือนเขาอยู่ ชื่อว่าปรับโทษแก่ตัวเองซึ่งไม่มีทางจะแก้ตัวได้” เป็นคำสอนที่ส่งเสริมให้คนทั้งปวงรักกันเสมือนพี่น้อง “จงเอาใจกล้าเพิ่มความเชื่อ จงเอาความรู้เพิ่มใจกล้า จงเอาการคุ้มครองตัวเพิ่มความรู้ จงเอาความอดกลั้นทนทานเพิ่มการคุ้มครองตัว จงเอาความรักพี่น้องเพิ่มความเกรงกลัวพระเจ้าและจงเอาความรักคนทั้งปวงเพิ่มความรักพี่น้อง” เป็นคำสอนที่ส่งเสริมให้คนทั้งปวงรักกันดังเช่นพี่น้อง

จากคำสอนเหล่านี้ สรุปได้ว่า ศาสนาคริสต์ให้ความสำคัญในความเป็นพี่น้อง อย่างยิ่งโดยให้มีความรักต่อกันเป็นพื้นฐาน ให้เกิดความรักต่อคนทั้งปวงเหมือนพี่เหมือนน้อง ซึ่งมีความประจักษ์ชัดในภราดรภาพ

๗.๖ ภราดรภาพในศาสนาอิสลาม

ภราดรภาพของศาสนาอิสลาม แปลว่า “ภักดี สันติ บริสุทธิ์” พระญาณวโรดม (ประยูร สนฺตงฺกุโร) (๒๕๔๓) ศาสนานี้เกิดขึ้นเพราะต้องการรวบรวมชนชาวอาหรับเพื่อตั้งเป็นประเทศชาติ ดังนั้น แนวทางคำสอนจึงเน้นเกี่ยวกับความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในหมู่ชาวอาหรับ เพื่อความสามัคคีในการอยู่ร่วมกันและต่อต้านผู้ที่บุกรุก ด้วยเหตุที่ภูมิประเทศส่วนใหญ่ที่เป็นจุดกำเนิดของศาสนา

อิสลาม คือ ประเทศซาอุดิอาระเบีย ล้อมรอบไปด้วยทะเลทรายที่แห้งแล้งและร้อนระอุ การที่มนุษย์จะอาศัยอยู่ในแถบนี้ได้จึงต้องอาศัยพึ่งพิงผู้อื่น ซึ่งเป็นผู้ที่อยู่ในแถบเดียวกัน ดังนั้น กุศโลบายในคำสอนของศาสนาอิสลามจึงเป็นไปเพื่อการดำรงอยู่ของเผ่าพันธุ์มนุษย์ในภูมิภาคนั้น ซึ่งในปัจจุบันได้มีการเผยแผ่ขยายออกไปสู่ภูมิภาคอื่น ๆ

คำสอนของศาสนาอิสลามที่เกี่ยวกับภราดรภาพในกรอบของอัลกุรอานมีเป็นจำนวนมาก เช่น พระองค์อัลลอฮฺ ตรัสไว้ว่า “แท้จริงมวลผู้ศรัทธาย่อมเป็นพี่น้องกัน ดังนั้นพวกเจ้าจงไกล่เกลี่ยในระหว่างพี่น้องสองฝ่ายของพวกเจ้าและพวกเจ้าจงยำเกรงพระองค์อัลลอฮฺ เพื่อพวกเจ้าจะได้รับความเมตตา” ส่วนภราดรภาพในกรอบของอัล- หะดีษ ท่านนบีมูฮำหมัดตรัสไว้ว่า “แท้จริงผู้ศรัทธากับผู้ศรัทธานั้นเปรียบเสมือนตัวอาคาร ที่แต่ละส่วนต่างยึดเหนี่ยวซึ่งกันและกัน และพร้อมกันนั้นท่านก็ได้ประสานนิ้วมือ”

พื้นฐานสัมพันธภาพระหว่างมวลมนุษย์ชาติ มนุษย์ที่อาศัยอยู่บนโลกใบนี้แม้จะแตกต่างทางชาติพันธุ์ ภูมิประเทศ เผ่าพันธุ์ สีผิว ภาษา และอื่น ๆ ก็ตาม จำเป็นต้องอาศัยอยู่ร่วมกันด้วยความรัก ความเมตตา ความเป็นภราดรภาพต่อกันเพื่อสรรสร้างสังคมแห่งความสงบ และสันติสุข ความปลอดภัยให้แผ่ปกคลุมโลกใบนี้ ความแตกต่างทางชาติพันธ์และคุณลักษณะที่กล่าวมาแล้วนั้นมิใช่เป็นเส้นแบ่งคุณค่า และความหมายแห่งความเป็นมนุษย์ แต่ทุกคนพึงได้รับสิทธิ์แห่งความสันติสุขโดยเท่าเทียมกัน พระองค์อัลลอฮฺ ทรงแจ้งให้มนุษย์ทุกคนทราบถึงเชื้อชาติและเผ่าพันธุ์ของพวกเขาว่ามา จากอาดัม และเอวา ผู้เป็นบิดาและมารดาคนแรกของมวลมนุษยชาติ โดยที่พระองค์ทรงบันดาลมนุษย์จากน้ำอสุจิที่ฟักตัวในมดลูก เพื่อเป็นจุดนัดพบแห่งความมีสัมพันธภาพอันแน่นแฟ้น ซึ่งพระองค์อัลลอฮฺ ทรงตรัสไว้ในพระมหาคัมภีร์อัลกุรอานว่า “โอ้มวลมนุษย์แท้จริงเราได้บังเกิดพวกเจ้ามาจากชายหนึ่งและหญิงหนึ่งและบันดาลพวกเจ้าให้แตกเป็นเผ่าพันธุ์และเป็นกลุ่มต่าง ๆ เพื่อพวกเจ้าจะทำความรู้จักซึ่งกันและกัน

แท้จริงผู้มีเกียรติที่สุดในหมู่พวกเจ้า ณ องค์อัลลอฮฺคือผู้มีความยำเกรงที่สุดในหมู่พวกเจ้า แท้จริงอัลลอฮฺทรงรอบรู้ยิ่ง ทรงตระหนักยิ่ง ดังนั้นการทำความรู้จักซึ่งกันและกันคือพื้นฐานความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ซึ่งจะก่อให้เกิดประโยชน์ต่อองค์กร หรือสังคมนั้น ๆ อันเป็นศูนย์รวมแห่งสัจธรรมซึ่งยืนยันถึงสถานภาพที่บริบูรณ์ระหว่างมนุษย์กับองค์พระผู้อภิบาลของเขา และระหว่างมนุษย์ด้วยกันที่อาศัยอยู่บนโลกใบนี้ ภราดรภาพของชาติพันธุ์มนุษย์ ศาสนาอิสลามได้ประกาศชัดถึงความสัมพันธ์ทางชาติพันธุ์ของมวลมนุษย์มนุษย์ทุกคนมาจากอาดัม ไม่มีใครประเสริฐกว่าใคร จะเป็นอาหรับหรือไม่ใช่อาหรับ คนผิวขาวกับคนผิวดำ นอกจากด้วยตราชั่งของศีลธรรมความยำเกรง ดังนั้นเหตุที่ต้องแบ่งเป็นชาติและ เผ่าพันธุ์ต่าง ๆ นั้นเพียงเพื่อให้ได้แลกเปลี่ยน ปฏิสัมพันธ์กัน มิใช่เพื่อให้มาขัดแย้งหรือห้ าหั่นกัน เกณฑ์ หรือมาตรฐานที่ก าหนดว่า ใครดีกว่า ประเสริฐเลอเลิศกว่านั้นอยู่บนฐานแห่งศีลธรรมความยำเกรง และ การประกอบคุณงามความดีที่ส่งผลอันอเนกอนันต์ให้กับบุคคลและสังคม พระองค์อัลลอฮฺ ทรงเป็นผู้อภิบาลของทุกคนทรงกำชับให้มวลบ่าวพิทักษ์รักษาความ เป็นพี่น้อง มีภราดรภาพต่อกันด้วยไมตรีจิต พระมหาคัมภีร์อัล- กุรอานได้ประกาศถึงความหมายแห่ง ภราดรภาพไว้อย่างชัดเจนว่า “โอ้มวลมนุษย์ทั้งหลาย พวกเจ้าจงยำเกรงองค์อภิบาลของพวกเจ้าซึ่งทรงบันดาลพวกเจ้ามาจากชีวิตหนึ่ง (คืออาดัม) และบันดาลจากชีวิตนั้นซึ่งคู่ครองของเขา (คือเอวา) และพระองค์ทรงแพร่พันธุ์ไปจากทั้งสองซึ่งผู้ชายและผู้หญิงเป็นจำนวนมาก และพวกเจ้าจงยำเกรงอัลลอฮฺ ซึ่ง พวก

เจ้าวอนขอพระองค์และ (จงระวังการตัดขาด) ความสัมพันธ์ทางเครือญาติ แท้จริงอัลลอฮทรงสังเกตพวกเจ้า (ตลอดเวลา)”

อัตลักษณ์แห่งความเป็นภราดรภาพที่อิสลามประกาศยืนยันนั้นปรากฏอยู่ในหลักพื้นฐานทั่ว ๆ ไปด้วยการอธิบายว่า บทบัญญัติที่พระผู้เป็นเจ้าตรัสใช้กับมนุษย์นั้นวางอยู่บนกฎเกณฑ์ที่แน่นอน นั่นคือการศรัทธาว่า บรรดาศาสนฑูตทั้งหมดเป็นผู้ประกาศสาส์นจากพระเจ้า คัมภีร์ที่ถูกประทานแก่บรรดาศาสนทูตนั้นเป็นวิวรณ์ (วะห์ยู) จากพระองค์ เพื่อความเป็นภราดรภาพและเอกภาพ อิสลามได้ใช้วิถีทางที่น่าสนใจยิ่ง นั่นคือการที่มุสลิมถูกบัญญัติให้ศรัทธาต่อบรรดาศาสดาทุก ๆ ท่าน เชื่อในคัมภีร์ทุกเล่มที่ถูกประทานลงมาก่อนหน้านี้ ต้องให้เกียรติกับบทบัญญัติที่ผ่านมาและยกย่องในความดีของประชาชาติผู้มีศรัทธาที่ผ่านมาเช่นเดียวกัน

อิสลามนั้นไม่ใช่กฎเกณฑ์และหลักทางทฤษฎีเท่านั้น หากแต่อิสลามนั้นได้ก้าวไปสร้างแนวทาง และวิธีการในการปฏิบัติจริง ด้วยการกำหนดบทบัญญัติต่าง ๆ เพื่อตอกย้ำความหมายทั้งหมดนี้เข้าไปในจิตใจ และก่อให้เกิดผลลัพธ์ที่ยืนหยัดขึ้นในสังคม ดังนั้นอิสลามได้กำหนดสัญลักษณ์และบัญญัติ ต่าง ๆ ขึ้น ซึ่งเมื่อปฏิบัติตามนั้นแล้วจะส่งผลให้เกิดภราดรภาพอันแท้จริง เช่น กิบละฮ์ ผู้ศรัทธาทุกคนจำต้องหันหน้าและมุ่งจิตใจสู่ “กะบะฮ์” อย่างน้อยวันละห้าครั้ง ซึ่งทุกคนจะรู้สึกและสัมผัสถึงเครื่องหมาย ที่บ่งบอกถึงความเป็นภราดรภาพ และความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันระหว่างมนุษย์ทั้งหมด ศิลาอันเป็นรากฐานของอารยธรรมอิสลามก็ คือ ความเป็นพี่น้องกันในหมู่มนุษย์เป็นภราดรภาพ ซึ่งทำให้มนุษย์ไม่อาจเป็นคนที่แท้จริงได้ จนกระทั่งเขาจะรักพี่น้องของเขาเหมือนกับที่รักตัวเอง และส่งเสริมความรักนี้ด้วยการกระทำที่ดีงาม และเมตตากรุณาโดยไม่มีความอ่อนแอหรือความเป็นทาส

ภราดรภาพนี้มีความยุติธรรมระคนกับความเมตตา โดยอิสลามได้วางทั้งความเมตตาและการให้อภัย ไว้เคียงข้างความยุติธรรม จรัญ มะลูลีม (๒๕๔๘) ได้สรุปว่า แนวคิดเกี่ยวกับภราดรภาพของศาสนาอิสลาม ได้เน้นไปที่ความรักต่อกันของเพื่อนมนุษย์ ด้วยการกระทำดีต่อกัน เพื่อความยุติธรรมและเอกภาพในการอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข

สรุปได้ว่าแนวความคิดเกี่ยวกับภราดรภาพของแต่ละศาสนามีพื้นฐานมาจากการได้รับความทุกข์ยากลำบากจากการดำเนินชีวิตตามสภาพธรรมชาติ ความต้องการที่จะรวบรวมชนเผ่าเดียวกันไว้หรือการได้รับการลงโทษด้วยการทรมาน จากฝ่ายที่มีอำนาจอิทธิพล ดังนั้น แนวความคิดเกี่ยวกับภราดรภาพ ที่เกิดขึ้นจึงเป็นไปเพื่อความอยู่รอดปลอดภัยของศาสนิกของตนซึ่งได้มีการพัฒนาเกี่ยวกับแนวความคิดนี้ในขั้นต่อไปเพื่อให้เกิดความสงบสุขแก่มนุษย์

จากความหมายข้างต้น เกิดคำถามขึ้นว่า การบูรณาการภราดรภาพในศาสนา สามารถทำให้เกิดขึ้นได้จริงหรือไม่ เพราะศาสนามีหลายประเภททั้งอเทวนิยม และเทวนิยม ในส่วนของเทวนิยมนั้นซึ่งมีหลายศาสนา และมีแนวคำสอนที่แตกต่างกัน นักวิชาการด้านศาสนาที่สำคัญชื่อ Lewis M. Hopfe, Mark R.Woodward (2007) กล่าวว่า ด้วยความที่แนวคำสอนค่อนข้างแตกต่างกัน แต่เป็นเทวนิยมนับถือพระเจ้าเหมือนกัน จึงมีผู้พยายามจะทำให้ศาสนาเทวนิยมเป็นแบบเดียวกัน ท้ายที่สุดจึงเกิดศาสนาบาไฮขึ้นเพื่อที่จะประสานรอยร้าวหรือความแตกแยกทางศาสนาให้เป็นไปในทิศทางเดียวกันระหว่างศาสนาอิสลาม คริสต์ และโซโรอัสเตอร์ ด้วยหลักคำสอนที่ว่า ศาสนาต่าง ๆ มาจากที่มาเดียวกันคือ พระเจ้า ดังนั้น คำสอนของศาสดาทั้งหลายจึงมาจากแหล่งความรู้อันศักดิ์สิทธิ์อัน

เดียวกัน และมีวัตถุประสงค์อย่างเดียวกันคือ การสอนให้มนุษย์เป็นคนดีและมีความรักในกันและกัน ดังนั้น ศาสนาทั้งปวงจึงเป็นหนึ่งเดียวกันกับศาสนาบาไฮ แต่ในบรรดาศาสนาเหล่านั้นศาสนาบาไฮเท่านั้นเป็นศาสนาที่แท้จริงของมนุษยชาติ มีเพียงศาสนาเดียว เป็นศาสนาสากล ส่วนศาสนาอื่น ๆ ล้วนแต่มีบ่อเกิดมาจากศาสนาบาไฮทั้งสิ้น ซึ่งสุดท้ายก็ไม่ประสบผลสำเร็จ

ว่าตามหลักการแล้ว ไม่ว่าจะเป็นผู้นำศาสนา นักปราชญ์ หรือนักวิชาการ ย่อมรู้แนวทางการทำให้เกิดภราดรภาพในศาสนาอยู่แล้ว เช่น แนวคิดของ สุรพศ ทวีศักดิ์ (๒๕๖๓) ที่ว่าการบูรณาการภราดรภาพในศาสนาสามารถทำให้เกิดขึ้นได้จริงในทางปฏิบัติ ผ่านการขับเคลื่อนจริยธรรมเชิงสัมพันธ์ที่มุ่งเน้นความร่วมมือในสังคมพหุวัฒนธรรม โดยศาสนาทำหน้าที่เป็นทุนทางสังคม (Social Capital) และเป็นแรงผลักดันให้ปัจเจกบุคคลมองเห็นคุณค่าความเป็นมนุษย์ของผู้อื่นที่อยู่ร่วมกันในสังคม ควบคู่ไปกับการเสวนาระหว่างศาสนาเพื่อทลายกำแพงความอคติ ซึ่งสอดคล้องกับความร่วมมือในระดับสากล เช่น ปฏิญญาว่าด้วยภราดรภาพมนุษย์เพื่อสันติภาพโลกและการอยู่ร่วมกัน (Document on Human Fraternity for World Peace and Living Together) ที่ผู้นำศาสนาคริสต์และอิสลามร่วมมือกันจัดทำขึ้นเพื่อยืนยันว่า ศรัทธาในศาสนาต้องนำมาซึ่งการปกป้องสิทธิและความเป็นพี่น้องของมนุษย์ทุกคน (Pope Francis & Al- Tayyeb, 2019) แต่หากมองผ่านระบบโครงสร้าง การบูรณาการภราดรภาพข้ามศาสนาในระดับมหาภาคเป็นไปได้ยาก เนื่องจากโครงสร้างส่วนลึกของศาสนาส่วนใหญ่มักผูกติดกับสัจธรรมสัมบูรณ์และความรอดเฉพาะกลุ่ม ซึ่งสร้างเส้นแบ่งระหว่าง “พวกเรา” และ “พวกเขา” โดยอัตโนมัติ (สมบูรณ์ สุขสำราญ, ๒๕๕๒) นอกจากนี้ ในมิติปรัชญาการเมืองร่วมสมัย การพยายามใช้ศาสนาขับเคลื่อนภราดรภาพมักเผชิญความล้มเหลวเมื่อศาสนาถูกลดทอนให้กลายเป็นเครื่องมือทางการเมืองเพื่อสร้างอัตลักษณ์ชาตินิยมกีดกันคนกลุ่มอื่น ซึ่งในท้ายที่สุดแล้ว ค่านิยมภราดรภาพที่เท่าเทียมและเป็นสากลอาจเกิดขึ้นได้จริงผ่านคุณค่าของพลเมืองในระบอบประชาธิปไตยทางโลก (Secular Democracy) มากกว่าการพึ่งพาหลักศาสนา (สุรพศ ทวีศักดิ์, ๒๕๖๓)

ดังนั้น การบูรณาการภราดรภาพในศาสนา สามารถทำได้จริงในระดับพฤติกรรมและการร่วมมือทางจริยธรรมเพื่อสังคม เช่น ในชุมชนขนาดเล็กที่มีความหลากหลาย เราจะเห็นภาพชาวพุทธ คริสต์ มุสลิม ช่วยเหลือกันในงานศพ งานแต่งงาน หรือยามเกิดภัยพิบัติ โดยมองเห็นความเป็นมนุษย์ที่ร่วมทุกข์ ก่อนการเกิดศาสนา แต่ไม่สามารถทำได้จริงในระดับการหลอมรวมหลักคำสอนเข้าด้วยกัน แสง จันทร์งาม (๒๕๔๔) ได้แสดงทัศนะไว้ว่า มีผู้มีเจตนาดีเห็นความขัดแย้งระหว่างศาสนา หรือระหว่างนิกายของศาสนาจนเกิดความเบื่อหน่ายจึงได้พยายามค้นหาว่าความขัดแย้งระหว่างศาสนาหรือระหว่างนิกายของศาสนาเกิดจากอะไร จึงได้คำตอบว่า เกิดจากการมีหลายนิกายและหลายศาสนานั่นเอง เขาจึงคิดว่าหากศาสนามีนิกายเดียว หรือโลกมีเพียงศาสนาเดียว ความเป็นศัตรูกันความขัดแย้งกันก็จะไม่มี โลกก็จะมีแต่ความสงบสุข ที่สุดได้เกิดขบวนการเอกนิกายที่พยายามเคลื่อนไหวจะรวมนิกายต่าง ๆ และศาสนาต่าง ๆ เข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เช่น ศาสนาคริสต์พยายามรวมนิกายคาทอริก โปรเตสแตนท์ และออร์โธด๊อกซ์ เข้าด้วยกัน ศาสนาอิสลามก็พยายามรวมนิกายสุหนี่ และชีอะห์ เข้าด้วยกัน ศาสนาพราหมณ์- ฮินดูก็พยายามรวมนิกายไศวะกับไวษณพ เข้าด้วยกัน แต่ก็ไม่ประสบผลสำเร็จ ตรงกันข้ามกลับจะแตกแยกนิกายย่อย ๆ ออกไปอีก ไม่ต้องกล่าวถึง

การรวมศาสนาต่าง ๆ เข้าเป็นศาสนาเดียวกัน เพราะแต่ละศาสนาล้วนมีเอกลักษณ์เป็นของตนเอง และเอกลักษณ์เหล่านี้ก็เป็นผลิตผลแห่งประวัติศาสตร์อันยาวนานของแต่ละศาสนา

Kedar Nath Tiwari (1983) ได้กล่าวไว้ในหนังสือ Comparative Religion ว่า การศึกษาศาสนาเปรียบเทียบไม่ใช่เพื่อหาว่าศาสนาใด “ดีที่สุด” หรือ “จริงแท้ที่สุด” และไม่ใช่การโจมตีหรือปกป้องศาสนาใดศาสนาหนึ่ง เป้าหมายคือการทำความเข้าใจธรรมชาติของประสบการณ์ทางศาสนาของมนุษยชาติ และมุ่งหาจุดร่วมที่ทุกศาสนาแบ่งปันร่วมกัน และทำความเข้าใจจุดต่างอย่างเคารพ เพื่อสร้างความเข้าใจอันดีและการอยู่ร่วมกันอย่างสันติ นอกจากนั้นท่านยังแสดงต่อว่า ความทุกข์ทรมานที่เกิดขึ้นจากความเป็นศัตรูกันทางศาสนา ทำให้เกิดความคิดเรื่องศาสนาสากล ซึ่งท่านได้เสนอว่า ศาสนาสากลอาจจะเกิดได้ ๓ ทางด้วยกันคือ

๑) ยกเอาศาสนาใดศาสนาหนึ่งที่มีอยู่แล้วเป็นศาสนาสากล

๒) เลือกเอาลักษณะเด่น ๆ ของศาสนาต่าง ๆ ที่คนทั่วไปยอมรับได้มารวบรวมตั้งเป็นศาสนาใหม่

๓) ตั้งศาสนาใหม่ขึ้นมาเลย โดยไม่ต้องอาศัยองค์ประกอบของศาสนาเดิมใด ๆ สุดท้ายท่านก็สรุปว่าเป็นการยากที่จะนำเอาแนวคิดทั้ง ๓ แบบนั้นมาประยุกต์ใช้ในโลกปัจจุบันได้

ดังนั้น บูรณาการภราดรภาพในศาสนาในปัจจุบัน จึงเป็นเสมือนสะพานเชื่อมทางจิตวิญญาณระดับโลกที่เปลี่ยนความต่างทางความเชื่อ ให้กลายเป็นพลังความร่วมมือเพื่อสร้างความยุติธรรมและสันติภาพให้แก่โลกในศตวรรษที่ โดยเฉพาะการเกิดขึ้นของสภาศาสนาโลก (Parliament of the World's Religions) ซึ่งเป็นการรวมตัวของผู้นำศาสนาทั้งเทวนิยมและอเทวนิยม (พุทธ คริสต์ อิสลาม ฮินดู ซิกข์ พราหมณ์ และกลุ่มความเชื่อท้องถิ่น) มีบทบาทเชิงรุกในการขับเคลื่อนสังคมร่วมสมัยผ่านมิติต่าง ๆ เช่น ได้ร่วมกันร่างหลักจริยธรรมสากลที่เป็นจุดร่วมของทุกศาสนา เช่น การไม่เบียดเบียนชีวิต การปฏิบัติต่อผู้อื่นด้วยความยุติธรรม และการส่งเสริมความเท่าเทียมทางเพศ, การบูรณาการคำสอนทางจิตวิญญาณเพื่อสร้างความตระหนักรู้และขับเคลื่อนนโยบายด้านสิ่งแวดล้อม (Climate Action) และการพิทักษ์สิทธิมนุษยชนและประชาธิปไตย เป็นการแสดงจุดยืนต่อต้านลัทธิเผด็จการ วาจาสร้างความเกลียดชัง (Hate Speech) และสงคราม โดยเน้นย้ำเรื่อง “บูรณาการภราดรภาพ” หรือความเป็นพี่น้องร่วมโลกของมนุษยชาติ (Seager, R. H.,๑๙๙๕, Parliament of the World's Religions, 2023)

๗.๗ สรุปประจำบท

ภราดรภาพในศาสนาจะสัมฤทธิ์ผลและเกิดขึ้นได้จริง ก็ต่อเมื่อสังคมแยกแยะระหว่าง “หลักศรัทธาเฉพาะตน” ออกจาก “หลักจริยธรรมเพื่อเพื่อนมนุษย์” โดยเปิดโอกาสให้ทุกคนยังคงศรัทธาในศาสนาของตนได้อย่างเต็มที่ แต่ใช้ความเมตตาและความเคารพในคุณค่าความเป็นมนุษย์เป็นสะพานเชื่อมโยง เพื่อมองเห็นผู้อื่นเป็นพี่น้องร่วมโลก แทนการมองเป็นคนต่างศาสนา หากไม่สามารถทำได้ให้ยึดตามแบบแสวงจุดร่วมและสงวนจุดต่างโดยมีแนวทางสำคัญคือ นำจริยธรรมสากลที่ทุกศาสนามีร่วมกัน คือ “จงปฏิบัติต่อผู้อื่นในสิ่งที่คุณอยากให้ผู้อื่นปฏิบัติต่อคุณ” มาเป็นกติกาทางสังคม และปรับโฟกัสจากการถกเถียงเรื่องหลักธรรม/หลักความรอดอันเป็นสิ่งเฉพาะกลุ่ม มาเป็นการร่วมมือกัน

ในพื้นที่กลางทางสังคม เช่น การร่วมมือกันบรรเทาภัยพิบัติ การแก้ปัญหาความยากจน และการปกป้องสิทธิมนุษยชน เป็นต้น

๗.๘ คำถามประจำบท

๑) จงวิเคราะห์ความหมายของคำว่า “การบูรณาการ” และ “ภราดรภาพ” ตามที่ปรากฏในเนื้อหา พร้อมทั้งสรุปนิยามร่วมเมื่อนำทั้งสองคำมารวมกันเป็น “การบูรณาการภราดรภาพในศาสนา” ว่ามีเป้าหมายสำคัญอย่างไร

แนวคำตอบ

- การบูรณาการ: หมายถึง การเรียนรู้หรือการดำเนินงานที่เชื่อมโยงศาสตร์ เนื้อหา หรือหน่วยย่อยต่าง ๆ ที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกัน นำมาผสมผสานหลอมรวมเข้าด้วยกันอย่างประสานกลมกลืนเป็นองค์รวมหนึ่งเดียว เพื่อให้เกิดความรู้ที่มีความหมายและสามารถนำไปใช้ประโยชน์ได้จริงในชีวิตประจำวัน

- ภราดรภาพ: มาจากคำว่า ภราดร (พี่ชาย, น้องชาย) รวมกับ ภาพ (ความมี, ความเป็น) ตรงกับภาษาอังกฤษว่า Fraternity หมายถึง การอยู่ร่วมกันของบุคคลที่มีความสัมพันธ์กันเหมือนพี่น้อง มีความรัก เป็นมิตร ให้เกียรติ เชื่อใจ และเกื้อหนุนช่วยเหลือซึ่งกันและกัน

- การบูรณาการภราดรภาพในศาสนา: ไม่ใช่การไปเปลี่ยนแปลงหลักคำสอนของศาสนาใดศาสนาหนึ่ง แต่หมายถึง การดึงเอาจุดร่วมทางจริยธรรมของทุกศาสนา ที่สอนให้มนุษย์รัก เห็นใจ และเคารพในคุณค่าของกันและกัน มาเป็นเครื่องมือสร้างสมานฉันท์ สมานรอยร้าวทางสังคม และขับเคลื่อนสันติภาพเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุขโดยไม่แบ่งแยกเชื้อชาติ

๒) พระพุทธศาสนา ค่านิยมเรื่อง “ภราดรภาพ” มีรากฐานมาจากหลักธรรมใดบ้าง และหลักธรรมเหล่านั้นทำหน้าที่ในการขัดเกลาจิตใจของมนุษย์เพื่อนำไปสู่การสร้างภราดรภาพได้อย่างไร จงอธิบาย

แนวคำตอบ

ตามคำสอนของพุทธศาสนา ภราดรภาพมีเหตุและรากฐานมาจากคุณธรรมในการอยู่ร่วมกัน ๓ ประการหลัก ได้แก่

- เมตตา (ความเห็นใจกัน): คือความปรารถนาดีต่อผู้อื่นโดยไม่จำเพาะเจาะจง เห็นในคุณค่าและศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ด้วยกัน ทำหน้าที่ทำลายจิตใจที่โกรธ เกลียด อาฆาตพยาบาท

- กัลยาณมิตร (ความเป็นมิตรกัน): ความเป็นพี่น้องจำเป็นต้องมีความเอื้อเฟื้อเกื้อกูลกันเป็นพื้นฐาน ความเป็นมิตรที่ดีจะนำพาสังคมและชุมชนไปสู่ภราดรภาพได้อย่างมั่นคงและไม่เสื่อมสูญ

- ทาน (การช่วยเหลือกัน): คือการให้ การแบ่งปัน หรือการเสียสละวัตถุสิ่งของเพื่อประโยชน์แก่คนอื่น ทำหน้าที่เป็นเครื่องมือสำคัญในการทำลายจิตใจที่ประกอบด้วย “ความเห็นแก่ตัว” ซึ่งเกิดจากตัณหาความทะยานอยากอันเป็นต้นเหตุของความทุจริตและการเบียดเบียนกันในสังคม

๓) ศาสนาคริสต์มีหลักคำสอนที่ตอกย้ำเรื่องภราดรภาพและความสัมพันธ์ระหว่าง “ความรัก เมตตา และความยุติธรรม” อย่างไร จงอธิบายพร้อมยกตัวอย่างประกอบ

แนวคำตอบ

- ศาสนาคริสต์เน้นย้ำเรื่องภราดรภาพผ่านความรักที่เปี่ยมด้วยเมตตาธรรม โดยมีพระบัญญัติสำคัญคือการให้รักกันและกัน และรักเพื่อนบ้านเท่ากับรักตัวเอง รวมถึงการปฏิบัติตนต่อผู้อื่นอย่างที่เราปรารถนาให้เขาปฏิบัติต่อเรา

- การเสียสละจนถึงที่สุด: คริสตศาสนาสอนว่าการมอบชีวิตคืนแด่พระเจ้า สามารถทำได้ในรูปของการมอบทุกอย่างแม้กระทั่งชีวิตของตนเองเพื่อช่วยเหลือพี่น้องเพื่อนมนุษย์ผู้ตกทุกข์ได้ยาก โดยไม่หวังสิ่งตอบแทน (เช่น ชายผู้สละชีวิตส่งเชือกช่วยผู้หญิงสองคนจากเหตุการณ์เครื่องบินตก)

- ความเชื่อมโยงกับความยุติธรรม: มีคำสอนระบุว่า ความรักและการช่วยเหลือผู้ยากไร้แท้จริงแล้วคือ “การปฏิบัติความยุติธรรม ยิ่งกว่าการปฏิบัติเมตตาธรรม” เพราะสิ่งของ เครื่องใช้ หรืออาหารที่เกินความจำเป็นในตู้ของเรา แท้จริงแล้วไม่ใช่ของเรา แต่เป็นของเพื่อนผู้ยากไร้ที่สังคมต้องหยิบยื่นคืนให้แก่เขาเพื่อความยุติธรรม

๔) ศาสนาอิสลามได้วางรากฐานและบัญญัติแนวทางปฏิบัติจริงเพื่อส่งเสริมภราดรภาพท่ามกลางความแตกต่างทางชาติพันธุ์ของมนุษยชาติอย่างไร จงวิเคราะห์

แนวคำตอบ

ศาสนาอิสลามประกาศชัดเจนว่ามนุษย์ทุกคนมีที่มาจากบรรพบุรุษเดียวกัน (อาดัมและเอวา) ความแตกต่างทางชาติพันธุ์ สีผิว หรือภาษา จึงไม่ใช่เส้นแบ่งคุณค่าความเป็นมนุษย์ แต่มีไว้เพื่อให้มนุษย์ปฏิสัมพันธ์ทำความรู้จักกัน โดยมีแนวทางสร้างภราดรภาพดังนี้

- กรอบคำสอน (อัลกุรอานและอัล- หะดีษ): บัญญัติว่ามวลผู้ศรัทธาเป็นพี่น้องกัน และผู้ศรัทธาต่อกันเปรียบเสมือนตัวอาคารที่แต่ละส่วนต่างยึดเหนี่ยวและค้ำจุนประสานกันไว้ โดยมาตรฐานความประเสริฐของมนุษย์วัดกันที่ “ศีลธรรมความยำเกรงและการทำความดี” ไม่ใช่อัตลักษณ์ภายนอก

- การเชื่อมโยงศรัทธาข้ามยุคสมัย: อิสลามกำหนดให้มุสลิมต้องศรัทธาและให้เกียรติคัมภีร์รวมถึงศาสนทูตทุกท่านในอดีต เพื่อมุ่งสร้างเอกภาพและภราดรภาพสากล

- แนวทางปฏิบัติจริงในวิถีชีวิต: อิสลามใช้สัญลักษณ์ทางศาสนา เช่น “กิบละฮ์” ที่กำหนดให้ผู้ศรัทธาทุกคนต้องหันหน้าและมุ่งจิตใจไปสู่จุดศูนย์รวมเดียวกัน (กะบะฮ์) วันละ ๕ ครั้ง ซึ่งเป็นเครื่องหมายตอกย้ำความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันและภราดรภาพในหมู่มนุษย์ทุกคน

๕) การบูรณาการภราดรภาพในศาสนา สามารถทำให้เกิดขึ้นได้จริงหรือไม่ จงวิเคราะห์ข้อสรุปและข้อจำกัดของประเด็นดังกล่าว

แนวคำตอบ

จากการวิเคราะห์เชิงวิชาการและการปฏิบัติ สามารถสรุปคำตอบแยกออกเป็น ๒ ระดับ ดังนี้

- ระดับที่ “ทำได้จริง” (ระดับพฤติกรรมและจริยธรรมเพื่อสังคม): สามารถทำได้จริงผ่านการขับเคลื่อนจริยธรรมเชิงสัมพันธ์ในสังคมพหุวัฒนธรรม โดยใช้ศาสนาเป็นทุนทางสังคม (Social Capital) สร้างความร่วมมือ เช่น การเสวนาระหว่างศาสนาเพื่อทลายอคติ หรือความร่วมมือระดับสากล เช่น ปฏิญญาว่าด้วยภราดรภาพมนุษย์ ในระดับจุลภาคเราจะเห็นภาพชาวพุทธ คริสต์ มุสลิมช่วยเหลือกันในงานศพ งานแต่ง หรือยามเกิดภัยพิบัติ โดยมองเห็นความเป็นมนุษย์ที่ร่วมทุกข์ก่อนป้ายชื่อศาสนา

- ระดับที่ “ทำได้ยาก/เป็นไปไม่ได้” (ระดับการหลอมรวมหลักคำสอนหรือนิกาย): ไม่สามารถทำได้จริงในมิติมหาภาคเชิงโครงสร้างและการรวมศาสนา/นิกายเข้าด้วยกัน เนื่องจากโครงสร้างส่วนลึกผูกติดกับสัจธรรมสัมบูรณ์และความรอดเฉพาะกลุ่ม ซึ่งจะสร้างเส้นแบ่ง “พวกเรา- พวกเขา” โดยอัตโนมัติ ในอดีตมีความพยายามรวมศาสนา (เช่น ศาสนาบาไฮ) หรือขบวนการเอกนิกายในคริสต์ อิสลาม และฮินดู แต่ก็ไม่ประสบความสำเร็จเนื่องจากแต่ละศาสนาต่างมีเอกลักษณ์จากประวัติศาสตร์อันยาวนานของตนเอง และแนวคิดเกี่ยวกับศาสนาสากล ๓ ทางของ Kedar Nath Tiwari (๑๙๘๓) ก็สรุปว่าเป็นไปได้ยากในโลกปัจจุบัน

๗.๙ อ้างอิงประจำบท

เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์. (๒๕๔๖). การคิดเชิงบูรณาการ. ซัคเซสมีเดีย.

จรัญ มะลูลีม. (๒๕๔๘, ๒๓–๒๙ ธันวาคม). รากฐานอารยธรรมของอิสลาม: ศึกษาจากชีวิตของศาสดามุฮัมมัด. มติชนสุดสัปดาห์, ๒๖(๑๓๒๓), ๒๙.

พระญาณวโรดม (ประยูร สนฺตงฺกุโร). (๒๕๔๓). ศาสนาต่าง ๆ (พิมพ์ครั้งที่ ๖). โรงพิมพ์มหามกุฏราช-วิทยาลัย.

ราชบัณฑิตยสถาน. (๒๕๔๖). พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒. นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์.

วิมลรัตน์ สุนทรโรจน์. (๒๕๔๕). เอกสารประกอบการสอนวิชา ๐๕๐๖๗๐๓ พัฒนาการเรียนการสอน. ภาควิชาหลักสูตรและการสอน คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.

สถิระ ราชรินทร์. (๒๕๖๐). แนวคิดภราดรภาพในพุทธปรัชญา. [ดุษฎีนิพนธ์ปริญญาเอกที่ไม่มีการตีพิมพ์] มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

สมเด็จมหาวีระวงศ์ (พิมพ์ ธมฺมธรเถร). (๒๕๔๘). สากลศาสนา. โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

สำนักงานคณะกรรมการการอุดมศึกษา. (๒๕๕๘). คู่มือการประกันคุณภาพการศึกษาภายใน. ห้างหุ้นส่วนจำกัด ภาพพิมพ์.

สุรพศ ทวีศักดิ์. (๒๕๖๓). ศาสนา การเมือง และความรุนแรง. ศยามปัญญา.

แสง จันทร์งาม. (๒๕๔๒). ศาสนศาสตร์. พิมพ์ครั้งที่ ๓. ไทยวัฒนพานิช.

อมรรัตน์ สูนย์กลาง. (๒๕๔๔). การพัฒนาคู่มือการจัดการเรียนการสอนแบบบูรณาการสำหรับครูประถมศึกษา. [วิทยานิพนธ์ปริญญาโท ที่ไม่มีการตีพิมพ์ล. มหาวิทยาลัยศิลปากร.

อรัญญา สุธาสิโนบล. (๒๕๔๕). การจัดกิจกรรมการเรียนรู้แบบบูรณาการ. คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.

Francis. (2020). *Fratelli tutti: On fraternity and social friendship* [Encyclical letter]. Vatican Publishing House.

Hopfe, L. M., & Woodward, M. R. (2007). *Religions of the world*. Upper Saddle River.

Kung, H. (2010). *What I believe*. Continuum.

Oxford University. (2000). *Oxford advanced learner’s dictionary of current English* (6th ed.). Oxford University Press.

Parliament of the World's Religions. (2023). *The 2023 parliament of the world's religions: A call to conscience*. https://parliamentofreligions.org/2023-parliament/

Phradharmakosajarn (Prayote Payutto). (2016). *Buddhadhamma: Extended version* (14th ed.). Mahachulalongkornrajavidyalaya University Press.

Pope Francis, & Al-Tayyeb, A. (2019). *A document on human fraternity for world peace and living together*. Vatican Press.

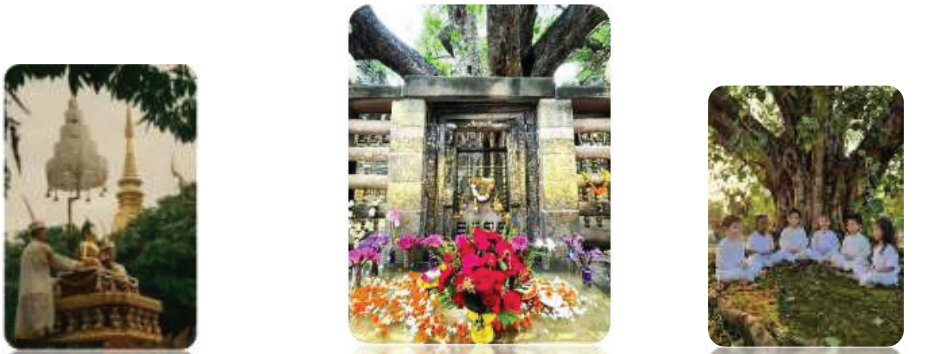
Seager, R. H. (1995). *The world's parliament of religions: The East-West encounter, Chicago, 1893*. Indiana University Press.

Tiwari, K. N. (1983). *Comparative religion*. Motilal Banarsidass.

ภาพประกอบเนื้อหาท้ายบท

ภาพที่ ๑ (ภาพ Ai : การบูรณาการภารดรภาพทางศาสนา)

ภาพที่ ๒-๔ ภาพ : พิธีแห่อัญเชิญพุทธเจ้าฝนแสนห่า วดเจดีย์หลวงวรวิหาร -ต้นพระศรีมหาโพธิ์ พุทธคยา อินเดย (Bodhi tree/Sacred fig) /ภาพ Ai : สมาธิเพื่อสันติภาพโลก

ที่มา : พระมหาดาวสยาม วชิรปญโญ, สมุดภาพตามสำรวจพุทธสถานในอินเดีย)

ภาพที่ ๕-๘ ภาพ Ai : ศิวาลัยวิหาร วิหารเทพเจ้าศิวะ ณ ประเทศเนปาล /มัสยิดช้างเผือก เชียงใหม่/ ภาพ Ai รูปปั้นของพระนางมารี อองทัวเนต (Marie-Antoinette) ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของอนุสาวรีย์พระเจ้าหลุยส์ที่ 16 และพระนางมารี อองทัวเนต ตั้งอยู่ที่ มหาวิหารแซ็งเดอนี (Basilica of Saint-Denis) ประเทศฝรั่งเศส ประติมากรผู้สร้าง: ปีแยร์ เปตีโต (Pierre Petitot) ในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 19 (ปี ค.ศ. 1817)/ เสาโทริอิ สัญลักษณ์พุทธศาสนามหายานในญี่ปุ่น นิกายชินโต (Torii)

ที่มา : https://gemini.google.com/app/cd38d5c4736d7d8d)

บรรณานุกรม

กฤติยา ถ้ำทอง. (๒๐๒๒). พลังยุวพุทธอาสาเพื่อการตื่นรู้สื่อข่าวปลอมในยุคดิจิทัล. *วารสารวิชาการสถาบันพัฒนา พระวิทยากร, ๕* (๒), ๗๒–๘๖.

กัมปนาท บัวเจริญ. (๒๐๒๕). อิสลามกับการพัฒนาอย่างยั่งยืน : กรณีศึกษาชุมชนมัสยิดเราะห์มะตุ้ลอิสลามียะห์ คลองแสนแสบ กรุงเทพมหานคร. *วารสารมหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม, ๑๙*(๓), ๕๗๖–๕๘๔. https://so05.tci-thaijo.org/index.php/rmuj/article/view/๒๘๔๑๗๓

กีรติ บุญเจือ. (๒๕๔๕). *ปรัชญาและศาสนศาสตร์ร่วมสมัย: มุมมองจากคริสตศาสนา*. สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยอัสสัมชัญ.

กีรติ บุญเจือ. (๒๕๔๘). *จริยศาสตร์คริสตชน: รากฐาน ค่านิยม และประยุกต์*. สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยอัสสัมชัญ.

เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์. (๒๕๔๖). การคิดเชิงบูรณาการ. ซัคเซสมีเดีย.

เกษตรชัย และหีม.(๒๕๕๔). พฤติกรรมการสอนของครูภาษาอาหรับในโรงเรียนเอชนสอนศาสนา อิสลานสามจังหวัดชายแดนใต้. *วารสารสงขลานครินทร์ ฉบับสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์. ๑๗*(๔), ๕๖๑-๕๗๓.

โกวิท พิมพวง. (๒๕๖๐). *ศาสนากับการพัฒนาสังคมและสิ่งแวดล้อม*. สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.

คณะสงฆ์จีนนิกาย. (๒๕๓๑). *พุทธศาสนามหายาน*. มูลนิธิสังฆประชานุเคราะห์.

คีรินทร์ เจนนุวัตร. (๒๕๖๒). *เทววิทยาเชิงปฏิบัติกับการดำเนินชีวิตคริสตชนในสังคมร่วมสมัย*. สถาบันคริสตธรรมแมคกิลวารี มหาวิทยาลัยพายัพ.

จรัญ มะลูลีม. (๒๕๔๘). รากฐานอารยธรรมของอิสลาม: ศึกษาจากชีวิตของศาสดามุฮัมมัด. *มติชนสุดสัปดาห์*, ๒๖(๑๓๒๓), ๒๙.

จรัญ มะลูลีม. (๒๕๖๐). *ความขัดแย้งซุนนี-ชีอะฮ์: มิติทางศาสนา การเมือง และความมั่นคงในตะวันออกกลาง*. สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

จำนงค์ อดิวัฒนสิทธิ์. (๒๕๖๒). *ปรัชญาทางสังคมแห่งพระพุทธศาสนา*. สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

จิตรลดา บุรารัตน์. (๒๕๖๓). *การบริหารทรัพยากรมนุษย์ในยุคดิจิทัล: แนวคิด ทฤษฎี และการประยุกต์ใช้*. สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

จิรพัฒน์ ประพันธ์วิทยา. (๒๕๕๘). วิทยาศาสตร์กับศาสนา: มุมมองเชิงเปรียบเทียบระหว่างโลกทัศน์ทางวิทยาศาสตร์และศาสนาคริสต์. *วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยรังสิต, ๑๑*(๒), ๔๕-๕๘.

ฉัตรสุดา ส่องแสงเจริญ. (๒๕๖๗). รูปแบบการเผยแผ่ธรรมะสำหรับคนรุ่นใหม่เชิงพุทธบูรณาการ. *วารสาร มจร บาฬี ศึกษาพุทธโฆสปริทรรศน์, ๑๐* (๒), ๒๘๕-๓๐๒.

เชษฐ์ ติงสัญชลี. (๒๕๕๘). *ประวัติศาสตร์ศิลปะอินเดีย*. เมืองโบราณ.

ซัยฟุดดีน แยนา, ฮูซีน ฮาซาณัณฑ์, เดช คำเคน, อิบบรอเฮง อาลฮูเซน. (๒๕๖๖). การจัดการเรียนรู้อิสลามศึกษาในยุคเทคโนโลยีดิจิทัลวารสาร. *วารสาร อัล-ฮิกมะฮฺ, ๑๘*(๓๕), ๑-๑๕.

ซัยฟุดดีน แยนา.(๒๕๖๔). การพัฒนาการจัดการเรียนรู้อิสลามศึกษาโดยใช้โครงงานและเทคโนโลยีสารสนเทเป็นฐานเพื่อส่งเสริมทักษะความคิดสร้างสรรค์เชิงนวัตกรรม. *วารสาร อัล-ฮิกมะฮฺ,* ๑๑(๒๒), ๙-๒๑.

ซาฟี่ เอ็มดี มอสโตฟา (Shafi Md Mostofa**)** (๒๕๖๖). *ฆราวาสนิยม: ศาสนาแห่งศตวรรษที่ ๒๑.* https://www.e-ir.info/2023/04/25/secularism-a-religion-of-the-21st- century/ . ๒๕ เม.ย. ๒๕๖๖ สืบค้นเมื่อ ๙ มิถุนายน ๒๕๖๙.

ดาณุภา ไชพรธรรม. (๒๕๕๖). *เทคโนโลยีดาบสองคม*. สำนักพิมพ์มายิก.

ดิเรก กุลสิริสวัสดิ์. (๒๕๓๙). *เอกสารการสอนชุดวิชาความเชื่อและศาสนาในสังคมไทย หน่วยที่ ๑๑*. มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.

เดช คำเคน. (๒๕๖๔). การพัฒนาเว็บแอปพลิเคชันเพื่อการจัดการเรียนรู้บูรณาการสาระอิสลามศึกษาระดับ ประถมศึกษาตามแนวคิด Qaimt Model. *วารสาร อัล-ฮิกมะฮฺ.* ๑๑(๒๒), ๔๕๕-๔๗๐.

เดือน คำดี. (๒๕๔๑). *ศาสนศาสตร์*. สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.

เดือน คำดี. (๒๕๔๕). *ปรัชญาศาสนา*. สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.

เดือน คำดี. (๒๕๔๕). *ศาสนศาสตร์*. สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.

ธรรมกาย. (๒๕๕๐). *ศาสนศึกษา*. มหาวิทยาลัยธรรมกาย แคลิฟอร์เนีย.

ธิติพงศ์ มีทอง. (๒๕๖๒). มุมมองความสัมพันธ์ระหว่างปรัชญาและศาสนา. ใน *รายงานสืบเนื่องจากการประชุมวิชาการระดับชาติ ครั้งที่ ๑๑ มหาวิทยาลัยราชภัฏนครปฐม* (น. ๑๔๘๖-๑๔๙๓). มหาวิทยาลัยราชภัฏนครปฐม.

ธีรยุทธ สุนทรา. ๒๕๔๐. *พุทธศาสนามหายานในประเทศไทย จีนนิกายและอนัมนิกาย*. มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

นิด้าโพล. (๒๕๖๘). *สำรวจความคิดเห็นเรื่องวิกฤตศรัทธาและพุทธพาณิชย์ในสังคมไทย*. สถาบันบัณฑิตพัฒน บริหารศาสตร์.

ปณัชญา ลีลายุทธ และรังษี สุทนต์. (๒๕๖๓). นวัตกรรมการสื่อสารธรรมะผ่านแอปพลิเคชันพระโพธิญาณเถร (ชา สุภทฺโท). *วารสารบัณฑิตศึกษาปริทรรศน์,* ๑๖ (๒), ๑๑๓-๑๒๘.

ประพจน์ อัศววิรุฬการ. (๒๕๔๖). *โพธิสัตวจรรยา : มรรคาเพื่อประชาชน***.** สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

พระครูโกวิทอรรถวาที, พระครูสุตธรรมวิภัช, และ พระครูวิภัชธรรมคุณ. (๒๕๕๗). กระบวนการสร้างเสริมคุณธรรมจริยธรรมของชุมชนบ้านดอนดู่ ตำบลดอนดู่ อำเภอหนองสองห้อง จังหวัดขอนแก่น. *วารสารธรรมทรรศน์,* ๑๔(๓), ๘๙–๑๐๒.

พระครูใบฎีกาอำนาจ โอภาโส. (๒๕๖๒). *การประยุกต์ใช้จริยธรรมสิ่งแวดล้อมในศาสนาตะวันออกเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน*. วารสารมหาจุฬานาครทรรศน์, ๖(๘), ๓๘๒๕-๓๘๓๙

พระครูวินัยธรปัญญา ปณฺญาวโร, และ บุญเตือน ทรัพย์เพชร. (๒๕๖๔). การศึกษาวิเคราะห์คุณค่าและบทบาทของวรรณกรรมท้องถิ่นที่มีต่อการปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมในสังคมไทยร่วมสมัย. *วารสาร มจร มนุษยศาสตร์ปริทรรศน์, ๗*(๒), ๑๔๕–๑๕๘.

พระญาณวโรดม (ประยูร สนฺตงฺกุโร). (๒๕๔๓). *ศาสนาต่าง ๆ* (พิมพ์ครั้งที่ ๖). โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

พระเทพเวที (ป. อ. ปยุตฺโต). (๒๕๓๒). *วัฒนธรรมกับการพัฒนา*. มูลนิธิพุทธธรรม.

พระเทพเวที (ป. อ. ปยุตฺโต). (๒๕๓๓). *ทำไมคนไทยจึงเรียนพระพุทธศาสนา*. ธรรมสภา.

พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). (๒๕๕๒). *ศาสนากับสิ่งแวดล้อม*. โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต). (๒๕๔๐). *พุทธธรรมกับการพัฒนาชีวิต*. ธรรมสภา.

พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต). (๒๕๔๐). *พุทธศาสนากับชีวิตและสังคม*. ธรรมสภา.

พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต). (๒๕๔๑). *พุทธธรรม*, (พิมพ์ครั้งที่ ๗). โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต). (๒๕๔๓). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม,* (พิมพ์ครั้งที่ ๙). โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต). (๒๕๔๓). *พุทธธรรม* (พิมพ์ครั้งที่ ๙). โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต). (๒๕๔๔). *พัฒนาตน,* (พิมพ์ครั้งที่ ๑๑). โรงพิมพ์บริษัทสหธรรมิก-จำกัด.

พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต). (๒๕๔๕). *การพัฒนาที่ยั่งยืน,* (พิมพ์ครั้งที่ ๖). มูลนิธิโกมลคีมทอง.

พระปลัดวุฒิพงษ์ ผลไม้. (๒๕๖๒). การศึกษาเปรียบเทียบความจริงของพระพุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์. *วารสารสังคมศาสตร์ปัญญาพัฒน์, ๑*(๑), ๑-๑๐. สืบค้น จาก https://so06.tci-thaijo.org/index.php/JSSP/article/view/254820.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต). (๒๕๕๐). *พระพุทธศาสนาในฐานะเป็นรากฐานของวัฒนธรรมไทย,* (พิมพ์ครั้งที่ ๔). มูลนิธิธรรม.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต). (๒๕๕๑). *วิทยาศาสตร์และพุทธศาสตร์บนเส้นทางแห่งปัญญา*. มูลนิธิธรรม.

พระมหาชูชาติ จิรสุทฺโธ. (๒๕๖๕). การบูรณาการการสื่อสารเพื่อการเผยแผ่พระพุทธศาสนาผ่านสื่อสังคมออนไลน์ของพระสงฆ์ในสังคมไทย. *วารสาร มจร บาฬีศึกษาพุทธโฆสปริทรรศน์, ๘* (๑), ๒๑๑–๒๒๔.

พระมหาดนัย ปณฺญาคโม, และ สมภาร พรมทา. (๒๕๖๕). มิติทางศาสนากับสังคมไทยในยุคดิจิทัล. *วารสารปรัชญาและศาสนา*, *๗*(๒), ๔๕-๖๒.

พระอักขราภิศุทธิ์ สิริวฑฺฒโน, พระครูปลัดประถม กิตฺติภทฺโท, และ พระครูใบฎีกานิติทัศน์ ปสนฺโน. (๒๕๖๔). แนวทางการพัฒนาการบริหารงานตามหลักธรรมาภิบาลของโรงเรียนพระปริยัติธรรม แผนกสามัญศึกษา จังหวัดอุบลราชธานี. *วารสาร มจร อุบลปริทรรศน์,* ๖(๒), ๔๐๕–๔๑๖.

พระอานนท์ อานนฺโท (เปลือกเขียว). (๒๕๖๗). แนวทางการเผยแผ่พระพุทธศาสนาด้วยภาษาอังกฤษผ่านเทคโนโลยีดิจิทัลในศตวรรษที่ ๒๑. *วารสารรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย,* ๔(๑), ๗๓-๘๗.

พีระพงษ์ แสวงศรี. (๒๕๖๖). การศึกษาการยอมรับและใช้งานเทคโนโลยีปัญญาประดิษฐ์กับระบบการศึกษาของนักเรียนระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต. มหาวิทยาลัยมหิดล.

พุทธทาสภิกขุ. (๒๕๕๐). *อิทัปปัจจยตา*. สุขภาพใจ.

ฟริตจอฟ คาปรา. (๒๕๔๘). *เต๋าแห่งฟิสิกส์: บทสำรวจความคล้ายคลึงกันระหว่างฟิสิกส์สมัยใหม่กับวิถีแห่งรหัสยลัทธิของตะวันออก*. โกมลคีมทอง.

ภัทรพร สิริกาญจนและคณะ. (๒๕๔๖). *ความรู้พื้นฐานทางศาสนา.* พิมพ์ครั้งที่ ๔. โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

มณีนุช ภูยังดี, สุมาลี ศรีพุทธรินทร์, และจารุวรรณ เขียวน้ำชุม. (๒๕๖๔). สภาพปัจจุบัน สภาพที่พึงประสงค์ และแนวทางพัฒนาการใช้เทคโนโลยีดิจิทัลเพื่อการบริหารจัดการสถานศึกษาของโรงเรียนสังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษานครพนม เขต ๑. *วารสารรัชต์ภาคย์, ๑๕*(๔๐), ๒๔๙–๒๖๓.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (๒๕๔๐). *พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย เล่ม ๔,๘,๑๐,๑๑,๑๒,๑๔,๑๕,๒๐,๒๒,๒๕,๒๙.* มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

เมธี เชษฐ์วิสุต. (๒๕๖๒). สื่อสังคมออนไลน์กับการเผยแผ่พระพุทธศาสนา. *วารสารพุทธศาสน์ศึกษา, ๑๐*(๒), *๕๒๑-๕๓๐.*

ราชบัณฑิตยสถาน. (๒๕๔๖). พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒. นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์.

วิจิตรวาทการ, หลวง. (๒๕๑๔). *ศาสนาเปรียบเทียบ*. โรงพิมพ์คริสเตียน.

วิจิตรวาทการ, หลวง. (๒๕๔๖). *ศาสนาสากล เล่ม ๑-๒*. อุษาการพิมพ์.

วิมลรัตน์ สุนทรโรจน์. (๒๕๔๕). *เอกสารประกอบการสอนวิชา 0506703 พัฒนาการเรียนการสอน* ภาควิชาหลักสูตรและการสอน คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.

ศานติ ภักดีคำ. (๒๕๕๘). *ปราสาทขอมในเมืองไทย: ประวัติศาสตร์ ศิลปะและสถาปัตยกรรม*. มติชน.

ส. ศิวรักษ์. (๒๕๔๒). *ความเข้าใจเรื่องมหายาน*. ศูนย์ไทยธิเบต.

สถิระ ราชรินทร์. (๒๕๖๐). แนวคิดภราดรภาพในพุทธปรัชญา. [ดุษฎีนิพนธ์ปริญญาเอกที่ไม่มีการตีพิมพ์] มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตฺโต). (๒๕๖๑). *พุทธศาสตร์กับความเจริญทางวิทยาศาสตร์*. ธรรมสภา.

สมเด็จมหาวีระวงศ์ (พิมพ์ ธมฺมธรเถร). (๒๕๔๘). *สากลศาสนา*. โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

สมภาร พรมทา. (๒๕๔๖). *ปรัชญาและศาสนา*. สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สมภาร พรมทา. (๒๕๕๒). *วิทยาศาสตร์กับศาสนา*. สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สมศักดิ์ บุญมา. (๒๕๖๕). *ปรัชญาและศาสนาเปรียบเทียบ*. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

สมหมาย นิลขำ. (๒๕๖๕). บทบาทของพระสงฆ์ในการส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมของเยาวชนในสังคมยุคดิจิทัล. *วารสารธรรมทรรศน์, ๒๒(๒), ๑๑๕–๑๒๘.*

สำนักงานคณะกรรมการการอุดมศึกษา. (๒๕๕๘). คู่มือการประกันคุณภาพการศึกษาภายใน. ห้างหุ้นส่วนจำกัด ภาพพิมพ์.

สิริกร มณีรินทร์. (๒๕๖๑). *ชีวจริยศาสตร์กับมุมมองทางศาสนา: ความท้าทายของการดัดแปรพันธุกรรมในศตวรรษที่ ๒๑*. สำนักพิมพ์สถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข.

สุชีพ ปุญญานุภาพ. (๒๕๔๕). *ประวัติศาสตร์ศาสนา* (พิมพ์ครั้งที่ ๑๐). รวมสาส์น.

สุนทร ณ รังษี. (๒๕๕๔). *ปรัชญาศาสนา: แนวคิดเกี่ยวกับพระเจ้า มนุษย์ สังคม และสิ่งแวดล้อม*, (พิมพ์ครั้งที่ ๔). สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สุรพศ ทวีศักดิ์. (๒๕๖๓). *ศาสนา การเมือง และความรุนแรง*. ศยามปัญญา.

สุรศักดิ์ ศิริรักษ์. (๒๕๖๔). *เทววิทยานิเวศ (Eco-Theology):* การตีความพระคัมภีร์คริสเตียนเพื่อตอบสนองต่อวิกฤตสิ่งแวดล้อมร่วมสมัย. *วารสารศาสนศาสตร์คริสเตียน, ๑๘*(๑), ๑๑๒-๑๓๕.

สุวิมล รอดพ่วง, และคณะ. (๒๕๖๖). การพัฒนาสมรรถนะการจัดการเรียนรู้ในศตวรรษที่ ๒๑ เพื่อส่งเสริมคุณลักษณะอันพึงประสงค์ของเยาวชนไทย. *วารสารศึกษาศาสตร์ปริทรรศน์, ๓๘ (๑), ๑๑๒–๑๒๕.*

เสฐียร พันธรังษี. (๒๕๔๖). *ศาสนาเปรียบเทียบ* (พิมพ์ครั้งที่ ๘). สำนักพิมพ์สุขภาพใจ.

เสฐียรโกเศศ นาคะประทีป. (๒๕๔๐). *ลัทธิของเพื่อน*. พิราบ.

เสถียร โพธินันทะ. (๒๕๒๒). *ปรัชญามหายาน*. สำนักพิมพ์บรรณาคาร.

เสรี พงศ์พิศ. (๒๕๒๙). *ศาสนาคริสต์*. โรงพิมพ์เอดิสัน.

แสง จันทร์งาม. (๒๕๔๒). *ศาสนศาสตร์* (พิมพ์ครั้งที่ ๓). สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช.

อภิชัย โพธิประสิทธิศาสตร์. (๒๕๓๙). *พุทธศาสนามหายาน.* โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

อมรรัตน์ สูนย์กลาง. (๒๕๔๔). การพัฒนาคู่มือการจัดการเรียนการสอนแบบบูรณาการสำหรับครูประถมศึกษา. [วิทยานิพนธ์ปริญญาโท ที่ไม่มีการตีพิมพ์]. มหาวิทยาลัยศิลปากร.

อรัญญา สุธาสิโนบล. (๒๕๔๕). *การจัดกิจกรรมการเรียนรู้แบบบูรณาการ.* คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.

อิมรอน บิยูซุฟ และ อลีย์ บิน อิบรอฮีม. (๒๕๔๖). *คู่มือศาสนาอิสลาม.* พิมพ์ครั้งที่ ๒. โรง

อิมรอน มะลูลีม. (๒๕๒๔). *ศาสนาอิสลามเบื้องต้น.* โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ภาษาอังกฤษ (English)

AJHSSR. (2024). The role of religion in addressing contemporary social and political issues. American Journal of Humanities and Social Sciences Research (AJHSSR), 8(10),196-199.https://www.ajhssr.com/wp-content/uploads/2024/10/S24810196199.pdf

Alfian, R. N., Ilma, M. (2023). Menakar Peluang dan Tantangan dalam Membidik Strategi Pendidikan Islam di Era Globalisasi. MA'ALIM: Jurnal Pendidikan Islam, 4(1), 71-83.

Ammerman, N. T. (2021). Studying lived religion: Contexts and practices. New York University Press.

Arnando, P. T. (2021). The Development of Buddhist Learning Skill for Future of the Youth. Academic MCU Buriram Journal, 6(2), 331-345.

Ashari, A., Buntu, A., Windarsih, Y., & Trianto, M. (2024). Pendampingan Penggunaan Platform Gamifikasi untuk Pembuatan Media Evaluasi Pembelajaran Online. Jurnal Abdidas, 5(1), 26-32.

Battista, D. (2024). TikTok Politics: Influenze e interazioni sociali (TikTok Politics: Influences and Social Interactions). Mimesis.

Bhikkhuni Tran Thi Binh. (2025). Buddhist Social Ethics and Contemporary Challenges in Southeast Asia. Vietnam Buddhist University Press.

Birher, N. (2025). The Return of the Soul-The Role of Religion in Regulating Social Life. Religions, 16(2), 252. https://doi.org/10.3390/rel16020252

Brenan, M. (2026, March 3). Americans' religious engagement holds at lower levels. Gallup. https://news.gallup.com/poll/702572/americans-religious-engagement-holds-lower-levels.aspx

Bsoul, L., Omer, A., Kucukalic, L., & Archbold, R. H. (2022). Islam’s perspective on environmental sustainability: A conceptual analysis. Social Sciences, 11(6), Article 228. https://doi.org/10.3390/socsci11060228

Cambridge University. (2023). Religions – theistic and non-theistic. In The ocean of truth (Chap. 8). Cambridge University Press & Assessment. https://www.cambridge.org/core/books/ocean-of-truth/religions-theistic-and-nontheistic/0B3EEC634ABBFF2AABC14618FAFDBB4E

Campbell, H. A. (Ed.). (2020). Digital religion: Understanding religious practice in digital media worlds (2nd ed.). Routledge.

Capra, F. (2020). The tao of physics: An exploration of the parallels between modern physics and Eastern mysticism (Updated ed.). Shambhala Publications.

Daniels, T. (2026, March 16). USA: New data reveal a nation less religiously anchored, but not uniformly secular. Zenit. https://zenit.org/2026/03/16/usa-new-data-reveal-a-nation-less-religiously-anchored-but-not-uniformly-secular/

Durkheim, É. (1912). The elementary forms of the religious life. George Allen & Unwin.

Earls, A. (2026, February 24). Lifeway Research finds religiously unaffiliated Americans not completely irreligious. Lifeway Research. https://news.lifeway.com/2026/02/24/lifeway-research-finds-religiously-unaffiliated-americans-not-completely-irreligious/

Equality and Inclusion Unit. (2017). Briefing note: Atheism, agnosticism & theisms. University of Leeds. https://equality.leeds.ac.uk/wp-content/uploads/sites/64/2017/06/Briefing-note-Atheism.pdf

Ferngren, G. B. (Ed.). (2002). Science & religion: A historical introduction. Johns Hopkins University Press.

Francis. (2020). Fratelli tutti: On fraternity and social friendship [Encyclical letter]. Vatican Publishing House.

Freud, S. (1927). The future of an illusion. Hogarth Press.

Grim, J., & Tucker, M. E. (2014). Ecology and religion. Island Press.

Growth English. (2026). The role of religion in contemporary society. Growth English: Lesson 36. https://growthenglish.com/36-the-role-of-religion-in-contemporary-society/

Gustav Menching. (1976). Structures and Patterns of Religion. Translated by Hans F. Klimkeit and V. Srinivasa Sarma. Delhi: Motilal Banarsidass.

Helandri, J., Supriadi, S. (2024). Implementasi Nilai-Nilai Pendidkan Islam Dalam Konteks Modern: Tinjauan Terhadap Praktik Dan Tantangan. Ta'lim: Jurnal Studi Pendidikan Islam, 7(1), 93-116.

Jaiyeoba, H. B., Ushama, T., & Amuda, Y. J. (2024). The Quran as a source of ethical and moral guidance in contemporary society. al-Irsyad: Journal of Islamic and Contemporary Issues, 9(2), 1331–1345. https://doi.org/10.53840/alirsyad.v9i2.485

JesusBYS. (2525). The global landscape of Christianity 2025-2026. https://jesusbys.org/en/insights/landscape-of-christianity-2025-2026/

Knorr, N. H. (1951). Title of discourse or publication. Watch Tower Bible and Tract Society.

Krüger, J. S. (2018). Signposts to Silence. Metaphysical mysticism: theoretical map and historical pilgrimages. AOSIS. https://doi.org/10.4102/aosis.2018.

Kung, H. (2010). What I believe. Continuum.

Lewis M. Hopfe, Mark R. Woodward. (2007). Religions of the World. New Jersey: Upper Saddle river.

Limaye, S., Johnstone, C. J., & Kayama, M. (2024). Disability as Diversity in India: Theory, Practice, and Lived Experience. Taylor & Francis.

Malinowski, B. (1948). Magic, science and religion and other essays. Free Press.

Mohamad Saleh, M. S., Mehellou, A., & Omar, B. (2023). The influence of Islamic values on sustainable lifestyle: The moderating role of opinion leaders. Sustainability, 15(11), Article 8640. https://doi.org/10.3390/su15118640

Muh Ibnu Sholeh. (2023). Integrasi Teknologi dalam Manajemen Pendidikan Islam: Meningkatkan Kinerja Guru di Era Digital. Jurnal Tinta: Jurnal Ilmu Keguruan Dan Pendidikan, 5(2), 104-126.

Müller, F. Max. (1964). Lectures on the origins and Growth of Religion. Indological Book House.

Müller, F. Max. (1873). Introduction to the Science of Religion. Longmans, Green, and Co.

Musyafak, M., Subhi, M. R. I. (2023). Strategi Pembelajaran Pendidikan Agama Islam dalam Menghadapi Tantangan di Era Revolusi Industri 5.0. Asian Journal of Islamic Studies and Da'wah, 1(2), 373-398.

Newberg, A. (2018). Neurotheology: How science can enlighten us about spirituality. Columbia University Press.

Nirwana, N. (2023). Peran Guru Pendidikan Agama Islam di era digital. Jurnal Pendidikan Profesi Guru Agama Islam, 234–241.

OMSC. (2025). World Christianity: It's annual statistical table time! Overseas Ministries Study Center at Princeton Theological Seminary. https://omsc.ptsem.edu/world-christianity-its-annual-statistical-table-time/

OXFORD University. (2000). Oxford Advanced Learner’s Dictionary of Current English, Sixth. OXFORD University Press.

Palmer, M., & Finlay, V. (2003). Faith in conservation: New approaches to religions and the environment. World Bank Publications.

Parliament of the World's Religions. (2023). The 2023 parliament of the world's religions: A call to conscience. https://parliamentofreligions.org/2023-parliament/

Permana, B. S., Hazizah, L. A., & Herlambang, Y. T. (2024). Teknologi Pendidikan: Efektivitas Penggunaan Media Pembelajaran Berbasis Teknologi Di Era Digitalisasi. Khatulistiwa: Jurnal Pendidikan dan Sosial Humaniora, 4(1), 19-28.

Pew Research Center. (2025, June 9). Muslim population change. https://www.pewresearch.org/religion/2025/06/09/muslim-population-change/

Pew Research Center. (2025, June 10). Islam was the world’s fastest-growing religion from 2010 to 2020. https://www.pewresearch.org/topic/religion/religions/islam/

Pew Research Center. (2025, June 23). The decline of Christianity has slowed. The Pew Charitable Trusts. https://www.pew.org/en/trust/archive/summer-2025/the-decline-of-christianity-has-slowed

Phradharmakosajarn (Prayote Payutto). (2016). Buddhadhamma: Extended version (14th ed.). Mahachulalongkornrajavidyalaya University Press.

Phrakrusunthornsangkhapinit, & Phrakhrubhaitighaatippanangorn Laolee. (2020). The Integration of Buddhist Principles for Community Development and Moral Enhancement in Contemporary Society. Journal of MCU Human Sciences Review, 6(1), 8-20.

Phrawachirahamakun, Rungwong, N., & Horakul, P. (2026). Beyond Secularization: Religion's Dynamic Status and Contested Roles in The First Quarter of The 21st Century. Procedia of Multidisciplinary Research, 4(5), 5.

Pope Francis. (2015). Encyclical Letter Laudato si' of the Holy Father Francis on Care for Our Common Home. Vatican City: Vatican Press.

Pope Francis, & Al-Tayyeb, A. (2019). A document on human fraternity for world peace and living together. Vatican Press.

PRRI. (2026, April 15). New PRRI data rebuts "religious revival" claims. Public Religion Research Institute. https://prri.org/press-release/new-prri-data-rebuts-religious-revival-claims/

Pulse94.1. (2026, June 9). Global Christianity in 2026: Growth, shifts and what it means for believers. Hope Media. https://pulse941.com.au/global-christianity-in-2026-growth-shifts-and-what-it-means-for-believers/

Rahman, S. (2017). Religion and animal welfare—An Islamic perspective. Animals, 7(2), Article 11. https://doi.org/10.3390/ani7020011

RAIS. (2024). The role of religion in contemporary society – Mapping a research itinerary. RAIS Journal for Social Sciences, 8(2), 169-174. https://journal.rais.education/index.php/raiss/article/download/203/168/364

Rees, J. (2011). The Next Big Thing? Why religion may (not) shape international relations in the 21st century. ResearchOnline@ND.

Religion News Service. (2025, December 31). Religion in 2026: RNS reporters on what they expect to cover in the coming year. https://religionnews.com/2025/12/31/religion-in-2026-rns-reporters-on-what-they-expect-to-cover-in-the-coming-year/

Research Gate. (2025). The role of religion in society: Influence, evolution, and contemporary challenges. ResearchGate GmbH. https://www.researchgate.net/publication/399841564_THE_ROLE_OF_RELIGION_IN_SOCIETY_INFLUENCE_EVOLUTION_AND_CONTEMPORARY_CHALLENGES

Samsul Rani. (2023). Transformasi Komunikasi Dakwah dalam Era Digital: Peluang dan Tantangan dalam Pendidikan Islam Kontemporer. AL-MIKRAJ Jurnal Studi Islam dan Humaniora (E-ISSN 2745-4584), 4(1), 207-216.

Seager, R. H. (1995). The World's Parliament of Religions: The East-West encounter, Chicago, 1893. Indiana University Press.

Sembiring, T. B., Dewi, R. D. L. P., Gugat, R. M. D., Febrian, W. D., Amrizal, A., & Ansori, A. (2024). Peningkatan Kapasitas Dosen Dalam Pendidikan Berbasis Teknologi: Workshop Dan Pelatihan Mendalam. Community Development Journal: Jurnal Pengabdian Masyarakat, 5(1), 581-590.

Smart, N. (2024). The world’s religions (3rd ed.). Cambridge University Press.

Sukana, S. (2024). Transformasi Pengawas Pendidikan Agama Islam (PAI) Di Era Digital: Tantangan Dan Peluang Tahun 2024. Jurnal Pendidikan Tambusai, 8(1), 3955-3965.

Thohri, M. (2024). Development of environmentally conscious Islamic religious education curriculum at elementary, secondary, and tertiary education levels. Journal of Advances in Education and Philosophy, 8(2), 76–87. https://doi.org/10.36348/jaep.2024.v08i02.005

Tiwari, K. N. (1983). Comparative religion. Motilal Banarsidass.

Tucker, M. E., & Grim, J. (2014). Ecology and religion. Island Press.

Turnip, R. S. (2023). Peningkatan Literasi Digital di Kalangan Pelajar: Pengenalan dan Praktik Penggunaan Teknologi Pendidikan. Jurnal Review Pendidikan dan Pengajaran (JRPP), 6(4), 2302-2310.

Tylor, Edward B. (1871). Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art, and Custom. John Murray.

Types of religion. (2026). In Introduction to sociology. Utah Education Network. https://uen.pressbooks.pub/soc1010/chapter/types-of-religion/

Ven. Ton That Cam. (2022). The Transformation of Buddhist Philosophy and Monastic Education in Modern Southeast Asia. Vietnam Buddhist University Press.

Wang, L., Chen, X., & Analytical Group. (2024). Artificial Intelligence in Modern Education: Frameworks, Applications, and Challenges. Springer.

Warren Matthews. (2010). World religions. Wadsworth Cengage Learning.

Whitaker, J. (2026, March 12). Buddhism the only major religion experiencing global decline, according to new research. Buddhistdoor Global. https://www.buddhistdoor.net/news/buddhism-is-the-only-major-religion-experiencing-global-decline-according-to-new-research/

Wikipedia. (2026, May 15). Buddhism by country. https://en.wikipedia.org/wiki/Buddhism_by_country

Wikipedia. (2026, May 15). Religion. https://en.wikipedia.org/wiki/Religion

Wikipedia. (2026, May 18). Muslim population growth. https://en.wikipedia.org/wiki/Muslim_population_growth

Woodhead, L. (2020). An introduction to Christianity (2nd ed.). Cambridge University Press.

World Population Review. (2026). Muslim population by country2026. https://worldpopulationreview.com/country-rankings/muslim-population-by-country

World Population Review. (2026). Buddhist countries 2026. https://worldpopulationreview.com/country-rankings/buddhist-countries

World Population Review. (2026). Countries with the largest Muslim population 2026: 2.06 billion Muslims worldwide. https://businesstats.com/countries-with-the-largest-muslim-population/

Yucel, S. (2024). Purpose-driven life in Islam and emotional stability: Examining Said Nursi's perspective. Australian Journal of Islamic Studies, 9(2), 19–36. https://doi.org/10.55831/ajis.v9i2.649

ภาคผนวก

คณะทำงาน
รายวิชา BU5006 ศาสนศึกษา

๑. พระอุดมวชิรเมธี, ดร.	ประธานคณะทำงาน
๒. พระครูประยุตสารธรรม, ดร.	รองประธานคณะทำงาน
๓. พระครูสุธีปทุมากร, ดร.	คณะทำงาน
๔. พระครูสุทธิเมธาวัฒน์, ดร.	คณะทำงาน
๕. พระครูวิกรมธรรมธัช, ดร.	คณะทำงาน
๖. พระครูใบฎีกา เดชา คุณสมฺปนฺโน	คณะทำงาน
๗. พระครูสังฆรักษ์ กันตพงศ์ กนฺตวโส	คณะทำงาน
๘. พระครูวินัยธร วุฒิไกร อภิรกฺโข	คณะทำงาน
๙. พระมหาเจริญ กตปญฺโญ, ผศ.ดร.	คณะทำงาน
๑๐. พระมหาอรุณ ปญฺญารุโณ, ผศ.ดร.	คณะทำงาน
๑๑. พระมหาพิพัฒน์ ปวฑฺฒโน, ดร.	คณะทำงาน
๑๒. พระมหาพงษ์พิสิฏฐ์ ฐานวโร	คณะทำงาน
๑๓. พระมหาอดิศักดิ์ ปิยสีโล	คณะทำงาน
๑๔. พระมหาทศพร สุมุทุโก	คณะทำงาน
๑๕. พระพจนันท์ อภิวฑฺฒโน, ดร.	คณะทำงาน
๑๖. ผศ.ดร.สันติ อุนจะนำ	คณะทำงาน
๑๗. ผศ.ดร.โผน นามณี	คณะทำงาน
๑๘. ผศ.ดร.ทรงศักดิ์ พรมดี	คณะทำงาน
๑๙. ดร.ประชัน ชะชิกุล	คณะทำงาน
๒๐. ดร.เอนก มูลมา	คณะทำงาน
๒๑. อาจารย์เศรษฐา ภูศรีโสม	คณะทำงาน
๒๒. อาจารย์หาญ เถาตาจันทร์	คณะทำงาน
๒๓. แม่ชีบุญช่วย ศรีเปรม, ผศ.ดร.	คณะทำงาน
๒๔. อาจารย์ปรเมธ ศรีภิญโย	คณะทำงาน
๒๕. อาจารย์อุทัย ภูคดหิน	คณะทำงาน
๒๖. ผศ.ดร.อาทิตย์ ผ่านพูล	คณะทำงานและเลขานุการ
๒๗. อาจารย์จักรี บางประเสริฐ	คณะทำงานและผู้ช่วยเลขานุการ
๒๘. อาจารย์สนิท วงปล้อมหิรัญ	คณะทำงานและผู้ช่วยเลขานุการ
๒๙. อาจารย์สุดารัตน์ วงค์คำ	คณะทำงานและผู้ช่วยเลขานุการ

คำสั่งมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย
ที่ ๒๐๑ /๒๕๖๘
เรื่อง แต่งตั้งคณะกรรมการบริหารจัดการตำรา เอกสารประกอบการสอนและสื่อการเรียนการสอนรายวิชา ในหมวดวิชาศึกษาทั่วไป (GE) และกลุ่มวิชาพระพุทธศาสนา (BU)

เพื่อให้การบริหารจัดการหมวดวิชาศึกษาทั่วไป (GE) และกลุ่มวิชาพระพุทธศาสนา (BU) สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงของโลก การดำเนินการขับเคลื่อน Digital University โดยการนำรายวิชาเข้าสู่ Learning Platform และการผลิตสื่อการเรียนการสอน เป็นไปตามกฎกระทรวงการอุดมศึกษา วิทยาศาสตร์ วิจัยและนวัตกรรม มาตรฐานการศึกษาระดับอุดมศึกษา พ.ศ. ๒๕๖๕ มาตรฐานคุณวุฒิระดับอุดมศึกษา พ.ศ. ๒๕๖๕ ประกาศคณะกรรมการมาตรฐานการอุดมศึกษา เรื่อง เกณฑ์มาตรฐานหลักสูตรระดับปริญญาตรี พ.ศ. ๒๕๖๕ และระเบียบมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย ว่าด้วยการศึกษาระดับปริญญาตรี พ.ศ. ๒๕๕๙

อาศัยอำนาจตามความในมาตรา ๒๗ แห่งพระราชบัญญัติมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๔๐ จึงแต่งตั้งคณะกรรมการบริหารจัดการตำรา เอกสารประกอบการสอนและสื่อการเรียนการสอนรายวิชา ในหมวดวิชาศึกษาทั่วไป (GE) และกลุ่มวิชาพระพุทธศาสนา (BU) มีตำแหน่งและรายนาม ดังต่อไปนี้

๑. รองอธิการบดี (พระศรีวชิรวาที, ผศ.ดร.)	ประธานกรรมการ
๒. คณบดีคณะศาสนาและปรัชญา	กรรมการ
๓. คณบดีคณะมนุษยศาสตร์	กรรมการ
๔. คณบดีคณะสังคมศาสตร์	กรรมการ
๕. คณบดีคณะศึกษาศาสตร์	กรรมการ
๖. ผู้ช่วยอธิการบดี (ดร.พิเชษฐ์ มุสิกะโปดก)	กรรมการ
๗. ผู้ช่วยอธิการบดี (รศ.ดร.สุวิญ รักสัตย์)	กรรมการ
๘. ผู้ช่วยอธิการบดี (ผศ.ดร.สุธาสินี แสงมุกดา)	กรรมการ
๙. ผู้อำนวยการกองพัฒนาคุณภาพ	กรรมการ
๑๐. หัวหน้าฝ่ายประกันคุณภาพการศึกษา	กรรมการ
๑๑. หัวหน้าฝ่ายพัฒนาหลักสูตร	กรรมการ
๑๒. พระครูใบฎีกา ภัทรพล อนุจารี	กรรมการ
๑๓. ผู้อำนวยการศูนย์บริการวิชาการ	กรรมการและเลขานุการ
๑๔. หัวหน้าฝ่ายทะเบียนและวัดผล	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๑๕. หัวหน้าฝ่ายตำแหน่งทางวิชาการ	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

ให้คณะกรรมการมีหน้าที่และอำนาจดังนี้

๑. คัดสรรรายวิชาในหมวดวิชาศึกษาทั่วไป (GE) และกลุ่มวิชาพระพุทธศาสนา (BU) ที่จะทำตำรา และเอกสารประกอบการสอนกลาง ที่ใช้ร่วมกันทั้งวิทยาเขตและวิทยาลัย

/๒. จัดกลุ่ม...

๒. จัดกลุ่มประเภทรายวิชาที่พร้อมเข้าสู่ Learning Platform รายวิชาหมวดวิชาศึกษาทั่วไป (GE) และกลุ่มวิชาพระพุทธศาสนา (BU)

๓. ผลิตสื่อการเรียนการสอน ตำรากลาง และรายวิชาหมวดวิชาศึกษาทั่วไป (GE) และกลุ่มวิชาพระพุทธศาสนา (BU) ทุกรายวิชาให้เป็นไปในทิศทางเดียวกัน

๔. จัดทำข้อสอบกลาง เกณฑ์การวัดและประเมินผลการเรียน รายวิชาหมวดวิชาศึกษาทั่วไป (GE) และกลุ่มวิชาพระพุทธศาสนา (BU) ทุกรายวิชา

ทั้งนี้ ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป

สั่ง ณ วันที่ ๓๑ มกราคม พ.ศ. ๒๕๖๘

(พระธรรมวชิรจินดาภรณ์, รศ.ดร.)
อธิการบดีมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

คำสั่งมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

ที่

เรื่อง แต่งตั้งคณะทำงานรายวิชาในหมวดวิชาศึกษาทั่วไป (GE) และกลุ่มวิชาพระพุทธศาสนา (BU)

ภาคปีการศึกษา ๒๕๖๙

เพื่อให้การบริหารจัดการรายวิชาในหมวดวิชาศึกษาทั่วไป (GE) และกลุ่มวิชาพระพุทธศาสนา (BU) สอดคล้องการจัดแผนการศึกษา ตามกฎกระทรวง มาตรฐานการจัดการศึกษาระดับอุดมศึกษา พ.ศ. ๒๕๖๕ มาตรฐานคุณวุฒิระดับอุดมศึกษา พ.ศ. ๒๕๖๕ ประกาศคณะกรรมการมาตรฐานการอุดมศึกษา เรื่อง เกณฑ์มาตรฐานหลักสูตรระดับปริญญาตรี พ.ศ. ๒๕๖๕ และระเบียบมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย ว่าด้วยการศึกษาระดับปริญญาตรี พ.ศ. ๒๕๕๙ และที่แก้ไขเพิ่มเติมกำหนด

อาศัยอำนาจตามความในมาตรา ๒๗ แห่งพระราชบัญญัติมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๔๐ จึงแต่งตั้งคณะทำงานรายวิชาในหมวดวิชาศึกษาทั่วไป (GE) และกลุ่มวิชาพระพุทธศาสนา (BU) ภาคปีการศึกษา ๒๕๖๙ ดังมีรายนามดังต่อไปนี้

รายวิชา GE1005 การป้องกันและปราบปรามการทุจริต

๑. พระมหาสุรไกร ชินพุทฺธสิริ, ผศ.	ประธานคณะทำงาน
๒. พระมหาสมบัติ คุเณสโก, ดร.	รองประธาน
๓. พระณัฐวุฒิ อภิปุณฺโณ	คณะทำงาน
๔. รศ.ดร.มานพ นักการเรียน	คณะทำงาน
๕. ผศ.อาทิตย์ ชูชัย	คณะทำงาน
๖. ดร.ณฐอร เจือจันทร์	คณะทำงาน
๗. ดร.อาทิตย์ แสงเฉวก	คณะทำงาน
๘. ดร.จรูญศักดิ์ แพง	คณะทำงาน
๙. ดร.สรวิศ พรมลี	คณะทำงาน
๑๐. ดร.ศยามล อินทิยศ	คณะทำงาน
๑๑. อาจารย์อิศเรศ จิณฤทธิ์	คณะทำงาน
๑๒. อาจารย์สุทธินันท์ พรมพันธ์ใจ	คณะทำงาน

/๑๓. อาจารย์...

๑๓. อาจารย์มงคลชัย สมศรี	คณะทำงาน
๑๔. อาจารย์ชัยชนะ บรรพโคตร์	คณะทำงาน
๑๕. อาจารย์ไชยยา เรืองดี	คณะทำงาน
๑๖. อาจารย์พิชาญ ณ พัทลุง	คณะทำงาน
๑๗. อาจารย์พรชัย วันทุม	คณะทำงาน
๑๘. ดร.อภิชิต เหมือนไธสง	คณะทำงานและเลขานุการ
๑๙. ดร.วชิรวิชญ์ อิทธิธนาศุภวิชญ์	คณะทำงานและผู้ช่วยเลขานุการ
๒๐. อาจารย์สุพัตรา สันติรุ่งโรจน์	คณะทำงานและผู้ช่วยเลขานุการ
๒๑. อาจารย์เบญญาภา เพิ่มบุญ	คณะทำงานและผู้ช่วยเลขานุการ

รายวิชา GE1006 วิจัยและนวัตกรรม

๑. พระครูศรีวีรคุณสุนทร, ผศ.ดร.	ประธานคณะทำงาน
๒. พระครูสุภัทรสีลโสภณ, ผศ.ดร.	รองประธานคณะทำงาน
๓. พระครูปลัด จักรพล อาจารสุโภ, ดร.	คณะทำงาน
๔. พระมหาสันติชัย อภิสนฺติ, ดร.	คณะทำงาน
๕. พระมหาจารุวัฒน์ จิรวุฑฺโฒ	คณะทำงาน
๖. พระจักรพัชร์ จกฺกภทฺโท, ดร.	คณะทำงาน
๗. พระธวัชชัย ขนฺติวโร	คณะทำงาน
๘. ผศ.ดร.อัครเดช นีละโยธิน	คณะทำงาน
๙. ผศ.ดร.วรเชษฐ์ โทอื้น	คณะทำงาน
๑๐. ผศ.ดร.สำราญ ศรีคำมูล	คณะทำงาน
๑๑. ดร.กฤติยากร ลดาวัลย์	คณะทำงาน
๑๒. ดร.นภารัตน์ กิตติรัตนมงคล	คณะทำงาน
๑๓. ดร.กรุณา มธุลาภรังสรรค์	คณะทำงาน
๑๔. ดร.บรรจง ลาวะลี	คณะทำงาน
๑๕. ดร.ฉัตรชัย ศิริกุลพันธ์	คณะทำงาน
๑๖. ดร.อรรถพงษ์ ผิวเหลือง	คณะทำงาน
๑๗. ดร.อภิชิต เหมือยไธสง	คณะทำงาน
๑๘. อาจารย์วราภรณ์ ชนะจันทร์ตา	คณะทำงาน
๑๙. อาจารย์มาโนช นันทพรม	คณะทำงาน
๒๐. อาจารย์จันทร์เพ็ญ บุญเรือง	คณะทำงาน
๒๑. อาจารย์อานันท์ กรมน้อย	คณะทำงาน
๒๒. อาจารย์นัยน์ปพร สุภา	คณะทำงาน

/๒๓. ดร.เวชสุวรรณ...

๒๓. ดร.เวชสุวรรณ อาจวิชัย	คณะทำงาน
๒๔. ดร.ปิยะสุดา เพชราเวช	คณะทำงานและเลขานุการ
๒๕. ผศ.ดร.ทิพมาศ เศวตวรโชติ	คณะทำงานและผู้ช่วยเลขานุการ
๒๖. อาจารย์วิราษ ภูมาศรี	คณะทำงานและผู้ช่วยเลขานุการ

รายวิชา GE1007 ทักษะในศตวรรษที่ 21 เพื่อชีวิตและอาชีพ

๑. พระครูศรีวีรคุณสุนทร, ผศ.ดร.	ประธานคณะทำงาน
๒. พระครูวุฒิธรรมสาร, ผศ.ดร.	รองประธานคณะทำงาน
๓. พระครูอรรถจริยานุวัตร, ดร.	คณะทำงาน
๔. พระครูชัยรัตนากร, ดร.	คณะทำงาน
๕. พระมหาสกุล มหาวีโร, ผศ.ดร.	คณะทำงาน
๖. พระมหาชัยชนะ ชยชโน	คณะทำงาน
๗. ผศ.ดร.มนตรี รอดแก้ว	คณะทำงาน
๘. ผศ.ดร.กฤตยากร ลดาวัลย์	คณะทำงาน
๙. ผศ.ศักดิพงษ์ โสภาจร	คณะทำงาน
๑๐. ดร.เอกชาตรี สุขเสน	คณะทำงาน
๑๑. ดร.วชิรวิชญ์ อิทธิธนาศุภวิชญ์	คณะทำงาน
๑๒. ดร.เทพรักษ์ สุริฝ่าย	คณะทำงาน
๑๓. ดร.ศยามล อินทิยศ	คณะทำงาน
๑๔. ดร.บัญชา ธรรมบุตร	คณะทำงาน
๑๕. ดร.นภารัตน์ กิตติรัตนมงคล	คณะทำงาน
๑๖. อาจารย์ยงวิทย์ ศรีเพชร	คณะทำงาน
๑๗. อาจารย์วิราษ ภูมาศรี	คณะทำงาน
๑๘. อาจารย์รัตติกร ชาญชำนิ	คณะทำงาน
๑๙. อาจารย์ทองเปลือง อภัยวงศ์	คณะทำงาน
๒๐. อาจารย์อุทัย ภูคดหิน	คณะทำงาน
๒๑. อาจารย์มงคล สารินทร์	คณะทำงาน
๒๒. อาจารย์สิทธิเชศวร์ เจนเรื่อย	คณะทำงานและเลขานุการ
๒๓. อาจารย์ธนวัฒน์ ชาวโพธิ์	คณะทำงานและผู้ช่วยเลขานุการ
๒๔. อาจารย์อัญชลี แสงเพชร	คณะทำงานและผู้ช่วยเลขานุการ

/รายวิชา...

รายวิชา GE1008 ประวัติศาสตร์ ศิลปะและวัฒนธรรมไทย

๑. พระปริยัติวชิรกวี	ประธานคณะทำงาน
๒. พระครูวินัยธร สัญชัย ฌาณวีโร, ผศ.ดร.	รองประธานคณะทำงาน
๓. พระครูปลัด ทวี อภโย, ผศ.ดร.	คณะทำงาน
๔. พระครูปลัด สุริยะ ชวนปญฺโญ, ดร.	คณะทำงาน
๕. พระมหาธีระวัฒน์ ธิติโชติ, ดร.	คณะทำงาน
๖. พระมหานพพร อภิพนฺโธ, ดร.	คณะทำงาน
๗. พระพงษ์ระวี อุตฺตรภทฺโท, ดร.	คณะทำงาน
๘. พระศุภวัฒน์ สุขวฑฺโน	คณะทำงาน
๙. พระมหาประทิ่น เขมจารี	คณะทำงาน
๑๐. ผศ.ดร.ธีระวัฒน์ แสนคำ	คณะทำงาน
๑๑. ผศ.ดร.ธนกร ชูสุขเสริม	คณะทำงาน
๑๒. ผศ.ดร.วิญญู กินะเสน	คณะทำงาน
๑๓. ผศ.ดร.สุรพันธ์ สุวรรณศรี	คณะทำงาน
๑๔. ดร.ศยามล อินทิยศ	คณะทำงาน
๑๕. อาจารย์ก้องพิพัฒน์ กองคำ	คณะทำงาน
๑๖. อาจารย์เศรษฐา ภูศรีโสม	คณะทำงาน
๑๗. อาจารย์ชาญพัฒน์ ขำขัน	คณะทำงาน
๑๘. อาจารย์แก่นเพชร แฝงสีพล	คณะทำงาน
๑๙. อาจารย์สมพงษ์ น้อยเต้	คณะทำงาน
๒๐. อาจารย์วิพจน์ วันคำ	คณะทำงาน
๒๑. อาจารย์อุทัย ภูคดหิน	คณะทำงาน
๒๒. อาจารย์ไชยยา เรืองดี	คณะทำงาน
๒๓. ดร.เชน เพชรรัตน์	คณะทำงานและเลขานุการ
๒๔. ว่าที่ร้อยตรี ดร.ณัฐวุฒิ คล้ายสุวรรณ	คณะทำงานและผู้ช่วยเลขานุการ
๒๕. ดร.ปิยะสุดา เพชราเวช	คณะทำงานและผู้ช่วยเลขานุการ
๒๖. อาจารย์วราภรณ์ ชนะจันทร์ตา	คณะทำงานและผู้ช่วยเลขานุการ

รายวิชา BU5006 ศาสนศึกษา

๑. พระอุดมวชิรเมธี, ดร.	ประธานคณะทำงาน
๒. พระครูประยุตสารธรรม, ดร.	รองประธานคณะทำงาน
๓. พระครูสุธีปทุมากร, ดร.	คณะทำงาน
๔. พระครูสุทธิเมธาวัฒน์, ดร.	คณะทำงาน

/๕.พระครู...

๕. พระครูวิกรมธรรมธัช, ดร.	คณะทำงาน
๖. พระครูใบฎีกา เดชา คุณสมฺปนฺโน	คณะทำงาน
๗. พระครูสังฆรักษ์ กันตพงศ์ กนฺตวโส	คณะทำงาน
๘. พระครูวินัยธร วุฒิไกร อภิรกฺโข	คณะทำงาน
๙. พระมหาเจริญ กตปญฺโญ, ผศ.ดร.	คณะทำงาน
๑๐. พระมหาอรุณ ปญฺญารุโณ, ผศ.ดร.	คณะทำงาน
๑๑. พระมหาพิพัฒน์ ปวฑฺฒโน, ดร.	คณะทำงาน
๑๒. พระมหาพงษ์พิสิฏฐ์ ธานวโร	คณะทำงาน
๑๓. พระมหาอดิศักดิ์ ปิยลีโล	คณะทำงาน
๑๔. พระมหาทศพร สุมุทุโก	คณะทำงาน
๑๕. พระพจนันท์ อภิวฑฺฒโน, ดร.	คณะทำงาน
๑๖. ผศ.ดร.สันติ อุนจะนำ	คณะทำงาน
๑๗. ผศ.ดร.โผน นามณี	คณะทำงาน
๑๘. ผศ.ดร.ทรงศักดิ์ พรมดี	คณะทำงาน
๑๙. ดร.ประชัน ชะชิกุล	คณะทำงาน
๒๐. ดร.เอนก มูลมา	คณะทำงาน
๒๑. อาจารย์เศรษฐา ภูศรีโสม	คณะทำงาน
๒๒. อาจารย์หาญ เถาตาจันทร์	คณะทำงาน
๒๓. แม่ชีบุญช่วย ศรีเปรม, ผศ.ดร.	คณะทำงาน
๒๔. อาจารย์ปรเมธ ศรีภิญโย	คณะทำงาน
๒๕. อาจารย์อุทัย ภูคดหิน	คณะทำงาน
๒๖. ผศ.ดร.อาทิตย์ ผ่านพูล	คณะทำงานและเลขานุการ
๒๗. อาจารย์จักรี บางประเสริฐ	คณะทำงานและผู้ช่วยเลขานุการ
๒๘. อาจารย์สนิท วงปล้อมหิรัญ	คณะทำงานและผู้ช่วยเลขานุการ
๒๙. อาจารย์สุดารัตน์ วงค์คำ	คณะทำงานและผู้ช่วยเลขานุการ

รายวิชา BU5007 นวัตกรรมเพื่อพัฒนาปัญญาและคุณธรรม

๑. พระอุดมวชิรเมธี, ดร.	ประธานคณะทำงาน
๒. พระสมุห์เทอดพิทักษ์ นริสฺสโร, ดร.	รองประธานคณะทำงาน
๓. พระสุธีวชิรคุณ	คณะทำงาน
๔. พระครูวินัยธร สัญชัย ญาณวีโร, ผศ.ดร.	คณะทำงาน
๕. พระครูบวรชัยวัตน์, ดร.	คณะทำงาน

/๖. พระครู...

๖. พระครูวุฒิชัยการโกศล, ดร. คณะทำงาน

๗. พระครูสังฆรักษ์ สุริยะ ปภสฺสโร คณะทำงาน

๘. พระครูวินัยธร บุลากร ฐานากโร คณะทำงาน

๙. พระมหาพิพัฒน์ ปวฑฺฒโน, ดร. คณะทำงาน

๑๐. พระมหาประทิ่น เขมจารี คณะทำงาน

๑๑. พระมหาทศพร สุมุทุโก คณะทำงาน

๑๒. พระสุชาติ อาภสฺสโร, ดร. คณะทำงาน

๑๓. พระวิทวัส ปภสฺสรญาโณ, ดร. คณะทำงาน

๑๔. พระศุภวัฒน์ สุขวฑฺฒโน, ดร. คณะทำงาน

๑๕. พระวิเชียร อธิปุญฺโญ คณะทำงาน

๑๖. ผศ.ดร.ธีรศักดิ์ ศรีสุรกุล คณะทำงาน

๑๗. ดร.กิตติยานนท์ วรรณวงศ์ คณะทำงานและเลขานุการ

๑๘. ดร.อภิชิต เหมือยไธสง คณะทำงานและผู้ช่วยเลขานุการ

๑๙. อาจารย์วัชรพงษ์ โสภาจร คณะทำงานและผู้ช่วยเลขานุการ

๒๐. อาจารย์ปรเมธ ศรีภิญโย คณะทำงานและผู้ช่วยเลขานุการ

ให้คณะทำงานมีหน้าที่และอำนาจดังนี้

๑. ผลิตสื่อการเรียนการสอน ตำรากลาง และรายวิชาในหมวดวิชาศึกษาทั่วไป (GE) และกลุ่มวิชาพระพุทธศาสนา (BU) ให้เป็นไปในทิศทางเดียวกัน

๒. จัดทำข้อสอบกลาง เกณฑ์การวัดและประเมินผลการเรียน รายวิชาในหมวดวิชาศึกษาทั่วไป (GE) และกลุ่มวิชาพระพุทธศาสนา (BU) ทุกรายวิชา

ทั้งนี้ ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป

สั่ง ณ วันที่

(พระธรรมวชิรจินดาภรณ์, รศ.ดร.)

อธิการบดีมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย